

“THE PROTECTED PRINCES” OF INDIA.”

BY THE HONORABLE MR. W. LEE-WARNER.

TRANSLATED INTO GUJARATI .

BY

DULLABHJI DHARAMSI VED,

CHIEF MINISTER, PALANPUR STATE,

DISTRICT PLEADER,

AND

AUTHOR OF EQUITY IN GUJRATI.

PRINTED AT THE “RAJBHAKTA” PRESS.

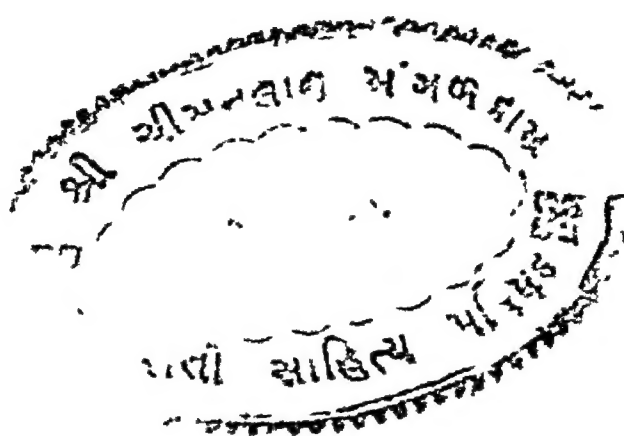
Palanpur.

Samvat 1952.

A. D. 1896.

સાંસ્કૃતિક
સંસ્થા
સંસ્થા
સંસ્થા

૧૫,૪૪૬

15446

(જ્ઞાનરેખા ભસ્તર લીવારનર કૃત,)

હિંદુસ્તાનના રક્ષિત

રાજ્યો.

ભાષાન્તર કર્તા.

દુલભજી ધરમસી વેદ,

મુખી કારભારી-સંસ્થાન પાલણપુર,

તથા

ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડર,

અને

ઇકિવટિ અથવા ગૃહન્યાયના બનાવનાર.

પાલણપુર,

“ રાજભક્ત ” પ્રેસમાં છપાવ્યું.

સંવત ૧૯૫૨.

સને ૧૮૯૬ ઇસ્વી.

TO

H. H. DIFAN SHIR

SIR SHER MOHAMMAD KHANJI SAHEB BAHADUR

K. C. I. E.

CHIEF OF PALANPUR,

A LOYAL AND DEVOTED FRIEND OF THE BRITISH RAJ,

This book

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

WITH PERMISSION

BY

HIS DEVOTED AND HUMBLE SERVANT

THE TRANSLATOR.

આ પુસ્તક,

ખુદાવિન્દ દિવાન શ્રી સર શેરમહમદખાનજી સાહેબ

બહાદૂર, કે. સી. આઈ ઇ. પાસણપુરના રાજ-

કર્તા, અને બ્રિટિશ રાજના વફાદાર અને

સુદૃઢ દોસ્તને, પરવાનગીથી તેઓના

સેવાપરાયણ સેવક ભાષાન્તર

કર્તાએ માન અને

કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

અર્પણ કર્યું

છે.

Translator's Preface.

It was at the special desire of my worthy master, His Highness Sir Sher Mohammad Khanji Bahadur K. C. I. E., Dewan Sahib of Palanpur, that I undertook, soon after its publication, the task of translating into Gujarati the Honourable Mr. W. Lee-Warner's "Protected Princes of India." As soon as His Highness learnt, that such a treatise from the pen of so competent and able a politician was out, he naturally longed to be acquainted with its contents. This, however, he could not easily do without the medium of a properly translated and printed book. The idea of translating "The Protected Princes of India" was suggested to me by other persons also; and above all I too was seized with the same idea immediately after I had finished reading it for the first time. So the task was undertaken with the express permission of its author and publishers.

It is a well-known fact, that the work of translating an English book on an abstruse subject into any of the Indian Vernaculars is a highly difficult one. Because they are as imperfect as they are uncultivated. In the very

Book; of which this one is a version, the learned author has himself thus expressed his opinion, on the subject at page 46:—“And the Indian Vernaculars are in many cases unable to convey the exact equivalent of an English phrase.” Such being the case the difficulty I had to cope with can be better imagined than described. Those who have read the original work will, I am sure, agree with me in thinking how terse, elegant, and dignified are the author’s style and thoughts. Some of the passages are such as would defy and baffle all attempts at giving an appropriate rendering of them. Wherever I have come across such, I have cut the Gordian knot by splitting the sentences, or adhering to their spirit and not to the words. This explanation, I fully hope, will afford a sufficient and sound excuse for any defects that may be discovered, and which I ask the indulgent reader to generously overlook, and judge of my work on the whole.

As regards the usefulness of the book, I think, I myself need not say more than that it will serve to supply a long and keenly felt want. For obvious reasons there could be no treatise, embodying the political laws and rules of the day to guide the Native Princes, their Ministers, and advocates in the course of their daily dealings with the Paramount British Power and its Representatives. “The

Protected Princes of India," though it bears no marks of authority—nay its author rightly disavows every thing of the kind—is indubitably calculated to throw a profuse light in their path. The views of the author are based on his thorough knowledge, and long experience of the subject he has treated, and as such they must be deemed to carry unique value and weight.

The heavy official duties I have to attend to, leaving as they do but little leisure, have necessarily retarded the publication of this book, the preparing of which, however, has been a sort of pleasing recreation to me. If it in any way tends to give an insight to my countrymen into the circumstances that underlie the political relations of the Native Princes in all their varied phases with the Protecting Power, I shall, by all means, consider my pains amply requited.

In conclusion, I think, I am in duty bound to avail myself of this opportunity of tendering my best thanks to His Highness Sir Sher Mohammad Khanji, Sahib Bahadur of Palanpur, and the other subscribers, who have liberally come forward and patronized this work. My warm acknowledgments are also due to my relation, Mr. Pragji D. Sumpat, for the trouble he has so zealously taken to supervise the publication of this book, and to correct the

proof-sheets with great care and attention.

Palanpur,
25th June 1896. }

D. D. Ved.

ભાષાન્તરકર્તાની પ્રસ્તાવના.

ઝોનરેખા ભિન્નર ડખ્યુ. લીવારનર સાહેબકૃત “ હિંદુસ્તાનના રેક્ષિત રાજ્યો ” એ નામનો અન્ય છપાયા ખાદ તરતજ મારા કદરવાન સરદાર ખુદાવિન્દ સર શેરમહમદખાનજી, કે. સી. આર્ષ. ઈ. ખાલણપુરના દિવાન સાહેબ બહાદુરનું ખાસ ફરમાન થતાં મેં તેનું શુજરાતી ભાષાન્તર કરવાનું કામ માયે લીધું. લીવારનર સાહેબ જેવા કાબેલ અને શક્તિમાન શુભસંઘની કલમથી આવા પ્રકાસ્તું પુસ્તક લખાઈ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે ખુદાવિન્દ દિવાન સાહેબ બહાદુરના જાણુયામાં આબુ કે, તેમાં દર્શાવલા હકિકતથી વાકેફ થવા તેઓના મલમાં કુદરતી રીતે ખાચેશ પેદા થયું. પરન્તુ મથાર્ય ભાષાન્તરના કાપેલા પુસ્તકના સાધન વગર તે સહેલાઈથી અતી શકે નહિ. વળી એ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવા ખીજા ગૃહસ્થો તરફથી પણ ખને સૂચના અછ એટલુંજ નહિ, પણ એ અન્ય પ્રથમ વાંચી પૂરે કરતાંજ એ ખ્યાલ મારા દિલમાં પણ સજ્જડ ઠસી ગયો. તેથી એના અન્યકર્તા લથા પ્રસિદ્ધ કરનારોની પરવાનગી લઈ મેં તરજુમો કરવાનું અમ હાથમાં લીધું.

શુભ વિષય ઉપર લખાયેલા અગ્રેજી પુસ્તકનું કોઈ પણ હિંદુસ્તાનની ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે, એ સારી રીતે સૌ કોઈના જાણુયામાં છે. કેમકે એ ભાષાઓ જેટલે દરજ્જે અપ્રપુલ્લિત છે તેટલે દરજ્જે અપૂર્ણ છે. આ બાગત વિષે મૂળ અન્યને ઠકમે પાને તેના વિદ્વાન કર્તાએ આ પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે:— “ અને

હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ ઘણી વળતે અગ્રેજી વાક્યોનો યથાર્થ માધ્યમે
ખતાવવાને શક્તિમાન થઈ શકતી નથી. ” આ પ્રમાણે હોવાથી મને
નહેલી સુશીખત અગ્રેજી ખતાવવા જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે સૌને તેનો
ખ્યાલ સહજ રીતે થઈ શકે તેમ છે. મૂળ અન્યકર્તાની ઈજ્જત અને તેના
વિચારો કેવા અર્યુગૌરવથી ભરપૂર, છટાદાર, અને ધ્રાંટ છે, તેની ખાતરી
મારી માફક સર્વે વાંચનારાઓને થઈ હશે એમ હું ધારું છું. કેટલેક સ્થળે
તો એવાં કહિન વાક્યો આવે છે કે, તેનો યથાર્થ તરજુમો કરી ખતાવવાનું
ઘણું જ દુર્ઘટ અને અસાધ્ય લાગે તેવું છે. એવે સ્થળે વાક્યોના કુદ્ડા
કરી નાખી, અગર તેના શબ્દોને વળગી રહેવાને બદલે તેનો ભાવાર્થ
માત્ર ગૃહણ કરી મુશ્કેલીનું નિવારણ કરેલું છે. એને લીધે આ પુસ્તકમાં
ખામીયો નજરે આવે તેના આ પૂરતા અને મજબૂત ખુલાસાનો અગીકાર
કરવામાં આવશે એવી મને સંપૂર્ણ ઉમેદ છે તેથી વાચકવૃન્દ સદય અને
ઉદાર ચિત્ત રાખી તે માટે દરગુજર કરી મારી સમગ્ર કૃતિ વિષે એકંદરે
મન બાંધશે એમ હું માગી લઉં છું.

આ પુસ્તક લાંબી મુદતની ખરી ગરજ પૂરી પાડશે, એના કરતાં
તેના ઉપયોગીપણા વિષે મારી બુઝાનથી અધિક કહેવાની જરૂર હોય
એમ હું ધારતો નથી. આ દેશના રાજ્યઓ, તેમના કારભારીઓ, અને
તેમના મતાનુયાયીને માટે સર્વોપરિ સત્તા અને તેમના પ્રતિનિધિઓ સાથેનાં
હમેશના વર્તનમાં આધારભૂત થઈ પડે એવો ચાલતા પોલિટિકલ ધારા
અને નિયમોનો ટોઈ અન્ય થઈ શકે તેમ નથી, તેના કારણો સ્પષ્ટ છે.

“ હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજ્યઓ ” વિષેનો અન્ય, જો કે તે સત્તા-
વારપણાના કાંઈ પણ ચિન્હ ધરાવતો નથી, તેમજ તેના કર્તા તરફથી
તે વાતનો ખરી રીતે મિલકુલ ઈનકાર પણ કરવામાં આવે છે, તેપણ
તે તેઓના રજા ઉપર પુરૂણ પ્રકાશ કરવાને બેશક પાત્ર છે. એ

પુસ્તકમાં બતાવેલા અભિપ્રાયોનો આધાર તેના કર્તાના એ વિષયસંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન, અને લાંબી મુદ્દતના અનુભવ ઉપર હોવાથી તેને અત્યંત સીતે દ્વિમતી અને વજનદાર ગણવા જોઈએ.

મારા હૃદયને લગતા કમદાજના બરાવાથી કમ પુરસદનો લીધો આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મેં આરામનો વખત શેકી પુશી માનેલી છે વળી તે કાશ્વસર આ પુસ્તકને તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં પણ વિલંબ થયો છે, જો મારા અદેશીઓને એની મદદ વડે રક્ષણ કરનારી રાજસત્તા સાથેના દેશી રાજાઓના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંબંધ રહેલા છે તેની માહેતી સંપાદિત થવા પામશે, તો હું મારો પરિશ્રમ સર્વ પ્રકારે દૂળીભૂત થયો ગણીશ.

છેવટે પાલાણપુરના ખુદાવિંદ દીવાન શ્રી શેરમહમદ ખાનજી સાહેબ બહાદુર તથા ખીજા જેઓએ આ અન્ય છપાવવામાં મને ઉદારતાથી આશ્રય આપ્યો છે, તેઓનો અતઃકરણથી આભાર માનવા ખાતર આ તકનો લાભ લઈ હું મારી ફરજ આજ કરું છું. મારા ભાણેજ મિસ્તર પ્રાગજી ડી. સંપટે આ અન્ય છપાતાની દરમિયાન દેખરેખ સંભાળતું કામ ઉત્સાહ-પૂર્વક કરેલું છે, અને ઘણી કાળજી અને લક્ષ્યથી પ્રુફના કાગળો તપાસવા મહેનત લીધી છે, તેનો પણ હું ઉપકારી છું.

પાલાણપુર, તા. ૨૫મી જૂન,
સને ૧૯૫૬ ઈસ્વી.

હુસબજી ધરમસી વેદ.

અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના.

—:૦:—

કેટલેક પ્રકારે શુભ સંબેલાં, પરંતુ મળી આવી શકે એવાં સાધનો ઉપરથી સ્વરાજ્યની નીચે આવેલા ઈન્ડિયાની સક્ષિપ્ત તવારીખનો સમગ્ર ચિતાર આપવાનો આ અન્યનો ઉદ્દેશ છે. “અવર ઈન્ડિયન પ્રોટેક્ટરેટ” નામના પોતાના સૂચક અને મનોરંજક પુસ્તકમાં મિસ્તર ટપરે રાજ્યોની સંખ્યા ૬૨૯ જણાવી છે. પણ જો અલ્લદેશનાં રાજ્યો તેમની અંદર ગણવામાં આવે, તો તેની સંખ્યા ૬૮૮ થાય છે. આ અન્યમાં માત્ર ૬૦૪૭૬૭ ચોરસ મૈલના વિસ્તારની હકિકત આવશે. બલુચિસ્તાન, નેપાળ, અને શાન સભ્યો શિવાય બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની સ્વીકૃત હદમાં આવેલાં રાજ્યોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેની વસ્તીની સંખ્યા ૬૫૦૦૦૦૦૦ કરતાં અધિક છે. મહારાષ્ટ્રીના તાબાના ઈન્ડિયાનો વિસ્તાર ૯૬૪૯૯૩ ચોરસ મૈલનો છે. તેટલા ક્ષેત્રફળ વાળા મુમ્કો બ્રિટિશોએ જય મેળવી હાય કર્યાછે; પરંતુ તેમાંથી સદૃઢ મહોટા વિસ્તારના દેશોને શા વાસ્તે મુક્ત રાખ્યા? જૂદા જૂદા પ્રકારની રાજરીતિઓના અનુક્રમથી પોહોચેલા ધક્કા સામે દેશી રાજ્યોશીરીતે બચાવ કરી સજીવન રહેવા શક્તિમાન રહ્યા? થોડાં મહેરબાનીવાળાં રાજ્યો સાથે પરસ્પરની દોસ્તી થઈ તેના આધીન જૂદારા ઉપર આધારભૂત થયેલા રક્ષિતપણાના, અને હાલના જમાનાના માનવતા ઐક્યના બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપોની દ્વારાએ કંપનીના દોસ્તો સાથેનો બ્રિટિશ વ્યવહાર મલાલી રાખવામાં કાંઈ ન્યાયસર પૂર્વાપર સંબંધ જડી આવે છે? તદ્દનામાંના ચિતારને હાલમાં સ્વરૂપ કયા બનાવેથી પ્રાપ્ત થયું? રક્ષિત રાજ્યોના સ્થા હક્ક અને બંધનો છે? સાર્વજનિક રક્ષણને અર્થે “દોસ્તીના દૃઢ બંધનમાં” વધારે મહોટી પ્રબલ્યો આવેલી છે તેમે મુકાબલે પંતીઆલાના ખસ લાભના બદલામાં એ રક્ષિત રાજ્યો શું બદલો આપે છે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે ખાગેશ રાખનારને મહાપ્રજ્ઞઓના અંદર અંદરના ધારાનાં પુસ્તકોમાં

કિંવા ઈન્ડિયાની તવારીખોમાં કાંઈ પણ જોઈએ તેવો ખુલાસો તરતજ આવ્યો વડે નહિ. ઈન્ડિયાના ઇતિહાસ લખનારા એટલું તો કહે છે કે ક્લાઈવે બંગાળનો પ્રાત છતી લીધો, લોડ વેલરિસએ તહનામાથી અને બાદુખથી મદ્રાસ અને વાયવ્ય પ્રાંતો ઉમેર્યા, લોડ હેન્રિઝે મુગલ હાતો ઉત્પન્ન કર્યા, અને લોડ ટેલરહાઈઝીએ દેશી રાજાઓ પાસેથી મધ્ય પ્રાંતો, અગ્રધ્યા, અને પંજાબ લઈ બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભળવ્યાં. પરંતુ દેશી રાજાઓ સાથે હવે તલવારોથી મુઘળો કરવાનો જમાનો રહ્યો નથી, અને તેઓના ઉપર પ્રભાશુક અને મૂઘ્યવસ્થિત રાજકારોગારની જવાબદારી આવી છે, તેથી દેશી રાજાઓ માટે ઇતિહાસ લખનારના મનની કાળજી એકદમ વિરામને પામે છે. સર વિલ્યમ હન્ટર લખેલા હિંદુસ્તાનના રાજાઓનાં કિમતી વૃતાન્તો, કિંવા માર્શમને બનાવેલો ઉત્તમ ઇતિહાસ કાંઈએ નિર્માણ ચણવાં ન જોઈએ; પણ એ તો ખરૂં છે કે તેઓએ હિંદુસ્તાનના તહનામાઓમાં ગંભીરપણે નહિ ઉતરતાં એ વિષયને અલગ રાખેલો છે.

તપાસ કરનારની મૂંડેલીઓનો આટલેથીજ પાર આવ્યો નથી. ઇતિહાસો અથવા તવારીખના સંગ્રહોના પાનાં ફેરવી તે બ્રિટિશ રાજ સાથેના હિંદુસ્તાનના રાજાઓના સંબંધની સ્થિતિ વિષે ભિન્નતા જોઈ બ્યવસ્થિત થાય છે. અર્વાચીન ઈન્ડિયાના પોતાના ઇતિહાસમાં મૂંઝૂમ સર જ્યોર્જ કામ્પ્બેલે બીજા ગ્રંથકારો કરતાં સદૃઢ સળવ આપત વધારે લખાણથી ચર્ચા કરેલી છે હવે તેનો અભિપ્રાય એવો થયો છે કે “સ્વતંત્રતાની શેષ માત્ર નેપાળમાજ રહેલી છે.” “આમ્પ્સ એન્સાઈક્લોપીડિયા” માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સર રિચર્ડ ટેમ્પલના ઈન્ડિયાના સંબંધના લખાણમાં તેણે જણાવ્યું છે કે, “કેટલાક રાજકર્તાઓ વાસ્તવિક રીતે સ્વતંત્રતા ધરાવનારા છે.” પણ આમજ જતા તે એમ બતાવે છે કે તેમાંના કોઈને લગઈ કે દોરતી કરવાનો હક્ક નથી, અને બ્રિટિશ સરકાર ‘તે રાજાઓના કારોગાર મુઘ્યવસ્થિત રીતે આવે તે માટે પિતાવૃદ્ધ હિત ધરાવે છે.” આમ હોવાથી તેમની કહેવાની સ્વતંત્રતામા મુદ્દાની ન્યૂનતા થાય છે. સર

ટ્રાવર્સ ટિવસના અભિપ્રાય મુજબ તેઓમા સ્વતંત્રતાનો અંશ પણ રહેલો નથી
 તે તો તેઓને “ રક્ષિત પરત્વ રાજ્યો ” તરીકે ગણે છે. મિસ્તર ટપરે તેઓ
 તાઆનાં રાજ્યોની (ફ્યુડેટરીની) સહા આપેલી છે એ સાધારણ શ
 વાપરવાનું પસંદ કર્યું માટે તે હુશિઆરીથી ખુલાસો કરે છે, પણ તે ખુલાસે
 અપૂર્ણ છે એમ ધારવાને અમો હિમ્મત ધરીએ છીએ. સર જ્યોર્જ ચેરિનંગ
 “ ઈન્ડિયન પોલિટિ ” નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે તેમાં તેમનો જર્મનીનાં તાઆમ
 લીધેલાં પરત્વ રાજ્યો સાથે મુકાબલો કર્યો છે. સાર્વભૌમિક ભૂગોળવિજ્ઞ
 મા એલિઝી રેક્લુએ એ કરતા પણ આગળ જવાનું કર્યું છે. તેના મ-
 પ્રમાણે “ તાઆના રાજ્યો, ” ઈંગ્લાન્ડના અમીરોના જેવા મ્હોટા અમીરોને
 એક સમૂહ થશે એવું તેઓના નશીબમા લખેલું છે. સર હેન્રિ મેઈન
 એવો ચુસ્ત મત ધરાવે છે કે રાજ્યસત્તા એ એક વિભાજ્ય વસ્તુ છે
 અને હિંદુસ્તાનના રાજ્યો અર્ધસત્તાધીશો છે. ઓરિટને એવો નિયમ બાધેલો
 જણાય છે કે “ યોગ્ય રીતે જોતા કોઈ પણ રાજ્યને અર્ધ કે અપૂર્ણ સત્તા
 ધીશ કહી શકાતું નથી. ” ઇ. સ. ૧૮૬૧ અને ૧૮૭૬મા પાર્લામેન્ટે “ રાજ્ય
 સરકારની સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યો અને રાજકર્તાઓ ” એવા શબ્દો
 વાપરેલા છે પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૮૯મા મ્હાચ્યુક્ટ પર અને પક્ટ વિક્ટોરિયા
 આયટર ૬૩માં તેઓ “ મહાગણી સરકારની સર્વોપરિ સત્તા તળે હોવાની
 વાત ” નું નિરૂપણ થયેલું હતું મહત્ત્વળાઓની અંદર અંદર ચાલતા
 ધારાઓના ફેટલાક લેખકોના અણુવામાં છે કે એ રાજ્યોના હિતના સમ્બંધમા
 મહાત્ત્વ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયેલું છે. એ રાજ્યોને એ લેખકો મહત્ત્વળા ગણવાને
 અશક્ય હોવાથી ઈ. સ. ૧૮૩૩માં છ વર્ગોના રાજ્યોનું સંધરલાન્ડે ને
 જવાનું કરેલું છે તે ઉપર વાંચનારાઓનું લક્ષ્ય ખેંચે છે. વળી ઈ. સ.
 ૧૮૩૯મા “ બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ રિન્યુ ” મા એક લખાણ પ્રસિદ્ધ થયેલ
 છે, તે ઉપર પણ તે વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે. આ વિષય ઉપર

ધણા યોગ અન્ધો લખાએલા છે. તેમાં સધરલાન્ડકૃત ગ્રન્થ હંચી પાયરી
ધરાવે છે. પરન્તુ રક્ષિત રાજ્યોનો સમૂહ બ્યારે બંધાયો ન હતો, બલકે
તેનું ડોળીયું પણ લાગ્યેજ ધડાયું હતું, ત્યારે તે ગ્રન્થ લખાયો હતો. તે
વખતે તો રક્ષિત રાજ્યોનું હાલતુ સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં પણ ન હતું. ઈ.
સ. ૧૮૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લખાણમાં પણ એજ ગુણદોષ રહેલા છે.
ઉપરાંત તેમાં વધારે ગંભીર રીતના વાંધા સેવા હોય તોપણ લઈ શકાય
તેમ છે.

બૂદા બૂદા વર્ગો પાડવાના સખબધી દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ વિષે વિશદ્ધ
અતો બંધાયો છે. તેથી ક્રમમાં ક્રમ એટલું તો કહી શકાય છે કે ક્યાંક બૂદ
થયેલી છે. નિદાન કરવામાં વૈદોજ નિરાશ થઈ ભિન્ન ભિન્ન મત બાધે,
ત્યારે તે બાબત લોકો પણ પોતાના અભિપ્રાય બાંધવાથી પાછા દોડે તેમાં
શી નબાર્થક સમજાઈ રાજ્યો પરત્ર હોય તો તેમાંનાં કેટલાંક “ વાસ્તવિક રીતે
સ્વતંત્ર ” થઈ શકતાં નથી. તેમના રાજકર્તાઓ “ ઈંગ્લાન્ડના અમીરો ”
ને મલતા આવે છે એમ જાનીએ, તો તેઓનાં રાજ્યોને અર્ધ સત્તાધીશો
પણ ગણી શકાય નહિ. આધીન દોસ્તીની અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે ઐક્યની
સ્થિતિઓ વચ્ચે તફાવતતા છાયા કરતાં પણ અધિક અંતર રહેલો છે. તાખાના
રાજ્યોની સ્થિતિ તો બાદશાહી ધોરણમાં જ નીચા દરજ્જાના તેના
આગીઆ હોય, તેના કરતાં પણ નીચા દરજ્જાની છે. ત્યારે લોકોને પોતાનો છેવટનો
મત બાધવા માટે વધારે અળવાવાની બરૂ છે એમ માનવું ખોટું છે?
એ તો ખૂટી રીતે કમૂલ્લજ કરવું જોઈએ કે અસચવડતાવાળું ચોક્કસપણું
અને કાચાં અનુમાનો કરવામાં બધ છે. બ્રિટિશ રાજ એ સર્વોપરિ સત્તા
છે એનો કાંઈ સવાય રહેતો નથી. પરન્તુ તેનો વિસ્તાર અનિશ્ચિત રાખેલો
છે, તે યદાપણનું કામ છે. દેશી રાજ્યોમાં આધીનતા રહેલી છે, પણ
તેનો ખુલાસો ન કરતાં તે સમજી લેવામાં આવેલી છે તે દીકમ

છે. સામ્રાજ્યનું બંધારણ કરવામાં બ્રિટિશ રાજકર્તાઓને ઘણી ગુંચવણો અને વિરુદ્ધતા નડેલાં છે: તેમાંથી દોઢ સદીની મહેનત બાદ પણ તેઓ સુક્ત થવા પામ્યાં નથી. તેથી તેઓનો પ્રચાર મંદ થવા પામ્યો છે. બ્રિટિશ રાજ્ય અને તેની ચઢતીના પૂર્ણ વિસ્તારનું માપ અધ્યાપિ થઈ શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે હકિકતો હોવાથી આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં દર્શાવેલા પ્રશ્નોના ઉપર કાંઈ પણ ઉપયોગી પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે? અમેને લાગે છે કે સુત્સદીગિરીના અણેય બેદોને કાયમ રાખી અને તેમાં પેશકદમી કર્યા વગર તે પ્રશ્નો સમીપે બે બાજુથી પહોંચાય તેમ છે. કોઈ પણ લેખક કદપનાઓના ઉદ્ભવના મૂળમાં ઉતરીને સમાનતાના દ્રષ્ટાન્તોને હસ્તગત કરે, અને જ્યારે રાજ્યોના હક્ક અને દરજ્જોના પ્રથકરણને હાથમાં લેવાની હિમ્મત ધરે, ત્યારે તે ઘણું જ ગંભીર લક્ષ બેંચી પોતાના વાચક-વૃન્દને પ્રૌઢ સુત્સદીગિરીના મનોહર સ્વપ્નસ્થળમાં સફર કરવા લઈ જાય છે. અથવા વળી તે કોઈ વખત ફિલ્સુફીના શોધના ખુલદ ખ્યાલોને કોરાણે મૂકી માત્ર ઇતિહાસના સાચા બનાવો તથા તદનામાઓની કલમેને, અને સર્વેને ખબર થવા સરકારે અને પાર્લામેન્ટે ડહાપણથી પ્રસિદ્ધ કરેલા મુખ્ય કેસો તથા ફેસલાને વળગી રહે છે. કોઈ પણ તપાસ કરનાર બે હિંદુ-સ્તાનના ઇતિહાસના બહોળા પ્રવાહો અને રાજકીય ધોરણના પ્રચારમાં જોડા ઉતરશે, તો દેશી રાજકર્તાઓ સાથેના બ્રિટિશ રાજકર્તાઓના સંબંધોની બાબતમાં તે કેટલેક દરજ્જે સંતોષકારક નિર્ણય ઉપર આવશે. બનાવોના પ્રવાહના સામાન્ય અધ્યનથી આ પ્રમાણે બાધેલા વિચારો નજીકના રાજ્યો સાથે કંપનીએ અગર માહરાણીના વાર્ષિકરાયે કરેલા કોલકારોથી મળખૂત થશે, યા સુધરશે. જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદા જૂદા દેશના રાજ્યોના સમૂહોની હકિકતોથી તથા તેવી સ્થિતિને અનુસરવાની તેઓની દોશીસથી ઈન્ડિયાના રાજકીય ઇતિહાસના જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો ઉપર બાજુનું

અન્યાશુ' પડે છે.

સદહ પૈકી જીવિને રસતો આવા કામમાં દૃઢ પાયાવાળો હોવાથી સારો ધારી અમોએ પ્રદાણ કરેલ છે. અમારા હોદ્દાના કામકાજમાંથી આરામ લીધેલો તેના દૃઢ અરસાની દરમિયાન જીવિનાં કામોનો બરાબો છતાં આ અન્ય પૂરો કરવાની અમોએ દોશીસ કરેલી છે. શુ'ચવણ બરેલાં અને નાજુક સાધનોના શોધમાં જે મુશીબતો નડી છે તે માટે વાંચનારે ઉદાર દિલથી દરગુજર કરવી જોઈએ. હેવટ આ જમાનામાં ચાલી રહેલી અવિચ્છિન્ન ચ'ચળાઈ અને તેથી કરીને નિરંતર થતા ફેરફારો વાંચનારે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. “ તોદાનના ઝખાટ સમીપે ધૈયેવંત હંધ ધિક્કાર સાથે નમન કરવાનો ” પૂર્વના દેશોનો દિવસ પસાર થઈ ગયો છે. કસ્ટરોની ગર્જનાઓ અધ્યાપિ જારી છે, પરંતુ પૂર્વ દેશના જનમંડળને પૂર્વ ગ્રિતિએ પાછું જવાનું કદી બનનાર નથી. આવતી કાલ ગઈ કાલના જેવી થવાની નથી. બ્રિટિશ સરકાર આવેતો દેશી રાજ્યોનો વ્યવહાર આ નિયમનો અપવાદ થઈ શકે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનના કનિહાઓમાંથી, પાર્લામેન્ટ સમક્ષ રજુ થયેલા સત્તાવાર રિપોર્ટોમાંથી, અને સર ચાર્લ્સ એયિસનના કામેલીયત બરેલા તહનામાં, કોલકત્તરો અને સનહોના સચલમાંથી અમોએ હિંદુસ્તાનના દેશી રજવાડાઓના બ્રિટિશ સંબંધોની હકિકત એકઠી કરવા ચત્ન કરેલો છે. તેમાં કોંક માણસને મળી શકે એવાં સાધનોનેજ અમારી તરફથી જાણી જોઈ વળગી રહેવામાં આવ્યું છે. એ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવામાં કાઈ ચૂક થઈ હોય, અગર તેનો ગેરઉપયોગ થયો હોય, તો તેમાં સત્તાવારપણાનો અમો કોઈ પ્રકારે દાવો મળી શકીએ તેમ નથી. આ અન્યમાં ઈન્ડિયાનાં ગ્રંથોની જે જોડણીની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, તે સરકારી પત્રવ્યવહારમાં ચાલેછે તે મુજબની છે. પરંતુ તેમા આવેલી ખીછ કાંઈ પણ ગાયબ માટે વાંચનારની દગુજર ઉપરાંત અમારે ખીછ

કાંઈ રક્ષણની હાલ નથી. આ ગ્રંથનો વિષય જેવો નાણુકે તેવોજ મનોરંજન છે. તેવું અપૂર્ણ વિવેચન માત્ર આ ગ્રંથના રૂપમાં અમો આલમની સમક્ષ મૂકીએ છીએ. પૂર્વના દેશોમાં જેઓએ ખ્રિષ્ટીય રાજ્યધારણ રચ્યું છે, તેઓની ઉમેદ અને ધારણા ઉપરાંત મુખ્યાબંધ દેશી રાજ્યો ટકી રહેવા પામ્યાં છે. અમો કહેવાને હિમ્મત ધરીએ છીએ કે સાસ છત બાર અને રાજકીય ઉદ્દાપણનો આ એક પ્રસિદ્ધ પ્રદાન છે. આ પરિણામ સંપાદિત કરવાની રીતિઓ માટે કાંઈ પણ જરાસા ઉત્પન્ન કરવામાં, અને ઈન્ડિયાને લગતાં પુસ્તકો તથા તવારીખોમાં જે દેખીતી ખામી છે, તે પરિપૂર્ણ કરવા માટે ખીન્નઓને પ્રેરણા કરવામાં અમો ફતેહ પામીએ, તો આ ગ્રંથ રચવામાં દૂર રજ્યનો જે ભાગ અમોએ ગાળ્યો છે, તે નકમો નહિ ગુમાવ્યાનો અમોને સંતોષ હાંસલ થશે.

સેન્ડ જાહોન્સ

કાલેજ, ડ્યાન્વિજ.

(સહી) ડબ્લ્યુ. લીવારનર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ જી.

સયુક્તપણા સામે લાગુ થતી અસરો.

ક્રમ.

પૃષ્ઠ.

૧	વ્યવહારના સત્તાધારી નિયમોનો અભાવ.	૧
૨	ધોરણનો સગ્રહ એકઠો થતો જાય છે.	૩
૩	બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં કાયદાના અમલ અને રાજકીય કામમાં રહાપણના નિયમોનો મુકાબલો.	૬
૪	દેશી રાજ્યનો બચાવ કરતાં રોમ નિષ્ક્રમ ગયું.	૯
૫	અર્વાચીન ઇતિહાસ દાખલો પૂરો પાડતો નથી.	૧૨
૬	બેવડી હકુમતનો શું ચવણીઓ સિદ્ધાંત.	૧૪
૭	રાજ્યની સ્થાનિક સ્થિતિ	૧૬
૮	સયુક્તપણા સબધી વહિવટી મુશ્કેલીઓ	૧૯
૯	દેશી રાજ્યોની આગિક મુશ્કેલીઓ	૨૨
૧૦	અવ્યવસ્થાના વારસાના દ્રશ્યોંતો	૨૪
૧૧	સયુક્તતાનુ જાથુપણું.	૨૮

પ્રકરણ ૨ જી.

હિંદુસ્તાનના તહનામાંનો ચિતાર.

૧૨	રાજપ્રકરણી નિયમોનાં મૂળ.	૩૦

કલમ.

પૃષ્ઠ.

૧૩	ફેશી ગજની વ્યાખ્યા	૩૨
૧૪	રિવાજનો પુરાનો મર્યાદા બળવાન છે.	૩૩
૧૫	દકુમત જવાથી અવશ્ય કરીને દરજ્જે ગણાતો નથી. ...	૩૫
૧૬	ઈન્ડિયન તહનામાંનું બંધાવતું.	૩૭
૧૭	તહનામાં સાથે હિંદુઓનો નિકટ સંબંધ.	૪૧
૧૮	તહનામાંનો ચિતાર કરતાં લાગેલી વાત જાણી નથી મુદતો... ૪૬	૪૬
૧૯	તહનામાં આટે સંબંધિત સરકારની સિધ્ધી જવાબદારી ...	૪૬
૨૦	તહનામાં કરવામાં પળાતી વિધિઓ	૪૮
૨૧	ઈન્ડિયન તહનામાંની મુખતેસર તારીખો.	૪૯

પ્રકરણ ૩ બુ.

મર્યાદાનૂલની રાજપદ્ધતિ.

૨૨	સને ૧૮૧૩ પર્ચન્ટ દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યરીતિ આવી. ૬૭	૬૭
૨૩	મુદતના ચાર વિભાગ.	૭૦
૨૪	બગાળા અને અયોધ્યાનો હવાલ.	૭૧
૨૫	મદ્રાસની રાજકીય સ્થિતિ.	૭૪
૨૬	ફ્રેન્ચ સત્તાનું પડી ભાગવું અને તેનો વારસો	૭૮
૨૭	મૈસુર સાથેનું પહેલું અને બીજું યુદ્ધ.	૮૦
૨૮	ત્રણ રાજ્યોની દોસ્તી અને ત્રણ મૈસુરની લડાઈ.	૮૩
૨૯	મૈસુરનું ચોથું યુદ્ધ અને તેની અતે થયેલાં તહનામાં. ...	૮૪
૩૦	મુબંધની સ્થિતિ; પહેલું મરેઠા યુદ્ધ.	૮૭
૩૧	મરેઠા સાથેનું બીજું યુદ્ધ, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના બનાવો. ૯૦	૯૦
૩૨	પબ્લિકનો મામલો.	૯૨
૩૩	દરમિયાનગિરી અથવા દોસ્તીથી દૂર રહેવાના પત્રો.	૯૫

ક્રમ.

પૃષ્ઠ.

૩૪	તે મુદતમાં તહનામાનું રૂપ, અને તેનો સામાન્ય ભાવાર્થ ...	૯૭
૩૫	સહાયકારી ફોજો ઉત્પન્ન કરનારાં તહનામાં... ..	૧૦૦

પ્રકરણ ૪ થું.

આધીન જૂદારાની રાજ્યનીતિ.

૩૬	ઈ. સ. ૧૮૧૩ અને ૧૮૫૭ વચ્ચે તહનામાંના નકશામાં થયેલા મુખ્ય ફેરફારો... ..	૧૦૨
૩૭	એ મુદતનું સમય અવધોક્કન.	૧૦૫
૩૮	લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સનો રાજકારોબાર.	૧૦૯
૩૯	નેપાળનું તહનામું.	૧૧૦
૪૦	પિંડારી લૂટારાઓ.	૧૧૧
૪૧	દોસ્તી બહારનાં રાજ્યોએ આપેલો આશ્રય... ..	૧૧૩
૪૨	મરેઠા સત્તાધીશો સાથે થયેલા રાજકીય બદોબસ્તનો ક્રમ. ...	૧૧૬
૪૩	રજપુતસ્થાન અને મધ્ય ઈન્ડિયાનો બદોબસ્ત.	૧૧૮
૪૪	ગુજરાતનો બદોબસ્ત... ..	૧૨૧
૪૫	કચ્છનો બદોબસ્ત.	૧૨૫
૪૬	દેશી રાજતુ જળવાઈ રહેવું.	૧૨૭
૪૭	આલતાં રાજ્યો સાથે લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં તહનામાંનો પ્રકાર. ૧૨૯	
૪૮	નવાં રાજ્યો ઉત્પન્ન કરનારા કોલકારોના નમુના... ..	૧૩૨

પ્રકરણ ૫ મું.

દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજનીતિ સાથે ખાલસા

કરવાનો સંબંધ.

૪૯	તટસ્થપણની અને જૂદારાની રાજ્યરીતિઓ ખાલસા થવાનું	
૬૨	છે... ..	૧૩૪

કલમ.

પૃષ્ઠ.

૫૦	બાદશાહી અથવા ગ્યાનિક દિનના કારણથી મુલક ખાલસા કરવા પડ્યા હતા. ૬૩૮
૫૧	સિંધ ખાલસે કરવાના બાદશાહી કારણો. ૧૪૦
૫૨	સીખ સત્તાની યોજના ગંભીર વિચારથી ઘડી કાઢવામાં આવી હતી ૧૪૨
૫૩	સીખ, મરહા, અને પિંડરીનો મુકાબલો ૧૪૩
૫૪	પંખળની સાથે અથડાવયડી અને તેનું ખાલસા થવું. ... ૧૪૫
૫૫	ખાલસા થવાથી ગચ્છાં પંખળના ઉપરાજો ૧૪૮
૫૬	કુર્ગને ખાલસા કર્યું તે ઉપરથી લેવાના ધડા. ૧૪૯
૫૭	ખાલસે કરવાનો માત્ર એક જ ઈલાજ રહ્યો હતો તે વિષાયત સરકારે નામંજૂર કર્યો. ૧૫૨
૫૮	અયોધ્યાને ખાલસા કરવામાં આવ્યું ૧૫૬
૫૯	લોડ ડેલહાઉઝીએ ચલાવેલી રાજ્યનીતિ એ એક સ્વાભાવિક પરિણામ હતો ૧૫૮
૬૦	વારસને અભાવે ખાલસા કરવાની રીતિનું બ્યાજખીપણું ... ૧૬૦
૬૧	નાગપુરનું ખાલસા થવું, અને અંગત જવાબદારીનો મત ... ૧૬૧

પ્રકરણ ૬ હું.

આધીન ઐક્યની રાજ્યનીતિ.

૬૨	ઈ. સ. ૧૮૧૭ પછી દેશી રાજ્યોમાંના મુખ્ય બનાવોનો હેવાલ ... ૧૬૩
૬૩	બ્રિટિશ વહિવટના ક્રમથી હાલમાં દેશી રાજ્યો ઉપર અસર થાય છે ૧૬૬
૬૪	લોડ કાનિંગની સનદોથી ગેરબરોસો અને અદેશો દૂર થયા ... ૧૬૮
૬૫	ત્રે સનદો અને ઐક્યની રાજ્યનીતિ વચ્ચેનો સંબંધ ... ૧૭૦

કલમ.

પૃષ્ઠ.

૬૬ અગત્યના ત્રણ બનાવો.	૧૭૪
૬૭ ગાયકવાડનું તખ્તખરબાદત થવું, અને તે ઉપરથી લેવાના ધડા... ૧૭૫	૧૭૫
૬૮ મૈસુરની સ્થિતિ.	૧૭૮
૬૯ મણિપુરની બાબતોથી સ્થાપિત થયેલાં ધોરણ.	૧૮૪
૭૦ તે જમાનાના કોલકરાઓ વિષે સામાન્ય વિચાર... ..	૧૮૬
૭૧ પરોપકારી ફરજનું જોખમ.	૧૮૬

પ્રકરણ ૭ મું.

ઐક્યનો અવેશ.

૭૨ હિસાબ ખુલ્લો રાખવો જોઈએ... ..	૧૮૮
૭૩ એ વિષયની વહેંચણી.	૨૦૧
૭૪ ઐક્યના હેતુ.	૨૦૧
૭૫ બંધનનાં પાંચ મૂળ—(૧) બાદશાહી સત્તા, (૨) પાર્લામેન્ટના ધારાઓ, (૩) કુદરતી ન્યાયનું ધોરણ, (૪) સીધા કોલકરાઓ, અને (૫) રિવાજ... ..	૨૦૫
૭૬ ફરજોનો અધાર ચોખ્ખા પુરાવા ઉપર હોવો જોઈએ... ..	૨૧૪
૭૭ હિસાબની લાલતી (જામેની) બાબત... ..	૨૧૬
૭૮ હિસાબની તોટાની (ઉધારની) બાબત... ..	૨૨૬
૭૯ અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોમાં તફાવત.	૨૨૨
૮૦ બંધનોના વર્ગો.	૨૨૫

પ્રકરણ ૮ મું.

સાર્વજનિક રક્ષણના બંધનો.

૮૧ દરેક સભ્યની જવાબદારી અદાપિ નિશ્ચિત કરવામાં આવી નથી. ૨૨૬.	૨૨૬
૮૨ કેટલાંક રાજ્યોએ રાષ્ટ્રીય મદદગાર કારકરોનો ઉદ્ભવ અને પ્રકાર. ૨૨૮	૨૨૮

કલમ.

પૃષ્ઠ.

૮૩	લશ્કરી સહાયતામાં હરકતો.	૨૩૫
૮૪	“ કન્ટિનન્ટ ” ફ્રાન્સની અનભાયશની નિષ્ફળતા... ..	૨૩૯
૮૫	હેદરાબાદનું “ કન્ટિનન્ટ ” અપવાદ તરીકે ગણુ હતું. ...	૨૪૧
૮૬	બાદશાહી તોફારી માટે રાખેલા લશ્કરનો પ્રયોગ... ..	૨૪૩
૮૭	લશ્કરી બંધનોના બૂદા બૂદા વર્ગો... ..	૨૪૪
૮૮	લડાઈના હંગામોમાં રાજ્યો ઉપર રહેલી જવાબદારીની મર્યાદા નથી	૨૪૫
૮૯	દેશી રાજ્યોની ફ્રાન્સેની સખ્યા ઉપર મુકવામાં આવેલ સામાન્ય અંકુશ	૨૪૬
૯૦	ફ્રાન્સમાં ભરતી કરવાની બાબતના અંકુશો... ..	૨૫૨
૯૧	કિલ્લા અને યુધ્ધસામગ્રી માટે રાખેલા અંકુશો... ..	૨૫૩
૯૨	બ્રિટિશ સરકારનો જમીન ગેરવાતો અને છાવણીઓ બાંધવાનો હક્ક	૨૫૫
૯૩	ખોરાકી વગેરેનો સામાન પૂરો પાડવાની મદદના હક્ક... ..	૨૫૮
૯૪	લશ્કરમાંથી નાશી જનારાઓને પાછા સોંપી દેવાની આગણી કરવાનો હક્ક... ..	૨૬૦
૯૫	રેલવે, તાર, અને ટપાલના ખાતાં ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો અંકુશ	૨૬૩

પ્રકરણ ૯ મું.

બહારના સંબંધોને લગતાં બંધનો.

૯૬	રાજ્યો વચ્ચેનો પરસ્પરનો સંબંધ વિરામ પામ્યો છે... ..	૨૬૬
૯૭	સામાન્ય અશક્તતાનો પુરાવો.	૨૬૮
૯૮	બહાર અને પોતાની હકુમતમાં રાજ્યોનાં બીજી પ્રજાઓ સાથેનાં બંધનો	૨૭૩
૯૯	તહનામાંની કિંવા કાઉન્સિલના હકુમતી રૂએ દેશી રજવાડાની રૈયતનું રક્ષણ... ..	૨૭૬

કેલમ.

શ્રીષ્ટ.

- ૧૦૦ પરવાનાથી કિંવા કોન્સલો તરફથી મળતું રક્ષણ... ૨૭૭
- ૧૦૧ દેશી રાજ્યોનો પરસ્પરનો વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકાર ચલાવે
છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી ફરજો... ૨૭૯
- ૧૦૨ દેશી રાજ્યોમાં રહેતા યૂરોપિયનો તથા અમેરિકનો ઉપરની હકુમત. ૨૮૦
- ૧૦૩ નાશી જનારા પરદેશી ગ્રુન્ડેગારો સોંપવા વિષેનાં બંધનો... ૨૮૪
- ૧૦૪ પર રાજ્યની નોકરી માટે માણસોની ભરતી કરવાનાં બંધનો... ૨૮૫
- ૧૦૫ એકબીજા સાથે વ્યવહાર રાખવાની દેશી રાજ્યોની અસહકૃતતા... ૨૮૭
- ૧૦૬ રાજ્યોની અંદર અદરની ગોઠવણનું સ્વરૂપ... ૨૯૦
- ૧૦૭ દેશી રાજ્યોનો પરસ્પરનો વ્યવહાર બંધ થયાના લાભકારી પરિણામો. ૨૯૧

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અદરના રાજકારોપચારને લગતાં બંધનો.

- ૧૦૮ “ બંધન ” શબ્દનું લાજબીપણું બતાવવાની જરૂર છે... ૨૯૩
- ૧૦૯ બંધનોના વર્ગ અથવા દરમિયાન આવવાના હક્ક... ૨૯૬
- ૧૧૦ દરમિયાનગિરી વિરૂદ્ધ અપાયેલી બાંધકરીનાં વચનોની તપાસ... ૨૯૯
- ૧૧૧ બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ દેશી રાજ્યોને જજીવેલા પોતાના ઈરાદા... ૩૦૨
- ૧૧૨ રાજના વિભાગ થઈ જતા કિંવા તેને હાનિ થતી અટકાવવા
દરમિયાનગિરી કરવાનો હક્ક ... ૩૦૪
- ૧૧૩ જમીન લેવાની બાબતમાં પણ એ ધોરણ લાગુ કરવામાં
આવેલ છે ... ૩૧૧
- ૧૧૪ વારસામાં જહાગીરો આપી દેવાની રાજ્યોની સત્તા ઉપરની મર્યાદા ૩૧૨
- ૧૧૫ બડ અટકાવવા દરમિયાનગિરી કરવાનો હક્ક... ૩૧૩
- ૧૧૬ બારે અધેર અટકાવવા દરમિયાનગિરી કરવાનો હક્ક... ૩૧૭

અક્ષમ.

૧૫.

- ૬૧૭ ધાતકી. પ્રચારે ન્હાવી દેવા માટે દરમિયાનગિરી કરવાનો હક્ક ૩૧૮
- ૧૧૮ ધર્મસંબંધી છૂટ માટે વખ્તે આવવાનો હક્ક. ... ૨૨૧
- ૬૧૯ ખાસ જાળતોમાં તહનામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા દરમિયાનગિરી કરવાના ખીલ્લ હક્ક... ૨૨૬
- ૬૨૦ ધિટિશનાં હિતનો અમલ કરવા માટે દરમિયાનગિરી કરવાના સામાન્ય હક્ક, જેવા કે (૧) યૂરોપિયનોનો ઈન્સાફ કરવાનું હામ. ૨૨૪
- ૬૨૧ (૨) નાણાના ચલણની જાળત... ૨૨૫
- ૬૨૨ (૩) રેલવે, છૂટો વેપાર, અને ન્યાયનાં કૃત્યોની જાળતો... ૩૨૭
- ૬૨૩ આ પ્રકરણ વાચતાં સાવચેતી અને અપવાદ સમજવાની જરૂર છે... ૩૨૮

અકરણ ૧૧મું.

આદરશઘ્ની સત્તામાંથી ઉત્પન્ન થતાં બંધનો.

- ૬૨૪ રાજસત્તામાંથી સીધી રીતે ઉત્પન્ન થતાં બંધનો... ૩૩૨
- ૬૨૫ બેઠક અને ઇલકામનું નક્કી કરી દેવાનો અનન્ય હક્ક... ૩૩૪
- ૬૨૬ મર નાબતના ઇલકાઓનો સ્વીકાર. ... ૩૩૯
- ૬૨૭ રાજ્યો સમ્પત્તિની થાય તેનો સ્વીકાર કરવાનો હક્ક... ૩૪૦
- ૬૨૮ ગાદીના વસ્સા જાળતની તકરારોના ફેસલા કરવાનો હક્ક. ... ૩૪૪
- ૬૨૯ નજરાના અને ગાદીએ બેસતાં લેવાતાં લવાજમો... ૩૪૭
- ૬૩૦ એલચીઓ આવવા દેવાનો અને એલચીઓ મોકલવાનો હક્ક. ૩૪૯
- ૬૩૧ સગીર હમરના રાજ્યોનાં રાજ્યોનો આર્થ લેવાનો તથા તેઓની કુળવણી માટે બદોખરત કરવાનો હક્ક. ... ૩૫૨
- ૬૩૨ સરોપરિ સત્તા પ્રત્યેની વફાદારીની ફરજ... ૩૫૩

પ્રકરણ ૧૨મું.

દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ હકુમત.

૧૩૩	બ્રિટિશ હકુમતના ત્રણ વર્ગો—સોપેલી, અવશિષ્ટ, અને અવેળા...	૩૫૬
૧૩૪	તહનાનામે લીધે ઉત્પન્ન થતી બ્રિટિશ હકુમતમાં હરકતો...	૩૬૧
૧૩૫	કાયદાના અકુશમાંથી બ્રિટિશ હકુમતને ઉત્પન્ન થતી અડચણો...	૩૬૩
૧૩૬	ઈન્ડિયાની ધારાસભાઓની ધારા બાધવાની સત્તા ઉપરના અકુરો	૩૬૪
૧૩૭	ગવર્નર જનરલની અમલ કરનારી કાઉન્સિલની અધિક સત્તાઓ...	૩૭૦
૧૩૮	બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવાના સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ કેવી રીતે થયું.	૩૭૨
૧૩૯	જાવણીઓ ઉપરની હકુમત.	૩૭૬
૧૪૦	રેલવે ઉપરની હકુમત.	૩૭૮
૧૪૧	સિવિલ સ્ટેશનો ઉપરની હકુમત...	૩૮૧
૧૪૨	રેઝિડેન્સ ઉપરની હકુમત...	૩૮૬
૧૪૩	બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની અંગત હકુમત.	૩૮૪
૧૪૪	યુનિયોનને સોંપવાસેવાની બાબત.	૩૮૮
૧૪૫	દેશી રાજ્યો ઉપરની અવશિષ્ટ હકુમત.	૩૯૨
૧૪૬	અવેળા હકુમત.	૩૯૭
૧૪૭	એવરનું વિવેચન.	૩૯૯

પ્રકરણ ૧૩મું.

સચુકત કરનારી અન્યી.

૧૪૮	દેશી રાજ્યોની સ્થિતિનું સંક્ષિપ્ત પુનરાવલોકન...	૪૦૧
૧૪૯	હિંદુસ્તાનના તહનામાંની પ્રથમ પ્રથમ રાજ્યપ્રકરણી બાબતો	
	સમગ્ર રાજ્યોને છૂટી રીતે લાગુ કરવામાં આવેલી નથી...	૪૦૫

237

۷۲

૧૧૦ એ ગ્રંથી સરળા દરકમનાં રાજ્યોની વચ્ચેની નથી... .. ૪૦૯

૧૧૧ દિલ્હરજાનનાં રાજ્યો સાથેની ગ્રંથી તેઓને ઘરડી નોડી

પાદ્ય સભ્યો આપી પેઠા દરેલી નથી પાને "કુચુકુચ" પ્રકારની નથી. ૪૧૧

૧૫૨ એ બ્રહ્મી સ્વરખંધારણને સંબંધ સળતારી પાઠ્ય નથી... .. ૪૧૩

੧੫੩ "ਸਤਾਖੀਸ਼ ਰਾਜਯੋ" ਕੋ ਸੁਸ਼ੋਭੇ ਮਾਟੇ ਖਰਬੁ... .. ੪੧੫

૧૫૪ ઔપચી અગત્યના... .. ૪૧૮

1991.

હિંદુસ્તાનના પાઠશાળાઓનો નકશો.....આવનમા પાનાની સંખ્યા.

“ હિંદુસ્તાનના રક્ષિત

રાજ્યો. ”

—oOo—

પ્રકરણ ૧ લું.

સંયુક્તપણા સામે લાગુ થતી અસરો.

૧. વ્યવહારના સત્તાધારી નિયમોનો અભાવ.

—oOo—

હિંદુસ્તાનમાં જૂદી જૂદી અગત્યતાવાળાં લગભગ સાત સો રાજ્યો સાથે ઈંગ્લેન્ડ ઈન્ડિયા કંપનીએ દોસ્તીની ગુથણી બાંધેલી તે ચલાવવાની અને સુધારવાની આખરદાર ફરજ તે કંપનીએ ગ્રેટ બ્રિટન અને આયરલેન્ડની ગાદીને સ્વાધીન કરી, તે સુલેહના જયમા કાઈ નહાતો જય નથી તે કંપનીએ સન ૧૮૦૦ ઇસ્વીમાં નિઝામની સાથે તહનામું કર્યું તેમાં “ એક્ય અને દોસ્તી, ” એ શબ્દો વાપરેલા છે. તે રાજકીય “ એક્ય અને દોસ્તી, ” જે હિંદુસ્તાનના રાજ્યો સાથે સપાદિત કરવામાં આવેલ, તેથી દેશી સોજાને જાણવામાં આવ્યું હતું કે, પૂર્વે થઇ ગયેલાં રાજ્યોને નહિ મળતા થઈ, બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના હક્કની સાથે બીજાના હક્કને માટે માન રાખવા એકસરખી ઈચ્છા રાખી હતી. એ પરિણામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું, અને દેશી રાજ્યોની નીચે આવેલા હિંદુસ્તાન સાથે રાષ્ટ્રી સરકારના તાબામાં આવેલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયાની એકતા રચના રક્ષતે વધારે મજબૂત શી રીતે થઈ, તે ઇતિહાસની રચના તરફ નિહાળે.

આપ્યા શિવાય સારી રીતે જાણી શકાય તેમ નથી. બ્રિટિશ કાયદા અને ધારા
 પાળનારા, પ્રાંતોનો સીધો કારભાર જેઓએ માથે લીધો છે, અને તેને ફોર્મલ
 સ્થિતિએ પહોંચાડેલો છે, તેમણે થકણ કરેલા રસ્તા પ્રમાણે ચાલવું, એ કામ
 મુકાબલે સરલ છે, પરંતુ રાણી સરકાર અને તેણીની સાથે દેસ્તી ધગવનારાં
 રાજ્યો વચ્ચેના રાજકીય સંબંધના પ્રકાર અને પ્રક્ટીકરણના જુદાસુદને માટે
 મર્યાદાસૂચક સામાન્ય નિશાનોની ખામી છે. જુદાસુદને રસ્તો મૂકવે તેવાં રાજકીય
 નિયમોના સંગ્રહ અને સત્તાનાર પુસ્તકો નથી. કેટલાકના મત પ્રમાણે તે બાબતો
 ગેમમાં રહેલી છે, તે વેપારના ભેદની પેઠે ધણું સાફ છે. ખીજા કેટલાકને હિંદુ-
 સ્તાનના ઈતિહાસની આ શાખાનું અધ્યયન મનોરંજક લાગે છે, અને સત્તાવાર
 રીતે બહાર પાડી “બુદ્ધ બૂદ્ધ” જે રસ્તો મૂકવે છે, તે સહિસલામત છે
 એમ માને છે. ગમે તેમ ધોરણ રાખીએ તોપણ તે સંખ્યાબંધ મહોટા
 કેસોના કટાણાભરેલા અવલોકનથી માત્ર સમજાય તેમ છે. વળી એવા
 કૃત્યના જેવો ખીજો દાખલો પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રજાઓના ઈતિહાસમાંથી
 શોધી કઢાડવો એ વ્યયે જાય તેવું છે. દેશી રાજ્યોનું ઉપર ઉપરથી
 અવલોકન કરતાં તેના વિસ્તાર, મૂળ, અને ફેલાવની બાબતમાં શુચવણ
 ભરેલી ભિન્નતાઓ અજવાળામાં આવે છે. તેઓની આ સદીના પ્રથમ ભાગની
 સ્થિતિ તો તોફાનના અસ્વસ્થપણા અને ક્ષોભમાં આવેલા સમુદ્રના અચાનક
 માધાલુવનું થઈ જવાની બરાબર માણુમ પડે છે. લડાઈ બંધ કરીને
 ‘પેતાની ફેયતને સુખી કરવા’ કપનીએ કહ્યું, તેથી દેશી રાજકર્તાઓએ
 જે રાજ્યો ઘણે ભાગે તલવાર અને કાવતરાથી મેળવેલાં, તે રાજ્યોનાં
 બંધારણ સંબંધી વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓમાં અને શુચવણોમાં તેઓ
 પોતે આવી ભરાણા જેવા જન્યા. એક દેશમાં જોઈએ તો તાબાની ફેયત
 પરદેશી રાજના કરતાં જૂદીજ ભતની અને જૂદાજ ધર્મની હતી એટલુંજ
 નહિ, પણ લડાઈ અને મુદ્દક ઉપરની પેશકદમી કપનીએ બંધ કરી તે પહેલાં

થોડાં વર્ષે ઉપર તેઓ કમ્પીલા સહીત તે દેશની બહાર હાંપી કઢાયેલા હતા. કોઈ દાવાદાર સામે તેને પોતાનો દરજ્જો બળવવા ટકર લેવી પડતી હતી. કોઈ ખીલ્લ મળ્યમા વળી બળવાનુ અમીરો હકુમતનો દાવો રાખતા માલમ પડ્યા. આમ થવાથી રાજાની સત્તા બળવવાનુ અશક્ત થઈ પડ્યુ બેવામાં આવ્યુ. વળી કોઈ ત્રિજે સ્થળે બેઠાએ તો લૂટારા સીપાઈઓનાં ટોળાં એકદમ પોતાના ગુજરાનના અપ્રમાણિક સાધનહીન થઈ ગયેલા રૈયત દાખલ રહેતા બેવામાં આવ્યા. દરેક દેશી રાજાને ગયા જમાના તરફથી વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલી મુશ્કેલી એવી વિવિધ તરેહની હતી કે, સમગ્ર સમૂહને એક સરખુ સમાન ધોરણુ લાગુ થાય તેમ રહ્યું ન હતું. બ્રિટિશ અમલદારો એકસ કરી શકતા ન હતા કે કેવી રીતની અન્યીથી રક્ષિત રાજ્યોની સાથે ઉત્તમ રીતે સંયોજિત થઈ જવું ત્રણ ભિન્નભિન્ન રીતો અજમાવવામાં આવી હતી. જે રાજકીય સિક્કાંતલું નિરાકરણ કરવાનું નજર આગળ આવી પડતું, તેને પ્રથમ આગલા પ્રયોગની ગુચવણોમાથી છૂટું કરવું પડતુ હતું. દેશી રાજ્યો અને સર્વોપરિ સત્તાની વચ્ચે સંબંધન સંયોગની મજબૂતી કરવામાં આવી કળાહલો હતી, તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું નથી કે ઉપરિ સત્તા અઘાપિ રાજકીય વ્યવસ્થાનુ લખિતવાર ધોરણુ બહાર પાડી શકી નથી. ખરું પૂછે, તો જો કે કેટલાક ધોરણોની વ્યાખ્યા બહાર રીતે કરવામાં આવેલી છે, અને દરમિયાનગિરીના કેટલાક કેસોને એ ધોરણો લાગુ પણ કરેલાં છે, તોપણ બ્રિટિશ સરકાર અને તેના તાબાના દારતી અને ઐક્ય ધરાવનારાં રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ મૂલ્યવનારા સ્થાપિત થયેલા નિયમોનો સંગ્રહ આજ સુધી અમલમાં આવે તેવી રીતનો નક્કી થયો નથી.

૨. ધોરણનો સંગ્રહ એકઠો થતો જાય છે.

કાયદા અને ધોરણથી હિન્દુસ્તાનની શહેનશાહત સાથે જોડાયેલાં રાજ્યો-

આપ્યા જિવાય સારી રીતે જાણી રાહાય તેમ નથી. ગિરિદ્ર કામના અને માત્ર પાળનારા પ્રાણીઓ સીધા કારનાર નહોતાં આમે સીધા છે, અને તેને કુદરતનાં સ્થિતિઓ પરોવાયેલા છે. તેઓ કદાચ કદાચ પ્રજાઓ ચાલવું. એ કામ મુકાબલે સરલ છે, પરંતુ ગાળી સરકાર અને નેપાળી સાથે દેશની ધન્યતાનાં રાજ્યો વચ્ચેના રાજકીય સંબંધના પ્રકાર અને પ્રક્ટીકરણના હિમાલયનાં મોટા મર્યાદામુચક સામાન્ય નિશાનોની ખામી છે. હિમાલયને રસ્તા મુકવે તેવાં રાજકીય નિયમોના સમૂહ અને સત્તાવાર પુસ્તકો નથી. દેશલાકના મત પ્રમાણે તે બાબતો ગેરમાર્ગે મૂકેલી છે, તે વેપારના બેઠની પેઠે ધણું સારું છે. ખીન્ન દેશલાકને નેપાળ સ્થાનના ઈતિહાસની આ રાખાવું અધ્યયન મનોરંજક લાગે છે, અને સત્તાવાર રીતે બહાર પાડી “બુલેટ” ને રસ્તા મુકવે છે, તે સહિસ્રવામત છે એમ માને છે. ગમે તેમ ધોરણ રાખીએ તોપણ તે સંખ્યાબંધ મોટા કેસોના કટાણાભરેલા અવલોકનથી માત્ર સમજાય તેમ છે. વળી એવા કૃત્યના જેવો ખીન્ને દાખલો પ્રાચીન કે અધ્યુચીન પ્રજાઓના ઈતિહાસમાંથી શોધી કહાડવો એ બધું જાણ્યું તેવું છે. દેશી રાજ્યોનું ઉપર ઉપરથી અવલોકન કરતાં તેના વિસ્તાર, મૂળ, અને દેશાવની બાબતમાં ગુચવણ ભરેલી બિનતાઓ અજવાળામાં આવે છે. તેઓની આ સદીના પ્રથમ ભાગની સ્થિતિ તો તોફાનના અસ્વસ્થપણા અને ક્ષોભમાં આવેલા સમુદ્રના અચાનક ખાણાણવત્ થઈ જવાની બરાબર માથુંમ પડે છે. લગઈ બધ કરીને ‘પોતાની દૈયતને સુખી કરવા’ કંપનીએ કહ્યું, તેથી દેશી રાજકીયોએ ને રાજ્યો ત્રણે ભાગે તલવાર અને કાવતરાંથી મેળવેલાં, તે રાજ્યોનાં બધારણ સંબંધી વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓમાં અને ગુચવણોમાં તેઓ પોતે આવી ભરાણા જેવા બન્યા. એક દેશમાં બેઠાંએ તો તાપ્તાની દૈયત પરદેશી રાજના કરતાં જુદીજ જાતની અને જુદાજ ધર્મની હતી એટલુંજ નહિ, પણ લગઈ અને મુદક કંપરની પેશકદમી કંપનીએ બધ કરી તે પહેલાં

ચોડાં વર્ષ ઉપર તેઓ કખીલા સહીત તે દેશની બહાર હાંકી કઢાયેલા હતા. કોઈ દાવાદાર સામે તેને પોતાનો દરજ્જો બળવવા ટક્કર લેવી પડતી હતી કોઈ ખીલત ગળ્યમાં વળી બળવાનું અમીરો હકુમતનો દાવો રાખતા માલમ પડ્યા આમ થવાથી રાજની સત્તા બળવવાનું અશક્ત થઈ પડ્યું જેવામાં આવ્યું. વળી કોઈ ત્રિજો સ્થળે જોઈએ તો લૂટારા સીપાઈઓનાં ટોળાં એકદમ પોતાના ગુજરાતના અપ્રમાણિક સાધનહીન થઈ ગયેલા રૈયત દાખલ રહેતા જેવામાં આવ્યા. દરેક દેશી રાજને ગયા જમાના તરફથી વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલી મુશ્કેલી એવી વિવિધ તરેહની હતી કે, સમગ્ર સમૂહને એક સરખું સમાન ધોરણુ લાગુ થાય તેમ રહ્યું ન હતું. બ્રિટિશ અમલદારો એકસ કરી શકતા ન હતા કે કેવી રીતની ગ્રન્થીથી રક્ષિત રાજ્યોની સાથે ઉત્તમ રીતે સંયોજિત થઈ જવું. ત્રણ ભિન્નભિન્ન રીતો અજમાવવામાં આવી હતી. જે રાજકીય સિદ્ધાંતનું નિરાકરણ કરવાનું નજર આગળ આવી પડતું, તેને પ્રથમ આગલા પ્રયોગની ગુચવણોમાથી છૂટક કરવું પડતું હતું. દેશી રાજ્યો અને સર્વોપરિ સત્તાની વચ્ચે સંજ્ઞવન સંયોગની મજબૂતી કરવામાં આવી કળાહલો હતી, તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું નથી કે ઉપરિ સત્તા અઘાપિ રાજકીય વ્યવસ્થાનું લખિતવાર ધોરણુ બહાર પાડી શકી નથી. ખરૂં પૂછો, તો જો કે કેટલાક ધોરણોની વ્યાખ્યા જાહેર રીતે કરવામાં આવેલી છે, અને દરમિયાનગિરીના કેટલાક કેસોને એ ધોરણો લાગુ પણ કરેલાં છે, તોપણ બ્રિટિશ સરકાર અને તેના તાબાના દોસ્તી અને ઐક્ય ધરાવનારા રાજ્યો વચ્ચેનો સંજ્ઞ યુગવતારા સ્થાપિત થયેલા નિયમોનો સંગ્રહ આજ સુધી અમલમાં આવે તેવી રીતનો નક્કી થયો નથી.

૨. ધોરણનો સંગ્રહ એકઠો થતો જાય છે.

કાયદા અને ધોરણથી હિંદુસ્તાનની શહેનશાહત સાથે જોડાયેલા રાજ્યો-

ને નિબંધતાનો લાભ મળે નેવું છે, પરંતુ તે કાયદા અને ધોરણ ને રાજ્યોની સંજોગો ચોક્કસ સંબંધ બતાવે એવા નહિ હોવાને લીધે ટેલેક્ટ દરજ્જાએ જો લાભની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણી (અંગ્રેજીની) રાજસભાનીયે આવેલા પ્રાંતોના કારંગ્યારના ઉદ્ભવ અને પ્રચારનો તપાસ કરવાનું કામ ઇતિહાસવેત્તાઓ વારંવાર માથે લે છે, તેના કરતાં ઈન્ડિયા સરકારના પોલિટિકલ આતાના કામની અદ્યનો તપાસ કરવાનું કામ ધોરણના સદ્દર્દે અભાવને લીધે દેખીતી રીતે વધારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે; પણ ધારા બાધનારી સભામાં બ્રિટિશ રાજ્યનો સંકેત રાજ્યો સાથેનો સંબંધ સ્વયંનાં ગુંથવાનું ભરેલું અને નાનુક યત્ન ચલાવવાની રીતો આલમની નજરે પડતી નથી, માટેજ નીચે લખેલો નિયમ ગ્રહણ કરી લઈ તેને લાગુ કરવા જેવું રહેતું નથી.

“ મારી મરજી છે એટલે તે હું કરમાવું છું, મારી ખુશી છે એટલે ઢૂલીલની નજર નથી ”

સન ૧૮૫૨ માં છપાયેલા અર્વાચીન ઈન્ડિયાના ઇતિહાસનાં સર જ્યોર્જ કાપમેલે દેશી રાજ્યો સાથેના આપણા સંબંધો વિષે લખ્યું છે કે- “ એક સરખું ધોરણ નથી, અને કઈ કઈ બાબતમાં આપણે વચ્ચમાં પડીએ છીએ, અને કઈ કઈ બાબતમાં વચ્ચમાં પડતા નથી તેનો ચોક્કસ શુદ્ધાઓ કરવો અશક્ય છે. ” ત્યાર બાદ નવ વર્ષ પછી ગકતર દિવસે

“ સુલેહના વખતમાં પ્રજાઓના હક્ક ” એ નામનું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં સન ૧૮૪૯ માં બહાર પડેલા “ બ્રિટિશ અને ફોરીન રિવ્યુ ” ના આદમા પુસ્તકમાં દર્શાવેલ સરકારના પોલિટિકલ ઉદ્દેશ અને ફૂલો વિષે જે ખ્યાલ આપ્યો છે, તે કરતાં વધારે સારો ખ્યાલ આપેલો વાચકવૃન્દની નજરે આવતો નથી. સદ્દર્દે રિવ્યુમાં લખનારે પોતાની ખાત્રી બતાવી છે કે, રાજ્યો ખાલસા કરી લેવા કંપનીનો વિચાર હતો; પરંતુ તેની ભવિષ્યવાણીને ઇતિહાસે તદ્દન ભૂલી પાડી છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે,

સર જ્યોર્જ ડાંપબેલ અને ડાક્ટર ટિલ્સે ખતાવેલો લખનાર એ બંને હિંદુ-સ્તાનના ગુન્થવણીઆ ઈતિહાસમાં પોતાનો રસ્તો કાટના ચાલતાં નિશાનો ચૂકી ગયા હતા; પરંતુ સર્વોપરિ સત્તા અને રક્ષિત રાજ્યો વચ્ચે ગુન્થવણવાળી બાબતો પેદા થાય, ત્યારે તેઓ વચ્ચેના સબધ પ્રદર્શિત કરે એવા સત્તાવાર નિયમો તથા ધારા નથી, તેથીજ ગ્રહણ કરી લેવા જરૂર નથી કે, આગળની અને હાલની રાજનીતિ અને સંબંધનો ચોક્કસ ખુલાસો થઈ શકતો નથી. પાર્લામેન્ટના દફતરો અને ઈન્ડિયા આફ્રિકા ગેઝેટો ઉપરથી અમુક બાબતો વિષે સરકારના હેતુનો હેઠ્ઠા પચાસ વર્ષોનો તો પૂરો ખુલાસો મળી આવે છે, અને તેની અંદર પોલિટિકલ ખાતાના ધણા ધોરણ છુટક છુટક રીતે મળી આવે છે, જેમકે મણિપુરને લગતા પાર્લામેન્ટના જે કાગ-જો છળ્યા છે, તેમા નાં ૫ માંહે જૂન સન ૧૮૯૧ના ડિસપેચમા ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે આ પ્રમાણે લખેલું છે - “તાબાના દેશી રાજ્યો માટે વારસાનો અનુક્રમ મુકરર કરી આપવો એ બ્રિટિશ સરકારનો હક્ક અને ફરજ છે ગાદીના દરેક વારસાને માટે બ્રિટિશ સરકારનો સ્વીકાર જોઈએ, નહિતો ત્યાં સુધી તે વાસ્તવિક ગણાય નહિ આ ધોરણ પૂરી રીતે સંમજવામાં આવેલ છે, અને હમેશાં પાળવામાં આવે છે ” આ દ્રષ્ટાંતમા બીજા ધણા દ્રષ્ટાંતો ઉમેરી શકાય તેમ છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે કે, હિંદુસ્તાનની સરકારે પોતાના ધોરણો બહાર પાડવામા અને લાગુ કરવામા આનાકાની કરેલી નથી આજપર્યંત પોલિટિકલ ધાનની ‘વ્યાખ્યા કરવાનું અથવા તેનાં ધોરણોનો સત્તાવાર સચ્છ કરવાનું સરકારને જરૂરીયાતને લીધે બન્યું નથી તેનો સબબ એહેરિંગના સમુદ્દની ચચો વખતે થોડી મુદ્દત પહેલાં મિં ઇલ્હમ્સે ખતાવ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે બેશક છે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓની દરમિયાન ચાલતા ધારાને હવે કાયદાનું રૂપ પ્રાપ્ત થતું જાય છે. “ કલ્પિત અને અયોગ્ય નિયમોની ચચાનો ૩૨ રાખ્યા વગર પ્રસંગોપાત સારા દ્રષ્ટાંતો સ્થાપિત થયા છે, ’ એમ મિં

‘ફેલ્પ્સનું’ કહેવું છે; એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે કે, જેમ જેમ વર્ષો પાંચનાં વય છે, તેમ તેમ સમાન પ્રજાઓ વચ્ચેનાં પચ્ચર મનદૃષ્ટિય અગ્રણ્ય નવાં અને અપૂર્વ સિદ્ધાંતો આપણી નજર આગળ લાવતો વય છે ત્યારે રક્ષિત મનુષ્યોની હકિકત અને સંખ્યા ઉપર ખ્યાલ કરીએ (છએ, ત્યારે તરતજ એમ લાગે છે કે એકસાઈ અથવા જેને લોહં સિદ્ધને “ પ્રજાનું ધટ્ટપાત્ર ” કહ્યું છે, તે માટે નિયમો બાધવાનું અયોગ્ય લાગે છે.

૩. બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં કાયદાના અમલ અને રાજકીય કામમાં હુડાપણના નિયમનો મુકાબલો.

એક રીતે જોતા આવા નિયમોના અભાવને કીધે દેશી રાજ્યો સાથે મજબૂત એકતા કરવામાં હરકત થઈ પડે છે; કેમકે સમગ્ર રાજ્યો તેમજ દરેક રાજ્યની સાથેનો સબધ સ્પષ્ટ રીતે મુકરર થાય તો તેથી પરસ્પર ગેરસમજૂતી અને ધર્પણ થતાં અટકે છે; પરંતુ આપણે વિચારી જવું નહિ જોઈએ કે, રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના તાબામાં રક્ષિત રાજ્યોમાં રોમનો કાયદો દાખલ કર્યા પછી તરતજ તે રાજ્યો ખાલસા કરવા રિવાજ આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના રાજ્યો ખીજા બધા હક્ક કરતાં ઇંગ્લેન્ડ કાયદો દાખલ કરવાની સામેની તેમની બાયધરીને વધારે કિમતી ગણે છે, ઈન્ડિયા સરકારની સામે કેટલાક લખનારાઓ રાજકીય કામમાં અનિયમિત થયુંનો આરોપ લાવે છે, આથી માત્ર રાજ્યોની એકતા જળવવામાં સરકારને નડતી મુશ્કેલી પ્રદર્શિત થાય છે, એથી કોઈ રીતે રાજનીતિની ખામી ગણવાની નથી. હિંદુસ્તાનની શહેનશાહતમાંના કોઈ પ્રાંતના બ્રિટિશ માજીસ્ટ્રેટ કે કલેક્ટરના કામનો, અને દેશી રાજ્ય સાથે સબધ રાખનારા પોલિટિકલ અમલદારના કામનો પરસ્પર મુકાબલો થઈ શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્રી સરકારના તાબાના મુદ્દોમાં ધોરણ બધાય તે માટે અનુદ્રૂલ સાધનો

છે; કેમકે લોકોના ધર્મ અને જાતો બેકે ભિન્નભિન્ન છે, તોપણ જૂની જૂની પ્રજાઓ સામાન્ય ધારા અને એકજ ન્યાયના ધોરણના તાબામાં હોવાથી એકજ જનસમુદાયના રૂપમાં મળી ગઈ છે. રાજ્યવહિવટ માં કુદરતેજ સ્વતઃ ડહાપણવાળો દાખલો બેસાડેલો છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે:-

(દોહરો.)

“ ખીજાંની કુદરત કરે, અતિશય તો સભાળ;

દરેક જિંદગીની રહે, તે બહુ રહિતજ ખ્યાલ. ”

કાયદા અને ધોરણનું પ્રબલ એ સ્વર્ગીય રાજ્યવહિવટ ચલાવનાર અથવા દીર્ઘદર્શી સુધારાવાળા ઉપર વગર જરૂરનો અંકુશ નાખે છે, એવું દૂષણ ધણી વાર તેના ઉપર મૂકવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યાં સુધી કાયદા બાંધનાર યત્નના ચક્ષુ સહેલાઈથી ચાલે છે, ત્યાં સુધી આગળ વધતા જનમંડળના ઉપયોગ માટે કાયદા અથવા ધોરણ સહગામી શા વાસ્તે ન રહેવું તેનું કાંઈ કારણ નથી કાંઈ એક અમલદારને ફેરફાર માટે જરૂર લાગે તો તેણે કાયદો હરકતને દૂર કરે ત્યાંસુધી ખામોશ રાખવી જોઈએ: પણ જ્યારે હરકત દૂર થાય, ત્યારે ફેરફારથી આખા દેશને લાભ થાય છે. તે લાભ પછી જે દેશમાં તે અમલદાર કામ કરતો હોય તેને એકલાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે એમ રહેતું નથી. આ ક્રિયાથી ઈતિહાસ લખનારનું કામ સહેલું થઈ જાય છે. નવા કાનુનોનો પ્રચાર નોંધાતો જાય, તેમ કાયદા બાંધનારના કામ તરફ તેને માત્ર પોતાની નજર ખુલાવવાની છે. તેમ કરવાથી નવા ફેરફારનાં કારણો અને ઉદ્દેશો નક્કી કરવામાં તેને કાંઈ પ્રકારની મુશીબત લાગતી નથી. આ પ્રમાણે ખુલ્લું છે કે, બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ધોરણના ખરિબલને અધિક સખ્તાર્થ પકડવા ન હેતાં સમાન કરનારો કાટો, કાયદા બાંધનારી સત્તાની આગળ વધવાની યા પાછા હટવાની યોગ્યતાથી પૂરો પડે

છે. જૂદા જૂદા વિસ્તાર અને સામારિક ગિચાના ફેશી રાજ્યોને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજિત કરનારી ગ્રામીણ કાયદાથી કે સંસ્થાનોની એક્સપ્રી કોટના કોટથી મળવું થતી નથી. તેમના રાજકીય સંબંધના પ્રકારમાં થતા ફેરફારોની વ્યાખ્યા કે નોંધ કોઈ મર્યાદા સિવાય કરતી નથી. જે ધોરણો બહાર પાડવામાં આવેલાં છે, તે તેમની ગ્રામીણતા દર્શાવવામાં ખાસ વિશ્લેષણના પરિણામો છે, અને સત્તાધારી છાપવાળા કોઈ પુસ્તકમાં તેનો સ્પષ્ટ કરેલો માલમ પડતો નથી. સેક્ટોર રાજ્યોમાંના કોઈ અમુકને કોઈ ખાસ ટેકા જોઈતો હોય તેનો, અથવા તેના અંદરના વહિવટમાં જીવન નાખવાનું હોય તેનો આધાર તેની ખાસ ગિચા ઉપર રહે છે. રાજકીય એજ રાજ્ય છે, અને દરેક રાજકીયતાની વહિવટીય અને જાતની ગોપ્યતા તદ્વાત્વવાળી જોવામાં આવે છે. રાજ્યો હુકમ એજ કાયદો છે. તેની મરજીમાં આવે ત્યારે તે ન્યાયાધીશોને રજા આપી શકે છે. કાયદો અસલામતો અમલદારો તેમના જાહેર કૃત્યો માટે ન્યાયની અસલામતોને જવાબદાર હોતા નથી. માત્ર મેંસુર. વડોદરા, અથવા કોલાપુર જેવાં રાજ્યો, જેમાં રાજ્યની સગીર વચને લીધે અથવા ખીજાં કારણોસર બ્રિટિશ અમલદારોએ લાંબી મુદત રાજવહિવટ ચલાવ્યો છે, તેની અંદર કાયદાના અમલની હસ્તિ જોવામાં આવે છે, અને તે કાયદા પણ ગોપ્ય ફેરફાર કરી બ્રિટિશ કાયદાના પુસ્તકોમાંથી લીધેલા છે. દરેક સંસ્થાનના સર્વેપરિ સત્તા સાથેનો સંબંધ ચલાવવા એક બ્રિટિશ અમલદાર હોય છે આ પ્રમાણે જણાય છે કે રાજ્યોનો પરસ્પર સંબંધ, દરેક રાજ્યની અંદર તેમજ તેની બહાર અગત્યપણથી આચ્છાદિત થયેલો રહે છે. જ્યાં આવી સ્થિતિ છે, ત્યાં સત્તાની તરફથી કોઈ નિયમ બાંધવામાં આવે તો તેને માટે અપવાદો રાખવા પડે છે. ત્યાર પછી સામાન્ય ધોરણ તરીકે તે ગણી શકાય, અને તેનું ધોરણ સ્થાપિત થયું મનાય.

કાલાન્તરે સઘળાં રાજ્યોનો નીતિ અને ડબ્બ સળધી પ્રચાર વૃદ્ધિગત થયો, સરકાર પોલિટિકલ ધોરણ બાધી શકશે તો તેથી હિંદુસ્તાનને રાજકીય ધારા પ્રાપ્ત થતાં દેશી રાજ્યોને મળળુતી અને આધાર હાંસલ થશે, ત્યાં સુધી તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, બ્રિટિશ રાજ્યના તાબાના પ્રાનોમા કાયદા બાધનારના પ્રોસિડિંગ્સથી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોગિત થયેલાં રાજ્યોનો ખરો સળધ જાણવા ઇચ્છનારને કાંઈ અજવાળું પ્રાપ્ત થતું નથી. દરમિયાનગિરીનો ચોક્કસ ખુલાસો મળતો નથી, એવો આરોપ સર જ્યોર્જ કાંપબેલ મૂકે છે, તે ખરેખર હકિકતથી સ્પર્શિત થતો નથી. ગભીર દરમિયાનગિરીના બધા કેસોમાં આલમને હિંદુસ્તાનની સરકાર તરફથી ભરોસામા લેવામાં આવેલી અને પોતાનાં કૃત્યોનો પૂરતો ખુલાસો આપાયેલો; પરંતુ “એક સરખું ધોરણ નથી,” એમ સર જ્યોર્જનું કહેવું બ્યાજબી હતું સાંપ્રત કાળની સ્થિતિ જોતા એવું ધોરણ અશક્ય છે સર્વોપરિ સત્તા સાથે રાજ્યોનું સંયુક્તપણ, સાચવવામાં એ એક મુશ્કેલી છે એમ કબૂલ કરી તેની પારગત થવું જોઈએ.

૪. દેશી રાજ્યનો અચાવ કરતાં રોમ નિષ્ફળ ગયું.

નોંધ લેવા જોગ ખીણ મુશ્કેલી એ છે કે, બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં જે રાજકીય કામ માથે લીધું છે, તેના જેવો ખીજો દાખલો કે તેને માટે રસ્તો ઈતિહાસમાથી નીકળતો નથી. રોમન લોકોનાં પત્તકોના ઈતિહાસ માથી હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્ય માટે ઘણાં સમાન દાખલા અને કેટલાક વિશિષ્ટ દાખલા મળી આવે છે; તે સામાન્ય માર્ગ પ્રદર્શિત કરનારા છે. રોમન લોકોનો પ્રાતિક રાજ્યવહિવટ ઈન્ડિયન અમલદારને માટે ધડાથી પરિપૂર્ણ છે; પરંતુ તેની ચર્ચા આ ગ્રંથની મર્યાદાની બહાર છે, તેપણ ઉમેદ રાખવામા આવે છે કે, રોમન લોકોએ પોતાની સાથે દોસ્તી રાખ-

નારાં રાજ્યોનું સ્વતંત્રતા, અને તત્કાલાથી સંપાદિત ચંચલ દેશ
 જાળવવા જે સત્ત્વ ક્ષમો તે નિષ્કૂળ ગયા. તેની જે નેપિ ઈતિહાસ કહેલી છે
 તેની પુનરુદ્ધિ દિ'દુષ્ટતાને માટે થશે નહિ. સમાન દાખલાથી નહિ. પણ
 નિષ્કૂળતાથી શિખવાતી માત્ર એતવણીની ધણી મદદ એમના ઈતિહાસ
 માથી પોલિટિકલ એજન્ટને મળે તેમ છે. એમના પ્રગતસત્તાક મન્યમાં
 દેશ્વતી રાખનારાં રાજ્યોની બાબતોના જેવી બાબતો દાલ પણ દિ'દુષ્ટતાનમાં
 આપણે કાને દેશો પડે છે કંપનીના મુલક અને મરેકાથી 'પથચંચલ
 તેમની પેલી તરફના મોગલ એહેનશાહના દાલકોલક ગતા મુલક વચ્ચે
 આવેલા અયોધ્યાના રાજ્યની સ્વતંત્રતા. તેને એક ધણે ખમનારૂં મન્ય
 ગણી, કલાઈવે ડહાપણથી સ્વીકારી હતી. તેમ કરવામા કલામિનિયમે કહેલા
 કૃત્યની પુનરાવૃત્તિ થઈ હતી. કલામિનિયમે પોતાનું લશ્કર કોઠિયમાથી પાછું
 એલાવી લીધું હતું, અને પૂર્વ તરફથી હલ્લો કરવા ન પામે તે સાર એક
 જાતની આડ તરીકે મકદુનિયા ઉપર અંકુશ રાખવા ગ્રીસને છૂટું રાખ્યું હતું*.
 પર્શિઅસની પરતી થયા બાદ ગ્રેસ ઉપર અંકુશ રાખવા મકદુનિયાનો
 ખચાવ રાખ્યો હતો, ત્યારે પણ એજ રાજરીતિ ચલાવી હતી, પરંતુ
 વારા ફરતી ફરેક આડ રસ્તો દેતી ગઈ. બ્યારે ગ્રેસ ખુલ્લે ખાલસે કરવામાં
 આવ્યું, ત્યારે જેમ સને ૧૮૪૨માં નેપિઅરે સિંધના અમીરોને પેનશન
 આપ્યા, તેમ ગ્રેસના રાજકુળ માટે પણ ટાઈબિરિયસે કર્યું હતું. એમની

* બ્યારે બ્યારે કંપની મુલકો ખાલસા કરવાથી દૂર રહેતી, ત્યારે તેના અમલ-
 દારો તેના ઉપર એક જાતનો હલ્લો કરતા હતા લાટિન ક્વિ લિવિનાં પુસ્તકો
 ના ૨૮મા ભાગમા ૪૮ મી કપિતામા જે દલીલો વાપરી છે તેવી દલીલો તેઓ
 કરતા હતા “ પોતાના પંડના દેશને સખત માલમ પરતો હોય એટલું જ નહિ,
 પરંતુ ચોતરફના સઘળા રાજ્યો જેની ભીતિ રાખતા હોય, એવા જલમને છોડી
 દેવો, એ ઘણું જ ઓછું સગવડબરેલું જણાયું ” (આ પ્રમાણે લિવિ ક્વિની
 ઉપરની દલીલ કવિતામા છે) રણજિતસિંહની પેશકદમીઓ સામે પંતબનો ખેડુત
 વર્ગ જે નિસાસા મૂક્યો હતો, અને સરદારો જે ક્રિયાઓ કરતા હતા, તેનો
 આખેડુખ ચિતાર જેવો આ ગળદોષી ચાલ છે, તેવો ખીન્ન ગળદોષી થયો દુર્લભ છે.

થયા કે, પછી સંયુક્ત યોગેશ્વરી સંસ્થાનાની કુદૃષ્ટી દર્શાવે છે. અને તે રોમના રાજ્યમાં બાબાં. તે દેશકાર બેશક આગે આગે થયા. પરંતુ ત્યારે તે સંસ્થાનાના કામના સંબંધી દેશ કોઈ પણ પ્રકારના દંડ અનુસાર સ્વીકૃત થયા, અને રોમન રાજ્ય તરફથી તેઓને અનિમિષ રૂઢ દેખાવત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેઓની અવગતના જવાનો સવાલ લાગતા ઉપર આધારભૂત થયો. મેક્સિકોના રાજ્યોના ગ્રિફાથી સાબિત થાય છે. તે પ્રમાણે લાટિન બાબા દાખલ થવાથી અમલ ધોરણમાં એક વાતની કાચ પેટી, અને મુલકો ખાલસા કરવાના કામમાં રોમન અમલદારો અને અશરૂદે બળવાન સાધનો થઈ પડ્યા. માક્ટુચુઅર્ટ એલિફન્ટના જમાનાના રાજકારણાર કરનારાઓ કાબેલ વિહાનો હતા. દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ કાયદો દાખલ ન કરવા, તેઓના બાપણોના કપાટા રોમના ઇતિહાસ ઉપરથી ધડા દાખલ શિખી લીધેલા હતા, તોપણ દરમિયાનગિરી કરવીજ નહિ, એ મતને ઉઠાવતી મર્યાદા સુધી ધસી જવામાં તેઓએ ભૂલ ખાધી. અંગ્રેજીન જનમણ તેવો જુલમ અને અસખી રહેવા દે તેમ નથી તેની પ્રથિતી નીચે હિંદુસ્તાનને રહેવાતુ છે, એટલે પછી તેમ બનેજ ક્યાથી ?

૫. અંગ્રેજીન ઇતિહાસ દાખલો પૂરો પાડતો નથી.

અમેરિકાના રાજ્યોનો અનુભવ સગદ ઉપર આવેલાં ઇન્ડિયન રાજ્યોના બચાવ માટે બ્રિટિશને તેમ કરવાનું વલણ હોત, તો ધણો કિમતી થઈ પડે તેમ હતો; પરંતુ આ બાબતમાં પણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યવલિવરને ઉપયોગી પ્રાથમિક ધડો આવનામાં ઇતિહાસ નિષ્ફળ ગયો સને ૧૮૪૬ માં અમેરિકાની સર્વોપરિ કચેરીએ એવો હુકમ બહાર પાડ્યો કે, ઇન્ડિયન લોકોની વચ્ચેનાઓ કોઈ દેશ કોઈ પણ રાજ્યમાં ન આવી જનો હોય, તો તેની અદર ગુન્હો કરનાર કોઈ ગોરો માણસ હોય કે ઇન્ડિયન હોય. તેમણે

રાષ્ટ્રીય સભા શિક્ષા કરી શકે; આમ થવાથી અસલના ધોરણોનો અચાવ અશક્ય થઈ ગયો. રાષ્ટ્રીય સભાની નિયમિત હકુમત એ પ્રદેશમાં દાખલ થઈ કે, દેશી રાજ્ય દેખીતી રીતે વિરામને પામ્યું એમ ધારવામાં આવે કે પ્રદેશોને તેમની મૂળની સ્થિતિમાં રાખવા માટે મદદ આપવા પશ્ચિમ દુનિયાએ કાંઈ અજવાળું કર્યું નહિ, તોપણ પૂર્વ દુનિયાએ તો અવશ્ય કર્યું જ ને રાજ્યોને ખ્રિષ્ટિશોએ જળવી રાખવાનું ઈચ્છ્યું તે ક્યાંથી આવ્યા, અને આશ્રિત રાજ્યો સાથે હિંદુસ્તાનમાં કેવી રીતનું ધોરણ ચલાવ્યું? કમનશીએ ગેરબ દોળસ્ત અને દિલ્હિની શેહેનશાહતનો છાંયો માત્ર રહ્યા હતા, ત્યારે ખ્રિષ્ટિશોનું રંગભૂમિ ઉપર આગમન થયું જે બલિષ્ઠ સત્તાઓ તેમની સાથે અર્ગમાં આવી તેઓ મુસલમાની પરગણાના તોફાની હાકેમો હતા બાકીના ઘણા ખરા આજકાલના બનેલા હતા. ખ્રિષ્ટિશ લોકોએ જે સુલેહ સ્થાપી, અને પોતાના મુલકની મર્ચાન્ડાવર્તૂલની બહાર પ્રથમ જાણી જોઈને બેરકારીથી રાજનીતિ ચલાવી તેથી દેશી રીતના એ ઉદાહરણો તેમને મળી આવ્યા મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં દરેક રાજ્ય પોતાના ખડોશી સાથે નિરતર લડાઈ મચાવી રહ્યું હતું. લોડું હેસ્ટિંગ્સે ગ્વાલિયર અને ઈંદોર સાથેના તહનામાં સુધરાવી કોલકરાગ કરવાનો હક્ક જાહેર કર્યો ન હોત, તો નકશામાંથી મરેઠાઓએ રજપુત રાજ્યોને લોપી નાખ્યા હોત, અને કંપનીનું મર્ચાન્ડાવર્તૂલ પાછું ઠેક સતલજ મુઘી ફેલાયું હોત પંજાબમાં તેની બહાર આવેલું દરેક સ્થાન રણજિતસિંહે ખાલસા કર્યું, પણ સારા ભાગ્યે તે મર્ચાન્ડાવર્તૂલની હદ સતલજને પાછી દરી હતી. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અધાપિ કોલાપુરના રાજ્યના તાબામાં કેટલીક જહાગીરોએ. તેઓની હયાતિનું કારણ ખ્રિષ્ટિશ બાયધરી છે. તેમજ ખીલ્તુ કારણ એ છે કે, તારીખ ૨૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮૬૨ ના કોલાપુરના તહનામાં પ્રમાણે શેષ સત્તા કોલાપુર પામેથી લઈ ખ્રિષ્ટિશ સરકારના સહીસલામત હાથનાં મોપવામાં આવી છે સંલેપમાં એટલું તો

કળુવ કરનું જોઈએ કે, " દેશી રાજ્યનો બનાવ કરવા એ અશક્ય કંઈક હતો. " એ સિદ્ધાંત કલ્પાદિન કરનારાં ખીન્નાં માધનોમાં એક માધન એ પણ હતું કે, ખીજી પ્રબળતાથી અને ખીજા જગતમાંથી એવા પ્રવલની ક્રિતેહનો દાખલો હાય લાગતો ન હતો.

૬. બેવડી હકુમતનો અનુચલણીઓ સિદ્ધાંત

ગેમની નિષ્ફળતાથી મળતો ધંધો હરેટ ઈન્ડિયા દેશનીએ જતો ક્યો ન હતો. છોટા રાજ્યો સાથે જે કોલકરાસે કરવામાં આવ્યા હતા તેમા રૂંચતનાં મુખ તરફ અને ન્યાયના વલિવટ તરફ પ્યાન ખેંચુ હતું; પરંતુ મોટા રાજ્યો સાથે જે તહનામા મળીપણે કરવામાં આવ્યા હતાં, તેમાં " મહારાજનની રૂંચત સાથે અમારે કોઈ રીતનો સળધ રાખવાનો નથી, " એવા શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. ત્યાર બાદ અનુભવથી સિદ્ધ થયું કે, મળ્યો સાથેના નિષ્ઠ અને નિરતર સળધથી તેમની રૂંચતનીજ ખાતર બ્રિટિશ સરકારને દરમિયાનગિરી કરવા જરૂર છે. અને ઈનસાફના ધોરણમા સુધારો કરવા ખાતર દોરતી રાખનારા રાજ્યો ઉપર કંઈક દબાણ કરવા જરૂર છે. આવે પ્રસંગે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની શરતોના ભાવાર્થ સભાળથી પાળવામાં આવતો હતો. પોતાના કાયદા દાખલ ન કરવા, અથવા પોતાના મુલકની હદની પેલી તરફ પોતાની સામાન્ય હકુમત ન વિસ્તારવા માટે રાજ્યોને કંપનીએ બાયધરી આપી હતી, એવો ખુલાસો કરવામાં આવતો હતો, પરંતુ જ્યાં રાજ્યો ખાલસા ન કરવાના સાધન તરીકે દરમિયાનગિરી અને બ્રિટિશ હકુમતનું દાખલ કરવું અવશ્ય જરૂર ના જણાયાં, ત્યાં અમલ કરનારી સત્તાની રૂંચો હકુમત ચલાવનારી કોર્ટો વ્યથાઈ હતી. તે કોર્ટો સ્થાપવામાં બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ધારા બાંધનારા અમલદારોનો કોઈ હાથ ન હતો. આ અગત્યનો બિનભાવ યુક્તિવાળો લાગશે;

ધરતુ હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોમાં જે ન્યાયનું ધોરણ માખલ કરવામાં આવ્યું
 છે તેની તે ખરી ચાવી છે દેશી રાજ્યોની અપૂર્ણ કોર્ટોના ઈનસાફના
 વહિવટની ચોતરફ રક્ષે રક્ષે કટલી વિરૂદ્ધતા અને વાધા વેષ્ટિત થયા
 તે સેહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. કંપનીએ સમ્યાનોમા બ્રિટિશ ચાણાં
 એ સ્થાપ્યાં નહિ, તોપણ સામાન્ય રક્ષણને અર્થે કટલીક છાવણીઓ સ્થાપવા
 તેને જરૂર પડી પરદેશી રાજ્યોમા કોર્ટ ગેહરના લોકોને મ્યુનિસિપલ હકકો
 બક્ષવામા આવ્યા ન હતા. પણ દેશના અને દેશાવરના વેપારથી યૂરોપિયન
 વેપારીઓ અમુક મધ્યસ્થ જગાઓમા જે ચાર્જ આવ્યા તેમના અંકુશ માટે,
 તેમજ તેમના રક્ષણ માટે બ્રિટિશ કોર્ટોની જરૂર થઈ. આ પ્રમાણે અને
 બીજી રીતે દેશી રાજ્યોની અંદર પર (બ્રિટિશ) હકુમત ચલાવવાની જરૂ-
 રીયાત પેદા થઈ રોમન લોકોનું ધોરણ અહણુ કર્યા વગર, અને દેશી
 રાજ્યકર્તાઓના અંદરના વહિવટમા વગર જરૂરનો હાથ ધાલ્યા શિવાય, દેશી
 રાજ્યોમાંની ઈંગ્રેજ અથવા રક્ષિત રૈયતના લાભ અર્થે, કાયદો અને ન્યાય
 આ ગોઠવણથી પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં તે ગોઠવણ ગોયા તે રાજ્યોને
 ખાલસા કરવાની ભમરીમાથી બચાવવાની ખાચનો ઘણો પ્રસિદ્ધ પુરાવો
 છે. પર મુલકમાંની બ્રિટિશ કોર્ટોના પ્રકાર વિષે આ ગ્રંથના બારમા
 પ્રકરણમાં ધ્યાન આપવામા આવશે આ જગોએ તો એટલુજ કહેવાની
 જરૂર છે કે, ન્યાયના ધોરણમા દરમિયાન આવવા માટે કાર્કે ઈલાજની
 આવશ્યકતા હતી દેશી રાજ્યને જાળવી રાખવાના કામને એક મોટો
 ભવકર ડર રહેલો હતો. દેશી રાજ્યના આખા બંધારણને છૂટું કરી નાખે
 એવી ફાયર લોકો વગર રજવાડાઓમા બ્રિટિશ કોર્ટો માખલ કરવી એ
 અશક્ય હતું. સર જોહન માલકમે સને ૧૮૩૦ માં કંપનીને એવી રાજ્ય-
 રીતિ બતાવી કે, “જેને આપણે અવ્યવસ્થિત રાજ્યવહિવટ કહીએ
 છીએ, તેને થોડી મુદત ચાલવા દેવો,” અને “લોકોના સમજવામા આવે

નહિ એવા કાયદાથી તેમને ગભરાવવા નહિ" આ પ્રમાણે તે વિખ્યાત અમલદારના વિચારો હતા; પરંતુ દેશી રાજ્યની મહત્વતા, માન્યતાઓ, અને સ્થિતિ તપાસીએ, તો માલમ પડશે કે બ્રિટિશ રાજ્યની અંદર, અને તેની સરહદ ઉપર આવેલા રાજ્યો સાથેનો ખીછ રીતનો નેમજ ન્યાયનો સંબંધ નિયમિત કર્યા વગર છુટકો ન હતો.

૭. રાજ્યની સ્થાનિક સ્થિતિ.

સાધારણ રીતે એમ જાણવામાં આવેલું છે કે, હિંદુસ્તાનની ઝાંઝુ નશાહતમાં બ્રિટિશ મુલકનો વિસ્તાર ૯૬૪૯૯૩ ચોરસ મેઇલનો છે, અને તેની વસ્તીની સંખ્યા ૨૨૧૪૩૪૮૬૨ છે તેના પર રાજ્યોનો વિસ્તાર ૬૪૪૭૧૭ ચોરસ મેઇલનો છે. બ્રિટિશ રૈયત ન થાય ત્યાં સુધી પર રાજ્યની રૈયત ગણાય એવા ૬૬૯૦૮૧૪૭ માણસની વસ્તી તેમાં છે. આ એ પ્રકારની વસ્તીના સંયોગને જે દર્શકો છે તેનો ખરો ખ્યાલ થવા તે રાજ્યોની સ્થાનિક સ્થિતિઓ જાણવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનનાં નકશા તરફ નજર કરતા જણાય છે કે, કાશ્મિર, બહુચિસ્તાન, નેપાળ, અને ભૂતાનનાં સરહદ ઉપર આવેલાં રાજ્યો બાદ કરતા હિંદુસ્તાનમાં પાંચ મહોટા પર રાજ્યોના જથ્થા આવેલા છે. એક તો રજપુતાણા એગન્સિ નીચે આવેલાં રજપૂત રાજ્યોનો જથ્થો છે તેની વસ્તી ૧૨૦૦૦૦૦૦ કરતા વધારે છે. તેની ઉત્તરે પંજાબ, દક્ષિણે મુઝઈ ધણાકનો ઉત્તર વિશાગ, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે વાયવ્ય પ્રાંતો છે. બ્રિટિશ રાજ્યનો ધણો અગત્યનો દરીઆઈ પાંચો મુઝઈ રોહર છે; અને વાયવ્ય તરફની સરહદ તરફથી હમેશા હિંદુસ્તાનને ભય અમકાવતો આવ્યો છે એમ ઇતિહાસ કહે છે. એ બંને વચ્ચેના વ્યવહારની સંબંધની બરાબર આડે એ રજપૂત રાજ્યો આવેલા છે. તેની અગિયાર તરફ ગ્વાલિયર અને હંદોરના મરેઠાં રાજ્યો આવેલાં

છે મધ્ય હિંદુસ્તાનની એન્ગ્લિશના બીજાં સ્ટેટો સહિત તેની વસ્તી ૧૦૩૧૮૦૦૦ છે પંજી મુખ્યતા પશ્ચિમ ઈલાકા સાથે મધ્યપ્રાંત અને બંગાલાને સાધનાર બ્રિટિશ પ્રદેશનો એક સાકડો હુકડો છે. તે મૂકી દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકાની સરહદ આવે છે, તેમાં જૂનામા જૂના આપણા દોસ્ત, હૈદરાબાદના નિઝામતું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૬૯૮ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૧૧૫૦૦૦૦૦ છે. દક્ષિણ ઈલાકામા મૈસુરનું રાજ્ય છે. તેનો વિસ્તાર ૨૭૯૩૬ ચોરસ મૈલનો છે, અને તેની વસ્તીની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦૦૦૦૦ છે. છેવટે વડોદરા અને તેની પામે આવેલાં કાઠિયાવાડ એન્ગ્લિશનાં રાજ્યો છે. મુખર્ષ હાતાના ગુજરાત પ્રાંતનો ધણો ખરો ભાગ તેમનાથી રોકાયેલો છે આ પર હકુમતના રાજ્યોના પાત્ર જથ્થા ગણાવ્યા. એક પ્રાંતમાથી બીજા પ્રાંતમા જતા રસ્તામાં નહિ આવનારાં નાનાં નાનાં રાજ્યોની મોટી સંખ્યા મુખર્ષ હાતામા, પંજાબ, બંગાલા, મધ્યપ્રાંતો અને બ્રહ્મદેશની અંદર આવેલી છે જૂનાં જૂનાં ૧૭૦ રાજ્યો સાથે દિન્ડિયા સરકારના એન્ગ્લો રહે છે, તેના વ્યવહાર ઉપર તે સરકારને સીધી દેખરેખ રાખવી પડે છે તેમા બે રાજ્યો તો સિસિલિ અને સાર્ડિનિયા શિવાય ઈટલિ જેવડા મોટા છે. મદ્રાસના ગવર્નરને ૫ રાજ્યો સાથે સંબંધ છે મુખર્ષના ગવર્નરને ૩૬૧ સાથે વ્યવહાર છે, તેમા કેટલાક ધણા ન્હાનાં છે, તે લ્યુએક કે હામબર્ગના પ્રબલસત્તાક રાજ્યોથી મોટા નથી; ખરતુ તે કારણસર પોતાના રાજ્યસત્તાના હકકો માટે ઓછા આગ્રહી નથી પંજાબ, બંગાલા, અને વાયવ્ય પ્રાંતોના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરોને અતુકમે ૩૪, ૩૦, અને ૨ રાજ્યો સાથે સંબંધ છે. બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાંતો, અને આસામના ત્રીજા કમિશનરોની દેખરેખ હેઠે બાકીના ૬૮૮ રાજ્યસ્થાનો છે, તે હિંદુસ્તાનની ધારા બાધનારી સત્તાઓના અખત્યારની બહાર છે.

આસપાસના બ્રિટિશ મુલકોના પ્રહિવટમા આટલી બધી પર હકુમતો

તે લીધે કેટલી અડચણો આવતી હશે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ સદૃશ દર્શિત
 ઉપરથી થાય છે. દ્રાવિડ દાખલ જુઓ તો મિંચની બદલ અને મુખ્ય
 ઈલાકામાં કેક પણ પ્રાંત જાગ્યેજ દશે કે. જેમાં પર મુલકની સ્વતંત્ર
 હકુમતવાળા એક કે બ્યાદે પ્રાંત નહિ દેશ તેમજાત જેવા નક્કર મુલકવાળા
 રાજમાં પણ સરહદ એવી અનિયમિત છે કે, બ્રિટિશ શહેરો નિઝામની
 હકુમતથી ઘેરાયેલ છે; અને નિઝામનાં ગાળો બ્રિટિશ મુલકની વચ્ચે આવેલાં
 છે. લૂંટારા, હાગ લોટો, અને ઝેર આપનારના સ્થાપિત થયેલા ટોળાંની સાથે
 લગાઈ કરવામાં બ્યારે કપની કામે લાગી પતી, ત્યારે તેની સત્તાને અને
 તેના અમલદારોની હકુમતને આવી નડતરથી મળતો આશ્રય એ ગોયા
 દેશી રાજ જરી રાખવાની સામે એક સામાન્ય દલીલ હતી. વળી હિંદુસ્તાન
 માં સુલેહ સ્થાપિત થઈ તે પહેલાં કેટલાક ભરોસો ન રખાય એવાં રાજના
 લશ્કરી સાધનોને લીધે રાજરીતિ બદલાઈ જવાનો ભય લાગતો હતો.
 પિડારી લોટો સાથે યુદ્ધ શરૂ થયું તે વખતે ગ્વાલિયરનો રાજમામલો એવો
 હતો કે, ચટાર્જના ધોરણને અગત્યની અસર થઈ. ઘણી વખત મુલકો
 ખાલસા કરવા પડ્યા તે માત્ર ડરને લીધેજ નહિ પર મુલકના દુસ્મનો
 અને સ્થાનિક ચાચીઆ સામે વિસ્તીર્ણ કિનારાનો નૌકાથી બચાવ કરવાના,
 અને તેઓની સરહદોનો લશ્કરો રાખી બચાવ કરવાના ખર્ચમાં તાલેવંત
 રાજઓ કાંઈ પણ ફાળો આપતા ન હતા, તે બ્રિટિશ કર આપનાર પ્રત્યે
 ગેરમનસાફ હતો. આ પ્રમાણે કારણના કાંઈ પણ દેખાવ વગર અનુક્રમે
 થઈ ગયેલા ગવર્નર જનરલોને રાજરીતિ બદલાવવા માટે ધ્યાન આપવા
 ફરજ પડી હતી. એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે, સરહદની પેલી તરફના
 ગેરઅંદોષસ્તને લીધે અથવા નાણાં સંબંધી મુશ્કેલીને લીધે, પછી બેમાંથી
 ગમે તે હેતુસર, રોમન ગવર્નરો તો આમ બને ત્યારે પોતાની શેહેનશાહત
 સાથે તાજાનાં રાજ્યો જોડી દીધા વગર રહેત નહિ.

૮. સચુક્તપણા સંબંધી વહિવટી મુશ્કેલીઓ.

દેશી રાજ્યોને આખાદ રાખવામાં કંપનીના નોકરોને જે હરકતો નડતી હતી તે રાણી સરકારે અમલ ધારણ કર્યા તેથી તદ્દન દૂર થઈ ગઈ છે, એમ માનવું ન જોઈએ આ સદીમાં જે રાજરીતિ પ્રતિષ્ઠાથી અને શહાણુપણથી ચલાવવામાં આવી છે, તેમાં બ્રિટિશ સરકારને અધિક મુશ્કેલી અને ખર્ચ રહેલાં છે. હિંદુસ્તાનના જનમંડળનાં તોફાની મૂળતત્વો બ્રિટિશ પરગણાં ઉપર જેમ વટોળીઓ વા ફેલાય, (જેમ પીંડારી સાથેના યુદ્ધમાં બન્યું હતું) તેમ સુરગની ભડીઓમાં ખેંચાઈ ગયેલાં છે. તેવું સ્વરૂપ પકડવાનું બેશક ઉપરાજ્યોએ ઘણી મુદ્દત થયાં બધ રાખેલું છે. પરંતુ ગુન્દા કરનારી કોમો, અને લૂંટારી કોમોમાંના સુધારા અને સુવ્યવસ્થાના શત્રુઓ, જેઓ દેશી રાજ્યોમાં પોતાનો બદ ધધો ચલાવે છે, અને બ્રિટિશ હદમાં ઓળંગી આવવાની દરેક યોગ્ય તક લે છે, તેને તેઓ આશ્રય આપે છે. તેથી કરીને પરગણાની અંદર કરતા સરહદ ઉપરના પોલિસ બંદોબસ્ત માટે ન્યાદે ખર્ચ થાય છે; કેમકે પર રાજ્યની સરહદ ઉપર ચોક્કી રાખવાની ફરજ વધારે ભારી છે. સુંબઈ ઈલાકામાં દુલગુથણી હકુમતો આવેલી છે, તેમાં નાશી જવાની જે સગવડો ગુન્હેગારોને મળે છે તે બંધ કરવા ખાસ યોજના કરવી પડે છે, અને જ્યાં રાણી સરકારનું આશાપત્ર અમલમાં આવતું નથી, તેવાં ગામોમાંથી પક્ષકારો અને શાક્ષીઓને હાજર કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવે છે, તેથી ન્યાયની અદાલતોને મોટી અગવડતા પડે છે. વગર કરતું અપ્રીણ અને ગેરકાયદેસર આણેલો પીવાનો દારૂ દેશી રાજ્યોમાંથી આવતાં અટકાવવાનું કલેક્ટરોને ઘણી વાર અશક્ય માલમ પડે છે. કારણ કે ખુલ્લી સરહદને લીધે પર રાજ્ય સાથે ગામોનો વ્યવહાર છૂટો રહેવામાં હરકત રહેતી નથી, અને તેની અંદર બ્રિટિશ ઈન્સ્પેક્ટરનો અખત્યાર, કાયદો કે ધારો અમલમાં

આપી શકતો નથી. વળી જ્યારે શ્રેષ્ઠનાયકનીના દેશને લેવાની જરૂર
 પડે છે, ત્યારે જાણિતજ્ઞા અને ગરબ ન લેવાથી શ્રેષ્ઠ અને મિત્રજ્ઞાના
 મદદને પ્રિટિશ હાથખીઓ, અને પ્રિટિશ પ્રતિના અમ્ય નામનાં અમ્ય દર
 રીતે ફેલાવા પામે છે. સરકારની ખેલી તરફની અનિયમન મદદતાને લીધે
 સુકરિયત મનમુખા નિષ્ફળ જવાથી પોતાની કરજ ખતવવામા ખત મનવ-
 નાર રાણી સરકારના દરેક નાકરને વારવાર ચીઝઈ જવાનું થાયછે અને
 ખર જેમ જેમ રાણી સરકારની નીચેના હિંદુતાનમા નીચેના પ્રચાર વધતો
 જાય છે. તેમ તેમ આપણા (હયેજના) દરતાં જૂદા ધારાનુથી આવતા
 દેશી રાજ્યોના વહિવારને લીધે અધિક અવગણનાઓ પ્રકાશમા આવતી જાય
 છે. બાળહત્યા, સતી, અને ગર્હગાને બાળવાનું પ્રિટિશ મુલકોમાં અથ થયા
 બાદ થણી મુદત મુધી હસ્તિત સરહદ ઉપર તે પ્રચાર આસતા, અને
 માન પામતા હતા. ગોવધ, ધર્મમખની છૂટ, સંસારમુધારા જેના વિષેના
 સવાલો હાલ પ્રિટિશ પરગણામાં હડા પડ્યા છે, તે સરહદના મુલકોમા
 જૂદુંજ રૂપ ધારણ કરી રહ્યા છે. પાસેના રાજ્યના લોકોનો જાહેર મત
 અને તેના રાજકર્તાના વહેમો એ બાબત વિષે હજી ચુસ્ત રહેલા છે.
 એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દેશી રાજ્યો છાપવાની છૂટ, અને જાહેર
 ચર્ચા કરવા માટે પરવાનગી આપતાં નથી. તેઓ ન્યાયની કોર્ટના તાબામાં
 પોતાના અમલ કરનારા હોદ્દાધારીને રાખવા ના પાડે છે. તેઓના કાયદા
 લોકગમ્ય પુસ્તકોમાં જાહેર પડેલા નથી, તેથી તેઓને પ્રિટિશ મુલક અને
 પ્રિટિશ વિચારો સાથે સમાગમ થાય તો તે વાત વધારે અવધકર્તા
 થઈ પડેજ. આમ છતાં જે સાચી વાત છે તે તો ઉભીજ રહે છે કે,
 ખામ કરીને હાલની સ્થાનિક સ્થિતિઓ જેના હકુમતના બેવડા ધોરણથી
 પ્રિટિશ ગમ્યવહિવટનું કામ મુશ્કેલી ભરેલું થઈ ગયું છે સુધારાના ધોરણ
 ને માગે પ્રચાર કરતા જનમંડળની તળીઓ પૂરી પાડવા જેમ જેમ વધારે

ચત્તો થતા જાય છે, તેમ તેમ પ્રમાણમાં ફત્તેહમંદ થવા સાર દેશી
 રાજ્યોની સાહાયતાની વધારે જરૂર થતી જાય છે. આ દીકાને હિંદુસ્તાન
 ની સરકારના આફ્રિશિયલ ગેઝેટથી ટેકો મળે છે. તેના દ્રષ્ટાંત માટે તારીખ
 ૩૧ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૯ના ગેઝેટને જોવું જોઈએ લેક્ટવા કણ્ઠીની
 જાતિમાં બાળકોનો આવતો રિવાજ બંધ કરવા ખાતર, લગનનું ખર્ચ
 નિયમમાં લાવવા, તથા દુકા કરવા સાર કરેલા ધારા તે તારીખના
 ગેઝેટમાં બહાર પાડવામાં આવ્યા છે વડોદરા રાજ્યના ગામો ઈંગ્લેન્ડ
 સરકારના ગામો સાથે કુલગુથણિયા થઈ રહેલા છે તેથી એ ધારાઓ
 ખેડા જિલ્લામાં પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલા ગાયકવાડ રાજ્યની મદદ મેળવતાં
 વિલંબ થયો હતો. સરકારના દરેક ખાતા માટે દેશી રાજ્યો સાથે ચોક્કસ
 ગોઠવણ કરવામાં ન આવે, તો બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના વહિવટનો સાચો ખોટકી
 જાય, એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ નથી, નાશી ગયેલા ગુન્હેગારને પકડવા
 જોઈએ, અને જકાતના ધારાનો ભંગ થાય તે અટકાવવો જોઈએ, એટલુંજ
 નહિ, પણ પર રાજ્યના દુકડાની વચ્ચેમાં રસ્તા કે નદીથી આવતો ધોરી
 વ્યવહાર જારી રહેવો જોઈએ આપણા પડોશીઓના અંદર ખાનાના
 રાજવહિવટમાં દરમિયાનગિરી ન કરવી જોઈએ. તેની સાથે એટલું પણ
 થવા જરૂર છે કે, રાણી સરકારના દોસ્તોએ પોતાની મરજી મુજબ રાજ
 કરવાના ઈશ્વરદત્ત હક્કને એટલી સુસ્તાઈથી ન વળગી રહેવું જોઈએ કે,
 તેથી બ્રિટિશ હોદ્દાઓને પોતાના કામમાં અડચણ આવે નશીબજોગે
 સ્પર્શથી હમેશાં ધર્મણુ પેદા થતું નથી, તોપણ હમેશા સુચુકિત અને
 સુસ્વભાવ બતાવવાની જરૂર રહે છે, અને મુલકો ખાલસા કરી દેવામાંથી
 દૂર રહેવા માટે, અને મુશ્કેલી આવે તે વખતે હલાપણ અને ખામોશ
 રાખવા માટે બ્રિટિશ અમલદારોને શાખાશી થટે છે.

૯ દેશી રાજ્યોની આંગિક મુશ્કેલીઓ.

હિંદુસ્તાનના ઉપરાજ્યોના વિસ્તાર, દોલત, રથાનિક ઝિતિ, અને નિરાકરણ કરવા યોગ્ય બૂદ્ધા બૂદ્ધા પ્રકારોની હરકતો હોવાથી બ્રિટિશ રાજ સાથેનો તેમનો સંબંધ છે તેના ધારણના નિયમનો સંગ્રહ કરવો અશક્ય છે. એ સંબંધ નિરતર વૃદ્ધિગત અને પ્રવૃદ્ધિત થતો જાય છે. વળી એવા નિયમો બાંધવાની સામે એક ખીણ દલીલ છે. ઘણાં રાજ્યોનાં મૂળ જવાબામય છે. તેનો ખ્યાલ રાખવાનો છે કેટલાક રાજ્ય-કર્તાઓને ખાસ મુશીબતો સામે ટકર લેવાની છે. સર્વોપરિ સત્તા અને તાબાના દોષની ધરાવનારાં રાજ્યો વચ્ચે સમજૂતિના સિદ્ધાંતોની પ્રતિવારી અને કિંમત થઈ શકે, અને દરેક મુશ્કેલીઓમાથી છૂટવા માટે એકસ ધોરણુ સ્થાપિત થાય, તોપણ તે ધોરણુ દરેક કામમાં લાગુ કરવાનું સમીકરણ કર્યા પહેલાં અગત્ય મુશ્કેલીનું સમાધાન કરવું બાકી રહી જાય. પોતાની ફરજો અદા કરવાની દરેક રાજકર્તાની ખાશિયત અને યોગ્યતા લક્ષમાં લેવા જોઈએ. તેમજ સ્વતંત્ર પ્રજાઓના વ્યવહાર માટે સામ-સામેની સત્તાઓનાં પરસ્પરનાં કૌવત અને નબળાઈ પણ વિચારમાં લેવાં જોઈએ, કેમકે એવી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ દેશ દેશાતરના માંહોમાહેના કાયદાને તાબે છે. અમુક બારીકોને વખતે વાજખી મૂગણી હોય તેનો અમલ કરતાં અન્યાય થાય, અને “ ઘણો સખ્તાર્થવાળો હક નુકશાન ઉત્પન્ન કરે”. કોઈ એક પ્રજાને નુકશાન થયું હોય, તે ખીણ પ્રજા પામેથી શિક્ષા દાખલ યોગ્ય રીતનો બદલો લે, તેથી એક ત્રિણ પ્રજાને કચરી નાખે એવી સખ્તાર્થ થઈ પડે. હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના સખ્યાબંધ રક્ષિત રાજ્યોની સાથેના વ્યવહારમાં બ્રિટિશ સરકારને આંગિક સમીકરણની મોટી મુશીબત નડે છે. યોગ્યતા અને વલણોનો ઉદ્ભવ ભૂતકાળમાં થયો છે, એ સાચું હોય તો જેને કંપનીએ ખોલાવીને ગાદી આપી હોય, અગર

ગાદી ઉપર કાયમ રહેવા દીધા હોય, તેની લાયકી નક્કી કરવા માટે, અને તે લાયકી સમાન રીતે ચાલે તેવી હતી કે કેમ, તેનો નિશ્ચય કરવા માટે દેશ દેશના રાજાઓ સાથેના બ્રિટિશ સબધની શરૂઆત જોવી જોઈએ. બ્રિટિશ એજન્ટની સલાહ અનુસાર, તેમની અંદરની રાજનીતિ ચલાવવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ માટે જૂના જૂના દરજ્જાની દરગુજર અવશ્ય કરવી જોઈએ, એમ પ્રથમ નજરે આપણને જણાઈ આવે છે. હિંદુસ્તાન ઉપરનું બ્રિટિશ રાજ પર રાજ હોવાના કારણસર તે ચલાવવાનું કામ જરા ભારે થઈ પડે છે, એમ બ્યાજખી રીતે લૌકિક મત પણુ થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાઈસરાયથી માંડીને તે મદદનીશ કલેક્ટર પર્યન્તનો આ દેશમા હોદ્દો ધરાવનારને ચુકી કાઢવામાં સભાળ રાખવા જરૂર છે. તોપણ બ્રિટિશ હોદ્દાદારોને રાજ્ય-વહિવટ ચલાવવાના ધોરણથી, અને સારી રીતે તૈયાર કરેલા કાયદાના સંગ્રહથી પોતાની ફરજ બજાવવામાં સારી મદદ મળેલી છે. ખીજી તરફથી જોતાં “ બ્રિટિશ સત્તાનાં આદેશાહી સાધનો ” (કંપનીના અમલદારો રાજ - અને નવાઓને આ સંજ્ઞા આપતા) આગિક ગેરલાભ સહવર્તમાન પોતાનું રાજ્ય શરૂ કરતા હતા. એક બાબતમાં માત્ર એક વિલક્ષણપણું તે સર્વેમાં સામાન્ય હતું. મ્હોટાથી તે ન્હાના પર્યન્ત દરેકની સત્તા તેના અખત્યારની મર્યાદામાં સંપૂર્ણ હતી, અને તેઓમાના ધણાખરા કેળવણી રહિત હતા. ખીજે પ્રકારે તેઓની સ્થિતિમાં પરસ્પર સમાનતા ન હતી. કેટલાક પરદેશી હતા. રાજકુટુંબના કરતાં જૂદોજ ધર્મ પાળનાર લોકો ઉપર તેઓ રાજ કરતા હતા કેટલાક દિલ્હિના પાદશાહની રીતસર મંજૂરી મેળવ્યાનો દાવો રાખતા હતા; અને વળી ખીજા કેટલાક હતા તેમણે તો આદેશાહી તાબામાંથી બળવો કરી હકદાર દાવાદારોને હથિઆરના બળવડે હાકી કાઢેલા હતા. કચ્છ જેવા દેશમાં અમીરોનું પરિબળ હતું, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના પ્રદેશોમાં અંદર અંદરની લડાઈથી પ્રજા માત્ર લાચારી ભરેલી

કુળાળ અવસ્થામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી. એક વ્યક્તિ જોઈએ તો કોઈ મજબૂત જોખમ જોડનાર પુરૂષે જન્યુત થઈ સત્તા દયાની દીધેલી, અને પોતાના અનુસંગીઓને જમીન અગર કરતી માગી બક્ષી મુકેલ હાથ કરી લીધેલી. ખીજે સ્થળે જુઓ તો સોળ સદીના અયોધ્યાના પુરાતની રાગનાં વશ અને રાજ્યનો દાવો રાખનાર કોઈ રજપૂત, મરેઠા અને મુસલમાનો વચ્ચે ચગદાર્થ ગયેલો અને તેના તાળાના જહાગીરદારોએ તથા દીધેલો દ્રષ્ટિએ પડે તેમ હતું ઉચ્ચપાથલની ભમરીમાં ગોથાં મારતાં રાજ્યોમાં કાઈ નિયમિત ધોરણ દાખલ કર્યા. પહેલાં અપાર ધૈર્ય અને સુવ્યવસ્થાની ધણી પેઢીઓ વ્યતીત થવાની જરૂર હતી, એમ કહેવાને કોઈ રાજપ્રકરણી આયુર્વિદ્યાવેત્તાની અગત્ય ન હતી. ખરેખર આ સદીના અતના ભાગમાં જ્વાલાયુક્ત જોર સામાન્ય રીતે ખેસી ગયું છે. તે જોરથી પ્રથમતઃ જણા દેશી રાજ્યો સપાટી ઉપર તરી આવ્યાં છે પરંતુ વિજ્ઞાનીય મૂળતત્વો સાથે કામ રહેલું છે, તેનો ખ્યાલ ભૂલી જઈ એક સરખો નિયમ લાગુ કરતા પહેલાં સર્વોપરિ સત્તાએ ધણા વર્ષોનો અરસો ગુજરવા દેવો જોઈએ છીએ.

૧૦. અવ્યવસ્થાના વારસના દ્રષ્ટાંતો.

અમુક વાત આખા વર્ગને લાગુ કરવાના કામ અને તદ્દન નૂદા પરતા રાજ્યોને “ સ્થાપિત થયેલા ” ધોરણો લાગુ કરવાના કામ તરફ એટલું બધું મજબૂત વલણ છે કે, દેશી રાજ્યકર્તાઓએ ભિન્નભિન્ન ધિનિધી પોતાની કારકિર્દી સર કરેલી તેના, અને તે ભિન્નતાના પરિણામોના થોડા દ્રશ્યો આ જગોએ આપતાં માફી માગવાની જરૂર રહેતી નથી. ઈ સ. ૧૭૧૩ માં દલિયુના મુખા તરીકે શીરકશાહ બાદશાહે જે કાબેલ લાવેલાને પસંદ કરેલો, તેના વશથી ઉત્થાનો દાવો સારા નક્ષીએ હેદરાબાદના નિઝામો

રાખે છે. પાછળથી આ અગત્યના રાજ્યે હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં અંગ્રજોથી ભાવ ભજવ્યો છે. તેથી ત્યાં વિખ્યાત પ્રધાનો પેદા થયા છે. આ કારણેથી એ રાજ્યને દેશી રાજ્યોમાં પ્રથમ દરજ્જે ઘટે છે. ઉદ્દેપુર અને જોધપુરના રજપુત વંશોનો રાજ કરવાનો હક્ક તેના કરતાં પણ જૂનો છે, પણ તેઓની સત્તા હિંદુ રૈયતને પસંદ પડે તેવી હતી, તે છતાં બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે તેઓએ સત્તા ચલાવવી એમ ફરમાન થયું, ત્યારે તેમની શક્તિ લગભગ નષ્ટ થઈ ગયેલી જોવામાં આવી. કંપનીની સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં આ રાજ્યોને મળેલો અવ્યવસ્થાપી વારસો, તેમની અને તેમના બ્રિટિશ રક્ષકની વચ્ચે વિરુદ્ધતાનું મૂળ થઈ પડ્યો. તોફાની મીણા અને મ્હેર દોકાને પાછા ઠેકાણે લાવ્યા, મહારાજા માનસિંઘના જૂલમથી સને ૧૮૨૭ માં અમીરોએ હથિયાર લીધાં, સને ૧૮૬૮ માં તેમની સાથેની ધુધલતી તકરારો પાછી સળગી, અને છેવટ સને ૧૮૭૧ માં સિરોહીની સરહદ ઉપર બંડ બંધ્યા એ સઘળી મુશીબતો કંપનીના રાજ સાથે જોધપુરને પ્રથમ સ્પર્શ થયે, ત્યારની તેની નળળી સત્તાના સળગથી વેઠવી પડી. મદર પર્યંતની ગ્વાલિયરની તવારીખમાંથી તોફાન અને અવ્યવસ્થાના વારસાનો જૂદો દાખલો નિઝે છે. જોધપુરના વશની સ્થાપના પંદરમી સદીમાં થઈ. ઉપર દર્શાવેલી મુશીબતો ગાદીને માટે અંદર અંદરની તકરારોને લીધે પેદા થઈ. તેથી અમીરોમાં પક્ષ પડ્યા, અને પરરાજ્યની સહાય માગવાનું થયું. પરંતુ ગ્વાલિયરના તોફાનનું મૂળ જૂદા કારણને લીધેજ ઉત્પન્ન થયું હતું. મહારાજા સિધીઆએ પોતાના પક્ષમાં ખાણસોની એક જાથની ફેજ બનાવી અને તેનું સેનાધિપતિપણું સેવોયના ડીખે, અને ક્રાન્સના પીઝેર ક્યુલિઅર, (જેને ઈતિહાસમાં પેરનનું નામ આપ્યું છે) અને બીજા યૂરોપિયન અમલદારોને સોંપ્યું. પોતે પેશવા પ્રભે નામની રાજભક્તિ રાખી. તેને પોતાના અમીર તરફની કંઈ ધારિત રહી નહિ. પોતાની રૈયતની કોઈ પણ કોમ

કે વર્ગને ડરમાં રાખવા તે અશકત ન હતો. તેનું મન આ જમાનાનું ચાલીએ તોપણ તે છવનવાણું હતું. ગ્વાલિયરના રાજા નરીકે તેની નજીબાઈને લીધે નહિ, પરંતુ કૌવતને લીધે તેને બ્રિટિશ સત્તાની સાથે વિરુદ્ધતા થઈ. માધવજી સિધિઆ અને તેની પાઞ્જા થનાર દોલતરાવે તન્વારથી મન લીધું, અને અલાહનું “ મુલેહનું તદનામુ યથાવં પાળવું ” એ પ્રમાણે સને ૧૮૦૪ ના ફેલ્ડકાર હતો, તેમા તેની નવીન રાજપદ્ધતિ દર્શાવેલી હતી. તેમની તરવારોમાથી હળનાં અવગ્રં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. કંપનીના મુલક ઉપર હલ્લા કરવાથી તેઓએ ફર રહેવાનું હતું, અને પામંતા રજપુત રાજ્યોના મુલક લેવાની લાલચને તેઓએ છોડી દેવાની હતી. તેઓની રેયત લગનાર જેતો અને ધધાધારી જંઠારાઓની કોમો હતી. તેના રોજગારનો તો બ્રિટિશ મુલેહની સ્થાપનાને લીધે અત આગ્યો હતો. અવ્યવસ્થાના મૂળતત્ત્વોનો આ પ્રમાણે ગ્વાલિયરના શાન્તિ પામેલા રાજમાં સિધિઆના તાબામા ગુપચુપ રહેવાનું હતું. આ વાત ફોજના ફ્રેંચ અમલદારોને. રાજના વલણને, કે રેયતના સ્વભાવને અતુકુળ ન હતી. તેથી સર્વોપરિ સત્તા અને તેના રક્ષિત દોસ્ત વચ્ચે વિરુદ્ધતા અટકે તેમ ન હતું. કારણને લીધે બેઠપુર ખાલસા થતું અટક્યું. તે કારણ ગ્વાલિયરને લાગુ થઈ શકે તેમ બાગ્યેજ હતું. તેથી સને ૧૭૮૧ માં બ્યારે કર્નલ મ્યુરે પોતાની ફોજ પાંડી ખેચી લીધી, અને સિધિઆએ ત્રાહિત રહેવા ફેલ્ડકાર ક્યો, ત્યારથી તે સને ૧૮૫૮ માં સુર હુ ગેઝે ગ્વાલિયર સુર ક્યું, અને માહારાજને રાજ ઉપર પાહો સ્થાપ્યો, ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકારને લશ્કરી દરનિયાનગિરી, અને દરબારની ફોજને શિક્ષા કરવાનું કામ નિરંતર જારી રહ્યા તોપણ અદ્ભુત નરમાશ બતાવી કંપનીએ દેશી રાજ્યોને બદલી નાખ્યા નહિ. રગમુમિ ઉપર એક પછી એક પુરૂષો આવળા ગયા. બહાદુર લખંડો માધવજી, છઠ્ઠી દોલતરાઓ, નબજો જ કોશ, અને વજ્રદાર બયાજી અતુકમે

થયા; પરંતુ દરેકનો ઇતિહાસ એનાએજ તોફાન અને બળવાના દેખાવથી જરૂર છે ગ્વાલિયરના શરૂ પૌરજનોને જે ધડા અડીગઢ, દિલ્હિ, આસેય, લાસવારી અને ઈતર સ્થળેથી મળ્યા, તેની મહારાજપુર અને પનીઆર ખામે પુનરકિત થઇ. પરંતુ ખિઝારીના યુદ્ધથી ગડબડાટ શરૂ થયો હતો તે સને ૧૮૫૭ માં ગદર બંધ થયા પછી શાત થયો. જે ઇતિહાસના અભ્યાસીને ગ્વાલિયરની સાયેની કંપનીની વર્તણુકથી વખતે ગુચવણુ લાગે. તો તેની સમાધાની અને નબળાઈનું કારણ ભૂત કાળની અવ્યવસ્થાનો વારમોજ હતું. તેથી સિંધિઆઓની મુશ્કેલીઓ અને તેના રક્ષકોના પરિપક્વ વિચારનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

સિંધિઆ એ મરાઠી પ્રજા ઉપર રાજ કરનારો માત્ર એક મરાઠો હતો એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના લડાયક સદ્ગુણોને લીધે તે તેમના માનને પાત્ર હતો. ખીજા રાજ્યોમાં કંપનીના અમલદારો એાછા નશીબદાર હતા, કેમકે ચાલતી સ્થિતિ મજબૂત કરતાં તેઓને નાલાયકોની સાથે વર્તવાનું હતું. પ્રસિદ્ધ લૂટારા અમીરખાન સાથે સને ૧૮૧૭ માં જેપુરના કિલ્લાના ઘેરામાં રોકાયા છતાં બ્રિટિશ સેનાપતિએ લડતુ પડ્યું; અને તેનો ટોકના રાજ ઉપરનો હક કબૂલ રાખવો પડ્યો, એ પણ નંસીબની એક ખુબીભરેલી સખ્તાર્થ છે. તેના પૌત્રને લાવાના રાજના કાકાના ખૂનમાં મદદ કર્યા બદલ સને ૧૮૬૭ માં વાર્ધસરાયે ગાદીથી બરખાસ્ત કર્યો, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, તેના તોફાનીપણાના વશ પરમપરાના કલકને બેશક પિછાન્યો હતો; અને તે રાજ્ય સાથે નરમાશથી વર્તણુક રાખવામાં આવી હતી તોપણ એટલુંતો છે કે અલીરાજપુરમાં જે એક જોખમ બેડનાર મકરાણી ચોટી બેઠો, અથવા ઈરાની કર વસત કરનાર, જેણે અમદાવાદમાં મુસલમાની સત્તાની પડતી ચતા રાધનપુરમાં રાજવંશ સ્થાપ્યો, તેના કરતા અમીરખાં અને તેનો સાજો ભવરાનો રાજ

રાજ્ય કરવાને વધારે પાત્ર હતા. ખાનદેગમાં બીજા રાજાઓનો અખત્યાર અને ખેરગટના જોડને નેના કુંગરાઈ દિવાના મળતી વૃત્તી રીતિઓ લાગુ કરવાનો હક્ક કબૂલ રાખવાનું એક સુધરેલી બનાવે માગે આવી પડે, એ પણ નસીબની એક વિચિત્ર લીલા છે. ઇત્તિહાસે મારી નાખવાની રીત, અને મતુખ્યગણિદાન આપવાનું અટકાવવા મારે અનુભવ ઉપરથી રક્ષણ કરનારી સત્તાને વધારે અંચળાઈની સામે વચ્ચે આવવાનું થયું, તે પણ અનિવાર્ય હતું. આ પ્રમાણેજ ચિંદવાગના જાલગીરનારો અને મરેદાના રાજાની દરમિયાન ઇંગ્રેજ અમલદારોએ સન ૧૮૨૧માં નીચે લખેલા કાલ-કરારો કરી લીધા - “સરકારના હુકમ વગર કોઈ માણસને અમે દેદાન શિક્ષા કરશું નહિ, અને ગુનહા બદલ ગીલગીલા પ્રમાણે અને ચોખ્ખી રીતે દંડ વસૂલ લેઈશું, કોઈ વિધવાને તેણીની કબૂલના શિવાય કોઈને આપીશું નહિ”. ગાલતી સ્થિતિના સ્વીકારથી, સુલક ખાલસા ન કરવાની દૃઢ રાજનીતિથી, અને ચોતરફની ગેરવ્યવસ્થામાંથી દેશી રાજના ઉત્તમ નમૂના પ્રગટ કરવાથી, બ્રિટિશ સત્તા અને તેની ઈમાનદારી સામે ઘણા ગુંચવણુ-ખરેલાં સિદ્ધાંતો આવી પડ્યા. તેમની બાયધરીને લીધે ઘણા ગેરફાયદાના વારસામાં તેમને ભાગીઆ થયું પડ્યું. તે પ્રમાણે જે દોસ્તીવાળા રાજાઓ સામે થયું તેમને મુખ્યવર્તિત રાજવહિવટનો અનુભવ ન હતો તેમજ જે રૈયત ઉપર તે રાજ્ય કરતા હતા તેની તાબેદારી ઉપર તેમને હક્ક થયું નહિ હતો.

૧૧. સંયુક્તતાનું જાણપણું.

એક સુધરેલા રાજ્ય સામે દેશી રજવાડાઓને મજબૂત રીતે સંયુક્ત થવા સામે ઘણું થતાં સાધિતો ઉપર દર્જાવી ગયા, તેમાં જેટલો વધારો કરવો હોય તેટલો ચાલ તેમ છે. તે ઉપરથી જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રિટિશ

સરકારે પોતાને માથે લીધેલી ફરજ ગુન્યવણુભરેલી અને દુર્ઘટ છે. તે ફરજ એ છે કે, દેશી રાજ્યો, જે તેની સાથે દોસ્તીથી બધાયા છે, તેને કાયમ રાખવા, તેમના રાજ્યોના કલ્યાણ અર્થે તેઓ તેમની સત્તા વાપરે જાય તેમ કરવું, કે તેથી કરીને સમગ્ર શેહેનશાહત, જેમાં તેઓ પણ સમાયેલા છે, તેનું સામાન્ય શુભ થાય. ઓગણીશમી સદીને અંતે આટલા બધા રાજ્યો આપાદ રહ્યાં છે, તેમાં કંપની અને બ્રિટિશ રાજ્યને સાપ્તાશી આપવા જેવું હોય, તો દેશી રાજ્યોને પણ એ કાઈ નહાનું માન નથી કે, તેઓએ એવી શરૂઆતમાંથી અને ઘણી કપાહતો છતાં દોસ્તી કરવાનું કામ શક્ય કરી દીધું છે. સને ૧૮૩૨માં સર જહોન માલકમે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે “સામાન્ય મત પ્રમાણે દેશી રાજ રજવાડાઓ આપણી રાજ્યસત્તાની સાથે કાયમ રહે, તે પરસ્પર અનુકૂલ પડે તેમ નથી ” તે છતાં ગદર થયો ત્યાં સુધી કંપનીના અમલદારો અને તેમના દોસ્તોના મનમાં જે ભીતિ રહી હતી તે હવે વિરામને પામી છે હવે એમાં શક રહ્યો નથી કે, રાણી સરકારના અમલદારોની જેમ ખાલસાના મુલકમાં બ્રિટિશ રાજ્ય કાયમ રાખવા મરજી છે, તેમ દેશી રાજ્યોને બચાવવાની પણ છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને આધાર જેવા માટે નેકે પોલિટિકલ કાયદાનું ધોરણ અધ્યાપિ થયું નથી, તોપણ રાણી સરકારનો કૃપામય ઠંઢેરો, અને મૈસુર, વડોદરા અને મણિપુરની સાથે ચલાવેલી વર્તણૂક થી મળતા ધડાથી એકત્રપણું કાયમ રાખવા રાણી સરકારની આતુર ઈચ્છા અને કૌવતમાં આપણે વ્યાજબી રીતે સંપૂર્ણ ધતબાર રાખવાનો છે. ચાલતા એકત્રપણાના ધોરણને ઘણી અજમાયશો અને કેટલીક નિષ્ફળતા અનુભવી કોતરી કાઢેલ છે. લોર્ડ કોર્નવાલિસ દરમિયાનગિરી નહિ કરવાનું ધોરણ જારી રાખવા યત્નવાન થયો હતો. તે ધોરણથી સદહૂ ત્રણ રાજ્યોની બાબતમાં અગત જવાબદારીની ગણના ભિન્ન હતી. લોર્ડ હે-

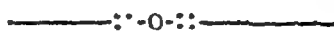
સિટિંગે જે જૂદાસાની પ્રાપ્તિ આપિત કરવા મહેનત કરી હતી, અને જે અલગતે એકત્રપણા અને સહાયકારીપણાની પ્રવૃત્તિઓ હતી. તેથી પણ સહયોગ સંયુક્તપણાનો ખ્યાલ એટલેજ દરજ્જે વિષ્ણુ છે. એ કામ નવીન અને દૃઢ હું, તોપણ તે સંપાદિત થઈ ચૂક્યું છે, એમ કહ્યું કરવું જોઈએ. કેમકે આજે જોઈએ તો કેટલીક હુક્તિઓએ બ્રિટિશ ઈન્ડિયાનો નકશો સર્વોપરિ અને રક્ષણ કરનારી સત્તાની સાથે આધીન દોસ્તી ધરાવનારાં ઉપરાજ્યોથી જડિત થઈ રહેલો છે. તે બધા બ્રિટિશ રાજ્યની વૃદ્ધિ સાથે વૃદ્ધિને પામે, અને તેની મજબૂતિની સાથે મજબૂત થાય, એવો બ્રિટિશ રાજકર્તાઓનો જાહેરાત હેતુ છે. સપાટી ઉપરના પ્રવાહ કોઈ વખત દેશી રાજ્ય ઉપર ફરી વળે, પણ તેના મોજાંનું જોર પાછું હટે છે. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ ઈન્ડિયા બળવા અને હલ્લાતી સામે ટક્કર લઈ હસ્તિમાં રહેવા સમર્થ છે, ત્યાં સુધી પોતાના રાજ્યોના તાબામાંજ દેશી રાજ્યોનો બચાવ, અને સર્વોપરિ સત્તા સાથે તેમના એકત્રપણા અને દોસ્તીનું કાયમપણું નિર્ભય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

હિંદુસ્તાનના તહનામાંનો ચિતાર.

૧૨. રાજપ્રકરણી નિયમોનાં મૂળ.

દેશી રાજ્યો સાથે બ્રિટિશ સંબંધો બતાવનારા નિયમો, અને ધોરણો નાં મૂળ પ્રથમતો તેમની સાથે કરેલાં તહનામાં, કોલકારો અને સનદો

ઉપરથી મળી આવે છે. ખીજે દરજ્જે વખતો વખત સર્વોપરિ સત્તાએ ગાદી આપવાની દરમિયાનગિરી, અને રાજકર્તાઓ સાથેની તકરારોની બાબતોમાં ફેસલા આપેલા તે છે. ત્રિજી વ્યવહાર ચલાવતાં પાળવામાં આવેલા જન-મંડળની વૃદ્ધિને નિરંતર લાગુ પડતા રીતરિવાજો એ પણ એ સંબંધદર્શક મૂળનાં સાધનો છે. આ સધળા અવયવો અન્યોન્ય નિકટનો સંબંધ ધરાવતા હોઈને પરસ્પર અસર કરે છે, અને તે અસરને તોડે પણ છે. કારર કરનારા પક્ષકારો વચ્ચે થયેલી સ્પષ્ટ શરતો ગંભીર માનને પાત્ર છે. તોપણ પ્રથમ એટલું તો કહેવું યોગ્ય છે કે, રિવાજના સ્થાઈ પરિવર્તને તે આધીન છે. ન્યાયની ઐતિહાસિક કોર્ટોના ફેસલાથી પાર્લામેન્ટના ધારાઓનો અર્થ ઓખો થાય છે, અને તેને અસર પણ થાય છે. તેવીજ રીતે દેશી રાજ્યો સાથેના વ્યવહારના મુદ્દા ઉપર ઐતિહાસિક સરકારના કરેલા નિર્ણયો એ તહનામાંને ખરી રીતે લાગુ કરવાના કાખની કસોટી છે. વળી તહનામાં છે તે ખીજા કારની માફક જેની સહી ન હોય તે રાજ્યને સરખી રીતે બંધનકર્તા નથી, તોપણ એજ સ્થિતિનાં ખીજાં રાજ્યો સાથે જૂદે જૂદે વખતે જરૂરિયાત પ્રમાણે રક્ષણ કરનારી સત્તા પ્રત્યે રાજ્યોના સમૂહમાના એકે કેવી રીતે ચાલવું તેના ધોરણ-દર્શક તહનામાં કર્યા હોય, તે એવીજ હાલતમાં આવે ત્યારે, ખીજા રાજ્યો, જે એકજ કુટુંબના અંગભૂતો હોય, તેને માર્ગ-સૂચક થઈ પડે છે. હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો તહનામાંની રૂએ તાબેદારીના જૂદારામાં મૂકાયેલા છે, અને ખીજાં રાજ્યો સાથે સીધો કે સમગ્ર રીતનો વ્યવહાર રાખી શકતાં નથી, તથાપિ તેના સમૂહની સાથે રક્ષણ કરનારી સત્તાએ બહોળા અને મોટા દિલથી સામાન્ય સંબંધોનાં ધોરણો લાગુ કર્યા છે, તેથી તેમને મોટામા મોટા લાભ થયો છે. તેમાં ખાસ કરીને નાના રાજ્યો જેણે કુટુંબના મોટી શક્તિવાળાં અંગભૂતોને બતાવેલી મહેરબાની એ અને છૂટમાં ભાગ લીધો છે, તેને તો એ પ્રમાણે થયું છે.

૧૩. દેશી રાજની વ્યાખ્યા.

દેશી રાજ તે શું છે? લખિતવાર કે રિવાજસર નેના હક્ક અને દુરળને છે તેનો તપાસ કરતાં પ્રારંભમાં જ આ પ્રશ્નો ઉત્તર કાંઈક પણ મળવો જોઈએ. દેશી રાજ એ એક રાજકીય જનસમૂહ છે. હિંદુસ્તાનમાં તેને નિશ્ચિત મર્યાદાવાળો મુલક હોવો જોઈએ. તે એક સામાન્ય અને જવાબદાર રાજકર્તાના તાબામાં હોવું જોઈએ તે રાજકર્તાએ ખરી રીતે બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીથી અંદરની રાજસત્તાની દુરળને અને લક્ષણો પૈકી અમુકનો ભોગવણ અને અમલ કરેલા હોવાં જોઈએ. રાજસત્તા અવિભાજ્ય છે. એમ ઓરિન્ટનો આચાર્યપૂર્વક મત છે. તે લક્ષણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યસત્તાધીશોને લાગુ નથી. મદ્રાસ સર હેન્રી મેઈનના લખવા પ્રમાણે “ જૂદી જૂદી સત્તા અને છૂટનો સુનિશ્ચિત થયેલો સમુદાય એજ પ્રજાઓના પરસ્પરના કાયદા પ્રમાણે રાજસત્તા છે. સઘળા હક્કમાંનાં કેટલાકને રાજકર્તાનોના જાણનારાઓ ખાસ રીતે ગણાવે છે, તે તો કડાઈ યા મુલેદ કરવાનો હક્ક, દિવાની ફાજલદારી ન્યાય કરવાનો હક્ક, કાયદા બાંધવનો હક્ક, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ પ્રકારના છે. જે રાજને આ સઘળા હક્ક પ્રાપ્ત થયા હોય તે સ્વતંત્ર રાજ કહેવાય છે. પરંતુ આમાંના થોડા હક્ક એક પાસે, અને બાકીના બીજા પાસે રહે એવી ગોઠવણને બંધ કરે એવું પ્રજાઓના પરસ્પરના ધારામાં કાંઈ છે નહિ. તેમ કદાપિ હજું પણ નહિ. રાજસત્તા હમેશાં વિભાજ્ય ગણવામાં આવેલી છે. જર્મનીના અધિસત્તાધીશ રાજ્યો, જેનો અંત રદાઈનના એક્સપ્રેસી આવ્યો. તેના ઉપરની સત્તાનો ભાગ જર્મનીના બાદશાહની હસ્તક રહેતો, અને થોડો ભાગ એ રાજ્યો પાસે રહેતો. તેજ પ્રમાણે જર્મનીના એક્સપ્રેસી રાજ્યો ઉપરની સત્તાનો અંશ તેની એક્સપ્રેસી સભાના હસ્તક છે. વળી સ્વિસ પરગણાઓને જે સંબંધ એક્સપ્રેસી રાજ સાથે હતો, તે પણ સન ૧૮૪૭ અને

૧૮૪૮ ના બનાવ સુધી અપૂર્ણ રાજસત્તાનોજ હતો. જોકે અત્યંત વખતે ” (ઈ. સ. ૧૮૬૫માં) “ ઉત્તર અમેરિકાના, રાજ્યોના સભ્યોમાં કોઈ પણ બોલવું તે બંધાયેલું છે, તોપણ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, જે રાજ્ય સાથે તેઓએ એકસ પ ક્યો હતો, તે સાથેનો તેમનો સંબંધ હજારો સુધી સદર્પ પ્રકારનોજ હતો. ખરું જોઈએ તો યુરોપખંડ પણ એક સમયે અપૂર્ણ સત્તાધારી રાજ્યોથી ભરપૂર હતો, પણ બનાવોના પ્રભાવને લીધે ઘણી સદી થયા તેઓ વિસ્તીર્ણ રાજવાડાના રૂપમાં એકલા થતાં જાય છે ” ત્યારે હવે ઈન્ડિયાના જે દેશી રાજ કહેવાય છે, તેની વિભાજ્ય સત્તા એક રાજકર્તામાં રહેલી છે, કે વહેચાઈ ગઈ છે? અને જે વહેચાઈ ગઈ છે તો કેવી રીતે અને કેટલે ભાગે? આ હકિકતના સવાલો છે તેનો નિર્ણય તહનામાં અને રિવાજના પુરાવાથી થવો જોઈએ. એ બન્નેમાં રિવાજ એ વધારે બળવાન છે. હિન્દુસ્તાનની અદરનું કોઈ પણ દેશી રાજ્ય બહારની અને અદરની રાજસત્તાના બધા વિશેષણો ભોગવતું નથી; કેમકે કોઈનામાં લગ્ન કે સુલેહ કરવાનો અપત્યાર, અથવા તો ખીજા રાજ્યો સાથે દાલકગરો કરવાનો હક્ક રહેલો નથી દેશી રાજ્યોની રાજસત્તા ખ્રિષ્ટ સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચે જૂની જૂની રીતને દરજ્જે પહોંચાડેલી છે, કેટલાક રાજ્યો અદરના રાજવહિવટના ધણાખરા કામમાં દરમિયાનગિરીમાંથી પડી મારી ભોગવે છે કેટલાક એવી રીતે તાણામાં આવી ગયેલા છે કે, તેમની દેશી રીતની રાજસત્તા લગભગ પૂર્ણ રીતે ગત થઈ છે પરંતુ જે રાજવાડા સામાન્ય રીતે કોઈક પણ સત્તા ચલાવે છે, તે બધા દેશી રાજ્યોનો વર્ગમા ગણાય છે, અને તેઓ રાણી સરદારના કાયદાના તાગાના મુલકોમાંથી બહાર ગણાય છે.

૧૪. રિવાજનો પુરાવો સર્વથી બળવાન છે.

લખિતવાર પુરાવા અને રિવાજ પુરાવા વગરે પ્રશ્નોપાત વિરુદ્ધતા આવેછે એમ બને ત્યારે રિવાજને અધિક વજન આપવામા આવેછે. જ્યારે છેવટનો ફેસલો અમલ કરનાર સરકારના હસ્તક હોય છે. ત્યારે આમ બને છે દાગોદર ગોરધન વિ દેવરામ કલ્પાનજીનો (ઈન્ડિયન લા રિપોર્ટ. ૧ મુંબઈ ૩૬૭) બાવનગરવાળો કેન થયો, તેમાં પ્રિન્સિપલ ડાક્ટરિસસે. અને ત્રિકમ પનાચદ વિ. જોગજે બંગાળ એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા રેલવે કંપનીનો (ઈન્ડિયન લા રિપોર્ટ, ૯ મુંબઈ ૨૧૪) કેસ થયો, તેમાં મુખર્દ હાર્થ ડોર્ટ એવું ધોરણ કાયમ કર્યું છે કે, સરકારે જા ર પારેલાં રીતસરનાં જાહેરનામાંનો 'કોર્થ પક્ષકાર અપવાદ લે, તો તેને ન્યાયના ધોરણસર તપાસ ચલાવવાની તા પાડી શકાય નહિ. " રાષ્ટ્રી સરકારના તપાસમાં હાલના સિદ્ધાંતના મુલકમાં " અને ૧૮૬૧ માં પાલામેન્ટે ૨૪ મા તમા ૨૫ મા સ્ટાટ્યુટના ૬૭ મા બાબતી ધારા બાધવાની સત્તા આપી. તે મુલકમાં અમુક જગો આવે છે કે નહિ, તે એક હકિકતનો સવાલ છે ન્યાયના વરિષ્ઠ અદાલતના ફેસલા માટે લાગતા વળગતા પક્ષકારો આ સવાલ મૂકી શકે છે. આ અજમાયશ ખંડણી ભરનારા મહાલોને લાગુ કરવામાં આવી હતી; અને કલકત્તા હાર્થ કે.ટે (ઈન્ડિયન લા રિપોર્ટ. ૭ કલકત્તા, ૫૨૩) દરમિયાન કે, તે મહાલો બ્રિટિશ ઈન્ડિયાનો ભાગ છે, પરંતુ સરકારના ખાસ હુકમ વગર ધારા બાધનારાઓની સત્તા તેમના ઉપર ચાલી શકે નહિ. પણ ઈન્ડિયા સરકારના " ફેડરીન ડિપાર્ટમેન્ટ " ના કબૂલ રાખ્યા પ્રમાણે દેશી રાજ્યો અને રાજાઓનો દરજ્જો ધણે ભાગે વગર સવાલે અંગીકૃત થયો છે. તે ખાતા તરફથી અંગીકાર થયો છે તેનો આધાર તહનામા કરતાં લાંબા રિવાજના પુરાવા ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે. બ્રિટિશ ઈન્ડિયામા જોડાઈ ગયેલા પરગણાઓમાં દેશી રાજવાડાઓનાં કેટલાંક આમો છે, એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જૂલ ન થાય. આ પ્રમાણે તેઓની સ્થિતિ દ્વિધા પ્રકારની છે. જેમકે મહિસાંદા એલ્બનિસમાં ઉમેથાનો તાલુકદાર

છે. તે હમેશા અને ખીજાં ચાર ગામોની બાબતમાં સને ૧૮૧૭ થી બ્રિટિશ જમીનદાર ગણાય છે તેને વળી મહિકાદા એન્જિનિસ સાથે જોડાયેલી એક સાત ગામની જહાગીર છે, તેનો તે એક ન્હાનો રાજકર્તા છે.

૧૫. હકુમત જવાથી અવશ્ય કરીને દરજ્જો બદલાતો નથી.

રિવાજના પુસ્તકોને એટલું બધું વજન આપવામાં આવે છે કે, કહેવાત થઈ ગઈ છે જે “એક સમયે જે દેશી રાજ્ય હોય તે હમેશાં દેશી રાજ્યજ ગણાય.” હિંદુસ્તાનમાં એક વર્ગના અગભૂતોમાં એવી નોંધાયેલી લાગણી છે, અને તે વર્ગના ખીજા સાથે સર્વોપરિ સત્તા જે વ્યવહાર ચલાવે તેના ઉપર એવી તો બારિક નજરથી દરેક જુએ છે કે, દેશી રાજ્યનો દરજ્જો સાચવી રાખવાનું ઉચિત જણાય છે રાજ્યકર્તાનાં કુટુંબ, જોકે રાજમત્તા ચલાવવાને લાયક ન હોય, તોપણ એમ કરવા જરૂર થાય છે. એવી હાલત હાલમાં મુબારક હાતામાં આવેલા થાણાં સંકલોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનો પ્રસિદ્ધ દાખલો મહિકાદા એન્જિનિસમાં મળી આવે છે. દેશી રાજ્યોના આ સંકલયમાં ૩૫૨૮ ચોરસ મૈલનો મુલક છે. તે મુબારક જોતાના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલા છે તેમાં પહેલા વર્ગનું માત્ર ઈકરના રાજનું સંસ્થાન છે. બાકીના તાલુકદારો કે ઠાકોરો છે બ્રિટિશ વિજયના પ્રારંભમાં ગાયકવાડની મુઝફ્ફરગઢીની ફોર્મ સને ૧૭૫૩ માં મુસલમાનોને હાકી કાઢ્યા બાદ બખાલદારે પેશકશી ઉઘરાવવા હલ્લા કરીને આવતી હતી. ઠાકોરો અને તેમની રાજ્યની દયાગણી અરજો ઉપરથી ગાયકવાડના હક્ક માટે દસોટો નક્કી કરવા કંપનીએ કર્નલ બાલેન્ટાઈનને સને ૧૮૧૧ માં મોકલવા મન કર્યું છેવટે સને ૧૮૨૦ માં માલ્ટસ્ટુઅર્ટ એલિફન્ટને ગાયકવાડ સાથે કરેલા કરાર પ્રમુખે પેશકશી ઉઘરાવવાનો વાલપટ બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. તે ફોર્મકાર તારીખ ૨ જુન સને ૧૮૬૫ ના પ્રસિદ્ધ

“ મરુકત સિપોઈ ” માં દર્શાવેલો છે. તે અનુસાર નદીમાં બાળી બરતાન તાલુકદારો, મળગો અને ગામેને રૂલકર્મીના અગવડાને બતાવેલી થાદો પ્રમાણે એક સામરા કપતીના લાખમાં રૂપયામાં આપ્યા આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા બાતના પુરો અને સંસ્કૃત લેકનમાંને બિડિશ સરકાર રાજ્યો દાખલ ગણવા લાગી; પરંતુ તેમના ખંડાઓ, બંદો વડોદરાના વાલવટ નથે રહી ગયા, અને જેની રિશ્તિમાં ધણા તકાવતની બાતનો ન હતી. તેઓ રાજસત્તા ખોડ ખેદા, અને વડોદરાની સામાન્ય કોટોની હકુમતમાં આવી ખરયા કાળ વ્યર્તિત થતો ગયો. તેમ રૂપા ભાગના રથાનિક કાદાને લાંબે જલાગીરો ધસાર્થ ગર્ભ, અને રાજસત્તાનાં ચિન્હો અદષ્ટ થઈ ગયા મથુનાની એક ન્હાની જલાગીરના ખાર વિભાગ પશ્ચા; અને દરેક ભાગદરની હકુમતની મર્યાદા વિષે તકરાર હત્યન થઈ. વિભક્ત કુટુબોના આગેવાનો કન્જમાં ગરકાપ થઈ ગયા; તેઓ બિલકુલ નિરક્ષર હતા પોતાની થોડી પેદાશમાં ન્યાય ખાતાના દરથી વધારો કરતા. તેમની કાળ પગારવાળી પોલિસ ન્યાય ખાતાની ઉપજ વધારવાના કામમાં મશગુલ રહેતી હતી. કેદખાના નિભાવવામાં ખચ ધણુ લાગતું હતું ખૂન સહિતના ગંભીર ગુનાઓ ખાલ માત્ર દડની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી હતી. તે માટે સર્વોપરિ સત્તાને દરમિયાન આવવા જરૂર પડી તેમ કરવાતું કારણ માત્ર અન્યાય હતો એટલુંજ નહિ ન્હાના ન્હાના પટેલો અને કાકરોની હકુમતને કોઈ ગણકારતું ન હોતું વિલક્ત જલાગીરોમાં ઈન્સાફ આપે એવું કોઈ રહ્યું ન હતું જે ઉપાય યોજવામાં આવ્યો તે બોધક છે. પ્રથમ જે જલાગીરો દેશી રાજના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવતી હતી. તેને કંપનીની રાજસત્તામાં લીધી નહિ લાંબા કાળના રિવાજને લાંબે બ્રિટિશ કોટ અને બ્રિટિશ કાયદાની સત્તા બહાર આવેલાં દેશી રાજ્યોજ તેમને ગણવામાં આવતાં હતાં. તેમને દેશી રાજ્યો રાખવાં એમ નક્કી કરવામાં

આવું હતું રાજકરનારી 'સત્તાનો દાવો રાખનારાં' સેંકડો રાજ્યો છે તેમના પૂર્વજો. જે એક સો ઉપરાત ન હતા, તેમણે સને ૧૮૧૧-૧૨ માં જમીનખત લખી આપ્યા હતા, માટે તેઓ આ પ્રમાણે દાવો રાખે છે - તેમા હવે માત્ર અઢાળીશ રાજસત્તાનું પરમ પ્રિય અને જરૂરુ ચિન્હ, એટલે હકુમત ચલાવવાને લાયક રહેલા છે આ પ્રમાણે એ તાલુકદારો હાલ પોતાના મુલકો ઉપર હકુમત ચલાવે છે. તેમના રાજ્યો જહાગીરો કહેવાય છે બાકીના અર્ધ સત્તાવાળા થાણા સર્કલના નામથી ઝોળખાતા તાલુકાઓ પોલિટિકલ વિભાગોમાં દાખલ થયેલાં છે. ફ્રાન્સની અને દિવાની અખત્યાર ચલાવવા માટે દરેકમા એક એક થાણુદાર રાખવામા આવેલો છે. મૂળ જહાગીરદારોના વશજો વસૂલાતનું ધોરણ ચસલ પ્રમાણે ચલાવે છે. તેઓ બ્રિટિશ ઈન્ડિયની હકુમત બહાર ગણાય છે પરંતુ તેમની હકુમતી સત્તા તેમને બદલે તેમની ગભીર કબૂલતોથી, સરકારના પોલિટિકલ અમલદારો હસ્તક રહી છે. પોલિટિકલ એજન્ટ અને થાણુદારો, જે તે હકુમત ચલાવે છે, તેઓ બ્રિટિશ સરકારના હકુમના તાબામાં છે તેઓને હાઈ કોર્ટ સાથે કાંઈ નિસ્ખત નથી. આ પ્રમાણે દેશી રાજ ચાલ્યા કરે છે, અને ખાલસે થવામા નથી. જે ઉપાય લાંચુ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અવ્યવસ્થિત રાજ્યહિવટના કારણસર ખાલસા કરવાનો રોમનો દાખલો દૂર થયેલો છે. કાલિયાવાડ અને રેવાકાકામાં ઘણાં તાલુકદારોને હકુમત નથી, તોપણ તે દેશી રજવાડાની પંક્તિમા ગણાય છે, એટલે તેમા પણ મહિકંદાની માફકજ થયું છે.

૧૬. ઈન્ડિયન તહનામાંનું બંધારણ.

દેશી રાજની વ્યાખ્યા અને જીવન તપાસ્યા પછી હવે બ્રિટિશ રાજ સાથે થયેલાં તહનામાં તપાસવાનું અનુકુળ છે. આ તહનામા એક

પ્રકારના ગંભીર દરતાવેળે છે, તે અંગીકૃત કાયદા અને અર્થ દૃષ્ટાંતી જરૂરપાતોમાંથી મુક્ત છે. બન્ને પક્ષકારોના પરસ્પર સંબંધોને વખતોવખત મુદ્દર કરનારી ચોતરફની બદલાતી હકિકતોમાં તે અબેન છે; તોપણ પાર્લામેન્ટ તરફથી તેનો રીતસર અંગીકાર થયેલો છે. વિવિધ ચોપાના વખતના ન્યાયુચ્ચ કે તમા ટ ના બાબતે ૮૫થી “ઈન્ડિયાના રાજ્ય તરફના સોંપતકારોનો” હુકો કંપનીને સને ૧૮૩૩ માં મળ્યો. તે સોંપેલા રાજકાર્યોનો અત વિક્ટોરિયાના ન્યાયુચ્ચ ૨૧ તથા ૨૨ ના બાબતે ૧૮૪૫ સને ૧૮૫૮ ના આક્ટની રૂએ આવ્યો. તેની કલમ ૬૭ માં ફરમાવેલું છે કે “સદ્દર્જ કંપનીએ કરેલાં બધાં તહનામાં રાણી સરકારને બંધનકર્તા થશે.” આ પ્રમાણે દેલી રાજ્યો તેમજ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના કબજાના અને તાબાના મુલકો બ્રિટિશ પ્રબળતા સલામતી ભરેલા હવાલામાં આવ્યા સને ૧૮૧૨ માં તહનામાં, કોલકાતરો, અને સન-દોનો પૂર્ણ સંગ્રહ બહાર પડ્યો. તે સને ૧૮૪૫ માં પાછો ફરીથી બહાર પડ્યો, તેને વળી પાર્લામેન્ટના હુકમથી સને ૧૮૫૩ માં ફરી છપાવવામાં આવ્યો હતો. સર આલ્ફ્રેડ એલિસનની પ્રસિદ્ધ આજ્ઞા, તે સાથે ઐતિહાસિક બનાવોનો સં-ક્ષેપ, વખતોવખત ફેરવેલીના રુધાન્નવધારા સહિત ઈન્ડિયા સરકાર તરફથી છપાય છે “તહનામાં અને કોલકાતરો” એ શબ્દો પુરતી રીતે સ્પષ્ટ છે, પરંતુ “સનદ” શબ્દ એ હિંદુસ્તાનની ભાષાનો છે. તેનો ખુલાસો કરવા જરૂર છે. કાંઈ દુદ્દે, જૂટ, કે હકક કોઈ રાજકર્તા તરફથી બક્ષીય થાય તેનો લેખ, પરવાનો, કે ફરમાન એવું નામ સનદ છે. કતક પુત્ર લેવાનો હકક બક્ષાના લેખની શરતમાં લોડ કાનિંગે હમેશા આલતા શબ્દ “સનદ” ને બદલે “ગ્રાંટ” શબ્દ વાપરેલો છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો “ઈન્ડિયન તહનામાં” મા સદર્જ ત્રણ પ્રકારના કરારો આવી જાય છે. દેલી રાજ્યો સાથે થયેલાં તહનામાંનો અર્થ સમગ્ર રીતે કરવો જોઈએ. તેના ઉપર આધાર રાખીને કરેલા ફેરલા ઉપર કે વિવાજ કારણથી તેમાં થયેલા વધારા ઉપર નજર ન રાખતાં તેમના મૂળ સ્વરૂપને જોવાનું

છે. આ સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘણો ભાર દઈ શકાય તેમ નથી. ખાસ જરૂરિયાત સિદ્ધાન્ત કંપનીએ કે રાણી સરકારના અમલદારોએ રાજ્યોના સમુદાય સાથે વ્યવહાર રાખતાં તેમાં વધારો કરેલો નથી. કોઈ એક રાજ્યની સાથેનો સંબંધ લખિતવાર નક્કી કરી લેવા તેની ચેષ્ટાને લીધે બ્રિટિશ અધિકારીઓને જરૂર લાગતી, અને સામાન્ય ધોરણ ઉપરથી નવો કરાર કરવા ફરજ જોવું લાગતું, ત્યારે બધાં તહના-માં ફરીથી કરવામાં આવતાં નહિ, પરંતુ એક (નવા) તહનામાંથી ધોરણ અને કાનૂનો જાણાયવામાં આવતાં હતાં. આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે દરેક રાજ્યની હકિકત બિન્ન બિન્ન છે એક રાજ્ય સાથે સર્વોપરિ સત્તાએ લશ્કરી રાજ્યનીતિ નક્કી કરી છે. બીજાની સાથે દય યુગ્મણના ધારાની ફરજો, અને કેટલાક સાથે સહાયકારીપણા અને દરમિયાનગિરીના હક્ક નક્કી કર્યા છે. લોડ રિપને સને ૧૮૮૧માં મૈસુરનું રાજ સ્વાર્ધન કર્યું તે વખતે એકજ દરતાવેજમાં તમામ ફરજો દાખલ કરવાનો યત્ન કરેલો છે. આનો દાખલો આ એકજ છે. (જુઓ ૬૬ પ્રકરણ) બાકીના સાથે આગલા કરારોમાં સુધારાવધારાની જરૂર થઈ, ત્યારે ચેષ્ટા જગોએ વધારો કરવામાં આવેલો છે. ઈન્ડિયાના ઈતિહાસથી વાંકેફગાર અભ્યાસીને લશ્કરી ફરજો દ્રષ્ટિગોચર કરવા માટે વ્યાખ્યાન તહનામાં તરફ યથાર્થ નજર કરવાની છે. તેથી વ્યાખ્યાન તેમજ બીજા રાજ્યોની લશ્કરી ફરજોનો ખ્યાલ થાય તેવું છે. લોડ એલનબરોએ તારીખ ૧૩ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૪૪ના રોજ મહારાજા જયાજીરાઓ સિંધિ-આ સાથે તહનાનું કર્યું, તેની ૬૬ી કલમમાં સામાન્ય રીતે લાગુ થાય એવું ધોરણ દાખલ કરેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે—

“ મહારાજા, તેના વાગ્દો, અને તેની પાછળ ગાદી ઉપર ચનારાઓના અગતું નક્કી કરવાને તથા પર મુલકના હલ્લોઓમાંથી તેના રાજ્યને બચાવવાને, અને તેના રાજ્યની અંદર તોફાન થાય તો બેસાડી દેવાને બ્રિટિશ સરકાર બધાયેલ છે. મહારાજા હાલ રાખેલી ફાજની સંખ્યા વગર જરૂરની છે, તે તેમના પોતાના રાજ્યને તેમજ નજીકનાં રાજ્યોને ભેગેની

પેદા કરનાર છે. માટે એમ વધારે ખર્ચ કરીને કરવામાં આવે છે કે,
 તેથી ખર્ચ બહુ વધારવાથી ફોન મારફતે, રાખવી ને " રીપારિ
 કરવાદિ. આવા કરારો સંભાળી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેથી આ
 બાબતે, આવે છે કે, ગ્વાલિયરના રાજા સાથે, એકમબદલી થઈ તેનો સાબ
 લઈ કંપનીએ એવીજ દરિદ્રતા પેદા થાય, ત્યારે જ્યાં રાજા આવે કેવો
 સંબંધ રાખવો તેનું સામાન્ય ધોરણ બાંધી લીધું. આમ કરવામાં કિંચિત્
 ગંદવાબાળી કર્યું નથી, કાયદા બદલનારનો " પ્રથમ નિર્મિત બાબતોના "

નિયમથી વાકેફગાર છે. તે ધોરણ પ્રમાણે એક વખત ને બાબતનો કેમલો થઈ
 ગયો હોય તેજ બાબત ફરીને તેજ પક્ષકારોથી અદાલતમાં લાવી શકાતી
 નથી એટલુંજ નહિ, પણ એવીજ દરિદ્રતા હોય ત્યારે ખાસ પક્ષકારોનો
 પરસ્પરનો સંબંધ નક્કી કરવા માટે તે માર્ગસૂચક થઈ પડે છે. દરિયન
 તહનામાં " રૂળીએ ચટાવવાની. બદુ, વળગાડ. અથવા ધંતરમંતર
 માટે માણસોને કેદ કરવાની, ગુલામ ખરીદવા અને વેચવાનો કમકમાટ
 ભરેલો, ધંધો ચલાવવાની, અને દાકરીએને મારી નાખવાની રીતિઓ "

બંધ કરવાની ફરજે રાખેલી છે, તેને પણ એજ મિસાલે બહોળી રીતે
 લાગુ કરવાની છે. બ્રિટિશ સરકારે આ રસોએને ગુલામરેલી ગણી દૂષિત કરેલી
 છે, તે જોડે, એક સ્ટેટને લાગુ હોય, તોપણ રાજ્યોના બધા સમૂહને
 લાગુ સમજવાની છે. તેથી બધાં તહનામાં, કોલકારો, અને સનદો બધ્યા
 વગર દરેક રાજ્યની ફરજે પૂરી રીતે સમજાય તેમ નથી. એક રાજ્યની
 સાથે થયેલ તહનામાં મુજબ અર્થ કરતા રાજ્યોના સમુદાયને તે લાગુ
 કરવાનું રાખ્યું છે, તેનું કારણ વળી ખીલું પણ છે કેટલાક રાજ્યો સાથે
 મુદ્દલ તહનામાં થયેલા નથી, તોપણ લાખી મુદ્દતનાં રિવાજ અને
 પાર્લામેન્ટના ધારાના ભાવર્થ ઉપરથી જાણે કે લખાણથી નક્કી થયું હોય,
 તેવીજ રીતે તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફના રક્ષણને હક્ક છે તે હક્ક

ખીનઓની સાથે થયેલાં દસ્તાવેજ પરથી અનુમાનિક છે એમ માત્ર નથી. એ પ્રમાણે પુદ્ગોટાના રાજ્યને જોકે ૧૧૦૧ ચોરસ મૈલનો મુલક છે તોપણ કૃટલીક શરનોથી દત્તકની સનદ લોઈ કાનિગે તેને આપી છે. તેમાં આ પ્રમાણે કસર છે. “જ્યાં સુધી આપનું રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્યને વફાદાર રહેશે, અને તહનામાં, સનદો અને કોલકસરો, જેમાં તેની ફરજો દર્શાવેલી છે તે પાળશે, ત્યાં સુધી,” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ રાજ્યના વડવાને સને ૧૮૦૬ માં જાન્યુને પદે જમીનની બક્ષીસ મળી, પરંતુ સને ૧૮૬૨ પહેલાં દેશી રાજ તરીકેની તેની સ્થિતિના પુરાવા માટે તેણે કાંઈ પણ તહનામુ કે કોલકસર કરેલ નથી. તેજ રીતે મુબઈ હાતામાં આવેલા સાવાનુરના મુસલમાન રાજ્ય પાસે સર જહોન લારેન્સે સને ૧૮૬૬ માં આપેલી દત્તકની સનદ શિવાય કાંઈ પણ દસ્તાવેજ નથી. એ સનદ મળવામાં વિલબ થયો તેનું કારણ એ હતું કે, સાવાનુર તહનામાંવાળી જહાગીરમાં ગણાય કે નહિ, એ વિશે શંકા પેદા થઈ હતી પરંતુ રિવાજ અને સમાનતાની દલીલના પુરાવા ઉપરથી તેના લાભમાં ફેસલો થયો.

૧૭. તહનામાં સાથે ઇતિહાસનો નિકટ સંબંધ.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી હિંદુસ્તાનના રાજ્યો સાથે થયેલ તહનામાં, કોલકસરો, અને સનદો સમગ્ર રીતે વાંચવાની જરૂર છે દરેક રાજ્યને અને તેના રક્ષકને તેના જે ભાગ લાગુ થાય તે ઓખખી રીતે ઓળખાય તેવા છે કોઈ રાજ્યને સામાન્ય ધોરણ લાગુ કરવામાં કાંઈ શંકા થયેલી, તો તે પચાસ વર્ષના વહિવટથી વિરામને પામેલ છે. કેમકે સર્વોપરિ સત્તા અને તેની સાથે દોસ્તી રાખનારાં રાજ્યો સાથેના સંબંધો સ્થાપિત થઈ ગયા છે. ઇતિહાસના બધારણની સાથેજ તહનામાંનું અધ્યયન કરવાની અગત્ય છે. કાયદા જાણનારાઓ માને છે કે, “આ પ્રમાણે સ્થાપિત

થયેલ કૃત્રિમી સંઘર્ષ દ્વારા સમગ્રતા છે. " પ્રજાઓની અંદર અસ્થિ-
 કાયદાના પુરતકની રાહી કલમમાં બિલ્ડન એવો અભિપ્રાય બતાવે છે કે,
 " તહનામાંની ફરજો ગમે તે સંજ્ઞાથી ઓળખાતી હોય, તોપણ તેનો
 આધાર માત્ર કરાર ઉપરજ છે એમ નથી. એ રાજ્યો વચ્ચે જે અન્યોઅન્યના
 સંબંધોથી કોલકરારો કરવા જરૂર પડી હોય, તેના ઉપર પણ ધર્મો
 આધાર છે. તહનામાં સ્થાણ કે અંગત પ્રકારનું હોય, તોપણ એ સંબંધો
 જારી રહે, ત્યાં સુધી તે પણ કાયમ રહેવાનું. " મૃદિના નિયમોથી સમગ્ર
 જગતમાં ફેરફારો થયે જાય છે. તેમાંથી મનુષ્યજાત મુક્ત નથી. તેવીજ
 રીતે રાજદ્વારી માણસોના કૃત્યો તેમાંથી મુક્ત નથી. દેશી રાજ્યોના
 તહનામાં અને કોલકરારો થયા, તે વખતનો તથા ત્યાર બાદનો પક્ષકારો વચ્ચેનો
 સંબંધ જાણ્યા વગર તેઓ પૂરેપૂરાં સમજી શકાય નહિ. બિલ્ડન લખે છે
 કે, " જે ક્ષણે કરાર કરનાર પક્ષકારો પૈકી એકની લૈકિક સ્થિતિમાં એવા
 પ્રકાર અને અગત્યનો ફેરફાર થાય કે, તે ફેરફાર થવાનો છે, એવું આગળથી
 જણાયું હોત, તો કરાર કરવામાં આવતજ નહિ, તે ક્ષણેજ તહનામાં તેના
 ઉપર અંધન કરતું બંધ થાય છે, " રાજગાદી માટે લગ્ન થઈ તેથી
 યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સોના બંધારણમાં એટલા ધોરણનો વધારો થયો કે, રાજ્યોના
 એકસ પીપલના બંધ દરી શકાતુ નથી. તેવીજ રીતે સને ૧૮૧૮માં
 પેશવાએ રાજસત્તા છોડી, દિલ્હિના બાદશાહની તપાસ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય
 સરકારને સોંપાયું, અને વડોદરાના મહંમ ગાયકવાડને રાજ્યાસનથી બરખસ્ત
 કર્યો; એ સંઘર્ષો ઐતહાસિક બતાવે છે જિન્ડયાના તહનામાં ઉપર અસર કરે
 છે, અને સમાનતા અને પરસ્પરતાના શબ્દોને બદલી નાખે છે બરફનો
 મહોટો પટ જેમ આગલા જમાવને કાળાંતર સુધી ધસડી જાય છે, તેમ
 મનુષ્યજાતની આગળ વધતી ગતિ ચોંપાસના સમુદાય સાથે પોતાના સંબંધ
 નિરંતર જોડ્યા કરે છે. હિંદનો તહનામાંનો નકશો એક પેઢીમાં એક હાથે

પૂરવામાં આવેલો નથી. દરેક ગવર્નર જનરલ જેમ બ્રિટિશ રક્ષિત રાજ્યોના સમુદાયમાં એક રાજ્ય લખતો ગયો, તેમ તેમના પૂર્વગામીની રાજ્ય પદ્ધતિ આગળ ચાલતી ગઈ, કિંવા ઉલટાતી ગઈ. કોઈ વખતે તેની અંદર ગણેલુ રાજ્ય તે રક્ષિત રાજ્યોના સમુદાયમાંથી લોપી નાખ્યું એક ગવર્નર જનરલે ધણો વધારો કર્યો, તો બીજાએ માત્ર મર્યાદાવર્તુલના ખુણાને ગોળાકૃતિમાં આણ્યા તે વખતે પક્ષકારોના સબધ કેવા પ્રકારના હતા, અને ત્યાર બાદ કેવા થયા છે, તે નક્કી કરવાને ઈચ્છતો હોય, તેણે તહનામાના ચિતારની રચનાની ત્રણ સુચિન્હિત મુદ્દો જે કંપનીને ઉપયોગી થઈ હતી, તેની પૂર્ણ રીતે સમગ્રુતી મેળવવી જોઈએ.

૧૮. તહનામાંનો ચિતાર કરતાં લાગેલી ત્રણ જૂદી જૂદી મુદ્દો.

દરેક મુદ્દતના તહનામાંનાં સ્વરૂપ અને ભાષા જેમ સુચિન્હિત છે, તેમ તેના વિસ્તાર અને ઉદ્દેશ પણ છે. પ્રથમની મુદ્દતનું પૂરું થતું વર્ષ સને ૧૮૧૩ ની સાલ ગણાય. ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટના દબાણ, અને વ્યાપાર કરનારી કંપનીના ઉદ્ઘાપણથી વચ્ચે નહિ આવવાની રાજ્યરીતિ તરફ વલણ રહ્યું. તે વખત કંપની પોતાની હયાતિ માટેજ ફાંફાં મારતી હતી; અને પોતે સંપાદિત કરેલ મુલકની બહાર દોસ્તી અને સ્વરક્ષણના તહનામા વિસ્તારવાના ખર્ચ અને ડરથી પાછા પગલા ભરતી હતી. બીજી મુદ્દત સને ૧૮૧૪ થી ૧૮૫૭ ના ગદર સુધીની છે. તેમા શેહેનશાહતના મનસુખાનો ક્ષિતિજ ઉપર ઉદય થયો; અને ગવર્નર જનરલોની રાજ્ય-નીતિ તેમ કરવા તરફ સખળ રહી રક્ષિત રાજ્યોના સમુદાયમાંથી કોઈને પણ બાતલ રાખવું એ અનુભવથી ગેરઠાપણ અને નામદાર્ઠભરેલું જ-ણાયું; હિંદના બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટ કરનારા ઉપર શેહેનશાહત સ્થાપવાની ફરજ આવી પડી; અને રાજ્યોને અરક્ષિત રાખવાનાં કડાં ફળ ચિતારાની

લગાઈ, મરેહાના મનમાં જ્ય ભાટે જન્યુત થયેલ મનશુખા, અને રજા-
તોના માનમંગથી આખવાં પડ્યાં હતાં. ચોતરફ દેશના રાજાઓથી કંપ-
નીના હોદ્દાઓ વિઠાયેલા હતા. મુલકો ખાલસા કરવા તેઓ ઈચ્છતા
નહિ હતા, તોપણ તેમ કરવા શિવાય ઈલાજ રહ્યો નહિ. તેમ નહિ તો
પોતાના સીધા રાજ્યની કમશઃ વૃદ્ધિ થતી હતી, તે સાથે રાજકીય
બંધોબસ્ત ખીન્ન રાજ્યો બેઠે કરવાનો હતો. સરહદ કપરના બંધોબસ્ત
વગર મુલકોની અંદર શાન્તિ રાખવી અશક્ય હતી. દેશી રાજ્યોમાં અંદર
અંદરની તકરાર થાય, તેની સમાધાની કરવાનું માથે લેવું, અને લગાઈ
કરવાનો અને આપસમાં કોલકરાર કરવાનો હક્ક તમામ પાસેથી એકમુદ્રખી
રીતે લઈ લીધા શિવાય, દેશી સ્વસ્થાનોમાં બંધોબસ્ત રહે તેમ આશા ન
હતી. દેશી રાજ્યોએ એકબીજાથી જુદાંરો રાખવો, અને બ્રિટિશ સત્તાની
રાજકીય મહત્વતાના તાબામાં રહેવું, એજ પદ્ધતિ તે સમયે ચાલુ રહી.
“ પરસ્પરની દોસ્તી ” અને “ અન્યોન્ય કબૂલનો ” એ શબ્દોને બદલે
“ તાબેદારીવાળી દોસ્તી, ” “ રક્ષણ ” અને “ તાબેદારીવાળી સહાયતા, ” એ
શબ્દો વપરાવા લાગ્યા. દેશી રજવાડા પાસેથી બહારના સંબંધનો અખ-
ત્યાર લઈ લીધો, પરંતુ અંદરના વહિવટમાં દરમિયાન નહિ આવવાની
જૂની રાજરીતિ અધ્યાપિ ચાલુ રાખી છે. એ બાબતમાં તો પ્રજાઓની
મોંઘામાંહેના ધારાના ફરમાનો ટકી રહ્યા છે, અને સુધારા કરવા માટે
ધર રાજ્યનું સાધન ઉપયોગમાં લેવું એ રાજસત્તા માટે અયોગ્ય ગણાય
છે. પ્રથમ લગાઈ અને ત્યાર બાદ મુલક ખાલસા કરી લેવો એ શિવાય
જન્યુત અધેર દૂર કરવા માટે કશો ખીજો ઈલાજ અધ્યાપિ જાણવામાં
આવ્યો નથી. બળવો શાન્ત થયો તેની સાથે છેવટ એક વધારે ફેરફાર
થયો. “ વિલાયતની ગાદી હિંદુસ્તાનની નિસ દેહ રાજસત્તા થઈ. ” મુલક
ખાલસા કરી. દેશો એ તો વગર જરૂરની સખ્તી માલમ પડે છે.

પ્રજાની અંદર અદરનો ધારો દેશને તદ્દન લાગુ થાય એમ નથી તેથી દેશી રાજ્યોત્તું સ્વરૂપ જાળવવા દરમિયાનગિરીની જરૂર છે એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવું વ્યાજ્ઞી છે. રેલવેના ફેલાવથી અને લોકોપયોગી કામની વૃદ્ધિથી બ્રિટિશ સરકાર સાથે જોડાવાના વળી જૂદી જ જાતના કોલકારો કરવા પડ્યા છે. હાલ જે સંબંધો રક્ષણ કરનાર અને રક્ષિત રાજ્યો વચ્ચે ચાલે છે તે ઉપર દર્શાવેલી ત્રણ મુદ્દો અને દરમિયાન નહિ આવવાની રાજ્યપદ્ધતિ, આધીન જૂદાશ, અને સંયુક્તપણાનાં પરિણામો છે. દરેક મુદ્દાને અતે દોરાયેલો તહનામાનો ચિતાર આ ત્રણ જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોત્તું પ્રતિબિંબ આપે છે. સને ૧૮૧૩ સુધી જોડાયેલા રાજ્યો થોડા અને અનિશ્ચિત-પણે મ્હોટા હતા. તેઓ કંપનીની મર્યાદાવર્તૂલમાં કે તેની સરહદ ઉપર આવેલા હતાં. લોર્ડ હેરિંગ્ટોને ધણા રાજ્યોને રક્ષણ નીચે લીધા એટલું જ નહિ, પરંતુ પર રાજ્યોના અનિશ્ચિત મ્હોટા મ્હોટા જથ્થાને તોડી નાખ્યા. સને ૧૮૫૭ સુધી તેની પાછળ ચતારા ગવર્નર જનરલોએ વૃદ્ધિની ક્રિયા સંપૂર્ણ કરી, તેની સાથે બ્રિટિશ રાજ્યની લાલ લીટિમાંથી કેટલાકને અદ્રષ્ટ પણ કર્યો ઈ સ. ૧૮૫૭ પછીના ચિતારમાં વળી ફેરફાર કરવા જરૂર છે. બીજાં થોડાં રાજ્યો ગયાં, અને કેટલાંક વિસ્તારમાં વધ્યાં. દ્રષ્ટાંત તરીકે જુઓ તો આગલા જમાનામાં ખોચેલો કેટલોક મુલક નેપાળે પાછો મેળવ્યો, પરંતુ મુખ્ય વધારો રેલવે અને નહેરોનો છે. એવડે આખો હિંદુસ્તાન જોડાઈ ગયો છે. આવી રીતે જુઓ તો તે ચિતારમાં રાજ્યપદ્ધતિના ફેરફાર અને પરિણામો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તહનામાં પ્રથમ યયાં 'ત્યારે તેનો શો ઉદ્દેશ હતો, અને ત્યાર બાદ પક્ષકારોના સંબંધમાં શું શું ફેરફાર થયા છે, તે સમજવા ચાહતો હોય તેણે માત્ર ચિતાર તરફ જોઈ સંતોષ માનવો નહિ. ઇતિહાસનાં બનાવોની ગતિતુ તેણે અનુગમન કરવું જોઈએ.

૧૬ તહનામાં માટે સર્વોપરિ સરકારની સીધી જવાબદારી.

રાજ્યો વચ્ચે થયેલાં રીતસર તહનામાંનું બાંધન ઈન્ડિયા સરકાર પૂર્ણપણે કબ્જા રાખે છે. તે માટે તે કરવાની જવાબદારી ઈન્ડિયાના સર્વથી ઊંચા અધિકારીને માથે રાખવા સંભાળ રખાય છે. “ઈસ્ટ ઈન્ડિયામાં વેપાર કરનારી કંપનીને તથા તેના ગવર્નર” ને દલિગ્રાંથે રાષ્ટ્રીય સને ૧૬૦૦ માં સનદ આપી હતી. તે સનદ ૧૬૬૧ માં ચાર્લ્સ બીજાએ મંજૂર કરી, તેની રૂએ ખ્રિસ્તી ધર્મ નહિ પાળનાર રાજા સાથે સલાહ કે લડાઈ કરવા કંપનીને સત્તા મળી. તે સત્તાને આધારે સુલેહના તહનામાં, અને પરસ્પરના બચાવની દોસ્તી બાંધવાનો દુક્ક જરૂર પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો ગણાય. “ઈંગ્લેન્ડ કંપની” ને સને ૧૬૯૮ માં ત્રિજા વિધ્યમે સનદ આપી, તેની સાથે આ કંપની જોડાઈ ગઈ. સને ૧૭૦૯ માં એન રાષ્ટ્રીયે ઉપરા ઉપર સનદો બક્ષી “ધી એનરેબલ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની” બાંધી. આ બે બનાવો પછી એવા ઈતિહાસ બન્યા કે, ઈન્ડિયન અધિકારીઓ ચલાવતા હતા તે રાજસત્તા ઉપર દાબ રાખવા પાંલામેન્ટની નજરમાં જરૂરિયાત જણાઈ. સને ૧૭૭૩ માં ૧૩ મે રટાચુટ ત્રિજા બ્યોર્જના વખતમાં થયો. તેના બાબ ૬૩ ની કલમ ૯ આ પ્રમાણે હતી:— “ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પરવાનગી મેળવતાં સુધી તહનામાં કરવાનું મુલતવી રાખવા જરૂરી કારણસર બચબરેહું લાગે, તે શિવાય ” હિંદના રાજ્યકર્તાઓ જોડે સુલેહનાં કે બીજાં તહનામાં માટે મસ-લહત ચલાવવા તથા તે પૂરાં કરવા માટે “ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની મંજૂરી અને પસ દગી” પ્રથમ મેળવવાં જોઈએ. વળી ગવર્નર જનરલને માથે સધળા રાજકાર-બારનાં કૃત્યોનો કોર્ટ આફ ગઈરેક્ટરને રીપોર્ટ મોકલવા સામાન્ય ફરજ હતી. ત્યાર બાદ કંપનીના ઉપર આર્ક્ટના નવાબે ચાન્સરી કોર્ટમાં એક મશહૂર ફરિયાદ માંડી. તેમાં કેટલીક શરતો અનુસાર સને ૧૭૮૧થી તે સને

૧૭૮૫ સુધીની સાલોમાં તેના મુલકમાથી વમુલ કરેલ લાભ અને ભાગનો હિસાબ લેવાની દાદ તે નવાબે માગેલી. સને ૧૭૮૩ના જન્યુઆરી માસમાં લોર્ડ કમિશનર એથરે તે ફરિયાદ માડી વાળી, એવું કારણ બતાવીને કે, એક ખીજથી સ્વતંત્ર એવાં બે રાજ્યો વચ્ચે થયેલા પરસ્પરના કોલક-રારોનો એ કેસ છે તેણે એવો મત આપ્યો કે, એ તહનામું બે રાજ્ય-સત્તાની દરમિયાન થયેલું છે, “તેથી ખાનગી દિવાની હકુમતના અમમાં તે આવતું નથી.” તેજ સાલના જૂન માસમાં જ્યોર્જ ત્રિજના સ્ટાચ્યુટ ૩૩ના બાબ પર ની કલમ ૪૨ થી “લોકોના દાવાઓને તુકશાન ન થાય” એવી શરત નાખી કંપનીએ મેળવેલા મુલક ઉપર કંપનીનો હક્ક મજૂર રાખ્યો. તે સાથે હિંદુસ્તાનની સર્વોપરિ સત્તાના અધિકારમાં ન્યૂનતા કરી એમ ફરમાવવામાં આવ્યું કે, કોર્ટ ઓફ ધી ડાઈરેક્ટર્સ અને ગ્રુપ કમિટિની “ખાસ આજ્ઞા અને અખત્યાર વગર” ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે લગાઈ ન કરવી, અથવા અમુક બાબતો શિવાય લગાઈ કે બાંધધરીના કોલકરાર પણ ન કરવા. સ્થાનિક સરકારને પણ લડન કે કલકત્તાથી હુકમ મેળવ્યા વગર તહનામાં કરવા મનાઈ કરી. (તહનામું કરવાનું મુલતવી રાખવાથી તાત્કાલિક ભય કે જખરી તાકીદ જેવું ન હોય તે શિવાયની બાબતોમાં) ત્યાર બાદ જ્યોર્જ ત્રિજનો ૫૩ મો સ્ટાચ્યુટ [ધારો] પસાર થયો. તેના ૧૫૫ મા બાબથી “ ધી યુનાઇટેડ કિંગડમ ઓફ ગ્રેટ બ્રિટન એન્ડ આયરલેન્ડની ગાદીની નિઃસંદેહ સત્તા સદહૂં મેળવેલા મુલકોની અદર અને ઉપર કાયમ રહી છે. ” એ વાતને બાધ લગાડ્યા વગર કોલકરારો કરવા માટે સર્વોપરિ દાખવાળી સત્તાની જવાબદારી જારી રાખી. તેનું કુદરતી ફળ એ થયું કે, વાઈસરાયના ઉપર કાયદાની રૂએ જવાબદારી રહી. તેને લીધે હિંદુસ્તાન સરકારની મંજૂરી પ્રથમ લીધા વગર સ્થાનિક સરકારને દેશી રાજ્ય સાથે કોલકરાર કરવાની મસલહત ચલાવવાની છૂટ રહી નહિ. ઈન્ડિયન તહનામાં

કરવાની રીતિ અને તે રીતિના સંબંધમાં કેટલાક નિયમો બાંધેલા છે, તેવી પાછળની તકરાર કે ગેરસમજૂતિનો સંભવ દૂર થાય છે.

૨૦. તહનામાં કરવામાં પળાતી વિધિઓ.

વળી બચુપણના કાર્યોને તહનામાં દાખલ કરવાં એવો આકતો નિયમ છે. જે બાબતની હકિકતમાં કેરકાર થવા સંભવ રહેતો હોય, તે માટે તહનામાં દાખલ કરેલ કલમ અનુસાર નિયમો માત્ર કરવામાં આવે છે તહનામાંની અદર દેશી રાજ્યકર્તા પોતે, પોતાના વારસને, અને ગાદી ઉપર પાછળ થનારાઓને બંધન થાય તેવી રીતે લખી આપે છે. બ્રિટિશ સરકારે સ્વીકારેલા ઇલકાબ પણ તેમાં પૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે. દરેક તહનામાંનો ખરો અધિકારવાળો અર્થ ઇંગ્રેજ ઉપરથી થાય છે. દેશી ભાષામાં તેની પ્રત માગે તો માત્ર સગવડતા ખાતર આપવામાં આવે છે. આ સાવચેતી રાખવાનું અનુભવસિદ્ધ વ્યાજખી છે. કંમકે બડેબ અમીરોને બાંધધરીનું તહનામું કચ્છે કરી આપેલ છે, તેની બે પ્રતોમાં તકાવતને લીધે કંટાળાભરેલી તકરારો ઉપસ્થિત થઇ છે. વળી ઈન્ડિયાની ભાષાઓ ઘણી વખત ઇંગ્રેજ શબ્દોના યથાર્થ અર્થ માટે અપૂર્ણ છે. ઈન્ડિયન તહનામું ગવર્નર જનરલ સાહેબના નામનું થાય છે, રાણી સરકારના નામનું થતું નથી. તહનામાંને મથાળે તેની બાબત અને ઉદ્દેશ લખાય છે. કોલકરાર કરનારા પક્ષકારોનાં નામ લખાય છે, અને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાય છે કે, ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી બ્રિટિશ અમલદાર લખી આપે છે. પ્રથમ આટલી બાબતો દાખલ થાય છે ત્યાર બાદ દેશી રાજ્યકર્તા સાથે સમજૂત થયા પ્રમાણે ઈન્ડિયા સરકારે મંજૂર રાખેલી કલમો દાખલ થાય છે. બે પ્રતો યાને સ્થાનિક સરકારને જરૂર હોય તો ત્રણ પ્રતો અર્ધપત્ર ઉપર તૈયાર

કરવામા આવે છે. તેમાં પક્ષકારોની સહી લેવામા બાદ બાદસરાયની સહી માટે હિંદુસ્તાનની સરકારમાં તે મોકલાય છે. એક પ્રત રાખને દેવામાં આવે છે. ખીજી બે પ્રતોમાંથી એક સર્વોપરિ સરકારના અને ખીજી સ્થાનિક સરકારના દફતરમાં રાખવામાં આવે છે. દેશી રાખની ફરજે કે તેની સાથે કરેલા કોલકરારો વંશપરપરા ચાલે એવા ન હોય, અને અંગત હોય, એટલે એકજ રાખના વખતમાં બંધનકારક હોય, તો ઉપર પ્રમાણે તહનામું થતું નથી, પરંતુ પત્રના રૂપમાં ગવર્નર યાને ગવર્નર જનરલ તરફથી લખી મોકલવામાં આવે છે. આવા પત્રના બે દાખલા અત્રે આપીએ છીએ. એક તો ભૌંડ હાડિંજે કાશ્મિરના મહારાજાને પત્ર લખ્યો હતો તે, અને ખીજો સને ૧૮૯૦ માં ખંભાતનું હુલ્લ યયા બાદ ત્યાંના નવાબ ઉપર મુબરકના ગવર્નર લોર્ડ હેરીસે પત્ર લખ્યો હતો તે છે. પાર્લામેન્ટની પરવાનગીથી એ બન્ને પત્રો છપાઈ બહાર પડેલા છે. કોઈ બાબત કમતી અગત્યતાની હોય, તો ખપ્પર દેવા માટે પોલિટિકલ એજન્ટને અખત્યાર આપવામાં આવે છે. જેમ ગ્વાલિયરનું રાજ્ય સને ૧૮૫૯ માં ભવાનસિંહને પાછું આપવામા આવ્યું હતું, તેમ કરતી વખતે સનદના રૂપમાં લખાણ કરવામાં આવે છે.

૨૧. ઈન્ડિયન તહનામાંની મુખતેસર તારીખો.

તહનામા કરવામાં સભાળ રાખવામાં આવે છે, તેથી તહનામાં માટે કેટલું માન છે તેનો ખ્યાલ થાય છે. ઇતિહાસના બનાવો અને સંબંધોને સાથે લઈ તેનો અર્થ કરવો, અને તેમ કરવામાં પાછળથી થયેલા ફેરફારો ઉપર નજર રાખવી. તેમનો અર્થ કાયદા પ્રમાણે થયેલા દસ્તાવેજની રીતે કરવો, એ ખરૂ છે, તોપણ હકિકત અનુસાર તે અર્થ કરવામાં મ્હોટું મન રાખવું જોઈએ. તહનામાંનું ખરાપણ પાર્લામેન્ટે સ્વીકારેલું હોવાથી તેની ગંભીરતા, વિધિ, તે કરતા પહેલા કરેલો ઊંડા વિચાર, રાણી સરકારના પ્રતિનિધિએ

આપેલી મંત્રુરી, એ સપળાથી તહનામું એ એક પાક વરતું છે. આ પ્રકારના છેવટના ભાગમાં એક પત્રક જોડેલું છે. તેમાં જે રાજ્યો તહનામાથી બંધાઈ રહ્યાં નીચે મા દેશ્તીમાં ભળ્યાં છે, અને જેને તોપોતું માન મળે છે. તેના તારીખવાર અતુકમ બતાવેલો છે કેટલાક ખાસ કરેલાં રાજ્યો, જેની પામેથી ક્ષિતિગત રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમાં પણ તેમાં દર્શાવેલા છે. અભદેશ અને ઈન્ડિયાની પેલી તરફના રાજ્યો, જેમકે વાયવ્ય તરફની સરહદ ઉપર આવેલ ખીલતનો મુલક મૂળી દીધા છે હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજ્યોમાં નેપાળ નથી હતા તેને દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે, તેની દ્વારાએ સિઝિમની ઉપરની રાજકીય સત્તા ક્ષિતિશ સરકારને પ્રાપ્ત થઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં નેપાળને દાખલ કર્યું એમ એ પત્રકમાં બતાવ્યું છે, તેથી તે પત્રકની રચનાતું જીજ્ઞાસુ એક ધોરણ છે તે પણ સમજાઈ જાય. તારીખ ૧ લી માર્ચ સને ૧૭૯૨ ની નેપાળની સાથેની પહેલી ત્રીટી, જેકે માત્ર વેપારને અર્થે હતી. તોપણ “ એક સપીપણના પાવારપ ” હતી જીજ્ઞાસુ ત્રીટી શોર્ડ વેલરિલએ તારીખ ૩૦ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૦૧ ના રોજ મંજૂર કરી, તે પાછળથી રદ થઈ હતી. સને ૧૮૧૫ ની ત્રીટી તે દબારે ઈ. સ. ૧૮૧૬ સુધી કબૂલ રાખી નહિ, માટે તે તારીખ દેસ્તી રાખનારા રાજ્યોના પત્રકમાં દાખલ કરી છે ગવર્નર જનરલની અથવા ગવર્નરની મંજૂરીની તારીખ નહિ, પણ રાજ્યની કબૂલતની તારીખ એ પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવી છે. જેમકે તહનામાનો અમલ રાજની કબૂલતની તારીખથી થાય છે છેવટ સાવચેતીના બે બોલ કહેવાની જરૂર છે. આ કામને માટે તહનામાના ચિતારમાં છેવટ દાખલ થયાની તારીખના અતુકમ પ્રમાણે રાજ્યોના વર્ગ કરેલા છે; અને તહનામાનો હેતુ પત્રકમાં બતાવ્યો છે. પરંતુ રાજ્યોના હક્ક અને ફરજોના પ્રકાર ક્ષિતિશ સરકાર સાથે પ્રથમ સબધ થયો તે સુદ્ધ ઉપરથી મતાની શકાય નહિ, તેમજ તે સબધ જે હક્કોનો ઉપરથી થયો તે પણ બતાવી શકાય

નહિ કોઈ રાજ્ય જીતી લેવાથી કે મેળવ્યાથી બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યું હોય, તેને ફરી બનાવી કંપનીએ પાછું આપેલું હોય, તો તે કારણસર બ્રિટિશ સરકારના કબજામાં નહિ આવ્યું હોય એવા મૂળથી બરોબરીના સંબંધવાળા રાજ્ય કરતાં તે ઉત્તરતા દરજ્જાનું ગણાતું નથી. કુર્ગતુ પરગણું ટિપૂ પાસેથી લેવામાં આવ્યું હતું; તે રાજ્યને પાછું આપવામાં આવ્યું. વળી બક્ષરના જય પછી અયોધ્યા જીતી લેવામાં અને ફરી બનાવવામાં આવ્યું હતું. તોપણ તે બન્ને રાજ્યો હૈદરાબાદ અથવા ઈંદોર જેવા ગણવામાં આવતા હતાં. દોસ્તીવાળાં, અંગ્રેજી આપનાર્ગ, બનાવેલાં, અને રક્ષણ નીચે આવેલાં, એવા એવા રાજ્યોના ભેદો છે, પરંતુ તે ભેદો કલ્પિતજ છે. બધાને સરખું માન અપાય છે, અને તે બધાં રક્ષણ પણ સરખીજ રીતે થાય છે તહનામાં અને કોલકારના પ્રથકરણ માત્રથીજ રાજ્યોની ફરજોના વર્ગ થઈ શકતા નથી. તહનામાં કરવાનું કામ જેમા ચાલ્યું તે બે મહોટી મુદ્દોની અંદર વધારે અગત્યનાં દોઢી ધરાવનારા કે રક્ષિત રાજ્યો હતાં, તે જાણવા માટે નીચેનું પત્રક દાખલ કરેલું છે. તે ઉપરથી એકદમ જણાઈ આવે છે કે, સને ૧૭૯૮ થી તે સને ૧૮૦૫ સુધી લોર્ડ વેલસલિના ચચળ રાજવહિવટ છતાં લગભગ આખું રજપુતસ્થાન, ધણોખરો મધ્ય હિંદુસ્તાન, સિંધ સુધાન્ત મુંબઈ હાતાનો ધણો ભાગ, અને સતલજની પેલી તરફનું પંજાબ તહનામાંના ચિતારમાં દાખલ થયા વગર રહ્યા. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સની ચચળ કારકિર્દી પ્રસિદ્ધિ પામી તેના સમય આ છે. તેના વખતમા નેપાળ સાથે ઐક્ય બંધાયું, હિલ રાજ્યો રક્ષણ તળે આવ્યાં, આખી રજપુતાણા એન્ગ્લિશ, અને સુબા હાતાના તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનના સખ્યાળધ રાજ્યો તહનામાંના નકશામાં દાખલ થયા લોર્ડ ઓકલાન્ડ અને લોર્ડ હાર્ડિન્ગના કરેલ વધારા તેમની યોગ્ય જગ્યાએ દાખલ છે સને ૧૮૫૭ પછી કોલકારો કરવાનો મોકો રહ્યો નહિ, એમ જણાઈ આવે, તો તેવું કારણ એ છે કે,

રાજકીય ક્ષત્રિયોમાં અસરકારક રીતે દાખલ થવાની તારીખ એ પત્રકમાંથી
 જણાઈ આવે છે; અને અંગ્રેજો પોતાની પવિત્ર દુરજ આખરે સ્વીકારી
 રાજ્યોનું રક્ષણ માથે લીધું, તે વખતે તેની જે સ્થિતિ હતી, તેમાં પાછળનાં
 તહનામાં, જમાના અને વિવાદથી રૂતે રૂતે જે અગત્યના ફેરફાર થયા,
 તેનો અનુક્રમ તે પત્રકમાંથી મળતો નથી. તેની સાથે એટલું પણ માદ
 રાખવું જોઈએ કે, લોર્ડ ડાર્લિંગે અહમદશ અને શાનના રાજ્યો રક્ષણ નીચે
 આપ્યા તેનો આ અગ્રમાં સમાવેશ કરેલો નથી.

રાજકીય સંબંધોમાં અસરકારક રીતે દાખલ થવાની
 જાણાઈ આવે છે; અને અંગ્રેજો પોતાની પવિત્ર
 રાજ્યોનું રક્ષણ માથે લીધું, તે વખતે તેની જે
 તકનામાં, જમાના અને રિવાજથી રક્તે રક્ત
 તેનો અનુક્રમ તે પત્રકમાંથી મળતો નથી
 રાખવું જોઈએ કે, લોડ, ધરિતે અહાદેશ
 આપ્યું તેનો આ અંતમાં સમાવેશ છે

મુખ્ય રાજસ્થાનોને છેવટ તહનામાંના નકશામાં દાખલ
પ્રથમની

રાજ.	ક્યાં આવ્યું.	તહનામાંનો પ્રકાર.
સાવતવાડી	મુખર્.	ચાચીઆ આગરીઆ સાથે લડાઈ તથા બચાવ માટે દેખતી.
જહરા	સદર.	સામાન્ય દેખતી, વિશેષ કરી ચાંચીઆ-ખેરી સામે.
પુના (ખાહરા-આ) પેશવા	સદર.	દરિઆઈ. અને વેપાર સંબંધી તહનામુ.
હૈદરાબાદ.	દક્ષિણ.	પરસ્પરના ત્રાહિતપણાની કબૂલત.
બહરાબાદ.	કાઠિયાવાડ, મુખર્.	દોસ્તી અને બ્રિટિશતુ દરીઆઈ રક્ષણ.
તંબવર.	મદ્રાસ.	કર્ણાટક અને તંબવર વચ્ચે ખાણીના હરાવની બાંધધરી.
મણિપુર.	આસામ.	રક્ષણની દોસ્તી.
મૈસુર, હૈદરઅલી ના તાબામાં.	મદ્રાસ.	પરસ્પર મદદ.
અયોધ્યા.	વાયવ્ય પ્રાંતો.	મજબૂત એકત્રપણું.
દિલ દિપેરા.	બગાળા.	તાબાની રિયતિ બહેર થઈ.
કોલાપુર.	મુખર્.	મજબૂત દોસ્તી.
ખંભાત.	સદર.	ચાંચીઆ કોલી સામે તહનામુ.

કરવામાં આવ્યાં તેની તારીખો બતાવનાર પત્રક. મુદત

તહનામાંની તારીખ	ટીકા
૧૨ જાન્યુઆરી ૧૭૩૦	વારંવાર સુલેહ તોડવામાં આવી હતી અને ત્યાર બાદના તહનામાંથી ફરી સ્થાપિત થઈ હતી.
૬ ડિસેમ્બર ૧૭૩૩	
૨૦ જુલાઈ ૧૭૩૯	૧૭૯૦માં ટિપૂ સામે ત્રણ રાજની દોસ્તીમાં પુના પક્ષકાર થયું, અને ૧૮૦૨માં સહાયકારી તહનામાંમાં ભળ્યું
૧૪ મે ૧૭૫૯	૧૭૬૬માં સરકાર નામના સુલક માટે અને લશ્કરી ઐક્ય માટે તહનામાં
૩ જાન્યુઆરી ૧૭૬૧	જાજરાના તાબામાં હતું
૧૨ ઓક્ટોબર ૧૭૬૨	કંપની સાથે પ્રથમ મીઠા કોલકરાર ૧૭૭૬માં થયા; ઈલકાબી પદવી ૧૮૫૫માં બંધ થઈ.
૧૭૬૨	૧૭૬૨નું તહનામાં ખોવાઈ ગયું છે પ્રથમનું મો-જુદ તહનામાં ૧૮૩૩નું છે.
૨૭ મે ૧૭૬૩	મુબઈ સરકારે કર્યું.
૧૬ ઓગસ્ટ ૧૭૬૫	૧૮૫૬માં ખાલસા થયું.
૧૭૧૫	તહનામાં આપેલું નથી.
૧૨ જાન્યુઆરી ૧૭૬૬	આગીઆખોરી દબાવી દેવા અદાઈ કર્યા બાદ કરવામાં આવ્યું
૨૩ અપ્રિલ ૧૭૭૧	કંપનીના નોકર દાખલ નવામે લખી આ-પ્યું છે.

તહનામાની તારીખ.	રીકા.
૫ અપ્રિલ ૧૭૭૩	
૨૫ અપ્રિલ ૧૭૭૪	
૨ ડિસેમ્બર ૧૭૭૯	સાલગાઈના તહનામા પછી ધોલપુર ઝોડી દેવા- મા આવ્યું તહનામાના નકશામાં તે બાથુને માટે ૧૮૦૬માં દાખલ થયું.
૧૩ અક્ટોબર ૧૭૮૧ ૧૭૮૧	સર્વેઅન્વેનગાંઉતુ તહનામુ ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૮૦૩ ના રોજ થયું.
૨૪ ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૭	૧૭૫૪માં ફ્રેન્ચ સાથે તહનામું થયું, તેથી મહમદઅલી કર્ણાટકનો નવાબ રહ્યો નવાબે ૧૮૦૧ માં ગાદી છોડી દીધી
૨૬ અક્ટોબર ૧૭૯૦	લડાઈ પછી ૧૮૩૪ ના મે માસમાં રાજ ખા- લસા થયું.
૬ જાન્યુઆરી ૧૭૯૧	
૧૩ ડિસેમ્બર ૧૭૯૪	રોહીલાની લડાઈ પછી કંપનીએ ૧૭૭૪ માં પણ બાંધધરી આપી.
૧૭ નવેમ્બર ૧૭૯૫	૧૭૯૫નું તહનામું પાળવામાં આવ્યું ન હતું માટે તેમા ૧૮૦૫માં વધારા કર્યો.
૮ જુલાઈ ૧૭૯૯	
૬ જૂન ૧૮૦૨	સાલગાઈના તહનામાથી ૨૬ જાન્યુઆરી ૧૭૯૦ નું પ્રથમનું તહનામુ રદ કરવામાં આવ્યું.
૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨	
૮ જુલાઈ ૧૮૦૩	

રાજ.	ક્યાં આપ્યું.	તહનામાનો પ્રકાર.
ભરતપુર.	પૂર્વ રજપુતસ્થાન.	બથુની દોરતી.
અલવર.	રજપુતસ્થાન (દિલ્હિ પાસે)	લગઈ અને બમાવની દોરતી.
મુંબ.	મુંબઈ, રેવાકાંઠા એજન્સિ.	ખંડણીના કોલકરાની દોરતી.
આરિઆ.	સદર.	રક્ષણ.
મિઆ.	બુદેલખંડ.	દોરતી અને તાબેદારી.
ચરખારી.	સદર.	તાબે ચતાં રાજ આપ્યું.
હંદોઝ (હાલકર).	મધ્ય હિંદુસ્તાન.	મુલેહ અને મિત્ર ચારીનું તહનામું.
છતરપુર.	બુદેલખંડ.	સનદથી સ્વીકાર કર્યો.
મૈહર.	બાધેલખંડ.	સદર.
બગેલી (મુસલ- માન રાજ).	બુદેલખંડ.	પત્રથી સ્વીકાર કર્યો.
પલા.	સદર.	સનદથી મંગૂરી આપી.
અજેગઢ.	સદર.	સદર.
કાશિયાવાડનો બં- દોઅરત (પહેલા વર્ગના મેજેસ્ટ્રેટ. અનામદ, નવાનગર, પોન્નદર, બાવનગર, ધામધન, મારખી, ગોડન)	મુબઈ ઈલાકો	સને ૧૮૦૭માં બ્યારે બ્રિટિશ અને ગાય- કવાડની સયુક્ત ફોર્સે કાશિયાવાડમાં દાખલ થઈ, ત્યારે મુખ્ય રાજાઓએ ગેરવર્તણૂક ન રાખવા બમીનખતના સહી કરી આપી.

તહનામાની તારીખ	ટીકા.
૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૩	કમલત તોજારી દોસ્તીમાં ભંગ પડ્યો હતો તેથી ૧૯૦૫માં ફરી કર્યું.
૧૪ નવેમ્બર ૧૯૦૩	
૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૦૩	લુણાવાડાની સાથેનું તેમજ આ તહનામું લોડ કોર્નવાલિસે બંધ કર્યું.
૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૩	સિંધિઆની સાથેના તહનામાથી
૧૫ માર્ચ ૧૯૦૪	૧૯૧૮માં રક્ષણનું તહનામું થયું.
૨૯ જુલાઈ ૧૯૦૪	
૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૦૫	લોડ લેકના ફરમાવ્યા પ્રમાણે.
૪ એપ્રિલ ૧૯૦૬	
૧૯ નવેમ્બર ૧૯૦૬	
૨૪ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬	
૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭	
૮ જૂન ૧૯૦૭	
૧૯૦૭	

રાજ.	કયાં આગ્યું	તહનામાનો પ્રકાર.
નાગોડ.	બાગેલખંડ.	તાબેદારી,
લાહોર.	પંખખ.	મેટકાં દોસ્તીનું તહનામું હતું.
મતલજની આ તરફના રાજ્યો.	સદર.	લાહોર તરફથી પંચકદમી ન કરવાનું વચન આપ્યાનું લાહોરનામું.
સિંધ નીચલું	હાલ મુખધ હાતામા.	ત્રાય અમીર, મીર શુલામ અલી, મીર હરીમ અલી અને મીર મુરાદ અલી સાથે બચુની દોસ્તી.
બિખવર.	બુદેલખંડ.	તાબે થતાં સનદ.
મહિફોદા એન-નિસ, ઈડર અને બીજા રાજ્યો.	મુંખધ.	બમીનખતથી કરેલો બદોખસ્ત.
નવાનગર.	કાઠિયાવાડ, મુખધ.	તાબેદારી.
રેવા.	બાધેલખંડ.	રક્ષણ.
ઓઠા.	બુદેલખંડ.	તાબેદારીની દોસ્તી.
રાધનપુર.	મુંખધ.	તહનામાથી વડોદરા સાથેના સંબંધ વચ્ચે રહી કરી આપ્યા.

તહનામાની તારીખ	ટીકા.
૧૧ માર્ચ ૧૮૦૯	
૨૫ અપ્રિલ ૧૮૦૯	૧ જાન્યુઆરી ૧૮૦૬ ના રોજ હોલકર ત્રિરૂઢ ખાસ તહનામું થયું.
૩ મે ૧૮૦૯	પાછળથી જે મુખ્ય ગઝ્બો સાથે કોલકત્તર થયા તે પટિઆલા, જિન્દ, નાબા, કલિસ્યા, મહેરકોટલા, અને ફરિદકોટ હતાં.
૨૨ ઓગસ્ટ ૧૮૦૯	૧૮૦૦ ના અપ્રિલમાં તાલપુરના રાજવંશને વેપારની છૂટો બક્ષી.
૨૭ માર્ચ ૧૮૧૧ ૧૮૧૨	આ બદોબસ્તમાં કેટલાંક રેવાકાંઠાના રાજ્યોને સામેલ કરવામાં આવ્યાં હતાં.
૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૨	
૫ અક્ટોબર ૧૮૧૨	
૨૩ ડિસેમ્બર ૧૮૧૨	
૧૬ ડિસેમ્બર ૧૮૧૩	

સાગર.	કયાં આપ્યું	તત્વનામાનો પ્રકાર.
પાળના દિલ નાચો	ગોગરાથી મત-લગર સુધીના મુલકો.	દેલકાગની મનદ, જેવીકે મીરમરને આપેલી હતી.
પટિઆલા.	પંજાબ.	મુલક આપ્યાની સનદ.
કપ્પ.	મુમઇ.	રક્ષણ અને તાજાની દોસ્તી.
નેપાળ.	હિંદુસ્તાનની ઉત્તર સરહદ.	મુલક અને દોસ્તીનું તત્વનામું.
સિકિમ.	બંગાળા.	તાજાની દોસ્તી.
ટોક.	રજપુતસ્થાન.	બાપધરી અને તાજાની દોસ્તીના કોલકરારો.
કરોલી.	સદર.	રક્ષણ કરવાપણું.
સમથર.	બુટલખંડ.	તાબેદારી.
પાલણપુર	મુંગઈ.	મધ્યસ્થ રહીને તાબેદારીનું તત્વનામું કર્યું.
બોપાળ.	મધ્ય હિંદુસ્તાન.	પત્રથી મળેલી તાજાની દોસ્તી.
કોટા.	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ કરવાપણું.
હોટા નાગપુરના ખુણીઆ મહાલો.	બંગાળા.	આ મુલકો ૧૮૧૭ માં આપી દેવામાં આવ્યા હતા, અને રાજાઓ પાસેથી તાબેદારીના કોલકરારો કરાવી લેવામાં આવ્યા હતા.
જાઓરા.	મધ્ય હિંદુસ્તાન.	હોલકર સાથેના તત્વનામાથી રક્ષિત થયેલ છે.
જેઠપુર(મારવાડ)	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ કરવાપણું.

મુદ્દત.

તહનામાની તારીખ.	ટીકા
૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૧૫	નેપાળની લડાઈનું પરિણામ.
૨૦ ઓગસ્ટ ૧૮૧૫	
૧૫ જાન્યુઆરી ૧૮૧૬	ચાંચીઆખોગી બંધ કરવા માટે ૧૮૦૯માં તહનામું કર્યું હતું.
૪ માર્ચ ૧૮૧૬	૧૮૧૫ માં આપેલું તહનામું કમૂલ રાખતા નેપાળ તરફથી ફેટલોક મિલન થયો.
૧૦ ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૭	
૯ નવેમ્બર ૧૮૧૭	પિંડારી યુદ્ધનાં પ્રથમનાં પરિણામો.
૯ નવેમ્બર ૧૮૧૭	
૧૨ નવેમ્બર ૧૮૧૭	
૨૮ નવેમ્બર ૧૮૧૭	૧૮૦૯ ના ખડણી બાબતના કોલકનારો માટે વચ્ચે આવતું થયું હતું
૨૩ ડિસેમ્બર ૧૮૧૭	૧૮૦૯ માં તહનામાની ના પાડી હતી.
૨૫ ડિસેમ્બર ૧૮૧૭.	
૧૮૧૭ થી ૧૮૨૫	
૬ જાન્યુઆરી ૧૮૧૮	
૬ જાન્યુઆરી ૧૮૧૮	૧૮૦૩નું પ્રથમનું તહનામું બંધ કર્યું

રાજ.	ક્યાં આવ્યું.	તત્કાલાના પ્રકાર.
ઉદેપુર (મેવાડ)	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ કરવાપણું
ખુદી.	સદર	સદર
ખિંડાનેર	સદર	સદર
ડિશનગઢ	સદર	સદર
જેપુર	સદર	સદર
પરતાપગઢ.	સદર	સદર
અલીરાજપુર.	મધ્ય હિંદુસ્તાન	તાબેદારી નીચે લીધું
કુગરપુર.	રજપુતસ્થાન	રક્ષણ કરવાપણું.
દેવાસ	મધ્ય હિંદુસ્તાન	સદર
જેસલમેર	રજપુતસ્થાન	સદર
વ સવાડા	સદર	સદર
રતલામ } સીતામાડિ } સઈલાના }	પશ્ચિમ માળવા. મધ્ય હિંદુસ્તાન	તેગના રક્ષણ માટેના કોલકરારમાં સર જહાન માલકમ મધ્યસ્થ હતા.
ધાર	મધ્ય હિંદુસ્તાન	રક્ષણ કરવાપણું.
ર તારા	મુંગઈ	લોડ હેન્ટિંગ્સે રાજ ઉત્પન્ન થયું
તેહ અથવા ગાહવાલ	વાયવ્ય પ્રાંતો	નેપાળની લગઈ પછી પાણુ આખ્યાની સનદ.

તહનામાની તારીખ.	ટીકા.
૧૭ જાન્યુઆરી ૧૮૧૮	
૧૦ ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૮	
૯ માર્ચ ૧૮૧૮	૧૮૦૮ માં તહનામાની અરજ નામ જૂર કરી હતી.
૨૬ માર્ચ ૧૮૧૮	
૨ એપ્રિલ ૧૮૧૮	૧૮૦૨નું પ્રથમનું તહનામું નિરર્થક કરવામાં આવ્યું.
૫ એક્ટોબર ૧૮૧૮	પ્રથમનું તહનામું બધા કર્યું
૮ ડિસેમ્બર ૧૮૧૮	મધ્ય હિંદુસ્તાનના રાજકીય બદલાવોના ભાગ.
૧૧ ડિસેમ્બર ૧૮૧૮	
૧૨ ડિસેમ્બર ૧૮૧૮	ગવર્નર જનરલે અંગીકાર કર્યાની તારીખ. આપવામાં આવી છે.
૧૨ ડિસેમ્બર ૧૮૧૮	
૨૫ ડિસેમ્બર ૧૮૧૮	૧૮૧૨માં તહનામાની મુગલ્લી કંપનીએ કબૂલ રાખી ન હતી.
૫ જાન્યુઆરી ૧૮૧૯	
૧૦ જાન્યુઆરી ૧૮૧૯	
૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૧૯	ખાલસામાં ભળી ગયું
૪ માર્ચ ૧૮૨૦	૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૯ની સનદથી પાછું આવ્યું.

રાજ.	ક્યાં આવ્યું.	તહનામાનો પ્રકાર.
ઝાપુઆ	ભોપાલ, મધ્ય હિંદુસ્તાન	કોલકરાન્થી બાંધધરી રાખવામાં આવી.
રાજપીપળા	મુંબઈ, રેવાકોટા	બ્રિટિશ બ દોળસ્તને તાબે થવાની કમ્બલત.
હોરા ઉદેપુર.	સદર.	તાબેદારીના કોલકરા.
સીરોહી.	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ કરવાપણું.
આંવા.	બ્રહ્મદેશ.	સુલેહ અને દોસ્તીનું તહનામું.
મહોરભાંજ અને ઓઢીઆના ખીજા ખંડણીઆ મ- હાલો.	બંગાળા.	તાબેદારીના કોલકરાનો.
એરપુર.	સિંધ.	દોસ્તી અને વેપાર સંબંધી તહનામું
ભાવલપુર	પંજાબ.	બથુની દોસ્તી અને વેપારની વૃદ્ધિ.
ઝાલાવાડ.	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ.
કાસ્મિર.	ઉત્તર હિંદુસ્તાન	લાંદારતું રાખ્ય નહ યતાં હત્યત્તિ.
સતલજની પેલી તરફનાં રાજ્યો.	પંજાબ.	સ્ત્રીકાર.
ઝિન્દ.	સદર.	પંજાબની લાઝાઈ પંચી નવીન જહાગીરો આપી.
શાહપુરા.	રજપુતસ્થાન.	રક્ષણ.

તહનામાની તારીખ.	ટીકા.
૨૨ ઓગસ્ટ ૧૮૨૧	
૧૧ ઓક્ટોબર ૧૮૨૧	તારીખ ૩ અપ્રિલ ૧૮૨૦ ના રાજ વડોદરા રાજ્યે કબૂલ કર્યું કે, બ્રિટિશ સરકાર મારફતજ કાઠિયાવાડ અને મહિ કાંઠાના રાજાઓ અને રહેવાશીઓ સામે દાવા કરવા.
૨૧ નવેમ્બર ૧૮૨૨.	સદહૂ કબૂલત આ રાજને લાગુ કરવાની શકા થતા ફરી કરવામા આવી.
૧૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૩.	આ રાજનો દાવો નોંધપુરે કર્યો હતો તેથી તેને રક્ષણ નીચે લેતાં વિલખ થયો.
૨૪ ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૬. જૂન ૧૮૨૯.	
૪ અપ્રિલ ૧૮૩૩.	
૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૩.	
૮ અપ્રિલ ૧૮૩૮.	આ રાજ ટોકમાથી જૂઠું પાડ્યું.
૧૬ માર્ચ ૧૮૪૬. ઓક્ટોબર ૧૮૪૬.	સનદોની તારીખો જૂઠી જૂઠી છે. આથી જ વેલી તારીખ મડીનાં રાજની સનદની છે.
૨૨ સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૭.	
૨૭ જૂન ૧૮૪૮	

પ્રકરણ ૩ જું

મર્યાદાવર્ત્તણની રાજપદ્ધતિ.

૨૨. અને ૧૮૧૩ પર્વત દરમિયાનગિરી નહિ દરવાની

રાજપરીતિ ચાલી.

—::-૦૪૦-::—

“ તહનામાંનો ચિતાર ” એવી સગા આગલા પ્રકરણને આપવામાં આવી છે, કેમકે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો સાથેનો બ્રિટિશ સરકારનો સંબંધ નવાસ-વામાં લેની સાથે થયેલાં તહનામાં તરફ માત્ર નજર રાખવાની નથી, પરંતુ કંપનીએ દોસ્તીમાં લીધેલા સંઘના વિસ્તાર ઉપર જોવાનું છે. રક્ષિત રાજ્યો અને ખાલસા રાજ્યો ખતાવનારો નકશો જોઈ કોઈ પણ વખત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો આનંદવાળો અભ્યાસી કહી શકે કે. તે સમયે દોસ્તીવાળાં રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાનું બ્રિટિશોનું મુખ્ય વર્તન શી રીતનું હતું. બ્રિટિશ રક્ષણ દાખલ થાય, ત્યાં દેશી રાજ્ય સાથેના સંબંધમાં એક નવીન બિના વધે છે તેની અસર રક્ષણ નીચે આવનાર રાજ્યોમાંજ અટકી રહે છે એમ નથી. પ્રથમ રક્ષણ નીચે આવેલાં રાજ્યોના ભવિષ્યના સંબંધમાં ફેરફાર અને અસર કરે છે. ખાસિની લગઈ તા. ૨૩ મી જૂન ૧૭૫૭ માં થઈ. તેમાં જય મેળવ્યા પછી ક્લાઈવે કલકત્તાની આસપાસનાં પરગણાઓની જમીનદારી લીધી, ત્યાંથી તે ૧૮૧૩ માં લોડ મિન્ટોનું ગવર્નર જનરલપણું બદલ્યું, ત્યાં સુધી કંપનીએ દેશી રાજ્યોમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની, એટલે મર્યાદાવાળી જવાબદારીની રીતિ ચલાવી. ૧૮૧૩ સુધી રક્ષિત ઇન્ડિયાના નકશામાં રાતજનની પેલી તરફતે આખું પંજાબ, લગભગ આખું રજપુતસ્થાન, મધ્ય હિંદુસ્તાનનો

ઘણો ભાગ, ચંડોદર અને તેને ખડણી આપનારા મુલકો શિવાયના મુંબઈના
 ઘણાખરાં રાજ્યો, મધ્ય અને ઉપલું સિંધ, એ તહનામાંના નામના
 દાખલ ન થયાં, તે ઉર્ધ્વથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, જૂદા જૂદા ગવર્નરને એ
 તથા ઇ. સ. ૧૭૭૪ થી માંડીને તે સુદત સુધી નવ ગવર્નર જનરલો થયાં,
 તેમણે પોતાની જાતને કેવી રીતે અકુશમાં રાખેલી હતી કંપનીના રાજ્યની
 પેલી તરફના રાજ્યો સાથે તેઓએ એવી ઉમેદથી વ્યવહાર બધ રાખ્યો કે,
 મ્હોટાં રાજ્યો ન્હાનાને પોતાની મેળે ગણા જશે, અને તે બધા વ્યવસ્થામાં
 આવી જશે. એ ઉધ્યોગી હપત વર્ષોના બનાવો યાદ કરીએ, ત્યારે ઘણી
 ચોખ્ખી રીતે જણાઈ આવે છે કે, મુલકો બેડી દેવાનું અને દોસ્તી બાંધવાનું
 એ બન્ને કામથી દૂર રહેવા કંપનીએ ઘણી કાળજી રાખી હતી. સને
 ૧૭૬૪ માં બક્ષરની લડાઈ થઇ, ત્યારે અયોધ્યા મેજર મનરોને પગે પડેલું
 હતું; રોહીલાના યુદ્ધ પછી વોરન હેસ્ટિંગ્સે જીતેલા મુલકો અયોધ્યાના વજરને
 આપ્યા; જમના નદીના કિનારાથી અમદાવાદ સુધી જનરલ ગોડાઉં ફતેહમદીથી
 કુચ કરી, ત્યાર પછી મરાઠા સાથેની પહેલી લડાઈ બધ થઈ, અને વસઇ
 પાછું આપ્યું, અને તારીખ ૧૭ માર્ચ સને ૧૭૮૨ ના રોજ સાક્ષ્યાઈનું
 તહનામું કરી પૂર્વ સ્થિતિ સ્થાપિત કરી. છેવટે મૈસુરનાં ચાર યુદ્ધ થયા, તેને
 અંતે સને ૧૭૯૯ માં સેરિગાપટમ લેવાયું. તેથી બ્રિટિશની સાથે દોસ્તી
 રાખનારોએ મ્હોટો લાભ થયો, અને હાઈદરઅલી અને ટિપૂના રાજ્યની
 શેષભાથી એ હિંદુ વંશની મફતમાં સ્થાપના થઈ. મરેઠાના બીજા યુદ્ધના
 પ્રસંગેના અનિવાર્ય લાભ લઈ બ્રિટિશ રાજ્યકીય સત્તાની ચઢતી જતી
 સ્થિતિ ફેલાવને પામી, પરંતુ તહનામાંની શરતો તો પ્રસિદ્ધ રીતે સામાન્ય
 રીતની રાખી હતી. લોર્ડ વેલસલિના ગયા પછી અને લોર્ડ મોઈરાના આવતાં
 સુધી ત્રણ ગવર્નર જનરલો થયા, તેઓ દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની આગલી
 રીતને વળગી રહ્યા. સને ૧૮૦૯ માં રણજીતસિંહ સાથે તહનામું કર્યું. એ

એકજ ખનાવ તે અરસામાં બનવા પામ્યો હતો આ પ્રમાણે વિલાયત સરકારના હુકમોને તાળે રહી નેઓએ નોકશાનને હુજિ આપ્યા કરી. તેથી હિંદુસ્તાનમાંના રાજ્યની વૃદ્ધિ ઉપર પાંદોભેન્ટના કાનુનોથી, અગર કોઈ ઓછ ઝિરેક્ટરો તરફથી જે અંકુશો લખાણથી કરવામાં આવ્યા હતા, તે હુકમે હુકમ થઈ આખરે ઉડી ગયા હોઈ વેલગ્લિએ થોડી મુદત તો તેના પૂર્વાધિકારીઓ કરતાં રાજ્ય કરવાની તાનુબ થઈએ તેવી નૃદીજ રીત ચલાવી; અને સને ૧૮૦૪ ના જુલાઈમાં પોતાના ઉપરીઓની હુકમોને શાંત કરવાના પ્રયત્ન તરીકે તેણે લખી જણાવ્યું કે, હવે વધારે કરવા જેવું રહેતું નથી. તેણે લખ્યું કે, “ બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદુસ્તાનના આગેવાન રાજ્યો વચ્ચે સંબંધની સામાન્ય ગાંઠ એવી બંધાય ગઈ છે કે, દરેક રાજ્ય પોતાનો બ્રિટિશ સરકાર સાથેનો દોસ્તીનો સંબંધ બળવી રાખે એમાજ તેનું હિત રહેલું છે. ” પરંતુ તેની પાછળ થનારા ગવર્નર જનરલ હોઈ કેનિંગલિએ થરવાતમાંજ પાછળ રહેવાની પદ્ધતિ ચલાવી. તેથી ગાજીપુરમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયા બાદ પણ એજ રાજ્યરીતિ તેની પછી થનારાઓએ ચલાવવી જરી રાખી. પોતાની ઉપર આવી પડેલા વગર વિચારના અંકુશો હોઈ મિન્ટોને પસંદ પડ્યા નહિ. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી બખ્ષિયાના નિરતર ખબરો આવ્યા કરતા હતા. તેથી એટ્રિસાહની રાજ્યપદ્ધતિને ઘડો પડેલ્યો. વાનો ડર છે તે તેને તરત માલમ પડી આવ્યું. પરંતુ ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, અને લાહોર એ ત્રણ જગ્યાએ એલચીઓ મોકલ્યા, અને જલ્દી ઉપરની ચકાઈમાં પોતે સામેલ થયો. તે ઉપરાંત તે વધારે કરી શક્યો નહિ. તેને પ્રાપ્ત થયેલી દરમિયાન નહિ આવવાની રીત તેણે સને ૧૮૧૩ ની સાલની આખર મુઘી માંડમાંડ જરી રાખી. “ પંબખના સિંહ ” સાથે તેણે તહનામું કર્યું, તેથી તે જમાનાના જુરસાને દ્રઢતા મળી. હોઈ મિન્ટો અને તેના પૂર્વાધિકારીઓને દોસ્તીઓ બંધારવાથી દૂર રહેવાનું અશક્ય

ઘર્ષ પડ્યું હતું તે દોસ્તીઓ સ્વચ્છતા અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારી યૂરોપમા ફ્રાન્સ સાથે જાગેલી લડાઈથી ફરજ દાખલ કરવી પડી બાકીને માટે બ્રિટિશ અમલદારો. તહનામાં અને દોસ્તીઓથી ચુગ્તા રીતે દૂર રહ્યા તે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; ક્રમકે સને ૧૭૭૪ પહેલા થોડી મુદ્દતથી, જ્યારે પોરન હેરિટગ્ઝ પ્રથમ ગવર્નર જનરલ થયો, ત્યાં સુધી સ્થાનિક ગવર્નરોની તહનામાં વગેરે કરવાની સત્તા ઉપર કાંઈ અંકુશ રાખવામાં આવ્યો ન હતો. સને ૧૭૭૪ પછી પણ વ્યવહાર ની મુશ્કેલી અને ફ્રેંચ લડાઈની અચાનક ગતિ અને દબાણથી સ્થાનિક સરકારોને વડી સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને કામ કરવા ફરજ પડી હતી

— ૦ * ૦ —

૨૩. મુદ્દતના ચાર વિભાગ.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની રગભૂમિ ઉપરના દેખાવો એવી રીતે વારંવાર બદલાતા જાય છે, અને ભાવ ભાવનાસા સાહસિક પુરૂષો, જે હાલની સદીના અત વખતમાં નાટ્યભૂમિ ઉપર દ્રષ્ટ થયા, તેના રાજલોભ અને ચિત્રવિચિત્ર રાજ્યરીતિથી એવી રીતનો નાટ્ય વસ્તુમાં શુચવાડો થઈ ગયો છે કે, માત્ર તેવા થોડા મહાન પુરૂષોના અને મુખ્ય બનાવોના ઉપર અમો નજર કરી શકીએ તેમ છે. રાજકીય બંદોબસ્તનું કામ લોડ હેરિટગ્ઝે માથે લીધું, ત્યાં સુધી રજવાડાઓના કામોમાં શુચવાડો જારી રહ્યો. જે વર્ષોનું અમો બયાન કરવા ચાહિએ છિએ તે વર્ષોમાં જેવો શુચવાડો હતો તેવો હિંદના ઇતિહાસના કોઈ જમાનામાં ન હતો. કંપની એ હેવટની સદીના અત લગી લડાઈઓ અને તહનામાં કર્યાં. તેના સક્ષિપ્ત હેવાલમાં ત્રણ મુખ્ય બાબતો નજર આવે છે. પ્રથમ તો કંપની ને સ્વચ્છતા માટે અમુક અમુક દોસ્તીઓ કરવા ફરજ પડી, બીજું અને ત્યાં સુધી દોસ્તીઓ કરવાથી કંપની દૂર રહેતી હતી, અને જરૂરીયાત

ઉપરાંત જવાબદારીઓ ઓઢી લેતી ન હતી. ત્રિજનું પ્રજાઓના અંદર અંદર ના કનુનોના ધોરણ મુજબ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની દાખલ કંપની પોતાના દોસ્તોને ગણતી હતી હિન્ડિયામાં રાજ્ય અને સત્તા મેળવવા બ્રિટિશ લોકોએ શરૂવાતમાં જે પ્રયત્નો કર્યા તેના સમુદાયમાંથી ચાર મધ્યસ્થ કાર્યો ચુંટી કઢાય તેમ છે. તેના ઉપર મુખ્ય તહનામાં અને તેના પ્રયત્નોના મુખ્ય પરિણામો આધારભૂત થઈ રહેલા છે. તેમાં તારીખ ૧૬ ઓગસ્ટ સને ૧૭૬૫ નું અધોધ્યાનું તહનામું પ્રથમ છે, તેથી અંગાળામાં કંપનીના રાજ્યનો વિસ્તાર એકસ કરેલો છે. ખીજું કાર્ય તારીખ ૧ જૂન સને ૧૭૬૦ નું ટિપૂ સુલતાન સામેનું પેશવા અને નિઝામ સાથેનું ત્રેવડું તહનામું છે. તેના પરિણામ એ થયા કે, દક્ષિણમાં હૈદરઅલીનું રાજ્ય અસ્ત થામ્યું. હૈદરાબાદ, પુના, તંજાવર, ત્રાવનકોર, અને મદ્રાસ અને મુખર્ષ હાતાના ખીજાં રાજ્યો સાથે અનુક્રમે દોસ્તી થઈ ત્રિજનું કાર્ય તારીખ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨ નું વસઈનું તહનામું છે. મરેઠાના એક્સપના મુખીની સત્તા ખડી ભાગ્યાતુ તેથી પ્રગટ થયું. વળી તે એક્સપના અગ્રેસર અંગ-ભૂતો સાથે તાજી લડાઈઓ અને દોસ્તીઓ પેદા થઈ. ચોથું કાર્ય તારીખ ૨૫ અપ્રિલ સને ૧૮૦૬ નું લાહોરનું તહનામું છે. કલાર્થવે ખાસિનો જય મેળવ્યો, અને લોર્ડ મિન્ટોનો રાજ્યકારભાર બધે પડ્યો તેની દરમિયાનના અરસામાં આવતી મુદતમાં આ ચાર દસ્તાવેજો પ્રસિદ્ધ રીતે નજરે આવે છે. લોર્ડ વેલરિલએ કરેલી સહાયકારી દોસ્તીઓનું ખયાન આ પ્રકરણથી સમાપ્ત થાય છે.

—::—

૨૪. અંગાળા અને અધોધ્યાનો હુવાલ.

ચૌરંગજીના રાજમા હુગલીમાંથી જોળ ચારનોકને હાંકી કાઢ્યો. ત્યાર બાદ કલકત્તા ખરીદવાની પરવાનગી બ્રિટિશ લોકોએ મેળવી. ત્યારે

સતરમી સદી પૂરી થઈ ન હતી. ત્યાર પછી થોડી મુદ્દતે મરેહાના ઘોડેસ્વારોએ ઠેઠ કલકત્તાની હદ સુધી મોઝલના છોટા પરગણામાં લૂટની ચઠાઈઓ શરૂ કરી દીધી. પાણિપતના લોકીવાળા રણસેત્ર ઉપર ઉત્તર હિંદુસ્તાન સર કરવાના મરેહાના મનસુખા પડી ભાગ્યા. તે પહેલાં પાંચમે વર્ષે એટલે ૧૭૫૬ માં ખંગાળાના નવાબ અલીવર્દીખાનની ગાદી ઉપર તેનો તરજુ પાંચ મુરાબ્બુદ્દૌલા નશીન થયો તે પછી થોડા હફતામાં તારીખ ૫ ઓગસ્ટના રોજ મુરાબ્બુદ્દૌલાએ કલકત્તા ઉપર હલ્લો કર્યો, અને ૧૨૩ ફેબ્રુઆરીને કારાચીમાં ગુગળાઈ મરી જવા દીધા. બાદશાહી દરીઆઈ ફોજની દુકડી સાથે તેજ વખતે કર્નલ ક્લાર્ક મદ્રાસથી હાંકારી ગયો અને તારીખ ૨ જાન્યુઆરી ૧૭૫૭ ને રોજ કલકત્તા પાછું હાથ કર્યું, નવાબની ફોજને હરાવી, અને કંપનીને હેસન નહિ કરવા વચન લીધું તે પછી તરતજ “મુશ્કેલ અને પરસ્પર દોસ્તીનું માનભરેલું તહનમુ” થયું ફ્રેંચ લોકોએ મિનોર્કા લીધું ત્યારથી શરૂ થયેલ ફ્રેંચ સાથેની લડાઈ, જેને ઈન્ડિયામાં “સાત વર્ષની લડાઈ” એવી સરળ આપવામાં આવેલ છે, તે હવે હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ તેથી ચક્રનગરમાં આવેલ ફ્રેંચ થાણા ઉપર કબ્જાએ હલ્લો કર્યો. તહનામું તોડી મુરાબ્બુદ્દૌલાએ ફ્રેંચ લોકોને સહાયતા આપી તેથી તેના હરીફ મીર-જફરઅલીને મદદ આપવા તહનામાથી કમૂલ થઈ ક્લાર્કને કલકત્તાથી આશરે આઠ મૈલ પ્લાસિ તરફ કુચ કરી તારીખ ૨૩ જૂનના રોજ ૩૬ માણસ ના જાતના જોખમ, અને ૩૬ માણસને જખમની વડે જય મેળવ્યો. યુદ્ધ વખતે જરૂર ચોમાસાના વરસાદની મુશળધારા જારી હતી આ જયથી ખંગાળાના પરગણાનું ખંધારણ કરવામાં આવ્યું. ક્લાર્ક વિલાયતમાં હતો તેટલામાં મીરજફરને ગાદીથી બરખાસ્ત કર્યો તેની જગ્યાએ મીરકાસમને દાખલ કર્યો. તેની સાથે કરેલા ફોલકારો, તેને જે કે પસંદ ન હતા, તોપણ કંપનીને વધારે લાભકારી હતા, આ નવા નવાએ તરતજ અિદિશ

સત્તાનો નાશ કરવા સાર અયોધ્યાના નવાખ વહાર સાથે દોષની કમી. તારીખ ૨૩ અક્ટોબર ૧૭૬૪ ના રોજ મેજર મન્દોએ બહારની નિર્બુધ્ધારક હાત મેળવી તેથી બગાળા તેમજ અયોધ્યા કંપનીને પણ પડ્યાં. તેટલામાં અયોધ્યા ખાલસા કરવું કે કંપનીની સાથે દોસ્તીમાં લેવું ને મોટા અગત્યના સુદાનો નિર્બુધ્ધ કરવા લોડ ક્લાઈવ પણ હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવ્યો. દિલ્હિના બાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી બગાળા, બહાર, અને ઓરિસાના દિવાનનો ઈલકાબ લઈ લઈને, બંગાળામાં પોતાની સ્થિતિ દૃઢ કરીને, મરેઠાના મનમાં રાજ્યલોભના મનમુગ્ધા સહવન થયા છે તેની, અને મોગલના અમલની જડતા થયેલી છે તેની તોંધ લઈને, અયોધ્યા ખાલસા કરવાનો ક્લાઈવે બહાદુરીથી ઠરાવ કર્યો. તોપણ નવીન લકાઈ થયેલી તે ઉપરથી અયોધ્યા સાથે કાંઈક પણ પ્રકારનો રાજકીય સબંધ બાંધ્યા વગર બ્રિટિશ સરકારને આલે તેમ ન હતું. છત્તી લીધેલા મુલકો નવાખને પાછા આપતાં બંગાળાના ગવર્નરને લાગ્યું કે, તેથી કરીને નવાખના મુલક અને બહારની દુનિયા વચ્ચે દોસ્તી થવા ન પામે તે માટે મજબૂત કિલ્લો થયો છે. તેણે તારીખ ૧૬ ઓગસ્ટ સને ૧૭૬૫ નું “પરસ્પર દોસ્તી” નું તહનામું અયોધ્યાના રાજ્ય સાથે કર્યું તે પ્રથમના પગલા પ્રમાણે કંપનીની પર રાજ્યો સાથેની રાજ્યનીતિ લગભગ અર્ધી સદી સુધી આલી. તે રાજનીતિનો ઉદ્દેશ એજ હતો કે, બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાધારીઓએ મર્યાદાવર્તૂલમાંજ રહેવું, અને તેની પેલી તરફ શું થાય છે તે માટે બેકાળછત્તી જોયા કરવું. તરતજ કંપનીના નવા દોસ્તને તેની મદદની જરૂર પડી. મરેઠાઓએ અયોધ્યાની સરહદ ઉપર આવેલ રોહિલખાંડને સયમીત કરી મૂક્યું; અને નીતિના વિચારથી નહિ, પણ રાજ્ય પ્રકરણી વિચારથી, વોરન હેસ્ટિંગ્સે રોહીલાનો મુલક અયોધ્યા સાથે જોડી દેવા મન કર્યું. આમ કરી વચમાં ધણે ખાનાર રાજ્ય રાખવાની ક્લાઈવની રાજ્યરીતિ તેણે જારી રાખી, કે તેથી કરી તેની પેલી તરફના મુલકોમાં બનાવો પોતાની મેળે વગર હરકતે થયે જાય. દેશી

રાજ્યના પડદાની પેલી બાજુએ મરેઠા લોકો ભલે તોફાન ચલાવે, બાદશાહી રાજ્યના નાશની ત્વરિત ક્રિયા ભલે ચાલ્યા કરે, અથવા તો ભલે તરણ વધતો રણજીતસિંઘ પોતાની અમત્કારી બુદ્ધિથી નવું મ્હોટું રાજ્ય સ્થાપે. બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓ તો સંતુષ્ટ રહી ખામોશ રાખી જોયા કરતા હતા કે જમાનો શું કરે છે. બ્યારે ૧૭૮૫માં વોરન હેસ્ટિંગ્ઝ હિંદુસ્તાન છોડી ગયો, ત્યારે કલાર્થવના ગયા બાદ કંપનીને મુલકનો વધારો થયો. તે એટલોજ હતો કે બનારસ અને ગાજપુર ખાલસા થયાં, અને મુંબઈ હાતામાંથી બે નાના રાજ્યો પ્રાપ્ત થયાં.

—::0x0::—

૨૫ મદ્રાસની રાજ્યકીય સ્થિતિ.

પરંતુ આ વખતે મદ્રાસમાં ભારે ધમાલ મચી રહી હતી. દક્ષિણમાં પોતપોતાના બચાવ માટે જે કોશિસો ચાલી રહી હતી તેના ગોરાળામાં અગ્રે-સર ભાવ ભજવનારાઓ હતા તેને અને દાખલ કરવા જરૂર છે. તેથી “ ત્રેવડી દોસ્તી ” ની પૂરી અગત્યતા સમજાય તેમ છે. આ તાકડે આંદ્રિયાની ગાદી માટે યુરોપમાં લડાઈ ચાલી રહી હતી. ૧૭૪૧ માં કુખે પોન્ડિચેરીનો ગવર્નર નિભાયો હતો. તેણે હરીફ કંપનીની હરીફાઈ દબાવી દેવા લોખની આકાંક્ષાવાળા મનમુખા રચ્યા. કરમંડળના કિનારા ઉપર ટૂંકી મર્યાદામાં બ્રિટિશ મુલક તે વખતે આવી રહ્યો હતો. સેન્ટ ડેવિડનો કિલ્લો અને સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લા અથવા મદ્રાસની આસપાસનો દરિયા કિનારાનો પાચ મૈલનો પ્રદેશ એક મૈલ ચોડો હતો. એટલોજ માત્ર બ્રિટિશ મુલકનો વિસ્તાર હતો મદ્રાસની દક્ષિણ દિશાએ પોન્ડિચેરીનું આબાદ શહેર, તે સાથે તેજ રેખાંશમાં ચલ્યાર કિનારા ઉપર આવેલ માદ્રી નામનું ગામ, અને તળવર પાસેથી આ તરતજ ખરીદેલ કરિકલ, એટલાં ઉપર ફ્રેન્ચ લોકોનો કબજો હતો. અદ્યાપિ સિલોન એ વલંદ લોકોનું હતું, અને

મૌરિશિયસ ક્રેંચ લોકોના હાથમાં હતું. યૂરોપમાં જાગેલ લડાઈથી બન્ને
 યૂરોપિયન કંપનીઓને અલગ રાખવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા હતા, તોપણ
 તે નિષ્ફળ ગયા. તરતજ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની બાદશાહી દરિયાઈ કોળો-
 નો હિંદી મહાસાગરમાં ભેટો થયો, અને લડાઈ (જે યૂરોપમાં
 ચાલતી હતી તેમાં) ચંચળ નિર્ણયકારક ભાગ લીધો. બન્ને કંપનીનાં લશ્કરો
 કોઈઓ અને કિલ્લાના રક્ષણ માટે જોઈએ તેના કરતાં વધારે ન હતાં.
 માટે પોન્ડિચેરી અને મદ્રાસના ગવર્નરોને લડાઈ ટકાવી રાખવા સાફ,
 અને દેશની અંદર ચોતાની રાજ્યરીતિ નિભાવી રાખવા માટે બીજો ટેકાણો
 નજર નાખવા બરફર હતી. નજીકના રાજા, જેઓ રાજસત્તા માટે વાધો
 રાખતા હતા, તેમાં દક્ષિણનો મૂળ બાદશાહી મુબેદાર હૈદરાબાદનો નિઝામ,
 કર્ણાટકનો નવાબ, મૈસુરનો મુલ્કતાન, તંજાવર અને ત્રાવનકોરના રાજા,
 અને પુનાનો પેશવા એટલા હતા યનારી લડાઈમાં આમાંના દરેકે
 ચંચળાઈથી ભાગ લીધો. જે બાદશાહી સત્તાના પડી ભાગવાની તૈ-
 યારીથી બંગાળામાં મુલકની પ્રાપ્તિ (ઇંગ્લેન્ડને) થઈ હતી, અને અથો-
 ધ્યાનું વચ્ચમાં ધકેલે ખમનાઈ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તે બાદશાહી સત્તાનું
 પડી ભાગવું કુદરતી રીતે અંતના મુલકોમાં વધારે જણાઈ આવતું હતું.
 બ્યારે હુષ્કે આવી પહોંચ્યો ત્યારે હૈદરાબાદમાં ઓરંગઝેબનો પ્રસિદ્ધ અમ-
 લદાર અને મુખો અસફજાહ પેશ્તરથીજ સ્વતંત્ર થઈ ચૂક્યો હતો.
 ઈ. સ. ૧૭૪૮માં તે મરણ પામ્યો અને તેની ગાદી માટે લડાઈ જાગી.
 તેમાં મોઝુદરજગના દાવાને ફ્રેંચ લોકોએ ટેકો આપ્યો. ઇંગ્લેન્ડે નશીર-
 જંગની તરફ થયા. નશીરજંગનું ખૂન થઈ ગયું તેથી મોઝુદરજગે
 ફ્રેંચ રૂપને ખુસિની સરદારી નીચે મોઝરીમાં દાખલ કરી, અને તેના
 બદલામાં મુલક આપ્યો. તેની પછી સલામતજંગ ગાદીએ બેઠો. તેણે
 અંગળની ખુશિસોમા વધારો કરી ઉત્તર સરકારમાંના કેટલાંક પરગણાં

આખો. આખરે સને ૧૭૫૬ માં ફ્રેંચ લોકોને આ પરગણામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા, અને દિલ્હિના બાદશાહ તરફથી સને ૧૭૬૫ માં તેના ઉપર બ્રિટિશનો હક્ક મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. આ જગોએ બીજી સત્તાઓનો થોડો પાછલો હુવાત્ત આપતો જરૂરનો છે કર્ણાટકનો નવાબ એ દક્ષિણના સુબાના તાબામાં હતો, અને ત્રિચિનોપલીનું રાજ્ય તેના તાબામાં હતું. કર્ણાટકમાં સાદતઅલીને નિઝામે અખત્યાર આવ્યો હતો. તે ૧૭૩૨ માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ બેસનારને ત્રિચિનોપલીના હિંદુ રાજ સાથે તકરારમાં ગુથાતુ પડ્યું તે હિંદુ રાજએ મરેઠાની કુમક માગી. ચદા સાહેબને કેદ પકડી પોતાનો હેતુ પાર પાડી મરેઠાઓ પુને આવતા રહ્યા. ધણા દાવાદારેને લગાઈમાં મારી નાખી ફ્રેંચ લોકોએ ચદા સાહેબને ટેકા આપ્યો. કર્ણાટકના નવાબની જગા માટે મરેઠાઓએ ચદા સાહેબને છોડાવ્યો તે ગાદી માટે મહમદઅલી પણ ઉમેદવાર હતો. તેને ઈંગ્રેજની સહાયતા હતી. ૧૭૫૪ માં મહમદઅલીનો દાવો ફ્રેંચ લોકોએ મંજૂર કર્યો. આખરે ૧૭૬૩ માં પારિસના તહનામાંથી તેનો અંગીકાર થયો. આથી ચાર મૈસુરના યુદ્ધ પેદા થયાં ત્રિચિનોપલીની સામે થવામાં મૈસુરના હિંદુ મહારાજની ફ્રેંજનો સરદાર હૈદરઅલી હતો તેણે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી ચૂક્યો. તેણે હૈદરબાદ અને તેની પડોશનાં બીજા રાજ્યોને દબાવી જલદીથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. તે પોને જખરદસ્ત પુરૂષ હતો. વળી ટિપૂ સુલતાન જેવો કારીદો બેટો તેને સાત ભાગ્યે પ્રાપ્ત થયેલો, તેથી અઢારમી સદીના છેવટના અર્ધ ભાગમાં મૈસુરના ચાર યુદ્ધ મદ્રાસની તવારીખતુ મધ્ય બિંદુ થઈ પડ્યાં તખ્તવરમાં મરેઠાઓએ રાજ્ય કરનાર કુટુંબ રચાવ્યું હતું. તેની પાસેથી ખડણી લેવાનો દાવો કર્ણાટકનો નવાબ ધરાવતો હતો તે દાવો ઉઠાવવા માટે તખ્તવરનો રાજા આ વખતે હૈદરલી અને મરેઠા સાથે કાવતરાં ચલાવતો હતો. બ્રિટિશોએ સને ૧૭૭૩ માં તખ્તવર લીધું,

પરંતુ તે કૃત્ય કોઈ ઓછું ડિરેક્ટરોએ નામંજૂર કર્યું, સને ૧૭૭૧ માં તે રાજ્યને કંપનીની સાથે તાબેદારીની દોસ્તી કરાવી, એટલે કે તેને બ્રિટિશ શેકોએ તેના કહેવા પ્રમાણે પાળ્યો પોર્યો. નાના રાજ્યો ઉપર ત્રાવણકોર નો રાજ્ય પોતાની સત્તા બજબૂતિમાં લાવતો હતો. તે વખત હૈદરઅલીનો અમલ પણ વધતો જતો હતો. તે તો 'પોતાનું' નશીબ બ્રિટિશોની સાથે સંયુક્ત કરી બેઠો હતો. આ કારણને લીધે તેના ઉપર હક્કો કરવા ટિપૂ સુલતાનનું પણ મન લલચાતું. એક સત્તા માટે આખરી યુદ્ધ આ પ્રમાણે ચાલેલું હતું. તેનો ચિતારે પૂર્ણ કરવા માટે હવે મરેદાની સ્થિતિ તપાસવાનું બાકી રહે છે. શિવાજીએ, જે ચોથ ફરજથી લેવા માડી હતી, તેનો અંગીકાર તે વખતના નામના બાદશાહ પાસેથી પુનાના પહેલા પેશવા બાલાજીએ ૧૭૨૦ માં કરાવી લીધો હતો. ત્રિજ્ઞ પેશવાએ એ ચોથનો દાવો હૈદરાબાદ ઉપર ચઢાઈ કરીને અને કર્ણાટક ઉપર ફ્રાન્સ મોકલીને અમલમાં આણ્યો હતો. પાણિપતની ઇગાઈ પછી મરેદાનો એકસંપ ધીમેધીમે પડી ભાગ્યો; અને મધ્ય હિંદુસ્તાનની સત્તાઓ, તેમાં વડોદરા, ગ્વાલિયર, ઇંદોર, અને નાગપુર સ્વતંત્ર થતી ચાલી. આ બન્ને કારણોથી પુનાની સરકારમાં જે થોડું ઘણું કૌવત રહ્યું હતું તેનો ઉપયોગ દક્ષિણના દક્ષિણ ભાગમાં, અને કર્ણાટકમાં થયો. બાદશાહી પદવિ પ્રાપ્ત કરીને કંપનીએ પોતાની સ્થિતિ બંગાળા અને ઉત્તર સરકારમાં, તેમજ મદ્રાસમાં દ્રઢ કરી હતી; પરંતુ તે વખતે તે પેશવાના ચોથના દાવામાં તકરાર કરવા સમર્થ ન હતી. વળી ખીલાં રાજ્યો સાથેના કરારોમાં આ ચોથનો હક્ક કબૂલ પણ થઈ ગયો હતો. ચોથના નાણા સંબંધી હિત ઉપરાંત દક્ષિણમાંના હિંદુ રાજ્યકુટુંબો વાસ્તે આ બ્રાહ્મણ પેશવાને દિલની લાગણી રહેતી હતી. નિઝામ સાથે તેને પરપરાની અને વિજ્ઞતીય દુશ્મની હતી. તે શિવાય હૈદરઅલી-એ પોતાના હિંદુ માલિક સાથે થઈ મરેદાને ધક્કો પહોંચાડી મૈસુરમાં પ્રબળતા સ્પાદિત કરી હતી. તે માટે તેના મનમાં રચાભાવિક દ્વેષભાવ પેદા થયો હતો. બીજી

બાજુએ જોઈએ તો કુનાની દરબાર બ્રિટિશની વૃદ્ધિગત થતી સત્તા તન્હ શંકાની નજરથી જોતી હતી બ્રિટિશ સત્તાવાળા મગેદાનો ખડણી મેવાનો હક કેટલેક દરજ્જે કમ્બૂસ રાખતા હતા, તોપણ ગ્રામીણાખોરી દબાવી દેવા, અને દરીઆઈ રાજ્યો સાથે દોસ્તીના વ્યવહાર બાધવા કોશીસો કરતા હતા મગેદાનો એકસપી રાજ્યો સાથે પેશવાનો સંબંધ નાબૂદ હતો. તેથી તેને સાવધ રહેવા જરૂર હતી. વળી નિઝામની, હૈદરઅલીની, કે હંમેજની વધુ ખીક રાખવી તેની પણ શક્ય પડી હતી તેથી એક સામે ખીજને રમાડવા અને અનુકૂળ તક આવે ત્યારે ખડણીની ચડત માટે માગણી કરવી; એવી એવી ઉમેદોથી પેશવાને આ સમયે મુગા ખેરી રહેવાનું હતું.

—•—

૨૬. ફ્રેંચ સત્તાનું પડી ભાગવું અને તેને વારસો.

બ્રિટિશ કંપની, જોણે સાવધપણાથી ચુપ ખેસી રહેવાની રાજ્યરીતિ પસંદ કરવાનું રાખ્યું હતું, તેને હુબ્બેની હરીફાઈથી રાજ્ય પ્રપચના તોફાની સમુદ્ર ઉપર ખેંચાવુ પડ્યું. જો કે તે યુદ્ધનું તરતનું પરિણામ તો ફ્રેંચ લોકો પડતી દશામાં આવ્યા એ થયું, તેમણે તેની રાજ્યનીતિથીજ ગુચ્છાડો થયો. તે તરત છૂટો થઈ શકે તેમ ન હતું ત્રણ દેશી રાજ્યો, જે રાજ્યસત્તાને માટે તાકી રહ્યાં હતાં, તે બાકીના જે શત્રુઓને નબળા જોવા ઇચ્છતાં હતાં, અને જાણતાં હતાં કે એકને દબાવી ખીજનું ચઢી જાય, તો તેથી પોતાના હિતને ફાયદો ન હતો. કણ્ણાટક ઉપર નિઝામનો અખત્યાર સ્થાપિત થાય, અને હૈદરઅલીનો તે પરાજય કરે તો પેશવાનો પરંપરાનો દુખન ફૂટેલથી મળ્યૂત ચર્ચ જતાં તેને ખડણી આપે એવી ઉમેદ રહેતી ન હતી. એ દક્ષણના મુખાએ બાદશાહ સામે ઘુલઝઘ કરેલ, તે દિલ્હિના પુતળા પાસેથી બળાત્કારે મેળવેલા ચોચના અનિશ્ચિત હક્કને વળી માન આપે તેનું ન હતું. જો પેશવાનો જય થાય, તો મગેદાની શિક્ષત

ખાર્ક ગમેલા નીગ્રામના ખર્ચના ઉપર ચઢી ગમેલી ખર્ચશીની માગણી આવે, અને લૂટ માટે ચઢાઈઓ થાય એમ હતું. હૈન્ડરગ્લીએ પ્રતિદ્વ લક્ષ્મી ચાલકાઈ ગતાવી હતી. ધારવાડ, ખેડનોર, ખાગસોરના કિલ્લા, અને ઘાટ અને દુર્ગોનો કુદરતી મજબૂતાઈને લીધે તેના ઉપર કોઈ હલ્લો કરી શકે તેમ ન હતું. તેથી તેની ફતેહ થાય, તો કાંતો દક્ષિણના સુખાના હોદા માટે નિગ્રામને કોઈ દાવાદાર સામે ખડું રહેવાનું થાય, અને દક્ષિણમાં અધ્યાપિ નહિ જોવામાં આવેલ એવી છોટી પણ જળવાન મુસલમાન સત્તા સાથે પેશવાને શત્રૂતા જાગે એમ હતું. શરઆતમાં તો યુરોપિયન કંપનીનાં આચરણ જોતાં નિગ્રામ, મૈસુરના સુલતાન, કે પેશવાને કોઈ પ્રકારનો મહોટો ડર ન હતો. આ સમય પચેન્ત ફ્રેંચ લોકો મોઝુફરજ અને સલામતજાને ઉપયોગી થયા હતા; અને હેરદાખાદમાં તેમનો અમલ હીક રીતે સ્થાપિત થઈ ગયો હતો. પરંતુ કાવતરાની જગોએ હવે પાંશરી લડાઈઓ ચાલવાની હતી. લડાઈ જગ્યા બાદ પાંચ વર્ષની અંદર ફ્રેંચ કંપની નિર્જળ થઈ ગઈ. ઈ. સ. ૧૭૫૮ ના અપ્રિલમાં લાલી પોંડીશેરીમાં આવી હતરો હતો. તેણે હેરદાખાદમાંથી ખુસીને બોલાવી લીધો. બ્રિટિશને તેમની કોંડીમાં તરતજ ઘેરી લીધા. સેન્ટ રેવિડનો કિલ્લો સર થયો; અને મદ્રાસ (સેન્ટ જ્યોર્જનો કિલ્લો) ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૫૯ ના રોજ બ્રિટિશ નૌકા ફોજના આવી પહોંચવાથી ખીજ હલ્લામાંથી ખચ્યું ખુસી હેરદાખાદમાંથી હટ્યો. તેની ખાલી પડેલી જગોએ બ્રિટિશ સત્તા કુદરતી રીતે દાખલ થઈ. તારીખ ૧૪ મે સને ૧૭૫૯ના રોજ ફ્રેંચ લોકોને કાઢી મૂકવા સલામતજા જો માથે લીધું. હેરદાખાદને તહનામાના સંબંધમાં લાવવા આ પ્રમાણે અગત્યનું પગલું લેવાયું. વાન્ડવાસને ઘેરો ધાલ્યો, અને સર ક્યું તે વખતે કંઈક કૂટની મરદારી નીચે ઈંગ્લેન્ડના ઘોડેસ્વારના લશ્કરે ફ્રેંચ લોકોને હરાવ્યા. વે. કે વિજયી કૂટની જગોએ મોનસન આવ્યો, તોપણ પોંડીશેરીને ઘેરો

ઘાલી તે તારીખ ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૬૧ ના રોજ સરકારવામાં આવ્યું. તેજ સાલમાં નિઝામઅલીએ સલાખતબંગને ગાદીએથી હટાડી મેલ્યો. સને ૧૯૬૩ માં પાગિસની માનવતી અને લાલકોરી રૂદેહ થઇ, ત્યારે કહ્યુંટક ના નવાળ તરીકે દંત્રેજના હમેદવાર મહમદઅલીને ફ્રેન્ચ સરકારે રીતસર મંજૂર કર્યા એ કે તેજ તહનામાંથી પોન્ડીશેરીનાં ખદેરે ફ્રેન્ચને પાછા સોપાયાં હતાં, તોપણ આખા યૂરોપની સાક્ષીએ કહ્યુંટકના રાજ્ય ઉપર મહમદઅલીને ટેકો આપવા ખ્રિષ્ટીય-કંપનીએ વચન આપ્યું હતું ફ્રાન્સની સાથેના યુદ્ધના વારસા દાખલ એક રાજ્ય દંત્રેજના નક્ષણ તળે આવ્યું તે વાત હૈદરઅલી કે નિઝામને પસંદ ન પડી તે ફ્રેન્ચનો ફ્રેન્ચ લોખના કાવતરાએ પૂર્ણ લાભ લેવાનું કર્યું કહ્યુંટકના નવાળ પાસેથી ખ્રિષ્ટીઓને એક જહાગીર મળી સને ૧૯૬૫ માં બાદશાહી ફરમાનથી તેને રીતસર મંજૂર રાખવામાં આવી આ પ્રમાણે કહ્યુંટક ઉપરનો હરકો એ મેળવેલા મુલક ઉપર ચઢાઇના રૂપનો થઈ પડ્યો; તેમજ ખ્રિષ્ટીશના એક દોસ્ત પ્રત્યે લખાઇના રૂપનો જણાયે.

—0:—

૨૭. મૈમુર સાથેનુ પહેલુ અને બીજુ યુદ્ધ.

કંપનીને આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિને લીધે નિઝામ અને હૈદરઅલી સાથે અથડાઅથડી થઈ સલાખતબંગ પછી નિઝામઅલી ગાદીએ બેઠો હતો. તે કહ્યુંટક ઉપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારીમાં હતો તેને તે મધ્ય રાખવા હુકમ કરવામાં આવ્યો. તારીખ ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૬૬ ના દોરતીના તહનામાંની રૂએ કંપનીની ધારણા પ્રમાણે બેશક તેને તે દેશનુ 'રક્ષણ કરવાનુ હતું. તોપણ નિઝામે કનાર તોડ્યો, અને હૈદરઅલીને મળ્યો. તારીખ ૩ જી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૬૭ ના રોજ તે બન્ને ચંગામાં પામે હાર્યા તે પછી ૧૯૬૮ ના તાજ તહનામાંથી "હૈદર નામક" ને નક્ષણ કે સહાયતા આપવામાંથી અલગ રહેવા હેમરાખાદ બધાયું તે ઉપરથી હૈદરઅલીએ પોતાનુ કહ્યુંટક સાથેનુ

ખાઈ ગયેલા નીચાના ખનના હપ્ત મરી ગયેલી ખાંડગીની માગની
 આને, આને લૂટ માટે ચલાઈઓ થાય એમ હતું. હેન્ડરનારીએ પ્રતિજ્ઞ લઈ
 ચાલકી જવાની હતી. ધારવાડ. ગેડોર. આગેરના દિવ્યા, અને ઘાટ
 અને દુગોના કુદરતી મજાતારને લીધે તેના હપ્ત કોઈ દરજ્જા કરી શકે
 તેમ ન હતું તેથી તેની કુતર થાય, તે હાંતો નક્કીના મુખના લેદા
 માટે નિઝામને કોઈ દાવાગાર મામે ખડું રહેવાનું થાય, પતો દરિયામાં
 અધ્યાપિ નહિ જોવામાં આવેલ એવી છેડી પણ જગવાનું મુસલમાન સત્તા
 સાથે પેશવાને મૂત્તા નજો એમ હતું. ગરબાતમાં તે પુરોષિયન કંપનીનાં
 આચાર્ય જોતાં નિઝામ, મંસુરના મુલતાન, કે પેશવાને કોઈ પ્રદાનને
 મહોટા ડર ન હતો આ સમય પચંત ફ્રેચ લોકો મોઝુકરનંગ અને
 મલાખતનંગને ઉપયોગી થયા હતા; અને હેરદાખાદમાં તેમનો અગલ દીક
 રીને આપિત થઈ ગયો હતો. પરંતુ કાવતરની જગોએ હવે પાશરી
 લગઈઓ ચાલવાની હતી. લગઈ નવ્યા યાદ પાંચ વર્ષની અદર ફ્રેચ
 કંપની નિર્જળ થઈ ગઈ. ઈ. સ ૧૭૫૮ ના અગ્રિલમાં લાક્ષી પોંડીશેરીમાં
 આવી હત્યો હતો તેણે હેરદાખાદમાંથી ખુસીને ખોલાવી લીધો છિટિસને
 તેમની કોઠીમાં તરતજ ઘેરી લીધા. સેન્ટ રેવિંગનો દિલ્લો સર થયો; અને
 મદ્રાસ (સેન્ટ જ્યોર્જનો દિલ્લો) ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૫૯ ના રોજ છિટિશ
 નૌકા દોડના આવી પહોંચવાથી ખીજા હલ્લામાંથી ખચ્યું. ખુસી હેરદાખાદમાંથી
 હટ્યો તેની ખાલી પડેલી જગોએ છિટિશ સત્તા કુદન્ટી રીતે દાખલ થઈ.
 તારીખ ૧૪ મે સને ૧૭૫૯ના રોજ ફ્રેચ લોકોને કાઢી મૂકવા સલાખત-
 નગે માથે લીધું. હેરદાખાદને તહનામાના સંબંધમાં લાવવા આ પ્રમાણે
 અગત્યનું પગલું લેવાયું. વાન્ડેવાશને ઘેરો ધાલ્યો, અને સર ક્યું તે વખતે
 કર્નલ ફૂટની સરદારી નીચે હંચેજના ઘોડેસ્વારના લશ્કરે ફ્રેચ લોકોને હરાવ્યા.
 બે કે ત્રિજથી ફૂટની જગોએ મોતસન આપ્યો, તોપણ પોંડીશેરીને ઘેરો

ધાલી તે તારીખ ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૬૧ ના રોજ સર કરવામાં આવ્યું. તેજ સમયમાં નિજામઅલીએ સલામતબંગાને ગાદીએથી હટાડી મેલ્યો. સને ૧૯૬૨ માં પાલિકાની માનવતી અને લાખંડરી ફરેહ થઈ. ત્યારે કહ્યું હતું ના નવાબ તરીકે દંદેજના ઉમેદવાર મહમદઅલીને ફ્રેન્ચ સરકારે રીતસર મંજૂર કર્યો. એ કે તેજ તહનામાંથી પોર્ટીશીનીનાં ખરેખરે ફ્રેન્ચને પાછાં ચોંપાયાં હતાં, તોપણ આખા યુરોપની સાર્જીએ કહ્યું હતું ના રાજ્ય ઉપર મહમદઅલીને ટેકો આપવા બ્રિટિશ કંપનીએ વચન આપ્યું હતું. રાજની સાથેના યુદ્ધના વાગસા દાખલ એક રાજ્ય દંદેજના નક્કી તજે આપ્યું તે વાત હૈદરઅલી કે નિજામને પસંદ ન પડી તે ફરજતો ફ્રેન્ચ સૈનિકોનાં કાબજીએ પૂણું લાભ લેવાનું કર્યું. કહ્યું હતું ના નવાબ પાસેથી બ્રિટિશોને એક જહાજીર મળી. સને ૧૯૬૪ માં બાદશાહી ફરમાનથી તેને રીતસર મંજૂર રાખવામાં આવી. આ પ્રમાણે કહ્યું હતું ઉપરનો હકો એ મેળવેલા મુલક ઉપર ચઢાઈના રૂપનો થઈ પડ્યો, તેમજ બ્રિટિશના એક દોસ્ત પ્રત્યે લગાઈના રૂપનો જણાયેલ.

—0:—

૨૭. મૈમુર સાથેનું પત્રોનું અને ખીલું ચુદ્ધ.

કંપનીને આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિને લીધે નિજામ અને હૈદરઅલી સાથે અચ્છાઅચ્છી થઈ સલામતબંગા પછી નિજામઅલી ગાદીએ ખેડો હતો. તે કહ્યું હતું ઉપર ચઢાઈ કંવાની તૈયારીમાં હતો તેને તે મધ ગળવા દુકમ કરવામાં આવ્યો. તારીખ ૧૨ મી નવેમ્બર ૧૯૬૬ ના દોસ્તીના તહનામાંની રૂએ કંપનીની ધારણા પ્રમાણે બેશક તેને તે દેશનું 'રક્ષણ કંવાનું' હતું. તોપણ નિજામે કંવાર તોડ્યો. અને હૈદરઅલીને મળ્યો તારીખ ૩ જી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૬૭ ના રોજ તે બન્ને ચગામા પાસે હાજર તે પછી ૧૯૬૮ ના તાજ તહનામાંથી 'હૈદર નામક' તે નક્કી કે સહાયતા આપવામાંથી અલગ રહેવા હુદાયાદ અંધારું તે ઉપરથી હૈદરઅલીએ પોતાનું કહ્યું સામેનું.

યુદ્ધ આણુ રાખ્યું, પરંતુ તેની નોંધણીનાં દાર ખાખી, તેથી કનૈસ રિમખને
 સુલેહનું કહેણુ તેણે મોઢલ્યું. તે તેણે માન્ય ક્યું નહિ. તેથી તારીખ ૨૯ મી
 માર્ચ સને. ૧૭૬૯ ના રોજ તેણે ખુદ મદ્રાસથી પાંચ મૈલની અંદર દેખાવ
 દીધો. મથક ઉપરનો આ હલ્લો અટકાવવા કંપની તૈયાર ન હતી. તેથી
 તારીખ ૩ ૭ અપ્રિલ સને ૧૭૬૯ ના તદનામાંથી ફરમાવેલી શરતો કબૂલ
 રાખી કેદી અને કિલ્લા પરસ્પર પાછા સોંપાના કગરથી મૈસુર સાથેનું પ્રથમનું
 યુદ્ધ ખતમ ક્યું. તેણે વધારે એટલું પણ કબૂલ ક્યું કે, “ દાર્ઠ પ્રણુ
 પક્ષકાર ઉપર હલ્લો થાય તો દુરખનને હાંકી શકવા પરસ્પર પોતાના દેશમાંથી
 સહાય કરવી. ” આ તદનાયું થયું ત્યારે કંપનીના સ્ટોકનો ભાવ કિમ્મતમાં
 સાઠ ટકા કમતી થઇ ગયો. પરંતુ ઘણી મોંઘી કિમ્મતે સુલેહ ખરીદવાનો
 એક પરિણામ એ થયો કે, એક નવીન યુગવડ આવી પડી. આ લામ જોઈ
 નખળા પડી ગયેલા મૈસુર પાસેથી જરેહાઓએ અંડણી માગી; અને હૈદરઅલીએ
 મદદ માટે બ્રિટિશ લોકોને અરજ કરી. તે કંપનીએ મંજૂર રાખી નહિ.
 તેથી સુલેહનું નિબળું સાફ રીતે અસફ થઈ પડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં
 અમેરિકાને ઉપર ઉપરથી ફ્રેન્ચ લોકોએ સહાયતા આપી હતી. તેનો સારાટોગા
 પછી અંત આવ્યો, અને ખુદશી દોસ્તી થઇ. તેથી ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ
 દગમિયાન ફરી લડાઇ જાગી. ઇન્ડિયામાંના ફ્રેન્ચનાં બધાં શહેરો લીધા બાદ
 બ્રિટિશોએ માછી ઉપર હલ્લો કર્યો. હૈદરઅલી ફ્રેન્ચ લોકો તરફ હમેશાં સાફ
 વલણુ ધરાવતો હતો. તેણે સારું વાળવા કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. હૈદરઅલી,
 જે કે તે વખતે ૭૮ વર્ષની ઉમરમાં હતો, તેણે મૈસુર સાથેના આ બીજા
 યુદ્ધ માટે બારે તૈયારીઓ કરી હતી. તે યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૭૮૦ ના જુલાઈમાં
 શરૂ થયું, અને ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરના રોજ બેલીની ફોજનો લાણ વળી ગયો. આ
 લડાઈ લડનારાઓના નશીબમાં વારંવાર ફેરફાર થતા ગયા. તેનું બચાવ આપવાની
 કે દલિયેરી અને માંમબોર પાસેની ફતેહનો હેવાલ આપવાની જરૂર પડી.

મૈસુરમાં હિંદુ શાસ્ત્રકુટુંબ પાણું સ્થાપન કરવા પ્રિટિશોએ પુક્તિઓ રચી.
 તે છતાં હૈદરઅલી સામે તેનાજ લોકોને ઉત્કેરવા પ્રયત્ન કર્યો. તે
 નિષ્ફળ ગયો; તેથી હૈદરઅલી ખુદની સત્તા સ્પષ્ટ રીતે દ્રઢ થઈ. તારીખ
 ૭ ડિસેમ્બર ૧૭૮૨ ના રોજ હૈદરઅલી મરણ પામ્યો. તેથી પણ
 લડાઈ બંધ થઈ નહિ. ફ્રેંચ લોકોનાં વચનોથી હિંમતમાં રહી ટિપુ
 સુલતાને અડગ ઉત્સાહથી યુદ્ધ જારી રાખ્યું. ૩ ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૭૮૩ નું
 પારિસનું તકનામું થયું. ત્યાર બાદ ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૭૮૪ ની માંગલોરની
 સુલેહ થઈ ત્યારે આ લડાઈનો અંત આવ્યો. આ પ્રમાણે મૈસુરના સુલ-
 તાને ઇંગ્લેન્ડ સામે બે યુદ્ધ કર્યાં. પણ તેથી તેના દરજ્જાને કંઈ
 હાનિ પહોંચી નહિ. અલબત્ત તેની સત્તાને જરાતરા ફરકત પહોંચી હતી.
 કંપનીના મુલકનું તેણે બચાવી રીતનું સત્યાનાશ વાળી ફોજ હતું.
 તારીખ ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૮૫ ના રોજ આર્કટના નવાખના કરજ
 વિષે એડમન્ડ બેકે બાપણ કર્યું હતું. તેમાં તેની અસરનો આબેહુમ
 ચિતાર આપેલો છે. તે ચિતારમાંના યોગ્ય સખ્દો આ પ્રમાણે છે. “દેશને
 ખાલી કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેને સંપૂર્ણ સત્યાનાશથી પાપ-
 માસ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો.” સેન્ટ બેર્નેર્ડના કિલ્લાની
 આસપાસનો મુલક કંપનીના કબજામાં હતો. લડાઈ બાદ તેનું નામ-
 નિશાન કંઈ રહ્યું ન હતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં કતલ થયેલાં માણસોનાં
 હાડકાં, બાળા નાખેલાં ધર, ચોરા, અને દેરાંઓની નગર દિવાલો શિવાય
 ખીજું કંઈ નજરે પડતું ન હતું. આમની સમાના દરમાનથી તારીખ
 ૨૮ જુલાઈ ૧૮૧૨ ના ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના વિષે “સિલેક્ટ કમિટિના” છપા-
 વેલા પાંચમાં રિપોર્ટમાં એવું સ્પષ્ટ બતાવ આપેલું છે કતલ પછી દુકાળ પડ્યો.
 તેની કમકમાટીથી મુલક ઉજડ અને ખજાનો ખાલી થયાં. જે કિલ્લાઓ
 અને સ્થળો મ્યાં હતાં તે માંગલોરના તકનામાથી નવાખ ટિપુ સુલતાનને

પાછાં પ્રાપ્ત થયાં; અને “ભવિષ્યમાં કાર્ગાટક ઉપર કાંઈ પાત્ર નથી નહિ કરવા” તે કળૂલ થયો. કંપનીના દોસ્તોની ગોઠવણમાં તાત્કાલિક અને ત્રાવણકોરના રાજ્યોને ખાસ કરી દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે તાજી લગાઈ જંગલોનાં કારણોનો પાયો રોપાયો.

—:~:—

૨૮. ત્રણ રાજ્યોની દોસ્તી અને ત્રિણ મૈસુરની લડાઈ.

ફરીથી બ્રિટિશ સાથે સુલેહ થયાથી ટિપુએ મથક તરફ લક્ષ્ય આપ્યું. તે કેવો ધર્માંધ હતો તે તેના કૃત્યોથી પ્રગટ થયું હતું તેણે હિંદુનાં દેવળોનો નાશ કર્યો, અને એક લાખ માણસોને બળાતકારે ઈસ્લામના દીનમાં બદલાવ્યા. તેના પિતાએ ગદાપણથી ધર્મની છૂટ અને મિલનસાર સ્વભાવ રાખ્યાં હતાં તેથી આ કેવું ઉલટું હતું? વર્ષ ૧૭૮૯ માં માંગલોરનું તહનાયું ખુલ્લી રીતે તોડી તેણે ત્રાવણકોરના મુલકમાં માંગલોર અને જયકોટા ઉપર હલ્કા કર્યા; અને અગ્રેએ ઉપર ત્રિણ મૈસુરની લડાઈ ઓઢાડી દીધી; પુમામાં જે દુશ્મનીની લાગણી તેણે બગાડ કરી હતી, તેનો લાભ લેવાને કંપનીના હેઠેદારો શક્તિમાન થયા. પેસ્ટરની લડાઈઓમાં યથેલી બૂલોથી દૂર રહેવાની જરૂર હતી. તે બન્ને માટે અગ્રેએ પૂરી તૈયારીમાં ન હતા અર્થ પૂરો તો લડાઈના મેદાનમાં તેમની ફાળેને બૂખે મરવાનો દિવસ આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૯૦ ના જુલાઈમાં હેન્ડ્રાપાદ તથા પેશવા સાથે દોસ્તીના કગર થતાં ટિપુ સામે એ ત્રણે રાજ્યે એકતા કરી આ દોસ્તીથી મર્યાદાવર્તુલની રાજનીતિ નબળી પડી પરંતુ એ દોસ્તીએ કર્ણ વગર આવે તેમ ન હોતું. કેટલીક અનિશ્ચિત ચટાઈઓ કર્યા બાદ લોર્ડ કેનિંગ્હામને સેનાધિપતિનો હોદ્દો ધારણ કર્યો; અને હેન્ટની લડાઈ વખતે કલકત્તા પહોંચી મગાવવાથી તુકશાનકાન્ક જેવ થઈ હતી, તેને આ યંત્રણે બંધ જાખવામાં આવી બ્રિટિશ દોસ્તે દુર્ગો અને માંગલોરનો કબજો

લીધો, મરેહાઓએ પોતાના લાભ તરફ નજર રાખી ધારવાડ લીધું નિઝામના ઘોડેસ્વારોએ બાગસેરથી ઈશાન ખૂણમાં આવેલા કિલ્લા ઉપર હલ્લા ચલાવ્યા ઘાટના રસ્તા ફેડી રાખી અને દરિયા કિનારો ટિપૂ પાસેથી લઈ લીધાથી મોટા ઊંચાણવાળા રસ્તા ઉપર થઈ આખરે બ્રિટિશ લોકો ટિપૂના પાયતખ્ત તરફ કુચ કરવા શક્તિમાન થયા તે વખતે વગી બ્રિટિશોની મોદીખાનાની ગોઠવણ પડી બાગી મરેહાની સાથે ગળી જઈ આ મૂશીબતોનાથી તે નિકળ્યા; અને વણુબરાની મદદથી ખોરાકી વગેરેનો સામાન લાવી શક્યા. સેરિગાપટમ ઉપર હેવરની ચઢાઈ કરવાથી ટિપૂ સમગ્રુતી ઉપર આવ્યો તારીખ ૧૮ માર્ચ સને ૧૭૮૨ની સુલેહથી મૈસુરના ત્રિજ યુદ્ધનો અંત આવ્યો ટિપૂ સુલતાન અર્ધ રાજ ખોઈ બેઠો. તેના ત્રણ દોરતીવાળા રાજ્યોએ ભાગ કરી લીધા. તે તારીખથી કર્ણાટકમાં પોતાના ભયંકર હિંદો તરીકે ઈંગ્રેજોને ટિપૂ માનવા લાગ્યો સેરિગાપટમની સુલેહ કરવામાં જે ચતુરાર્થવાળો હળબેદ કામે લગાડ્યો હતો તેની ટિપૂએ નાંચ લીધી. ફ્રેંચ લોકો સાથે તેણે તાગ્મ પ્રપચ કરવામાં વખત ગુમાવ્યો નહિ, તેમજ પેશવા અને નિઝામ સાથે પણ કર્યું; પરંતુ જ કે બ્રિટિશ લોકોની ચઢતી થતી જોઈ દેશી રાજાઓને ચટપટી થવા લાગી હતી, તોપણ ટિપૂ સાથે સામેલ થવા કોઈને તે વખત અનુકૂળ પડ્યું નહિ

—O*O—

૨૯. મૈસુરનું ચોથું યુદ્ધ અને તેની અંતે થયેલાં તહનામાં.

મરેહાઓએ જોયું કે હવે આપણે લાભ લઈ લેવાની તક આવી છે, અને તેમાં ટિપૂની મદદ લેવી ફીક પડશે નહિ તેથી તેઓએ હૈદરઅલી સામં ચોથનો ઘાંવા સંજવન કર્યો. સૈર જહોન શોરે દરમિયાન નહિ આવવાની રાજરીતે પકડી રાખવા દેવા કર્યો હતો, તેથી બ્રિટિશોએ નિઝામને મદદ આપવા ના પાડી તારીખ ૧૧ મી માર્ચ સને ૧૭૯૫ના

રાજ્ય ખુસસમાનોને કુદૃષ્ટા પાસે ખરેશાઓએ અપ્પત શિક્ષત ખવરાવી. તેથી
 નુકસાનીના પ્રભુ કરોડ રૂપીઆ અને પાંત્રીસ લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક આમદ-
 ખાતો ખુસક આપવા નિઝામને ફરજ પડી. કંપનીથી કંટાળી નિઝામ
 ફરીને ફ્રેન્ચ અમલદારોને મળ્યો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં હેદરાબાદ સાથે
 નવું તહનામું થયું. તે અનુસાર સહાયકારી ફોજને વધારી ભથ્થુની કરવામાં
 આવી. સિંધિઆની વગથી પેશવાની માદીએ ખાહરાઓ બેઠા. તેથી પુનામાં
 કસંખ ભગ્યો, અને ત્યાં ફ્રેન્ચ લોકો સાથે દોસ્તી કરવાની મંજીર ચર્ચા
 આલવા લાગી. તેથી કરી કર્ણાટકના બનાવોનો આધાર યુરોપમાં ફ્રાન્સનાં
 આચરણે ઉપર હતો. ટિપૂ ચંચળાઈથી ફ્રેન્ચ લોકો સાથે પત્રવ્યવહાર
 ચલાવતો હતો. એક રયાનિક મંદળીનો તે મેન્બર પણ થયો. તેણે
 મિસર ઉપર નેપોલિયનેની ચઢાઈની અફવાઓ સાંભળી. તારીખ ૧ ઓગસ્ટ
 ૧૭૬૮ ના રોજ નીલ નદીના જળથી હિંદુસ્તાન ઉપર ફ્રેન્ચ પાસે કુત્સો
 આવવાની ઉમેદ તૂટી પડી. ૧૮૦૧ માં શિકંદરાબાદના જળથી ફ્રેન્ચ લોકોને
 મિસર દેશ ખાલી કરી ચોલ્યા જવા ફરજ પડી. ત્યાં સુધી ટિપૂના મનમાં
 ઉમેદ હતી કે, મારા નશીખમાં કાંઈક અગત્યનો ફરફાર થશે. ફ્રેન્ચના ટાપુમાં
 તેણે એલમી મોકલ્યો, અને કાચે પાથે પતરાણ કરવા લાગ્યો કે, હિંદુસ્તાનમાંથી
 ઇંગ્લેન્ડને હાંકી કાઢવા છે. હેવટની લડાઈમાં જે કામ આરંભ સંપાદિત
 થયું હતું તે પૂર્ણ કર્યા વિના કંપનીને ઈસાજ ન હતો. હેદરાબાદ સાથેની
 દોસ્તી અજબૂત કરેલી હતી. તેથી નિઝામની મદદની તેને ઉમેદ રહેતી
 હતી. ભૂતકાળના અનુભવોનો લાભ લઈ ખોરાકી વગેરે સામાનના પુષ્કળ
 જ્વાનો તેણે સંગ્રહ કર્યો હતો. ટિપૂને કોઈ દોસ્ત હતા નહિ તેથી
 સેરિંગાપટમના કિલ્લા ઉપર તેના ગજલુનો આધાર રહેલો હતો. તોપણ ટિપૂના
 યોદ્ધાઓને માલમ પડ્યું કે, નશીખ બદલાઈ ગયું છે. ઘાટની બંને બાજુએ
 ઇંગ્લેન્ડે લડાઈઓ શરૂ કરી. ત્યાર બાદ ટિપૂના માણસો તેને છોડી નાથી

જવા મંડ્યા. તારીખ ૪ થી મે સને ૧૭૫૫ ના રાજ બતરજ હેરિસે
 મોહું પગકમ કરી સેરિંગાપટમ લીધું આથી મૈસુરના મોયા મુદનો અંત
 આવ્યો આ પ્રસંગે તારીખ ૮ જુલાઈ સને ૧૭૫૯ ના રાજ દોસ્તીનું
 તહનામું થયું. તેથી કંપનીની સાથે આધીન દોસ્તીમાં હિંદુ મહારાજાનીએ
 મૈસુરનું રાજ નવીન રીતે સ્થાપવામાં આવ્યું. નિઝામને મુઠકનો મોહોટો
 વધારો અને તાજુ તહનામું મળ્યાં. કંપનીએ સહાયકારી દોસ્તી કરવાનું
 કહ્યું હતું તે કયા વગર પેશવાએ તો કાંઈ પણ શરતો કબૂલ રાખી
 નહિ ત્યાર પછી તરતજ હોદ્કરે પેશવા અને સિધિઆલી સંયુક્ત ફાળેને
 હરાવી; તેથી પેશવા ઈંગ્રેજોની દરખાસ્તને ખુશીથી કાન દેવા મંડ્યો.
 તારીખ ૩૧ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૦૨ના પ્રસર્થના તહનામા ઉપર તેણે
 સહી કરી. તેથી ૭ દુકડી લશ્કરની તેને મદદ મળી; અને તેના ખર્ચ
 માટે બુદેલખડ સહિત મુલક આપ્યો. નિઝામ અને ગાયકવાડ સાથેની
 તકરારો તેણે કંપનીની મુનસરી ઉપર સોંપવા, તથા ઈંગ્રેજને પૂછ્યા વગર
 કાંઈ પણ ખીજ સત્તા સાથે કરાર કરવાનો વ્યવહાર ન ચલાવવા માટે
 કબૂલત આપી. જે યુરોપિયન પ્રજાને ઈંગ્રેજ સાથે લડાઈ થાય તે પ્રજાની
 રૈયતને પોતાની નોકરીમાંથી રજા આપવાની હતી. ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ
 કંપનીઓના છેટાના મુલકો, જે ઈન્ડિયાની દક્ષિણમાં આવેલા હતા, તેમાં
 યુરોપમાં જાગેલા તોફાનને લીધે, અને તે કારણને લીધે પૂર્વમાં જે લડાઈ
 આલી, તેના સબબથી આ પ્રમાણે ઉચ્ચપાયલ થઈ. દરમિયાન નહિ
 આવવાની રાજ્યરીતિ જરૂરીયાતને લીધે છોડી દેવી પડી; અને ફ્રેન્ચ સોફોની
 સાથે દૈંદરમલી અને તેની પછી તેની ગાદી ઉપર યનાર, ટિપૂ સુલતાન
 ની દોસ્તીને લીધે સને ૧૭૯૦ નું ત્રણ રાજ્યોના ઐક્યનું તહનામું કરના કંપનીને
 ફરજ પડી. હજુ મુધી ચાલે છે તે પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તહનામાં
 કરવાની ફરજ મદદ દોસ્તીના છેવટના પરિણામ તરીકે બ્રિટિશ સોફો ઉપર

આવી, પડી. હૃદયમાં તેમજ પેશા સાથે નિકટ દોડતી થઈ. મગેદાની સર્વોપરિ સત્તા તરીકે પેશાના રાજા બાકનો હતો. તે પ્રમાણે તેનું 'ખર' રૂપ હોત, તો ઘોડી મુદત સુધી તો દોસ્તીઓ વધારવાનું કામ બધું રહ્યું હોત, અને કંપનીને શાન્તિવાળો આરામ અને દક્ષિણમાં પોતાનો અમલ મજબૂત કરવા શ્વાસ નિચો ખેસવા દેવાને વખત મળ્યો હોત. મદ્રાસનો બદોગસ્ત પૂર્ણ થયો કે મુગર્થ હાતામાં રાજ્યોની મુળવસ્થા અને સ્થિતિ કરવા માટે તેના તરફ ફરીને ફરમાશ થઈ આ પ્રમાણે માગણી નહિ હતાં (ધર્મરક્ષક). નિર્માણનું કામ કબૂલ કરવા રહેતે રહેતે ગવર્નર જનરલો ને જરૂર પડી; અને હિદુસ્તાનના ઉપર અધિપતિ મળ્યું અને જાગ્યાદારીઓ માટે લેવાં પડ્યા. દરમિયાન તાજા અનુભવ અને કલ્પનાઓ પ્રાપ્ત થયાં તેથી અવશ્ય ફરીને તહનામાંના બંધનોના ઉદ્દેશમાં અને રૂપમાં, તેમજ વિસ્તારમાં ફેરફાર થયા; પરંતુ તે વખતને વારને તો કંપનીએ તાત્કાલિક નહિ જોઈતી રાજકીય ફરજોથી દૂર રહેવાની રીતિને બને તેટલું વળગણું રાખ્યું.

—૩૦૩૬—

૩૦ મુગ્ધની સ્થિતિ; પહેલું મગેદા મુદ્દ.

બગાજા અને મદ્રાસ હાતાના બનાવોના કામથી આપણે હવે મુગ્ધમાં કુતર્ગીએ જિએ ત્યાં મગેદાની તથા એકમંથી મુખ્ય રાજ્યો સાથે લડાઈમાં અને ચોથા સાથે દોસ્તીમાં વસંઈના તહનામાંથી શુંવારું પડ્યું છે. સ. ૧૬૬૮માં મુગર્થ કંપનીને મળ્યું હતું. જે કે તેનું બંદર મલકાવે હતું, તથાપિ તેને માટે બાધેલી હમેદા ખર આવી ન હતી. ૧૬૮૭ માં બ્રિટિશ લેકોનું મયક સુરતથી મુગર્થ કરવામાં આવ્યું હતું, પણ પાંચ દરવજાવાળો કિલ્લો અને મજબૂત ખાઈ પાંખળથી કરવામાં આવ્યાં તે આ વખત સુધી થયા ન હતાં મુગર્થનું દરિયાઈ રક્ષણ કરવાનું કામ પ્રથમ માથે લેવામાં આવ્યું, કોલાણાના આચીયાનો

મુખી કાનોજી આંગરીઓ હતો. તેના ઉપર દરીઆથી અને જમીનથી હલ્લો કરવા સારૂ સાવંતવાડીના રાજકર્તા સર દેસાઈ સાથે સને ૧૭૩૦ માં “અચળ સુલેહ અને દોસ્તી” કર્યા. મોગલ શહેનશાહતની તરફથી બંદોસ્તના સમાગનાર તરીકે જાંજરામા જે હબસી કુટુંબ સ્થાપ્યું હતું, તેની સાથે લડાઈ અને રક્ષણમા એકઠા રહેવાની દોસ્તી ૧૭૩૩ માં કરવામાં આવી. ૧૭૩૯ માં પેશવા સાથે પહેલું તહનામું થયું, તેથી દ્વિતીયા હસ્તક હતી નેટલી હદે માહિમની નદી ઉપર બ્રિટિશોને માર્લિકા પ્રાપ્ત થઈ પેશવાની હકુમતમાંથી નાશી ગયેલા શુલામોને ફરજ તરીકે સોંપી દેવા એજ તહનામાંથી ઇંગ્લેન્ડે ઉપર બંધન થયું હતું. કંપનીની ખોટા માટે પણ પેશવાની પરવાનગીની જરૂર રહેતી હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં ચાચીઆખોરી દબાવી દેવાની કમૃદત આપવા કોલાપુરને ફરજ પાડી. ૧૭૭૧ માં તરાબના ચાચીઆ કોળીને ઇંગ્લેન્ડે તાબે કર્યા, અને ખખાતના નવાબને તરાબનું આપ્યું. દેશી રાજ્ય તરફથી જે વર્તણૂક થઈ તેને લીધે સિધમાં ૧૭૫૮ માં સ્થપાયેલી કોઠીઓ સને ૧૭૭૫ માં બંધ કરવામાં આવી. આથી જણાઈ આવે છે કે, મુબઈનો વિસ્તાર કરવામાં દરીઆ સબંધી કેટલીક મૂશીબતો હતી. જમીન તરફથી જોતાં બ્રિટિશ લોકોની નિયતિ તેથી પણ કમતી નિર્ભય હતી, ઉત્તરની સરહદ તરફ વસઈ ગામ, શાસ્તીનો ટાપુ, જે મુબઈ નો અભેદ્ય ભાગ હતો, તે લેવા ઉપર અધિકારીઓની લોભની દ્રષ્ટિ રહેતી હતી. મદ્રાસમાં હરીદાર કરનારી કંપનીઓને જે લડાઈથી ન મળે તે મુત્સદીગિરીથી લેવા મન લલચાવ્યું હતું, તેવાજ પ્રસંગ આખરે સ્થાનિક સરકાર નું મન લલચાવવા પુતાની આદીને ખાટે તકરાર ઉઠી તેથી પ્રાપ્ત થયા. બાજીરાઓ પેશવાનો એક દીકરો રાધોઆ ઉદ્દેશનાથરાઓ કરીને હતો. તેણે પોતાના બે ભત્રિજાઓનું નિકદન કર્યું. પછી હવે પોતે પેશવા બનવાની ઈચ્છા રાખતો હતો તેથી તેણે ઇ સ ૧૭૭૫ માં બ્રિટિશ સાથે દોસ્તી

ખાંધવાના બદલામાં મુ'બઈના અધિકારીઓને વસઈ, શાસ્ત્રિ, કરંજ, કેનેરી, ધારીપુરી, હોમના મુ'બઈના બંદરમાં આવેલા ટાપુઓ, અને બરમખાનો ગાયકવાડનો ભાગ આપવા વચન આપ્યું. તે તહનામું ગવર્નર જનરલે નામંજૂર રાખ્યું; અને ૧૭૭૬ માં પુરંધરના તહનામાના નામથી ખીજું કર્યું. તેમાં રાધેબાની સાથેની દોસ્તી છોડી. પરંતુ શાસ્ત્રિ, કરંજ, ધારીપુરી અને હોમનો ટાપુ ઈંગ્લેન્ડ પાસે રહ્યાં વસઈ અને બીજી જગ્યાઓ પાછી આપવાનું હતું. પહેલાં મરેદા યુદ્ધનો વિગતવાર હેવાલ આપવા કે વારમામના કાર્ય કરાર વિષે બોલવા જરૂર નથી, કેમકે રાધેબા સાથેની દોસ્તીના કરાર ફરી થયા. તે પછી ૧૭૮૨ માં સાલબાર્થનું તહનામું થયું તેથી છેત્રે પુરંધરના તહનામા પ્રમાણે અમલ થયો. ત્યાર બાદ પુનાના મળમકાચો પેસ્તર બયાન કરેલા મૈસુરના કાચો સાથે સમુક્ત થઈ ગયાં. ઉત્તરમાં પણ અમલ વિસ્તારિત કરવા મુ'બઈના અધિકારીઓએ પ્રયત્ન કર્યો. તે તેજ પ્રમાણે નિષ્ફળ ગયો. વડોદરાના ગાયકવાડો અચ્છી રીતે સમેજતા હતા કે, પેશવાની ઈચ્છા તેમને નજાણા પાડવાની હતી. બ્યારે દામાજીના મરણ પછી માદીની તકરાર હતી, ત્યારે એક પક્ષે બ્રિટિશની મદદ માંગી, અને બીજા પક્ષે પેશવાની મદદ મેળવવા મોટો બદલો આપ્યો. મુ'બઈના અધિકારીઓએ જે કરાર કર્યા હતા તે સાલબાર્થના તહનામાથી રદ થયા. ગાદીઓ માટે તકરારોની ગડબડ ચાલી, અને તેના પછી જે ખટપટ ચાલી તે છોડી દઈ તારીખ ૧૫ મી માર્ચ સને ૧૮૦૨ નું કાનૂન તહનામું, જેનો સમાપ્ત તારીખ ૬ ફી જૂન ૧૮૦૨ ના અંશાતમાં મંજૂર થયેલ તહનામાનાં કરવામાં આવેલો છે, તેના ઉપર લક્ષ દેવું જરૂરનું છે. આ કરારથી આનંદરાઓ ગાયકવાડને રક્ષણ નીચે દાખલ કરવામાં આવ્યો, અને તેના સિપાઈઓના દાવા ચૂકવણમાં કંપનીએ મદદ આપી આ પ્રમાણે વડોદરા ઉપર બ્રિટિશને સ્વતંત્ર લગામ મેળી.

તારીખ ૩૨ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૨ ના વસંઈના તહનામાંથી તેમની ગોઠવણ મળ્યુંત યઈ, અને નાણાં સંબંધી કામકાજના કૃત્યામાં દરમિયાન નહિ આવવા કપનીને ખાત્રી મળી. છ. સ. ૧૮૦૨ માં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિ યઈ ગાયકવાડ તો અિટિય ઉપર આધારભૂત યજ ગયો હતો. મરેઠાનાં ખીજાં ત્રણ રાજ્યો, એટલે ગ્વાલિયર, ઈન્દોર, અને નાગપુર, એક ખીજાની ઈર્ષ્યા કરતાં હતા. દરેક પેશવાની સત્તાં સહન કરી શકતું ન હતું. તથાપિ તે સત્તા ખીજાના હાથમાં જાય એવી તેના મનમાં ઈચ્છા ન હતી. કિનારા ઉપર તેમજ તેની પેલી તરફ પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવા અિટિય લોકો તો મથી રહ્યા હતા; પરંતુ આ વખતે એવો નિયમ સ્થાપિત યઈ ગયો હતો કે, સ્થાનિક સરકારને બદલે હિંદુસ્તાનની સરકારે પુખાની દરબાર સાથે બચહાર રાખવાનું કામ સંભાળવું.

—:૦:—

૪૧. મરેઠા સાથેનું ખીજું યુદ્ધ, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના બનાવો.

હેદરાબાદ સાથે ઇંગ્રેજોને તહનામાં યયાં, તેમાંથી વસંઈનું તહનાનું હત્પત્ત યયું. તેનોજ તાત્કાલિક પરિણામ મરેઠાનાં ખીજા યુદ્ધના રૂપમાં હત્પત્તિ પામ્યો. ઉત્તર અને દક્ષિણમાં સમાન ઉત્સાહથી યુદ્ધો ચાલ્યાં, ઇંગ્રેજોની મુત્સદ્દીગિરીના પરિણામોને જીતવા સિધ્ધિઓ અને નાગપુરનાં રાધોજી ભોંસ્લાએ વૃથા ઐક્ય કર્યું. તારીખ ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૩ ની આંસેપની ફતેહ, નવેમ્બરમાં આરગમની ફતેહ, અને તેજ માસમાં મેળવેલી લાસવારીની ફતેહ, અને ગંવાલગઢનું સંર થવું યયાં. તેને અંતે સરજેખંજેનગાંમનું તહનાનું ૩૦ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૩ના રોજ ગ્વાલિયર સાથે યયું, અને નાગપોર સાથે ૧૭ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૩ નું દેવગામનું તહનાનું યયું. ઉપર કહેલાં પહેલાં તહનામાંથી સિધ્ધિઓએ કપનીને મુલક આપ્યો. કપની

સાથે જે રાજ્યને લગઈ હોય તેનાં માણસો નોકરીમાં ન રાખવા કળગ કર્યું, અને બાદશાહ ઉપરના સવળા દાવા છાંટી દીધા. બ્રિટિશ સાથે સહાયકારી દોસ્તી કરવાનું પણ તેણે પ્રથમ પગલું બંધુ આ માટેની જોડવાણુ ખીજાં એ વર્ષમાં વૃદ્ધિગત થઈ. નાગપુર સાથેના દેવગામના તહનામાની શરતો પણ એજ રીતની હતી. હોલકર, જેની દેજ ઉત્તરમાથી લાવેલ લૂટથી તૃપ્ત થઈ ગઈ હતી, તેણે સિંધિઆના કે નાગપુરના રાજાની હવાલ થયો, તેથી નહિ ડરી કપનીને પાવમાલ કરવા અશ્વાન લોકો સાથે દોસ્તી કરવાનું કર્યું. તેણે કનૈલ મોનસનની દેજ ઉપર ફતેહ મેળવી અને દિલ્હિ લેવા હિમ્મતથી ચલ કર્યો. તેનું વેર દીગની લગઈમાં લેવામાં આવ્યું. પરંતુ કપની સાથે કરેલા કરારો પાળવામાં સિંધિઆ ડગવા લાગ્યો. તેથી ઇંદોરના મહાગજએ મુલેહ કરવા નાખુશી બતાવી. આખરે સીખ લોકોને પોતાની સાથે સામેલ કરવામા નિષ્ફળ જતા હોલકરને ખીઆસમાં નાસવું પડ્યું. તેની આજ્ઞાગ થતાં તારીખ ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૫ ના રોજ રાજપુર ઘાટના તહનામામા તેણે ખીઆસના કિનારા ઉપર સહી કરી. ૧૮૦૩ ના તહનામાથી સિંધિઆ સાથે જે કરાર થયા હતા તેના કરતાં તેને વધારે જવાબદારીવાળા કરારો કરવા પડ્યા, પરંતુ મરેઠા રાજ્ય એને લીધે કપનીને જે લશ્કર સંબંધી ખર્ચ કરવું પડ્યું હતું, તે ખ્યાલ માં લેતાં ત્રણે મરેઠા રાજ્યો સાથે કરેલા ફોલકરારો, નરમાથને માટે પ્રસિદ્ધ હતા. આ યુદ્ધ ચાલુ હતું તેટલામાં બ્રિટિશ સરકાર સાથે અલ્વર અને ભરતપુરને દોસ્તીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતા. પુનાના તારીખ ૧૪ મે ૧૮૦૪ ના વિભાગ કરવાના તહનામાની રૂએ સિંધિઆ અને રાધોજી ભોસ્લે પાસેથી મળેલા મુલકોમાંથી પેશવાને ભાગ મળ્યો. કપનીને મળેલા મુલકો વિષે તેનો અગીકાર આ ગોદવણથી પ્રાપ્ત થયો. એક જૂદા તહનામાથી નિઝામને પણ ભાગ મળ્યો. આ પ્રમાણે ૧૭૫૦ ના

ત્રણ રાજ્યોના એક્સ'પોપજ્ઞાના કરારો કંપનીએ પાળ્યા. જો કે મૈસુરના યુદ્ધ અને મરેઠાની લડાઈથી મદ્રાસ અને મુમ્બઈ હાતાઓમાં કંપનીના રાજ્યનું બંધારણ થયું, તથાપિ પ્રથમતઃ એવા પરિણામોની કલ્પના કે ઈચ્છા પણ ન હતી જે યુદ્ધો થયાં તે રક્ષણને અર્થે હતા; અને દુસ્મનોને ચગદી મારનારી હાર ખવરાવ્યા બાદ જે શરતો કરાવી તે ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ હતી. આ મુદત સૂધી પુના સાથેના સબધો સતોષકારક હતા હવે મધ્ય હિંદુસ્તાન છોડી કંપનીના વાયવ્ય ખૂણાની સરહદના મુલકોમાં શુ ચાલતું હતું તેના ઉપર દ્રષ્ટિ કરીએ.

—::-0*0-::—

૩૨. પંજાબનો મામલો.

લાહોરનું રાજ્ય કરનારા સરદારો પાસેથી રણજીતસિંઘે ખલાત્કારે લાહોર લીધું હતું, અને ૧૭૯૯ માં રાજનો ઈલકાબ ધારણ કર્યો હતો. દીગની લડાઈમાં હાર્યા પછી ખીન્જું મરેઠા યુદ્ધ ચાલતાની દરમિયાન હોલ્કરે તેની મદદ માગી. તારીખ ૩૦ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૩ ના સિધિયા સાથેના તહનામાંથી બ્રિટિશ લોકોને દિલ્હિ અને આગ્રાનો કબજો મળ્યો હતો. બ્રિટિશ રાજ્યના આ વિસ્તારથી અયોધ્યા સાથેની ક્ષાઈવની ગોઠવણ અયોધ્કસ તારીખની થઈ ગઈ. ઇંગ્લેન્ડને હવે કાંઈ મરેઠાના પડી ભાગવાથી વિભાગ પડી ગયેલા મરેઠાના એક્સ'પો રાજ્યો સામે ગોઠવણ કરવાની ન હતી, પરંતુ વાયવ્ય કોણમાંના પહાડી રસ્તામાંથી આગળ ધસતી એક સત્તાની સામે થવાનું હતું. તેમાં અયોધ્યાને બદલે લાહોરને વચ્ચેમાં ધક્કો ખમનાર રાજ્ય તરીકે રાખવાનું હતું. એક આ પરિણામના ખખર હોલ્કરને તો પ્રથમથીજ પડી ગયા હતા, અને તેણે લાહોરની દરબારને ચેતવણી પણ આપી હતી. મરેઠા સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે સતલજની દક્ષિણે આવેલા માળવાના સીખ લોકોએ બ્રિટિશ લોકોની સામે થવામાં ભાગ લીધો હતો, પરંતુ જિંદ અને

કર્મચલના કુટુંબવાળાએ પાછળથી કંપની સાથે એકતા રાખી હતી. સતલજ નદીના આ તરફના રાજકાર્યમાં રણજીતસિંઘના દરમિયાન આવવાથી ૧૮૦૮ માં આ બંને કોમના મુખીઓ ડર ખાઈ ગયા હતા. તેઓએ બ્રિટિશ રેજિમેન્ટને આજીજીથી મદદ માટે અરજ કરી. ઉગતી સીંધ સત્તાની બંને બાજુઓથી આ પ્રમાણે બેચેની અને દરમિયાનગિરી માટે કંપનીને કારણ હતું. ફ્રેંચ લોકોનાં જે કાવતરાંથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના નકશા ઉપરની બ્રિટિશ રાજ્યની જે લાલ લિટી બળવાન રીતે વિસ્તારને પામી હતી, તેની એવીજ અસર હવે બીજી દિશામાં થવી શકે થઈ હતી. નેલ્સનની ફતેહોથી બ્રિટિશોને સમુદ્રનું અધિપતિપણું હાંસલ થયું હતું. ફ્રેંચ કાફલા માટે ટિપૂ સુલતાને ફાકટ ઉમેદ રાખી રાહ બેઠો હતો, પરંતુ ઈંગ્લાન્ડના કદા શત્રુઓને જમીન તરફથી પેશકદમી કરવાનો રસ્તો અઘાપિ ખુલ્લો રહ્યો હતો. ૧૮૦૭ માં પ્રશિયાની હાર થઈ, અને તિલસિતનું તહેનાયુ થયું, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચે દોસ્તી થઈ, અને હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ તરફ લોર્ડ મિન્ટોના ખ્યાલ દોરાયા. ઈરાન અને પેશાવર તરફ એલચીઓ મોકલવામાં આવ્યા. રણજીતસિંઘના લાહોરના દરબારમાં મુલાકાત માટે સર ચાર્લ્સ મેટકાફને મોકલવામાં આવ્યો. મેટકાફ રસ્તામાં હતો એટલામાં ડુલકિઆ કુટુંબનો મુખી પટિઆળાનો રાજા, જે માળવાના સીંખની મિસત્રમાં પ્રસિદ્ધ હતો, તેણે એવું જાહેર કર્યું કે, રણજીતસિંઘના બેધડક રાજ્યસોબને લીધે સતલજની આ તરફના સીંખ લોકો બચમાં છે. રક્ષણનાં ચિન્હ તરીકે તે રાજાએ તે એલચીને શહેરની ચાવી આપવા માંડી. તે લેવા તેણે વિવેકથી ના પાડી. ફ્રેંચ સામે રણજીતસિંઘ સાથે રક્ષણ અને મુદ્દમાં સામેલ રહેવાની દોસ્તી કરવા તેને હુકમ હતો, તેથી તે ચર્ચામાં સતલજની આ તરફનાં રાજ્યકર્મોને દાખલ કરવાથી શુચવાડો થઈ ગયો, અને જે રાજાનો રાજ્યસોબ માળવાના અને મંજાહના સીંખ

લોકોને મળી જવાનો હતો, તે ખીજવાય તેમ હતું પરંતુ રણજીતસિંઘ
 વાત મનમાં રાખી મેલે એવો ન હતો તેણે તો ફ્રેન્ચ સામે દોસ્તીને
 વળગી રહેવાના ખદલા તરીકે સતલજની ઉત્તર અને દક્ષિણના બધા સીખ
 લોકો ઉપરની રાજ્યસત્તાની કચૂલત કંપની પાસેથી માગી. જ્યારે મેટકાફે
 કલકત્તેથી હુકમ મગાવ્યો, ત્યારે પંજાબના ચતુર રાજાએ એક ક્ષણની
 પણ જોજ કંઈ વગર ફ્રિદકોટ અને ખીજાં કુલકીયાનાં રાજ્યો તરફ
 સ્વારી કરી, તે નજરે જોવા હંચેજ એલચી ખુશી ન હતો છતાં તેને
 સાથે લીધો. પોતાના રાજ્યની મર્યાદાવર્તુલની બહારની કંપનીને દરકાર ન
 હતી તે ખરું છે. તેથી તેની પેલી તરફ શુ થાય છે તેનો તે ખ્યાલ
 રાખતી ન હતી, એમ બતાવવામાં આવતું હતું. પરંતુ “પંજાબના સિંહ”
 ના આચરણથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રાજા અને રૈયતને જે ભયભીત હાલત
 આવી પડી, તે દરમિયાન નહિ આવવાની રાજ્યરીતિનું ફળ હતું. તે
 લોડ મિન્ટો પણ સહન કરી શકે તેમ રહ્યું ન હતું. રણજીતસિંઘની
 છાવણીમાંથી નિકળ્યા બાદ યોગ્ય વખત વીત્યે મેટકાફને હુકમ આવ્યો કે,
 લાહોરના રાજાને યાદ દેવું કે, મરેઠાના યુદ્ધ વખતે તેણેજ સૂચના કરી હતી
 જે સતલજ નદીએ પંજાબનો સિમાડો રહેશે; અને બ્રિટિશોએ મરેઠા ઉપર
 જીત મેળવી છે એટલે સતલજની આ તરફના રાજાઓ તેમના રક્ષણ તળે
 આવેલા છે, તે તેમનાંતેમ રાખવા વિચાર છે. આથી કરીને તે નરીની
 ઉત્તર તરફ પોતાની ફ્રેન્ચ લાઇ જવા રણજીતસિંઘને કહેવામાં આવ્યું.
 લાહોરના હંગામ માટે બંને તરફથી તૈયારીઓ કરવામાં આવી. પરંતુ પુખ્ત
 વિચાર કર્યા બાદ અને પોતાની મુશ્કેલીઓ અને કંપનીની સત્તા જોઇ
 ફ્રિદકોટ ખાલી કરવા, અને પોતાના સ્વારોનું લશ્કર પાછું બોલાવી લેવા
 તેનું મન લલચાયું. તેથી તેણે તારીખ ૨૫ મી અપ્રિલ સને ૧૮૦૯ ના
 રોજ લાહોરના તહનામાં હપર સહી કરી. સતલજની ઉત્તરે આવેલી તેની

રૈયતના કામકાજમાં દસ્તનદાઈ ન કરવા બ્રિટિશ બંધાયા, અને તે નદીની દક્ષિણે 'આવેલા' સીખ રાજાઓના મુલકને માન આપવા તેણે કૃત્તલ ક્યું. હવે હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજ્યોના નકશામાં સતલજની આ તરફનાં રાજ્યો રીતસર દાખલ કરવામાં આવ્યા. ફ્રેન્ચના પગપેસારાના જૂના ડરથી અને પગલગતા રાજાની બહાદૂર ગભ્યનીતિથી આ તહનામું લોર્ડ મિન્ટો ઉપર ફરજ દાખલ આવી પડ્યું. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિની પહેલી મુદત આ પ્રમાણે ચોખ્ખી રીતે બધ થાય છે. તોપણ આ તહનામું સરખાપણાની દોસ્તીનું હતું, અરેકા રાજ્યો સાથે થયું હતું તેના જેવું આંધીન જૂનારાનું કાંઈ ન હતું. સતલજની ઉત્તર તરફના રાજ્યોમાં જૂટથી વર્તવા લાહોરના મહારાજાને એથી પરચાનગી મળી, અને તેના લશ્કર ઉપર કાંઈ રીતનો અંકુશ રખાયો ન હતો. ક્લાઈવે પ્રારબેલી રાજ્યનીતિ યથાર્થ રીતે ખાળી, પરંતુ તેમાં દેશી રાજાઓના કામકાજમાં વંધારે દસ્ત-નદાઈ થવાનાં બીજા રહ્યાં હતાં

—:0:—

૩૩. દરમિયાનગિરી અથવા દોસ્તીથી દૂર રહેવા ના ચત્નો.

વિલાયત સરકારના હુકમ અને પોતાની ઈચ્છા ઉપરાંત અનિવાર્ય જરૂરી કારણોને લીધે કંપનીના હાઉંદારોને એટલું બધું આગળ ધસવું પડ્યું કે, ઇ. સ. ૧૭૫૭ અને ૧૮૧૩ ની વચ્ચે રાજ્યનો જે ઉદ્ભવ અને ચઢતી થયા તેનું બયાન કરતાં, તેઓએ પોતાના ઉપર દ્રઢતાથી ધણોજ અંકુશ રાખ્યો, અને તહનામાંના નકશામાં રાજ્યો દાખલ કરવા વારંવાર ના પાડી, તે ખરીવાતનો ખ્યાલ ડોઝને થયું રહે તેનું નથી. શાન્તપણે બેસી રહેવાથી ઇન્ડિયાની બહાર કાંઈ ખામિ થવાની ન હતી. પેનંગમાં ૧૭૮૬ માં, બ્રહ્મદેશમાં ૧૭૮૫ માં, સિલોનમાં ૧૭૯૬ માં કંપનીની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. ઇરાન

અને અરબસ્તાનના કિનારા ઉપર તક મળવા પ્રમાણે બન્યું હતું. પરંતુ ત્રિજા જ્યોર્જના ૩૩મા ધારાના પરમા બાબમાં ફરમાવ્યા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિથી સાબધ રહી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય કરનારાઓએ દ્રઢતાથી રજપુતસ્થાનના રાજાઓને રક્ષણની ના પાડી. સિંધિઓને હરાવ્યા પછી પણ તારીખ ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૦૫ ના તહનામાથી ભરતપુર અને અલ્વર શિવાય ઉદેપુર, જોધપુર, અને બીજાં રાજ્યો સાથે તહનામાં ન કરવા તેઓ બધાયેલા. બિદાનેર, વાસવાડા, અને સોપાળે રક્ષણ માગ્યું, પરંતુ ના પાડવામાં આવી; અને મુબઈના અધિકારીઓએ ઘણા કોલકરારો કરવા માટે ભાંજગડ ચલાવેલી તે નામનૂર કરી. યુદ્ધેખંડમાના નાના રાજ્યોને બ્રિટિશ રક્ષણના સંધળા દાવા છોડી દેવા ફરજ પાડવામાં આવી. લોર્ડ લેકની આતુર તકરાર છતાં પરતાપગઢ અને જોધપુરને દોસ્તીમાંથી કાઢી નાખી રખડતાં મૂકવામાં આવ્યા. હાલ રજપુતસ્થાનમાં ૧૩૦૨૬૮ ચોરસ મૈલનો મુલક, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ૭૭૮૦૮ ચોરસ મૈલનો મુલક રક્ષણ તળે છે. તેનો ઘણોખરો ભાગ તહનામાના નકશામાં લખાયા વગરનોજ રહ્યો. ૧૬મી નવેમ્બર ૧૮૦૬ ના ટૂંકા અને અનિશ્ચિત તહનામાંથી સિંધ તે નકશામાં ન વચાવ તેવી રીતે કાઢેલું હતું. આ દસ્તાવેજ ધ્યાન આપવા જોગ છે. કેમકે આગલા વર્ષમાં કબતાન સેટને જે તહનામાં માટે ભાંજગડ ચલાવી હતી, તેમાં રક્ષણની બાબત વધારે દર્શાવી હતી, માટે તે મંજૂર કરવામાં આવ્યું ન હતું. પંજાબ અને કાશ્મિરમાં સીખ લોકોને રાજ્યની મજબૂતિ કરવા દેવામાં આવી હતી. નેપાળને તહનામાના બંધનમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું હતું. લોર્ડ વેલસ્લી હિંદુસ્તાન છોડી ગયો, ત્યારે તેની પાછળ થનારાઓએ મર્યાદાવર્તુલની રાજરીતિ માંથી ધારણ કરવા બનતી મહેનત કરી, પરંતુ તેમના કરતાં બનાવો અધિક બળવાન હોવાથી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સનો કરેલો બદોબસત એજ અનિવાર્ય પરિણામ નિપજ્યું તોપણ નવીન પ્રકરણ શરૂ કર્યા પહેલાં તેમનાં ૩૫, અને ભાવધર્મ, અને સહાયકારી

‘તહનામાનું’ સંક્ષિપ્ત જ્ઞાન આપી હિંદુતાનના તહનામાની પહેલી મુદતનો હિવાલ પૂર્ણ કરવો જોઈએ

—:::—

૩૪ તે મુદતનાં તહનામાનું રૂપ, અને તેનો સામાન્ય ભાવાર્થ

ઉપર આપેલા જ્ઞાનથી ઈ. સ ૧૮૧૪ પહેલાં કરેલાં તહનામાનો કેટલોક આભાસ થઈ આવે છે. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સને “ તહનામાં કરનાર ” ગવર્નર જનરલનો ઈલકાબ થયે છે તેણે કરેલા કોલકારોની જાણત અને રૂપ બન્ને કેટલોક દરબજે લોર્ડ વેલ્સલિએ કરેલાં તહનામાંમાં યોજિત કરેલા છે પરંતુ હાલની સદીની શરવાત સુધી બ્રિટિશ લોકો દેશી રાજ્યોને દોગતી મા લાવવાનું કરતા હતા તેમાં સરખાપણાનો સ્વતંત્ર રાજ્યોનો સંબંધ ચાલુતા હતા. કોલકારોની શરતો અને રૂપ પરસ્પરનાં હતાં. ક્લાઈવે પ્રારંભે તહનામાંમાં જેટલો દબતો દેખાવ હતો તેટલો આ પરસ્પરના સંબંધમાં ન હતો ક્લાઈવે કલકત્તા ખાણું લીધું તે પછી એક હદેતે હમી ફ્રેન્ચ-આરી ૧૭૫૭ નું તહનામું સુરાબુદ્ધાલા સાથે થયું તે ઉપર સહી અને શિક્ષકો કરવામાં “ ખુદા અને તેના પેગંબરની સમક્ષ ” એવા શબ્દો હતા તેમજ કનૈસ ક્લાઈવે ૧૨મી ફ્રેન્ચઆરીના ગેજ “ ખુદા અને કાર્થ-રૂટે હાજર બાણી ” તે તહનામાની કલમો હિંદુઓ પાણશે એમ જાહેર કર્યું હતું. કંપનીએ જાદરઅલીખાન સાથે કોલકાર કર્યા તેમાં લખ્યું છે, “ જાઈબલ અને ખુદાની સમક્ષ, ” અને જાદરઅલીખાએ “ ખુદા અને તેના પેગંબર ” ના સોગત લીધા હતા. આંગ્રીઆખોરી દયાવી દેવા માટે તારીખ ૧૨મી જાન્યુઆરી ૧૭૬૬ ના કોલાપુર સાથેના તહનામાંમાં એવીજ કલમોના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારે અગીકાર કર્યો છે, અમારે કોલાપુરની દૈવતને નોકરીમાં તરખવી, અને નાશી આવેલા ગુલામોને પાછા સોંપવા. ઈ.

સ. ૧૭૯૨ માં એક બીજા તહનામાના મરદીમાં 'કરેલ તરજુમાને તેજે' રાજ્ય સાથે કરેલા અસલ તહનામા દાખલ ગણવામાં આવ્યું. ટિપૂ સુલતાન સામે ત્રણ રાજ્યોએ ૧૭૯૦ માં કરેલ દોસ્તીના કરાર લખવામાં આવ્યા, ત્યારે પરસ્પરતાનો ભાવાર્થ રાખવામાં આવ્યો હતો. કાંઈ મુલકની પ્રાપ્તિ થાય તો, " પક્ષકારોની ઇચ્છા અને સગવડતા તરફ " યોગ્ય લક્ષ આપવાનું હતું. એક બીજાની ફ્રાજ સાથે સહી કરનારા રાજ્યોનો એક એક પ્રતિનિધિ રાખવાનો હતો, અને " કરાર કરનાર પક્ષકારોનું પરસ્પર કહેવું સાબળવું થાય તેના ઉપર યથાર્થ ધ્યાન આપવાનું હતું. " જો મુલક કરવાનું કહાપણુભરેલું જણાયતો " અન્યોન્ય કબૂલત લઈ તે કરવાની હતી. " રફતે રફતે કંપનીના કોલકારનો ભાવાર્થ અને રૂપ એ બન્ને બદલાતાં ગયાં, અને દેશી રાજ્યો સાથેના તેમના વ્યવહારની પહેલી મુદતના અર્થ પહેલાં તેમના પરસ્પર સબંધ આ પ્રમાણે થયા. બરોબરીઆ માં કંપનીનો પ્રથમ દરજ્જો હતો. તેમથી તે ઉપરી સત્તા કહેવાવા લાગી. પર પ્રજાઓ અને દોસ્તી રાખનારાં રાજ્યો સાથેના વ્યવહાર રાખવાના હક્ક બધાં દોસ્તી રાખનારાં રાજ્યો તરફથી કંપનીને સોંપવા પડ્યા, પરંતુ બીજા ખાસ રીતે ગણાવેલાં રાજ્યો (જેવા કે રજપુત અને સીખ) સાથે સબંધ રાખવા તેમને સંપૂર્ણ છૂટ અઘાપિ રહી હતી. અયોધ્યા અને બીજાં કેટલાંક રાજ્યો સિવાયનો મરજી પ્રમાણે ફ્રાજ રાખવાનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો, અને તેમનાં બાકીનાં લસ્કરનાં બધારણનો બદલો આપવા માટે કંપનીના હસ્તક સહાયકારી ફ્રાજ રાખી. ખાસ કારણ વગર (જેમકે કચ્છમાં) અદરની સત્તા ઉપર કંપનીએ દાવો રાખ્યો નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ તે વાતનો રીતસર ઈનકાર કર્યો. તેની બહારની રાજ્યનીતિ તો લસ્કરી ફ્રજ અને ફ્રેન્ચ લેફ્ટેનાં કાવતરાં પ્રમાણે રાખવાની હતી માટે લગાઈ કે દોસ્તી કરવાના રાજ્યોના હક્ક ઉપર કંપનીએ દાખ રાખ્યો, અને

તેમના ઉપર ઢેઢસીક લક્ષરી ફરજો નાખી. બ્રિટિશ રૈયત અને ઇંગ્લેન્ડ સાથે લડાઈમાં શુધાભેલી યુરોપનાં રાજ્યોની રૈયતને તેમની નોકરીમાં ન રાખવાની પણ ફરજ તેઓના ઉપર મૂકી. પરંતુ હજી લગી આધીન જૂદાગર અને આધીન ઐક્યનુ ધોરણ જાહેર રીતે બહાર પાડવામાં આવ્યું ન હતું. ગેશવાની સત્તા નબળી થઈ ગઈ હતી, પણ રીતસર તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ન હતો. દેશના રાજાઓના સ્વતંત્રપણા ઉપર અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેને બાધ લગાડ્યા વગર મહત્ત્વજ્ઞોની અન્યીનો રૂપ અને ભાવાર્થને અધ્યાપિ જાળવી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. રાજાઓની પૂર્વાપર સ્થિતિનો ખરો અંતર જાણવા જે જિજ્ઞાસુ હોય તેણે તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં એક શેષ રહેલી સત્તા (જેને રાજ્ય પ્રકરણી પત્ર વ્યવહારનું પૂર્ણ માન તે વખત મળતું હતું) ને તારીખ ૩૧ મી અક્ટોબર સને ૧૮૩૧ ના રોજ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે લખેલો પત્ર વાંચવા અમો ભલામણ કરીએ છીએ. તેના કરતાં વધારે સારો દાખલો તેને મળવાનો નથી. તેજ અરસાના ખીજા કોઈ તહનામાને કે કોલકરારને સાથે રાખી તે વાંચવાનો છે. તેમાં “ પરસ્પર ” અને “ અન્યોન્ય ” એ શબ્દો વારંવાર લખેલા છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે અયોધ્યાના રાજાને પણ અર્થાતર દાખલ ચઢતા દરજ્જાથી લખવામાં આવતું હતું. કપતીએ પ્રારંભમાં કરેલા તહનામાંની લિજ્જત બતાવનારા દસ્તાવેજોમાંથી થોડાં વાંચો આ જગ્યાએ ટાંકવાથી બસ થશે. “ મંગળ પ્રારંભ અને સુખદાયક અતના આ દિવસોમાં, બપોરે આનંદના જયજયકારના શબ્દોથી આકાશ આનંદાદિત થઈ ગયું છે, ત્યારે એ પ્રાંત રાજ્યોના શિરછત્રોને શુભ ક્ષણે સાથે મળવાની ગોઠવણ થઈ છે. ” ઉભય રાજ્યો વચ્ચેના પુરાતની સંબંધને લઈ અન્યોન્ય મિત્રતા અને ખડું હેતુ સ્થાપિત થયાં છે. પરસ્પર સતોપ આપનારી ઘણી મુલાકાતો થઈ છે. તેથી ઉભય પક્ષવાળાનાં હૃદયકમળ પ્રજ્વલિત થયાં છે. “ અન્યોન્ય

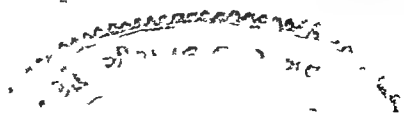
કોલકરાશે થયા છે, તેની રૂએ મહોબતના સંબંધ સુધાયા છે તેથી આપ સાહેબને ખાતર—જમાનો સતોષ હાંસલ થશે.” “પરસ્પરના કોલકરાશેથી સ્થાપિત થયેલા સંબંધો જળવવા બધા અધિકારીઓ એટલું ધ્યાન આપશે કે, રાજ્યો વચ્ચેના આપસઆપસના ઈતખારની અને માયાની દુનિયાને જાણ થાય.” તારીખ ૨૬મી જૂન ઈ. સ. ૧૮૩૮ ના તહનામાં બાદ સાત વર્ષ પર્યંત આવોજ પરસ્પરતાનો ભાવ ચાલ્યો ત્રિપક્ષી તહનામું થયું, જેનું રૂપ તેની પેસ્તરની સદીના તહનામાંના પાના જેવું લાગે છે, તેની છટ્ટી કલમમાં લખેલું છે કે “દરેક પક્ષે એક ખીજ ઉપર સમાનતાના ધોરણથી લખાણ કરવું.”

—:0:—

૩૫. સહાયકારી ફ્રાન્સે ઉત્પન્ન કરનારાં તહનામાં.

લોર્ડ વેલરિલએ ખાસ કરી પોતાનું ધ્યાન સહાયકારી ફ્રાન્સે ઉપર રાખ્યું તેથી સાર્વજનિક રક્ષણ જે લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના કારોબાર પહેલાં નરમ ન હતું, તેની જરૂરિયાત અકિત થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિ અને ઐક્યની રાજ્યરીતિ વચ્ચેનો મુકાબલો તદ્દાવત જણાઈ આવે છે. સહાયકારી લશ્કરનું ધોરણ અને બાદશાહી નોકરી માટે ઘોડેસ્વારો રાખવાનું ધોરણ મુકાબલે ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે. કારણ કે તે બન્નેની વચ્ચે એક સદીનો અંતર હતો. એ દરેક બાબતમાં લશ્કરી રાજ્યરીતિ તે સમયની આજુબાજુની ઐતિહાસિક હકિકતોને રૂએ તેવી હતી. જે તહનામાં પ્રથમ “દરબારના કામકાજના યોગ્ય અને બરાબર બદોબસ્ત માટે લશ્કર તૈયાર રાખવા” કપનીએ કબૂલત આપી તે તારીખ ૧૨ નવેમ્બર ૧૭૬૬ નું હેદ્રાબાદનું તહનામું હતું. તે વખતે હેદ્રાબાદની સરકાર કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરતી હતી. એવીજ રીતની ગોઠવણ કર્ણાટક, તાંજાવર અને અયોધ્યા સાથે

દેખાતાં ગામી હતી. મુઝેપિયન નોપખાનું અને માગુને કપર્મન
 મિપાર્કની ત્રણ દુકડીઓ ત્રાવજુકેએ આપવા ૧૭૯૫ માં દંપતીએ દબૂ-
 લત આપી, અને નેમની નોકરીની માગણી કૃષી રીતે કરવી તેના
 નિયમ બાધ્યા. એ ધોરણ ૧૭૯૯ માં મૈસુરમાં, ૧૮૦૨ માં વડોદરામાં,
 ૧૮૦૪ માં પુના અને ગ્વલિયરમાં દાખલ કરવામાં લોર્ડ વેલરિસ ફોર્મ પામ્યો.
 તેની પછી થનારા ગવર્નર જનરલોએ એ ધોરણ દહેર, ટ્રેવિન, અને કચ્છમાં
 દાખલ કરાવ્યું જે રાજ્યોનું પર દેશના હલ્લામાંથી રક્ષણ કરવા કરાવે હતો,
 તે રાજ્યો તરફથી તે લશ્કરનું ખર્ચ આપવામાં આવતું હતું. પણ દેશી
 રાજ્યો વખતસરપણા અને ઈતિહાસમાં પછાત હોવાથી જરૂરના રૂપા અને
 સાધનવાળો તેમજ ખર્ચ જેટલી પેદાશવાળો મુલક લશ્કરના પગાર માટે દંપતી
 પોતાના હાથમાં લેતી. પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર બંધ આવ્યો છે એવી નજરથી
 રાજ્યો આ ફોર્મને ગણવા લાગ્યાં. રૈયતને એમ લાગ્યું કે, અમારા રાજ
 અધેર ચલાવે અને અમે સામા યદ્યએ ત્યારે આવા લશ્કર તો ઉલટાં
 અમને દેખાવે. જે રક્ષણની શરતને બદલે સાર્વજનિક બચાવ માટે
 યથાશક્તિ વરાહ આપવાનું વખતસર બહાર કરવું થયું હોત, અને પોતાના
 અને પડોશીના મુલકને હુરાન ન કરે એવી રીતે પોતાની ફોર્મ ઉપર દાખ
 રાખ્યો હોત, તો સહાયકારી તહનામાંની જરૂરયાત ઉત્પન્ન થાતજ નહિ.
 પરંતુ ઈન્ડિયાનું જનન'ડળ હજી એટલું સમજે તેણે ન હતું તેવીજ રીતે
 ઐશ્ય રાખી પોતપોતાની નાની નાની ફોર્મ કરી બાદશાહી લશ્કર સાથે
 લડાઈમાં સામેલ રહેવાની રીતિ રાજ્યોને બતાવી હોત, તો બ્રિટિશ સંબંધની
 તે વખતે શરૂઆતને લીધે પરસ્પર વિશ્વાસની હવા ચાલતી હતી એટલે
 તેમ થવા પામત નહિ. મૈસુરનાં બુધ્ધોની સઘળી તવારીખથી ખુલાસો થાય
 છે કે, ધીમે ધીમે દોરતી ધરાવનારાં રાજ્યોનો ગેરબરોસો કરવાની સ્થિતિ
 ધારણ કરવા કંપનીને ફરજ પડી હતી. જે જમાનામાં લડાઈઓ વારંવાર

થતી હતી, બ્રિટિશ રાજ્યનો અમલ અપૂર્ણ રીતે સ્થપિત થયો હતો, અને કંપનીની મર્યાદાવર્તુલની પેલી બાજુએ મહાન અચ્ચાકસ હદવાળા પ્રદેશો તહનામાંના નકશામાં કોરા રહ્યા હતા, તે જમાનાના અગત્યના લક્ષણો સહાયકારી લેન્ડરના ધોરણથી આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત થાય છે.

—:—૦૪૦—:—

પ્રકરણ ૪ થું

આધીન જૂદારાની રાજ્યનીતિ.

ક્રિ. ધ્વ. સ. ૧૮૧૩ અને ૧૮૫૭ વચ્ચે તહનામાંના નકશામાં થયેલા મુખ્ય ફેરફારો.

— ૩૦ :—

પછી જે જમાનો આવ્યો તેમાં હિંદુસ્તાનના તહનામાંના નકશામાં ઘણો ફેરફાર થયો, અને હાલનાં જમાનાની માહિતીમાં છે એવી બાબતો દાખલ થઈ. હિમાલયની દક્ષિણે અને તેની આસપાસના દેશોમાં, અને હિંદુસ્તાનના દરિયા કિનારા ઉપર આવેલા મુલકોમાં બધે ઠેકાણે ઈ સ. ૧૮૫૭ સુધી લોર્ડ હરિટગ્જે અને તેના હત્તરાધિકારીઓએ બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે આવેલા રાજ્યમાં વૃદ્ધિ કરી. આટલોજ ફેરફાર થયો તેમ ન હતું લોર્ડ મિન્ટોએ પર રાજ્યના મોટા મોટા દેશો, જેની બહારની સરહદ મુકરર કરી ન હતી, અને અદરના ભાગ ચોક્કસ ક્યાં ન હતા, તેનો હવે પ્રયત્નની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો. સંખ્યાગણનાનાં રાજ્યો, જે અધ્યાધિ બ્રિટિશ સરકાર સાથે જૂનાં અને સીધી રીતનાં સંબંધ હોવાનો દાવો રાખે છે, તેના વર્ગો

પાયા, અને તેને રક્ષણ તથા સીધાં. લોહ કાર્ગવાનિમ રમિયાનગિરી નદિ કરવાની રાજરીતિનો મુગ્ધ હિમાયતી અને મયાવનાર હતો તેણે રાજેલી ખાત્રીની ગંભીરતામાં કે નિષ્કપટીપણામાં શંકા લેવાય તેનું નથી. પિંડારી સાથેની લડાઈ કે રણછતમિધની ગૃહિના બળવરે કન્યકા મુલ્ય બળમદાર રાજ્યનું પુરૂં નિગંતપણું તે એવા જીવ્યો હોત, તો છેવટે તેવી રાજ્યનીતિની નિષ્ફળતા તે પણ કટૂલ કરત. ૧૮૦૫ માં બ્યારે લોહ કાર્ગવાનિમ હિંદુસ્તાનમાં ફરીને આવ્યો, ત્યારે લોહ વેલ્લિસના કરેલા ફેરફારના પ્રકાશનો લાભ લઈ તેને તેનું ધોરણ ફેરવવા તક આપવામાં આવી હતી; પરન્તુ તે વખતે તેણે પોતાના વિચાર બદલાવ્યા નહિ. લોહ વેલ્લિસએ કરેલ સદાય-કારી દોસ્તીઓ માટે તેણે વાંધો લીધો. તેનું કાગળ એવું બતાવ્યું કે, તેથી નાહિમ્મત અને નિરંકુશ રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની અને મહેનત લઈ તેઓને ઠટાર કરવાની જવાબદારી આવી પડે છે. બ્રિટિશ સરકારે દોસ્તીઓ વધારી હતી તેમાં પણ તેણે બૂલ કાઢી. તેનું કારણ એ બતાવ્યું કે, તેથી મોટાં રાજ્યોની મજબૂતિ થતી અટકે છે. બ્રિટિશ સરકાર સાથે પરસ્પરનો સંબંધ રાખનારા સ્વતંત્ર રાજ્યોના રાજ્ય તથા નાનાં રાજ્યોને ગણી જનારા મોટાં રાજ્યોને સતોપથી જોવાને તે તૈયાર હતો. આવી ધારણા બાંધવામાં એશિયાના લોકોની સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ તેણે કર્યો ન હતો. સામ્રાજ્યોનો આધાર નીચિના પાયા ઉપર જોઈએ એ ખ્યાલ ઉપર તેણે નજર કરી નહિ. લાંબા વખતની અદર અંદરની લડાઈઓથી રાજ્યો ઈતબાર અને જવાબદારી રહિત થઈ ગયા હતા, અને જનસમૂહ ક્વાયત કે સંપ વગરનો થઈ ગયો હતો, તે વાત તે બૂલીજ ગયો. બળાદારે બદોબસત થાય તો તે બળવી રાખવા અનુક્રમે કાબેલ રાજ્યકર્તાઓ જોઈએ. વળી સારા અને સુધરતા રાજ્ય માટે સામા પદ્ધતિમાં સારા ધર્મગુરૂ, અમીરો, અગર ખીજાં સ્વતંત્ર બંધારણો જોઈએ. પંજાબ શિવાય ખીજે ઠેકાણે તે,

આ, મોહિતું કાર્જન ન હતું, સ્વતંત્ર સત્તા એજ જો દેશી, રાજ્યનું શક્તિ
 રૂપ હોય તો તે લોકકલ્યાણકારક હોવું જોઈએ તેની બરસ છે, પરંતુ
 રાજદરબારો બનાનાની દુરાચરણી કુટેવો, ખુશામત અને અટપટ્ટી
 ભરેલા હોવાથી સારા “રાજ્ય”ધારણનું ” શત્યાનાશ વળ્યું. તેથી ઈશ્વરદત્ત
 દ્વરજ બળવસમાં વાધો આવે તેમા શુ નવાઈ! જોરજુલમ અને નામદાઈ
 એક પછી એક જરી રહ્યા. લોકોનાં રાજ્યકીય બધારણની વૃદ્ધિ નિરંતર
 બધ રહી. તેથી લોહ કૌનેવાલિસનું કંપનીના મુલકની મર્યાદાવર્તૂલની પહેલી
 તરફ મજબૂત દેસ્તીવાળાં રાજ્યો ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વપ્ન ખરૂં પડે તેમ
 ન હતું હાલ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ૧૪૫ રજવાડા બ્રિટિશ સરકાર સાથે
 કોલકરાયથી બધાયેલા છે. ૨૦ રાજ્યો રજપુતસ્થાનમાં આવેલાં છે. તે બધા
 ૧૮૧૩ માં નક્શબા અનિશ્ચિત મર્યાદાથી ખાલી પડેલાં હતાં “મોટા રાજ્યો”
 નાના રાજ્યોને ગળી જાય, અને મજબૂત થાય એમ જૂઠાં રહેલાં હતા.
 પિંડારી સાથેની લડાઈનું બયાન કરતા તેનું પરિણામ આપણે હમણાજ
 જોઈશું. સતલજની પેલી તરફનો દેશ ક્ષેત્ર અને નવા બધારણનો દેખાવ
 થઈ પડ્યો હતો. મુલ્તાન ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો, પણ ૧૮૧૩
 ની સાલ વીત્યા સુધીમા તે સર કરવામાં આવ્યું ન હતું. કાગરા અને તેના
 ડુંગરાક પરગણાએ લાહોર સાથે જોડી દેવામા આવ્યાં ન હતા, એમ માનીએ
 તોપણ તેને જીતી લેવામાં તો આવ્યાં હતા. સતલજની ઉત્તરની સીખ
 મિસલોમાંની ઘણીખરીએ મહારાજા રણજીતસિંઘની લોહમય સત્તા કેટલીક
 મુદત થયાં કમ્બૂલ સખી હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૯ના જૂનની ૨૭મી તારીખે
 તે મરણ પામ્યો. તે પહેલાં સીખ લોકોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયું હતું.
 તેના બધારણમા કાવતરાં, તરકટ, અને સખતાર્થ રહેલાં હતાં, પણ ધમ
 ની મજબૂત અધીથી તે બધાયેલું હતું. પિંડારી લોકોમા તે વાતની ખામી
 હતી. મરેઠના એકસપમાં તે અથી માતીભેદના સખખથી નરમ થઈ

મઈ હતી. મહારાજના પુત્ર ખરકસિંઘની નામદારી, તેના પૌત્ર નવનિદાલ-
સિંઘના દરેણુ, અને મહારાજ શેરસિંઘની બહેલી પછી પંગળનુ રાજ્ય
સંચિત રહી રાકયું નહિ. પંગળ ગિલામ ખીજે કોઈ મુલક લોડ કાનિવાલિસ
ના સ્વપ્નાના પળવા માટે પસંદ કરવા યોગ્ય ન હતો. કંપનીની સરદાર જેમા
નદીથી તક્કી થઈ ગયેલી હતી તેવા એક દેશમાં ફતેહનું અનુકૂળતા મલિત એક
રાજ્યખંધારગુનો અજમાયશી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે વળી મિંદદનું
રાજ્યકુટુબ અને મરેકા નળળા પડી ગયા હતા; અને અધ્ધાનિસ્તાન પોતાના
કામમાંજ રોકાયેલું હતું. પરંતુ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ઉત્તરમાં દરમિયાનગિરી
નહિ કરવાની રાજ્યનીતિ, અને રાજકીય બદોબસત કરવાથી દૂર રહેવાની
રીતિ પડી બાગી. તેનું પરિણામ એ થયું કે, ઈન્ડિયાનો આખો નકલો
રક્ષણ તીચે લીધેલાં રાજ્યોથી ભરપૂર થઈ ગયો, અને મોટાં અને નાનાં
રાજ્યોની મોટી સંખ્યાથી તેના વિમારના વિભાગો ફરી નાખવામાં આવ્યા.

—:૦:—

૭૭. એ મુદતનું સમય અવલોકન.

સને ૧૮૧૪ અને ૧૮૫૬ ની વચ્ચેના ઈતિહાસમાં બે મોટા બનાવો
હયી જગા રોકે એવા બન્યા. તેમાં એક પિંગરી સાથેની લડાઈ અને
બીજો બનાવ સીખ લોકો સાથેની લડાઈઓ થઈ તે છે. પરંતુ તેનો હેવાસ
આપ્યા હરેક દેશી રાજ્યો સાથે ગદર પહેલાના બનાવોનો રાજકીય સબધ
જે હતો તે ઉપર જરા ધ્યાન આપવાનું અનુકૂળ પડતું છે આ મુદતમાં
બે વખત થોડી વાર ખાલી આતરો રહ્યો તે બાદ કરતાં નવ ગવર્નર
જનરલો થઈ ગયા ઈ. સ. ૧૮૧૩ પહેલા કે પછી કોઈ રાજ્યકર્તાએ તહનામા
માટે જોડલી કોચીસ નહિ કરી હતી, એટલી કોચીસ લોડ હેરિ-એ કરી તે દમ
વડે સુધી હોદા ઉપર રહ્યો તેમાં મોટા મોટા બનાવો બન્યા તેપણ સાથેની
લડાઈ, પિંગરી યુદ્ધનાં નામથી કહેવાની લડાઈ, અને છેલ્લી મરેકા સાથેની

લગાઈ, એ તેના વખતમાં થયાં. પેશવાના રાજ્યની શેષમાંથી તેણે સતારાનું
 નવું રાજ્ય કર્યું. બાકીના રાજ્યોમાંથી મુળઈ હાતાનું બધારણ કર્યું. તેમાં
 સિંધને પાછળથી ઉમેર્યું. તેની પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ થયો. તેણે બંગાળના
 અખાત સુધી રક્ષિત રાજ્યનો ફેલાવ કર્યો; અને ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૬
 ના પંદામુના તહનામાંથી આવા અને બ્રહ્મદેશના રાજકાળને કંપનીની સત્તા
 તળે આણ્યા. જુડીઆને ૧૮૨૪ માં રક્ષણ નીચે લેવામાં આવ્યું. આવાના
 તહનામાંથી મણિપુરને આવાના રાજ્યકારોબારમાંથી અલગ રાખવામાં
 આવ્યું હતું. બરતપુરમાં ગાદીના વારસાની તકરાર થઈ. તેમાં ગવર્નર જનરલે
 દરમિયાનગિરી કરી, તે ધોરણ પ્રમાણે ઈ. સ ૧૮૪૪ માં હંદોરની બાબતમાં
 વર્તન રહ્યું મણિપુરના તાજ દાખલામાં તે ધોરણ પ્રસિદ્ધ રીતે જાહેરમાં
 આવેલું છે. તે પછી લોર્ડ વિલ્કિન્સ બેન્ટિન થયો. તે તેની લાખી કારકિર્દી, કાબેલ
 કારોબાર, અને અંદરના સુધારા માટે પ્રસિદ્ધ છે. ઈ. સ ૧૮૩૧ માં મૈસુરના
 અધેશુ હેવટ લાવવા તેણે દરમિયાનગિરી કરી, અને ૧૮૩૪ માં “ લોકોની
 સહકૃત ઈચ્છાથી ” તેણે કુર્ગ ખાલસા કર્યું. એટલાજ ધ્યાન ખેંચે
 એવા બનાવો તેના વખતમાં બન્યા. પરંતુ ખરૂં જોઈએ તો તેની કારકિર્દી
 દિગ્વિજયના રાજ્યપ્રકરણી ઈતિહાસમાંનો એક મુખ્ય ભાગ છે. તેણે સતી
 અને બીજા જંગલી ચાલ કાઢી નાખ્યા એટલુંજ નહિ, પણ તેથી તેણે
 નવી રાજકીય ફરજો વધારી. તે ફરજો કુદરતના નિયમો કે સુધારાના
 હેતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી દરેક દેશી રાજ્યના બ્રિટિશ સરકાર
 સાથેના સંબંધને અસર કરનારી થઈ પડી. તેના વખતથી પૂર્વ તરફના
 દેશોની કેટલીક રજાઓ સત્તાની રૂએ અસલ ગણવામાં આવી; અને તે
 પ્રમાણે વર્તવા સઘળાં ઐશ્ય ધરાવનારાં રાજ્યોને સમજાવતી કરવામાં આવી.
 પરંતુ શરૂઆતમાં આ ફરજ ખાસ કુબૂલત લઈને નાખવામાં આવી.
 પરંતુ હવે તો બધી બાબતમાં પ્રચાર અને રિવાજના ધોરણને લીધે એવું

રાજકીય ધોરણ દાખલ થઈ ગયું છે કે, બ્રિટિશ મરકારના આજુ તમે આવવાથી સુધરેલી પ્રજાની સામાન્ય અક્રમ જે દુષ્ટ ગ્રામીણો નિરંકાર કરતી હોય, તેને છોડી દેવાની છે. બ્રિટિશ સરકાર અને ઈન્ડિયાની અંદરના રાજ્યો વચ્ચેના ચાલતા સંબંધને લોડ ઓફલાન્ડના અધ્યાનિચ્છાનના કામકાજમાં દરમિયાન આવવાને નિરૂપત નથી. તેના પછી લોડ ઓફલાન્ડે થયો તેણે ખેરપુરનું દેશી રાજ્ય કાયમ રાખી સ્થિત ખાલસા કર્યું. તેને પોતાને અને પાસેના રાજ્યોને બચતું સાધન થાય એવા કાવતવાળી ફોજ રાખવાનો સિધ્ધિઆનો દક્ક હતો તે વાતનો પણ તેણે છેવટ નિકાલ આપ્યો. જૂદાસાની રાજ્યરીત તમે એવું ધોરણ પળાવા લાગ્યું કે, દરેક રાજ્ય એક કુટુંબના એક અગભૂત જેવું થઈ રહ્યું, અને સાર્વજનિક રક્ષણ અને સાર્વજનિક શ્રેય એજ પ્રાપ્ત કરવા ચોખ્ખ પદાર્થો ઉપર લક્ષ ગયું ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં લોર્ડ હાર્ડિંગ ગવર્નર જનરલ થયો. પહેલુ સીખ યુદ્ધ અલાવવાનું કામ તેના ઉપર આવી પડ્યું. તેને અતે લાહોરનું રાજ્ય ઈન્ડિયાના રક્ષિત રાજ્યોમાં આવ્યું. પરંતુ ગુપ્તગુપ્ત જેમી રહેવાની રાજ્યનીતિ જેણે રાખી હતી તેના ઘટાપણનો ભભકાદાર પુગવો રણજીતસિંઘના રાજ્યનું બધારણ એ હતો. તે હવે પડી બાગવાથી ચાટકે તેમ ન હતું. જે કામ ૧૮૦૯ માં કુતેહમંદીથી પાર ઉતર્યું હોત, તે કામ ૧૮૪૫ માં પળખના પૂર્ણ નાશથી તેના દેશી રાજ્યની નીચેજ અશક્ય થઈ પડ્યું. રાજ્યકારોઆરમાં તદ્દન ફેરફાર કર્યા વગર એ દુઃખનું નિવારણ થાય તેમ ન હતું. મહારાજ રણજીતસિંઘની પાછળ જે ગાદીએ ખેડા તે જેવા અશક્ય હતા તેટલેજ દરજ્જે કાઉન્સિલ ઓફ રિજન્ટ્સ સીખ લોકોની લશ્કરી સર્તોને અટકાવવા અશક્ય હતી મુલતાનમાં જે બ્રિટિશ-અમલદારોનાં ખૂન થયાં તેનું વેર લેવાનું, ખાલસાને દબાવી દેવાનું, અને તે દેશ જોડી દેવાનું કામ કરવાનું લોર્ડ રેલિંગ્ટોની નશીબમાં લખેલું હતું. લોર્ડ આમ-

હસ્ટે આરાકાન અને તેનાસરીમના પરમણુ લીધા હતાં તેમાં ખીજી પ્રલદેશની લગાઈના ફળ દાખલ નેણે પેચુ વધાર્યું. પંજબના રાજકારોખાર ના અનુભવથી તેને ૬૯ ખાત્રી થઈ હતી કે, બ્રિટિશ સરકારના મીધા રાજ્યવહિવટથીજ રૈયતનુ કલ્યાણ છે. તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં સતારાનો રાજ અપુત્ર ગુજરી જતા સતારા ખાલસે કરવામાં આનાકાની કરી નહિ. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં તેજ પ્રમાણે બોસ્લે કુટુબનો છેલ્લો નાગ-પુરનો રાજ ગુજરી ગયો. તેથી તેને પણ જોડી દીધુ અયોધ્યાના રાજાઓ પવિત્ર કોલકારો પાળવામાં નિષ્ફળ ગયા હતાં, અને ગવર્નર જનરલોના કહેવા મુજબ જેણે “લાખો માણસોને દુઃખદાયક” રાજવહિવટ ચલાવ્યો હતો, તેને (અયોધ્યાને) પણ ખાલસા કર્યું. આ મુદ્દતને અંતે યોગ્ય રીતે આટલા મુલકો બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા. તે બધા દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિ અને દોસ્તી ધરાવનારાં દેશી રાજ્યોના સ્વતંત્રપણાના ભૂલભરેલા વીચારોના છેવટના દાખલા થઈ પડ્યા. ગદર પછી વારવાર દરમિયાનગિરી કરવાની રીતિ ચાલી હતી. તેજ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૬ પહેલાં બ્રિટિશ સરકારે રાખ્યું હોત, અને અધેર રાજ્ય માટે હાલ છે તેમ નાલાયક રાજ્યકર્તાને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાની, અને થોડી મુદ્દત માટે જપ્તી રાખવાની શિક્ષા કરવાનું રાખ્યું હોત, તો કરાર તોડવા બદલ મુલક ખાલસા કરી નાખવાની જરૂર રહેત નહિ. સાર્વજનિક રક્ષણ કરવાનું કામ સંવોધરિ સર્તી ઉપર હોવાથી લાખો માણસો નાં દુઃખ નિવારણ કરવાનાં કરતાં ખીજા વિચારોથી (દુશ્મનોના) દુશ્મલાને ખુલ્લા રહેલા મુલકોને લઈ લેવાની તેને દરજ પડી હોત. પરંતુ હિંદુસ્તાનની અદરના દેશોમાં જ્યાં અધેર ચાલ્યું તેને માટે ખાલસા કરી દેવાના કરતાં કોઈક નેરમ બદલાઈ લીધો હોત તો આલેત, અને તેનો મૂલો અર્થ થવા પામત નહિ.

૩૬. લોડ હેસ્ટિંગ્સનો રાજદરોખાર.

જે મુદતના રાજ્યપ્રકરણી કાબદરોખને અતે મદર થયેા તેના આ દુંદ હેવાલને જરા વિસ્તારથી કહેવા જરૂર છે ખામ દરીને લોડ મેલર, જે લોડ હેસ્ટિંગ્સના નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેના ગમદરોખાર ઉપર લક્ષ દેતુ ચોગ્ય છે. તે પ્રણી અમત્યનાં દર વર્ષે સુધી ચાલ્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેના વખતમાં જૂદી રીત ચાલી તે અમુકે દરીને જોવાનું છે. મુલકો જોડી દેવા માટે તે દેખાતી રીતે વિદ્ય હતો, તોપણ તેને લાગ્યું કે ઇન્ડિયાની અંદરના રાજ્યોની સ્થિતિ જૂદારાની અને આધીન એકાગ્રી છે. ચુંથાર્થ ગયેલાં દેથી રાજ્યોમાં રાજકીય બદોબસ્ત કરવો એ સર્વોપરિ સત્તાની ફરજ છે, એ વાતનો પૂરો ખ્યાલ તેને હતો. પોતાનાજ રસમાં પોતે હુમે એમ ઇન્ડિયાનું થવા ન દેવું એમ તેને લાગ્યું. નાનાં રાજ્યો મજબૂત રાજ્યો સાથે એકત્ર થઈ જશે, અને ખ્રિષ્ટિય રાજ્યના સારા ખડોશીએ થશે એવું લોડ કોર્નવાલિસનું સ્વપ્ન હતું, તેને તે માનતો ન હતો. તેમ વળી લોકકલ્યાણાર્થે મુલકો જોડી દેવાની લોડ ડેલહાઉઝીની રીતને પણ તે પસંદ કરતો ન હતો. આ પ્રકરણના બાકીના ભાગમાં તેના રાજ કરોખારના પ્રચાર અને પરિણામોનું ખ્યાન કરવામાં આવશે. તેણે જૂદારાની રાજ્યનીતિ સ્થાપિ, તેથી અલ્પદેશ અને અધ્યાન લગાઈને લીધે હિંદુસ્તાન માં આવેલાં રક્ષિત રાજ્યો ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. ખ્રિષ્ટિય ઇન્ડિયાના રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર તેની જે અસરો થઈ તેના વિષે વધારે ચર્ચા કરવા હવે જરૂરયાત રહેતી નથી; પરંતુ મુલકો લેવાનું કામ જે લોડ બેન્ટિન્કે શરૂ કર્યું, અને લોડ ડેલહાઉઝીએ પૂરું કર્યું, તેમજ સીખ લોકોનું પડી ભાગવું થયું, તેથી રાજપ્રકરણી સંબંધોમાં નવું ધોરણ લાગુ કર્યું. આ વિષે જૂદા પ્રકરણમાં વિચાર દર્શાવવામાં આવશે.

૩૯ નેપાળનું તહનાશું

લોર્ડ મોંઘરાએ પોતાના હોદ્દાનું કામ સ્વાધીન લીધું કે તરતજ ઉત્તર તરફની સરહદની મુશ્કેલીનો નિકાલ કરવાનું તેને માથે આવી પડ્યું. તેના પૂર્વાધિકારીઓએ શાન્ત રાજરીતિ ચલાવેલી, અને તેઓ આ કામથી બાંધી જોઈ દૂર રહ્યા હતા. લોર્ડ વેલસ્લિની મજબૂત રાજ-પદ્ધતિને સાચું જોર લાગવાથી ઈ. સ. ૧૮૦૪માં નેપાળ સાથેની દોસ્તી છોડી દેવી પડી હતી. તેની શરતોને અમલમાં લાવવાના ઈલાજથી આ પ્રભાણે તે છૂટા થઈ ગયો હતો. તે વખતથી અયોધ્યાનો વજીર જે કંપનીનો દોસ્ત હતો, તેની સરહદ ઉપર વારંવાર પેશકદમી થતી જતી હતી. તેની તકરાર માટે કોઈ દાદ દેતું ન હતું. છેવટે મજબૂત પહાડી લોકો નશીબત નહિ મળવાથી હિંમતમાં આવ્યા, અને પોતાના પડોશીઓની નરમાશને જૂલથી બિંકણુપણું ગણવા લાગ્યા. તેમણે એક બ્રિટિશ જમીનદારનો મુલક પણ લઈ લીધો. પણ લોર્ડ મિન્ટોએ ફ્રાન્સ મોકલી તે અલખતા પાછો લીધો, અને તે પહાડી લોકોને હાકી કાઢ્યા. ત્યાર બાદ બીજી પેશકદમીઓ થવા લાગી, પણ કંપનીને લડાઈ કરવા મંરેજ ન હતી. તેથી તેણે થોડાં વર્ષોમાં વધી ગયેલી સરહદી તકરારોના ફરમા કરવા કમીશનરો નિમવા કબૂલત આપી. તેનો ફેસલો નેપાળની વિરુદ્ધ થયો. તે છતાં તેણે મુલક પાછો આપ્યો નહિ. તેથી પોતાની બ્યાજબી માગણીને હથિયારથી ટેકો આપવા શિવાય લોર્ડ હેરિટ'ગ્ઝને ઉપાય રહ્યો નહિ જે લડાઈ થઈ તે મુરખાને નામોશીબરેલી ન હતી. લડાઈને આગળ ચલાવવા તેઓને હિંમત આવી. પરંતુ તેઓને તસલ્લી થઇ કે, કંપનીના ભરકરને તેઓના કિલ્લા દુર્ગમ્ય ન હતા, અને ઈંગ્રેજોની ધીરજને વધારે છોછેડવામાં ડહાપણુ ન હતું. તારીખ ૨ ડિસેમ્બર ૧૮૧૫ ના રોજ ધડી કાઢેલા સેગોલીના તહનામાં ઉપર ચોડી આનાકાની કર્યા બાદ તારીખ ૪ માર્ચ

૧૮૧૬ ના રાજ સતીઓ થઈ. એ કાલકરાગેથી મૃલકની પ્રાપ્તિ થઈ. સિદ્ધિમતા કામદાસમાંથી નેપાળને દૂર રાખ્યું. કંપનીની રાજ વગર ગુરખાના રાજ્યમાં બિટિશ કે પરદેશી ખીજા યુગેપિયનો કે અંગ્રેજીનાને નોકરીમાં ન રાખવાનું હતું, અને એક ખીજાના દરબારમાં એવઝી રાખવાનો ઇરાદો હતો. આ તહનામાં પરસ્પર દોસ્તીનું હતું. તેથી પર રાજ્ય સાથેના રાજ સંબંધમાં નેપાળ ઉપર બંધન થયા, અને યુગેપિયનોને નોકરીમાં ન રાખવાનું હતું; અને એલચીની બાબતમાં પરસ્પર સંબંધ થયો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના હાથથી આગળ ઉપર આધીનતાના કાલકરાગે થયા તેનાથી આ બધો દેખાવ ઉલટો હતો. અહીં પૂછો તો, ટિબેટના રાજ સાથે વિલક્ષણ સંબંધોને લીધે, તેમજ તેની આનંદ સ્થિતિના કારણથી નેપાળનું રાજ હિંદુસ્તાનના અવલંબિત રક્ષિત રાજ્યોના વર્ગમાંથી બહાર રહેલું છે. તેની સાથે પછીથી જે વ્યવહાર ચાલ્યો તેમાં આ તકાવત અક્ષરે અક્ષર પાળવામાં આવ્યો છે. ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં હકુમતની ગોઠવણ થઈ, ૧૮૫૫ માં ગુનહેગારો સોંપવાનો બહોબસ્ત થયો, અથવા ૧૮૬૦ માં સેગોલીના તહનામાં પ્રમાણે છેવટ નખીન પાછી આપવામાં આવી, ત્યારે આ એક ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. નેપાળની સાથે બહોબસ્ત થયો તેના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે ૬૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૭ નું સિદ્ધિમ સાથે તહનાનું થયું તેમાં આ બાબતનો ખાસ તકાવત પાળવામાં આવ્યો હતો. લડાઈ કે તહનામાં કરવાનો રાજહક્ક અને બંધી તકરારો કંપનીની સુનસદી ઉપર સોંપવા સિદ્ધિમતા રાજને કરજ પ્રાપ્તી.

—::0*0::—

૪૦. ખિડારી લૂંટારાઓ.

ઈન્ડિયાની ઉત્તર તરફની, સરહદનું નક્કી કર્યા બાદ, લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ

ને મધ્ય હિંદુસ્તાન, અને રજપુતસ્થાનની અંદર મચી રહેલી ધાલમેલથ કંપનીના રાજ માટે ડર લાગ્યો. તેથી તેને તે તરફ ધ્યાન આપવા છેવટ પુરસદ લેવી પડી. ઇતિહાસમાં એનાએ બનાવો ફરી બને છે તેમ આ વખતે પણ થયું બ્રિટિશના મુલક ઉપર પ્રથમ હુમલા થયા હતા તેનો કડવો અનુભવ લીધા પછી, અને ત્યારે ટિપૂએ કંપનીના દોસ્ત ત્રાવણકોરના રાજ ઉપર હલો કર્યો, તે વખતે તેમનો મુલક લઈ લેવાનો ટિપૂનો તાગે ઈરાદો જણાયો હતો. ત્યારે ટિપૂ સામે સ્વરક્ષણ માટે ઈ. સ. ૧૭૯૦ માં બ્રિટિશ સોફોને ત્રણ રાજ્યોની દોસ્તી બાંની લેવા જરૂર જણાઈ. ટિપૂ અને તેના બાપને કંપની સાથે કટ્ટી શત્રુતા હતી. તેનું છેવટ પરિણામ આપણુ આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે થયું. તે હાલ છે તે પ્રમાણેનું મદ્રાસ હાતાતું બધારણ હતું. મૈસુર, હૈદરાબાદ, પેશવા, ગાયકવાડ, અને મરેઠાના એક્સપી બીજા રાજ્યો સાથે દોસ્તી થઈ. તેથી મામલો એટલો બધો ગુચ્છવાઈ ગયો કે, વિદ્યાવતના લોકોના મતને લીધે હિંદુસ્તાનના અધિકારીઓને પાછું હાંકું ન પડ્યું હોત. તો તે રાજ્યો એડી દીધા હોત, અથવા તો તેના ઉપર રાજ પ્રકરણી સર્વોપરિ સત્તા સબજ થઈ ગઈ હોત. કામ કરવા માટે ફરીને પણ સ્વરક્ષણ એજ અનિવાર્ય હોવા હતો. આ ટાંકણે લોકોના મતને લીધે ઈન્ડિયાના અધિકારીઓના હાથ રોકાઈ શકાણા નહિ, એજ ભૂલ ફરીને યવા દેવામાં ડહાપણ ન હતું તેથી ફરીને કર્ણાટકની લડાઈ પછી જે પરિણામે થયા તેના કસતા પિડારી સ્થિતિની લડાઈના પરિણામે વધારે ચોક્કસ અને વિગતીલું અસરવાળા હતા. મરેઠા કે સીખ લોકોની માફક પિડારીઓમાં સ્વમુદાયિક, કે ધર્મની એક ગાંઠ ન હતી. તેઓ તો મનુષ્યરૂપે સિઆળનો સમૂહ હતા. તેઓ લૂટ અને ખૂનના શોખથી એકલા થયેલા હતા. ચોતરફથી રક્ષણને માટે કંપનીને અરજ થયા કરતી હતી તેવાળની લડાઈમાં અર્ધર જનગણ રોકાયો હતો. ત્યારે પણ પિડારીઓ નર્મદા નદી એળંગી નાળીની બીજામુઠું

પસાર થયા, અને હૈદરાબાદના મળનાં અરક્ષિત ગામોમાંથી ૧૪ કરી
ગોદાવરીને કિનારે કિનારે ખાણ આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૬નાં તેઓએ
મસલીપટન ખાસે ફેળાવ દીધો. જ્યાં ગયા ત્યાં તેઓએ સ્ત્રીઓ દ્વારા દેવર
બુલમ અને અત્યંત કુરતા વાપર્યાં. લોકોના મિલને તેઓએ એટલી દંડગ
ખવરાવી દીધી કે, મંત્રુના રહેવાસીઓએ તો આવા નિર્મય દરામીદલાલી
અને મરણીઆના હાથમાં આવવાને બદલે પોતે સળગાવેલી અગ્નિની જ્વાળામાં
પોતાના ધરખાર બાળી નાખ્યાં, અને પોતે તેમાં બળી મૃત્યુ સ્થિત દનિયાની
પેલી તરફથી, રક્ષિત દોસ્તોના રાજ્યોમાંથી. અને ખાલસા કરેલા પરગણામાંથી
મદદ માટે બ્રિટિશ સરકારને અત્યંત દયામણી જૂમે આવવા લાગી પરંતુ
પિંડરીના ધાતકીપણાનો ઉભરો, જેને દત્તિહાસમાં લગઈનું રૂ. નામ આપેલું
છે, તે મધ્યાદ્યવર્તુલની રાજ્યપદ્ધતિ સાથે નિહટનો સબધ ધરાવતો હતો.
દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યરીતિનો ત્યાગ કર્યા શિવાય તે દયાય તેમ
ન હતો કપનીએ પોતાની હદમાત્ર અધેર બેસારી દીધુ હતું, અને તેની
બહારના રાજકાર્યો માટે ચિંતા રાખી ન હતી, તેથી ચક્રવર્તિ વ્યાજે આવી
સ્થિતિ પેદા થઈ હતી પિંડરી લોકોને ફ્રાંસીએ દેવા ઘટતા હતા. તેમ કર્યા પહેલાં
લોડ કોર્નવાલિસ અને તેના મતવાળાઓએ બાધેલી ગ્રંથી છોડવાની હતી.

—::૦::—

૪૨. દોસ્તી બહારના રાજ્યોએ આપેલો આશ્રય.

પેસ્તર કહી ગયા છિએ તે પ્રમાણે મળબૂત રાજ્યો નાનાં રાજ્યોને
ગળત કરી જાય તે બેવાને લોડ કોર્નવાલિસ તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. મધ્ય
હિંદુસ્તાન અને રજપુતસ્થાન તેના મહાભારત પ્રયોગની રંગભૂમિ થવાને
નિર્માણેલા હતાં. તારીખ ૨૨મી નવેમ્બર ૧૮૦૫ના સિંધિઆ સાથે
મુન્તઝાપુરના તહનામાની આઠમી કલમથી હિંદુસ્તાનની સરકાર બંધાઈ હતી
કે, “ હદિપુર, બેધપુર, કોટા કે સિંધિઆને ખડી ભરનારા માળવા, મેવાડ,

અથવા મારવાડનાં બીજાં રાજ્યો સાથે તહનામું કરવું નહિ.” અને “તે રાજા સાથે સિંધિયા જે અદોષસ્ત કરે તેમાં કોઈ પ્રકારે વ્યયમાં આવવું નહિ.” સતલજ ઉપર થઈને જસવંતરાઓ હોદ્દરને લોઈ લેકની વિજયી એનાએ બિઆને કિનારે હાકી કાઢ્યો હતો. તારીખ ૨૪મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૫ તું હોદ્દર સાથે તહનામું થયું તે અનુસાર શાન્ત સર જ્યોર્જ બારલોએ કબૂલ કર્યું હતું કે, “ચબલની દક્ષિણ તરફના રાજાઓ સાથે સળાધ રાખવો નથી.” છેવટ પુનાના પેશવા સાથેના ચાલતા કોલકરારનો જે ભાવાર્થ હતો તેજ તેની સત્તાની કબૂલતનો ભાવાર્થ રહ્યો. કેમકે તારીખ ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૨ ના વસઈના તહનામાને મથાળે લખેલા કરણ ભાગમાં બંને સરકારના “દોસ્તીવાળાં અને અવલખિત રાજ્યો” એવા શબ્દો લખ્યા હતા. વળી ૧૪ મી કલમમાં બ્રિટિશ સરકારે અર્ધાં માસી માગ્યા જેવું કર્યું હતું; અને “રાવ પંડિત પ્રધાન બહાદૂરના બ્યાબખી હક્ક, કે દાવાને રદ કરવાના ઇરાદા વગર થોજી કાઢેલ અને ધડી કાઢેલ” ગાયકવાડ સાથેના તહનામા માટે મંજૂરી માગી. વળી જનરલ વેલરિલએ મહાગજ સિંધિયાને એચ્છી રીતે હરાવ્યો ત્યાર બાદ “સરજેઅજનગામના તહનામાથી આપેલા” સિંધિયાના કિલ્લા, મુલકો, અને હક્ક ઉપર કંપનીની હુમેશની સત્તા મરેહાના એકસપના મુખીએ તારીખ ૧૪મી મે ૧૮૦૪ ના પુનાના વહેચણુના તહનામાથી કબૂલ રાખી. આ પ્રમાણે “સેટલમેન્ટો” કરવાનો હક્ક દોસ્તીવાળાં રાજ્યો પાસે કંપનીએ રહેવા દીધો હતો, અને પોતે આવા જૂદા જૂદા કોલકરારોથી હાથે પગે બધાઈ ગઈ હતી. તાજા કોલકરારો ન થાય, તો દરમિયાનગિરીને અભાવે મર્યાદાવર્ત્તલની બહારના વિસ્તીર્ણ દેશમાં રાજકીય સત્તાને માટે બેસબેર યુદ્ધ ચાલે તેમ હતું. યજ્ઞી બ્રિટિશ મુલકોમાંથી કે સુધારાની અસર શરૂ થયેલા રક્ષિત રાજ્યોમાંથી હાજી કાટેલા નરીબદાર સિપાઈઓ, હરામીહલાલી અને લૂંટારાઓ મધ્ય

હિંદુસ્તાનના મુઝદાની આસપાસ ઓછા થયા; અને અમીરખાન, ચિતુ, કે પીઝો કોઇ લડાઈની લૂટ અને સુલેહના સુખથી તાલેવર થયેલા પગલાં માંથી ચોરેલો માલ આપવાનું વચન દેનાર સરદાર મળ્યો, તેની સાથે તેઓ સામેલ થયા, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી.

પિઝારીની અને છેવટની મરેઠાઓની લડાઈઓ આ પ્રમાણે અભેદ રીતે જોડાયેલી હતી. રક્ષિત રાજની બહારના દેશ ઉપર હુમલો કર્યા-થીજ કંપની અને તેના દોસ્તોના મુલકો ઉપર હલ્લા કરનાર લૂંટારાઓ નાં ટોળાં ઉપર ચઢાઈ થઈ શકે તેમ હતું યોગ્ય ભાગમાં બદોબસ્ત કરવા થી કાંઈ ફળ ન હતું. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં બદોબસ્ત કરવાની અવશ્ય જરૂર હતી. બદોબસ્ત થયા પછી તે જાળવી રાખવા માટે રક્ષિત રાજ્યોને કબૂલ કરવા, કે તેથી વધારે કરીએ તો ઉત્પન્ન કરવા, અને રાજ્યો વચ્ચે જૂદાંરો રાખવા જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનના તહનામાંના નકશા ઉપર ગ્વાલિયર અને ઈંદોર તો મોટે અક્ષરે લખ્યાં હતાં. પણ અલ્હર, ઘોલપુર, અને ભરતપુર જે આગ્રાની પડોશમાં પૂર્વે રજપુતસ્થાનમાં આવેલા છે, તેજ માત્ર “ત્રીટિની બૂક” માં લખેલાં હતાં. બાકીનાંને હવે રજપુત રાજકુટુંબો માં લખવાની જરૂર હતી. તેમજ મધ્ય હિંદુસ્તાનના નકશાના વિભાગો બતાવવાની પણ જરૂર હતી. ઇલકાબ બક્ષવાનો દિલ્હિના બાદશાહનો હક્ક કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો. તેથી પેશવાના અખત્યારની છાયા માત્ર રહી હતી. તે પણ એકદમ નાબુદ કરવાની હતી. પાણીપતના અખ્દાલીઓ સામે મરેઠાના એકસપતું કાઈ ચાલ્યું ન હતું, પરંતુ હવે તો તેને વેપારીની મુત્સદીગિરીથી, અને લસ્કરી સત્તાથી મોટો ધક્કો પહોંચવાનો હતો. એક અનિવાર્ય રાજ્ય ફેરફાર થવાનો હતો, તેથી દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યપદ્ધતિના દુકડેદુકડા થવાના હતા, અને દક્ષિણમાં જેમ થયું હતું તેમ સ્વરક્ષણના જીરુસાથી હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં પ્રિટિજ

રાજની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપિત કરવાની હતી. ખરૂં કહિએ તો તેના
અસમ પિઝારી લોકોના તોફાનથી મળી આવ્યો મળાય

—:0:—

૪૨. મરેઠા સત્તાધીશો સાથે થયેલા રાજકીય બંધોબસ્તનો ક્રમ.

પુનાને મયકે આવેલા મરેઠાના એક્સપના મુખી સાથે મસલહત
ચલાવવી શરૂ થઈ. પેશવાએ માકન્ટરુઅર્ટ ઓર્ડિનરન સાથે ૧૩મી જૂન
૧૮૧૭ ના રોજ તહનાસું કર્યું. તેથી વસઈનું તહનાસુ મંજૂર રાખવામાં
આવ્યું, ત્રિંબકજીને સોંપી દેવાનું માથે લીધું, ગાયકવાડ સામેના સંઘર્ષ દાવા
છોડી દીધા, અને “ કંટિનજન્ટ ” ફોર્મના બદલામાં જમીન આપી. પરંતુ
હાલના હેતુ માટે તો ચોથી કલમ અગત્યની હતી. તેની અંદર તેણે “ પોતાને
માટે તેમજ પોતાના ચારસ અને હવે પછી ગાદી ઉપર થનારા માટે મરેઠાના
એક્સપનું વિસર્જન કરવું બધી રીતે કબૂલ રાખ્યું; અને મરેઠા રાજ્યના
ઉપરી તરીકે અગર બીજા કારણસર મરેઠા રાજ્યો સાથેના તમામ સંબંધ
છોડી દીધો. ” આ પ્રમાણે મુબઈ હાતામાં આવેલાં કાલાપુર અને સાવંતવાડીનાં
રાજ્યોને, અને ગ્વાલિયર, ઇદોર, નાગપુર, અને વડોદરાના ચાર મોટાં રાજ્યોને
એક્સપમાંથી રીતસર અલગ કરી દેવામાં આવ્યાં. તેમાં સૌથી બલિષ્ઠ
રાજ્ય બેશક સિધિઆનું હતું. તેથી ચોમાસું બધે થતાં તરત એક બેરાવર
ફોર્મ લઈ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે તેના પાયતખ્ત તરફ કુચ કરી. તારીખ ૫મી
નવેમ્બર ૧૮૧૭ ના રોજ ગ્વાલિયરના તહનામા ઉપર સિધિઆએ સહી
કરી. મવર્નર જનરલે તે પોતાના કંપુમાં ચોવીસ કલાકની અંદર મંજૂર
રાખી. “ બ્રિટિશ સરકાર અને મહારાજા આવીજાંહ દોલતરાઓ સિધિઆ
બહાદુરની પરસ્પર ઈચ્છા થઈ છે કે, પિઝારી લોકોની લૂંટફાટોને દબાવી દેવી,
અને ઈન્ડિયાના દરેક ભાગમાં લૂંટનું ચાલતું ધોરણ પાછું સજીવન થવા
ન પામે, અને નષ્ટ થાય માટે, ” કબૂલ કરવામાં આવે છે કે, બન્ને પક્ષકારો-

એ સાથે મળી અદોળમન કરવો, દિન્દિયા અને અમીરગદના કિલાઓમાં બ્રિટિશ ફોર્સે દાખલ કરી, મહારાજાને ખર્ચે ૫૦૦૦ સ્વારો રાખવા, અને તેના લશ્કરે ચોકસ ઠેકાણે યાણા રાખવાં. તે ઉપરાંત રજપુતસ્થાનમાં બ્રિટિશોના વ્યવહાર ઉપર અંકુશો હતા તે દૂર કર્યા. “ ઉદેપુર, બેઘપુર, કોટા, ભુદી, અને ચમલ નદીના કાંઠી તરફના કિનારા ઉપરના ખીન્દાં રાજ્યો સાથે કોલકરાઓ કરવાને બ્રિટિશ સરકારને સદર પરવાનગી મળી, ” એ પણ નક્કી થયું. આ તહનામુ થયું તેજ દિવસે કંપનીના મુલકોની મુજબૂની માટે, અને લશ્કરી સહાયતા માટે વડોદરાના રેઝિડેન્ટે એક તહનામા ઉપર સહી કરી. વળી તેજ દિવસે પેશવાએ હેલ્લો ધડાકો બોલાવ્યો. તેણે દગલબાજી કરી રેઝિડેન્ટ ઉપર હેલ્લો કર્યો. તારીખ ૫ નવેમ્બર ૧૮૧૭ના રોજ ખડકી પાસે તેને હરાવ્યો. થોડા માસ પછી તેના નશીબ પ્રમાણે તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો પેન્શનર થઈ ગયો. આ દાખલાનો ડર નહિ રાખી નાગપુરના રાજા આપાસાહેબે નાગપુરની રેઝિડેન્સ ઉપર હેલ્લો કર્યો; અને બે કે બન્નેની ફોર્સમાં મોટો તદ્દાવત હતો, તોપણ સીતામહાદેવીની લડાઈમાં તેણે મોટી શિક્ષત ખાધી. તારીખ ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૮ના રોજ તેને એક કામચલાઉ તહનામા ઉપર સહી કરવા ફરજ પડી. તેની રૂએ ગવર્નર જનરલની મરજી જણાયા સુધી તેને મસનદ ઉપર કાયમ રહેવા દીધો. દરમિયાન રેઝિડેન્ટના ભરોસાના કારભારીના હસ્તક રાજ્યવહિવટ રાખવા તેને જરૂર પાડી. મેહિદપુરની ભારે હાર ખાધા બાદ તેજ દિવસે મંદીસરના તહનામા ઉપર હોલ્કરે સહી કરી. તેથી રજપુત રાજ્યો ઉપરની તેની સત્તા બ્રિટિશને મળી. અમીરખાન સાથે થયેલા કોલકરાઓ તેને કબૂલ રાખવા પડ્યા, તે પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આખરે હોલ્કરને આધીન જૂદારાની સ્થિતિનો અગીકાર કરવો પડ્યો.

૪૩ રજપુતસ્થાન અને મધ્ય ઈન્ડિયાનો ઐતોપસ્ત.

આવાં સાધનોથી લોડ હેસ્ટિંગ્સે તે વખત માટે તો સિંધિયાને અલગ પાડી દીધો મહોટી ફોજની હાજરીને લીધે કદા પ્રમાણે તેને શરતો મંજૂર કરવી પડી પેશવા અને તેના ઈંદાર અને નાગધુરવાળા અને દોસ્તોને નાશવું પડ્યું, અથવા તો તાબે થવું પડ્યું. વડોદરાની અગત્યતા બીજા દરબજાની હતી. કેમકે તેની ફોજનો ડર તેના પડોશીઓ કરતાં તેને પોતાનેજ વધારે હતો આનંદરાઓ ગાયકવાડની જીંદગીનો અંત આવવાની તૈયારી હતી. તેને તેના પગારદાર આરખોએ કેટલાંક વર્ષો થયાં કેદ રાખ્યો હતો. બ્રિટિશ લશ્કરે તેઓને તાબે કર્યા, અને તેના ચડત પગારનો ચુકવેલ કર્યો. ત્યાર બાદ આનંદરાઓ તેના દરબારી લોકોની ખટપટની રહેમ તળે આવી પડ્યા. તેથી તેની રાજ્યનીતિ બ્રિટિશ રેજિડેન્ટના દોરવા પ્રમાણે ચાલવા લાગી. આ પ્રમાણે હોવાથી મરેઠા તરફથી તો કાંઈ ડર રાખવા કારણ રહ્યું નહિ લોડ હેસ્ટિંગ્સે પોતાની હમ્મેશની ચાલાકીથી મધ્ય ઈન્ડિયા, અને રજપુતસ્થાન તો ઐતોપસ્ત કરવાનું કામ તરતજ માથે લીધું બોપાળનો નવાબ, જેણે ઈ. સ. ૧૮૦૯માં બ્રિટિશ રક્ષણ માટે ફાકટ ઈચ્છા રાખી હતી, અને જેણે આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે પોતાના શહેરનો બહાદૂરીથી બચાવ કર્યો હતો, તે તો ગુજરી ગયો હતો. સિંધિયા અને ભોંસ્લેના હલ્લામાંથી બચાવ કરવા માટે અંગ્રેજો દરમિયાનગિરી નહિ કરતા હતા. તેથી તેને પિગરીની મદદ લેવા જરૂર પડી હતી. તેના બેટા નઝરમહમદને ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિએ તારીખ ૧૩મી અક્ટોબર ૧૮૧૭ના રોજ આ પ્રમાણે લખ્યું :— “ પિગરીઓની લૂંટફાટ દબાવી દેવા, અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં લૂંટનું ધોરણ બંધ કરવા બ્રિટિશ સરકારે હવે મજબૂત ઠરાવ કર્યો છે. તે કામ માટે દરેક બાબુથી બ્રિટિશ લશ્કર માળવામાં એકઠું કરવામાં આવે છે. તેથી દરેક રાજ્યે જાહેર કરવું જોઈએ કે, તે દોસ્ત છે કે દુશ્મન

છે. આ કામમાં જે ખાતથી મદદ નહિ કરશે તેને દુસ્ત્રમ ગણવામાં આવશે.”
 બ્રિટિશ દોરતીમાં દાખલ થવા તેને કહેવામાં આવ્યું, તે તેણે કબૂલ રાખ્યું.
 તારીખ ૨૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૮ સુધી આધીન સહાયતાના તહનામામાં તેણે
 સહી કરી નહિ, તોપણ તારીખ ૨૩મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૭ના લોર્ડ હેન્કો-
 વ્હના પત્રથી ભોપાળ બ્રિટિશ રક્ષણમાં આવ્યું. પિંડરી લોકે ઉપર
 તે પછી ધા પડ્યો. તેની અસર ઈન્દોર ઉપર થઈ. અમીરખાં “નવાખ”
 કહેવાતો હતો. લૂટારાઓમાં તે મુખ્ય હતો. લોર્ડ કાર્નવાલિસ અને
 તેની પછી થનારા ગવર્નર જનરલોએ તેને છૂટા રાખેલો, તે વાતનો તેણે
 સારો ઉપયોગ કરી નવાખનો દરજ્જો હાલ ધારણ કરી લીધો હતો.
 વળી હથિઆરને બળે તેણે મ્હોટા મુલકનો કબજો પણ મેળવ્યો હતો.
 તેને તારીખ ૯મી નવેમ્બર ૧૮૧૭ના રોજ પોતાનું રાજ્ય સુધારવાની
 શરતે રક્ષણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. લૂંટફાટ કરવાની આદત
 છોડી દેવી, તેની અવ્યવસ્થિત ફાજને રજા આપવી, બ્રિટિશ સરકાર
 ફરમાવે તેમ રાજકીય સંબંધ રાખવો, અને કહે ત્યારે બાકીનું લશ્કર
 કંપનીને મરણ પડે તે પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવા આવ્યું, એ શરતોથી
 ટાકના નવા રાજ્યકર્તાને, કંપનીને હોલ્કર પાસેથી મળેલો હતો તે મુલક આપ્યો,
 તે સાથે રામચુરાનો કિલ્લો અને ખરગણું વધાર્યાં, અને ત્રણ લાખ
 રૂપિયા રોકડાની બક્ષિસ આપી. આ પ્રમાણે તેણે કબૂલ રાખ્યું. તેથી
 પિંડરીઓને તોપો સહિત ત્રીશ હજાર માણસોની અને તેની બળવાન
 બુદ્ધિની ખામી આવી. ત્રિતુ પાસે એક વખત દસ હજાર લશ્કર હતું.
 આખરે તે જગલમાં મરણ પામ્યો. કરીમ બંને આવી શરણે થયો.
 તેનું સંખ્યાબંધ અવ્યવસ્થિત લશ્કર નાશ પામ્યું. તે બંધાનો સવિરતર
 હેવાલ અત્રે આપવાની જરૂર નથી. માળવાના લોકોની સ્થિતિનો ઢંગ ન
 હોવાથી પિંડરીનું સુદ્ધ મહત્વતાવાળું થઈ પડ્યું. હમેશને તે તેનું સ્થળ

કાઠી નાખવામાં સૈનાપતિઓની ફતેહો કરતાં રાજકીય બંદોબસ્તનો ઈલાજ વધારે ઉપયોગમાં આવ્યો. પુનાના તહનામાના પરિણામ દાખલ રજપૂત રાજ્યો પૈકી કરોલીનું રાજ્ય પ્રથમ રક્ષણ તળે આવ્યું. મરેઠા દુરુમે સાથેના ખડ્ડીના સંબંધોને લીધે કાઠાને ઘણું દુખ વેઠતું પડ્યું હતું, તે પણ તારીખ ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૧૭ના રોજ રક્ષણમાં દાખલ થયું. તેની પછી જોધપુર પણ તારીખ ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરી ૧૮૧૮માં દાખલ થયું. ઉદેપુર, બુદી, (જે ટોકની દક્ષિણે હોવાથી પિંડારી લોકોને નાશી જવાનું બંધ કરવામાં મદદગાર થયું હતું) બિકાનેર, અને કિસનગઢ તહનામાન નકશામાં અનુક્રમે દાખલ થયાં. જેપુરે જે નોકરી કરી હતી તે લોકોને જાણવામાં હતી તેના મજબૂત વાંધા છતાં સર જર્જોર્જ બાલોએ જેપુર સાથેની દોસ્તી તોડી નાખી હતી. તે ધ્યાનમાં રાખી રક્ષણ તળે આવવા જેપુરે આ વખતે આનાકાની કરી, પરંતુ રાજ્યનો અખત્યા દબાવી પડનારા અમીરોની સત્તા, અને ખીજાં રજપૂત રાજ્યોના દાખલાથ અપ્રિય મામલાં મહારાજના વહેમો દૂર થયા. તે વર્ષે પુરું થયા પહેલાં પરતાપગઢ, ડુંગરપુર, જેસલમેર, અને વાંસવાડના રાજાઓ પણ રક્ષણ તળે આવી ગયા. મધ્ય ઈન્ડિયામાં પણ તેટલીજ ત્વરાથી બંદોબસ્તનું કામ ચાલ્યું. ધાર અને દેવાસનાં રાજ્યોને તાગાના દોસ્તો તરીકે કબૂલ રાખ્યાં હોલકર સાથે તહનામું થયું, તેમાં જાહેરાતના રાજ્યને અલગ રાખવા જામિનગત આવ્યું હતું. રજપુતસ્થાનમાં તો સોળ રાજ્યો કબૂલ રાખવા લોડ હેસ્ટિંગ્સને બસ લાગ્યું હતું તેમાં લોડ આમહસ્ટે સિરોહી વધાર્યું. ટોકથી જાલાવાડને અલગ રાખ્યું હતું તે, અને ખીજાં બે રાજ્યો ત્યાર બાદ ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ મધ્ય ઈન્ડિયામાં તો તેનો બંદોબસ્ત એવો બારીક અને ચોકસ ન હતો. માંહેલાંહેની અને લૂટારાઓની લગાઈથી રાજકીય ચિન્હો જેમાં નામુદ થઈ ગયેલા એવા આ મોટા દેશમાંના દરેક

બાગને સુવ્યવસ્થિત આખતાર તળે મુક્યો, એ તેની ગત હતી તેથી રાજ્યના ખોખામાંથી ૧૪૫ રાજ્યો પેદા થયાં. તે બધાં હાલ મધ્ય ઈન્ડિયાના ગવર્નર જનરલના એજન્ટના તાખામાં રાખવામાં આવેલાં છે. બુદ્ધિજીવીમાં પ્રસિદ્ધ રાજ્યો તેહરી, દલિઆ, અને સમથરનાં છે જેવા બાર્થેલમ્યમાં આવેલું છે. તે સાથે બ્રિટિશનો સબંધ ધાગી મુદત પડેલા બોર્ડર્ડ ગયો હતો. તેમાંથી પેશવાની સત્તા ગદ્ય હતી એટલે જરૂરયાત પ્રમાણે તેમની સાથેના કોલકરાઓમાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

—::O*O::—

૪૪. ગુજરાતનો બદોબસ્ત.

પિંડારીના હુકમે મરેદાઓએ ઉત્તેજન આપ્યું, પરંતુ તેથી દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિની પડતી દશા થઈ સિંધ અથવા ફરના પંજાબ શિવાય બીજાં રાજ્યોને મજબૂત કરવા લોર્ડ કોર્નવાલિસ ઇંગ્લેન્ડ હતો, તથાપિ તેમ કરવા હિંદુસ્તાનના નકશામાં જગો રહી ન હતી. લોર્ડ હેન્ટિંગ્ઝે રજપુતસ્થાન સાથે તાખાની દોસ્તી કરી લીધી હતી એટલુંજ નહિ, પણ મધ્ય ઈન્ડિયામાં આવેલા મુલકોમાં તેણે હકુમતોની બાજુ બાંધી લીધી હતી. મધ્ય ઈન્ડિયામાં આવેલાં મધ્યસ્થ રાજ્યોમાં બદોબસ્ત થયો તેની સુવિસ્તર હકીકત આપવા જરૂર નથી. સને ૧૮૧૮ના જૂન માસમાં પેશવાએ મરેદાની સત્તા ઉપરથી હાથ દહાવી લીધો હતો. તે સત્તા સજીવન ન થાય તે માટે અટકાયત તરીકે સખ્યાબંધ રજપુત રાજ્યો રાખવાં એ ડહાપણ ભરેલી રાજ્યનીતિ હતી. તોપણ એ બધાના હક્ક કબૂલ રાખવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, ઈ. સ ૧૮૧૮માં જે રાજ્યોએ બ્રિટિશ રક્ષણ માટે માગણી કરી તે મહોટા રાજ્યોની માગણી માફક બ્યાજખી હતી. તેથી તેઓએ રક્ષણની ચરનો કબૂલ કરી. મહોટાં રાજ્યો સાથે સબંધ બેડનારો ખીજી રીતનો બદોબસ્ત થયો હોત, તો તેવા બદોબસ્ત સામે તેઓએ કતેલ-

મંદીથી તાબે થવાની તારીખ સુધી સામનો કર્યો હતો માટે સર્વે ઠેકાણે
 બધેર ચાલત, અને તેની પણ સામે થાત. મધ્ય ઈન્ડિયામાં દાખલ થયેલ
 બદોબસ્તનુ ધોરણ મુબઈ હાતામાના ગુજરાતના રાજ્યોમા દાખલ કરવામાં
 આવ્યુ. તેની અસર કચ્છ સાથેના બ્રિટિશ વ્યવહાર ઉપર પણ થઈ પુનાના
 તહનામાથી બ્રિટિશ સરકારને વડોદરા સાથેના વ્યવહારમા સને ૧૮૧૭માં
 છૂટ મળી હતી, એ વાત પ્રથમ આવી ગઈ છે. તે ઉપરાત પેશવા
 પાસેથી તેને “ એ તહનામાના પરિશિષ્ટમાં દર્શાવેલા મુલકો અને હક્કો પ્રાપ્ત
 થયા, અને તેમા લખેલા દેશો ઉપરના તમામ જ્ઞાતના દાવા અને હક્ક, અને
 ત્યાના મુખી અને બેગીઆ સાથેના સબધ પેશવા સરકારે છોડી દીધા. ”
 તે પરિશિષ્ટમા આ પ્રમાણે પણ સરત લખી હતી “ મહારાજા રાઓ પડિત
 પ્રધાન બહાદૂરના અમદાવાદ અને ઓરપાડ, અને ગાયકવાડને અપાતી
 વાર્ષિક ખંડણી શિવાયના ગુજરાતમાના સધળા હક્ક અને દેશો. ” તે તહ
 નામાની પદરમી કલમમાં લખ્યું હતુ કે “ કાઠિયાવાડ ઉપરની ખંડણી
 બ્રિટિશ સરકારને આપવામા આવી છે. ” કાઠિયાવાડમાં ચાલતો બદોબસ્ત
 દેખીતી રીતે કામચલાઉજ હતો પેશવાની ખંડણી ઉધરાવવાનો ઈન્તરો ગાયકવાડે
 રાખ્યો હતો. તે શિવાય પણ ગાયકવાડ પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક ઉધરાવતા હતા.
 પુનાના દરબાર તરફથી તેને હરકત થાય તેમ હવે રહ્યુ ન હતુ, કેમકે કંપનીએ
 કરેલા તહનામાથી તેનુ રક્ષણ કરવાનુ હતું. મધ્ય ઈન્ડિયામા સર્વોપરિ સત્તા
 માટે યુદ્ધ ચાલ્યુ, તેમાં ગાયકવાડ ભાગ લઈ શકે તેમ ન હતુ, કારણકે પર્વતો
 અને જંગલોના લીધે માળવાથી તેનો મુલક અલગ પડેલો હતો. વળી પોતાની
 નબળી સ્થિતિ પણ પોતાના જાણવામાં હતી. તેથી સાર્વજનિક શત્રુ સાથે
 ગાયકવાડે લડાઈ નહિ કરતાં જે રાજ્યોનુ રક્ષણ કરવાનુ તેનું કામ હતું,
 તેજ ખંડણી ભરનારાં રાજ્યો સામે તેણે પોતાની ફાળે મોકલવાનું રાખ્યુ.
 દરેક સાલ મુલકગિરીની ફાળે તેના સરદારો લઈ જતા હતા, તેઓ ખેડુતો

તથા જમીનદારો પાસેથી અને તેટલી નાણાંની રકમો કઢાવતા હતા. ખંડૂણી અથવા ધાસદાણો આપનારા રાજગો, લોકો, અથવા ગામડાનાં નામો ઉતારી ફેળવતા સરકારને આપવામાં આવતાં હતાં. અરક્ષિત લોકો ઉપર પંડ માફક પડેલી ફેળવેને રાજ રાખવા, અને ખોરાકી પૂરી પાડવાનાં ખર્ચો તે ઉપરાંત વસૂલ લેવામાં આવતા હતાં. ખંડૂણીને આંકડો મુકરર કરવા સને ૧૮૦૭ માં ઈંગ્લેન્ડ અમલદારોએ કાઠિયાવાડમાં મુલકગિરીની ફેળ સાથે એક કમિશનર મોકલ્યો. તેણે ખંડૂણીઆ રાજ્યો પાસેથી ફેલજમિન નામના દસ્તાવેજો તેમની હદની અંદર તેમની સારી વર્તાણુંક અને મુલેહ અને બદોખરત રાખવાને માટે કરાવી લીધા. ખંડૂણી વખતસર ભરવા સાડે દશ વર્ષ માટે તેમની પાસેથી જમિન લીધા. ઈ. સ. ૧૮૦૮ માં પોર્થમંદર અને નવાનગરનાં દરીઆ કાંઠે આવેલાં રાજ્યોએ ચાંચીઆખોરી છોડી દેવા માટે કોલકરાર કરી આપ્યા ૧૮૧૭ માં પેશવાના હકો હસ્તગત કરી લઈ કાઠિયાવાડના સપૂર્ણ બદોખરત માટે નડતી પ્રથમની અડચણ દૂર કરી. ગાયકવાડને દરમિયાન આવતાં અટકાવવાને હવે કાંઈક કરવાનું મુખર્થ સરકારને યાદી રહ્યું, તે કામ તારીખ ૨૭ અપ્રિલ ૧૮૨૦ ના અગત્યના કોલકરારથી સંપાદિત થયું માઉન્ટ રુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને તે કોલકરારો વડોદરા પાસે કબૂલ કરાવ્યા. તે આ પ્રમાણે હતા “ દેશની આબાદી, મુલેહ, અને નિર્ભયતા વધારવા અને કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડાની ખંડૂણી વસૂલ કરવામા ગાયકવાડ સરકારને તકલીફ ન પડે અને સહેલાઈ થાય તે સાડે બ્રિટિશ સરકાર સાથે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે કે, મહારાજા શિયાળરાઓ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદૂરે કંપનીની સમતિ શિવાય એ બે દેશના રાજ પાસેથી ખંડૂણી ઉધરાવવા કેન્ને મોકલવી નહિ, અને કંપની સરકારની મંનૂરી વગર તે દેશોના જમીનદારો કે ખીબજો ઉપર દાવા કરવા નહિ ” બીજી તરફથી કંપનીએ કબૂલત આપી કે, બદોખરત પ્રમાણે મુકરર થયેલી ખંડૂણી વગર

ખર્ચે વસૂલ કરી ગાયકવાડને આપવી. દામોદર ગોરધન વિ. દેવરામ ઝાનજીના કૃસમાં પ્રિવિ કાઉન્સિલ તારફથી લોર્ડ સેલ્ફર્નના વાપરેલા શબ્દોમાં બોલીએ તો, “ તે તારીખથી કાઠિયાવાડ ઉપરની સર્વોપરિ સત્તા (પેશવા અથવા ગાયકવાડના હસ્તક પેસ્તર રહી હતી તેટલે દરજ્જે) માત્ર બ્રિટિશ સરકારે ચલાવવાનું રાખ્યું. ” આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર ગુજરાતમાં ધણીરણી થઈ. તેની ચાર પોલિટિકલ એજન્સિઓ કરેલી છે. તેનાં નામ કાઠિયાવાડ, મહિકાંઠા, રૈવાકાંઠા, અને પાલણપુર છે. મધ્ય ઈન્ડિયાની માફક તેમા પણ ચાલતી સ્થિતિ કબૂલ રાખી. તારીખ રજી મે સને ૧૮૬૫ના સંયુક્ત રિપોર્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો, “ લોકો અને સંયુક્ત મંડળો તેમજ ગામો, જે તેમના પડોશીથી ભાગ્યેજ જુદાં પડતાં હતાં, અને ધસદાણા નામની ખંડણીનો હિસ્સો આપતાં હતાં તે શિવાય ખીજી રીતે ગાયકવાડ સરકારના તાબામાં હતાં, તે સઘળાં રાજ્યો દાખલ ગણવા શરૂ થયાં. ગુજરાતમાં જ્યારેદરત રાજ્યનીતિ, કે ધડકો ખમનારાં રાજ્યો રાખવા માટે સલાહ રહેા ન હતો. જે લોર્ડ કોર્નવાલિસના મનસુજાને યોગ્ય રીતે છેવટે પહોંચાડવામાં આવ્યો હોત, તો બ્રિટિશ સરકારના વધારે મજબૂત બધારણમાં કાઠિયાવાડ અને મહિકાંઠા પૂરી રીતે ગળત થઈ ગયાં હોત. પરંતુ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે શુદ્ધબુદ્ધિ અને સરખાપણું રાખ્યાં. તેની પછી થનારાઓએ ગુજરાતનાં નખળા અને સંખ્યાબંધ રાજ્યોને “ મહેનત લઈ ટેકો આપ્યો. ” ખાલસા સાથે જોડાઈ જવાની ભમરીમાં પડવામાંથી તેમને બચાવવા માટે દરેક જતનો યત્ન કરવામાં આવ્યો. કાયદાને આધારે નહિ, પરંતુ રાજકીય કૃત્યો અથવા અધિકારની રૂએ સ્થપાયેલી પોલિટિકલ કોર્ટોએ નાનાં રાજ્યોની કોરટો ઉપર દાખ રાખ્યો છે, અને તેમને મદદ કરે છે. મોટાં રાજ્યોનાં હિત રહેલાં હોય એવા અમુક કેસો સંયુક્ત, અથવા રાજસ્થાનિક કોર્ટને સોંપવામાં આવે છે. તેના પ્રમુખ દાખલ કામ કરવા એક બ્રિટિશ અમલદાર આપવામાં આવે છે, આવી યોજનાથી

અને પોલિટિકલ અમલદારોની નત્વર મલાહની મદદથી સેક્રેટો નાનાં રાજ્યો
સોડું હેમિટગ્રાના ધોરણની રચે તહનામાંના નકશોમાં દાખલ થયાં છે તે બધા
અઘાપિ પોતાની સત્તા જાળવી ન્હા છે.

—:૦:—

૪૫. કચ્છનો બદોબ્સત.

કચ્છનો બદોબ્સત કરવો એ વધારે મુશ્કેલીબરેલું હતું તેનું
પરિણામ આજ પચંત નક્કી થયું નથી. હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસની કોઈ બીજી
મુદ્દતે તે સવાલ નિરાકરણ માટે નિકળ્યો હોત તો તેનો ફરજી નૂદીજ
રીતે થઈ ગયો હોત પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો બ્રિટિશ સરકારે
ત્યાના રાજા તેમજ અમીરોને બાંધધરી આપેલી છે, અને તેમની વચ્ચેની
ગેરસમગ્રુતીઓનું અઘાપિ સમાધાન થયું નથી. પદરમી સદીમા જાડેજ
રજપૂતો સિંધમાથી કચ્છમા આવ્યા. તેઓ ફ્રાન્સમાં ચાલે છે તેવો ભાગોભાગનો
રિવાજ પોતાની સાથે લાવ્યા બીજાં મજાકનાં રાજ્યોમાં શુંચવાડો ચાલ્યો
તેમાથી ફરીઆ અને રણમા આવેલા કચ્છને મુક્ત રહેવાનું થયું. તેથી
તેમાં માહોમાહેની લડાઈ ચાલ્યા કરી. વગર હક્કે ગાદી પચાવી પાડવામાં
આવતી હતી, અને બડ થતાં. તોપણ ઇ. સ. ૧૮૦૯ મુઘી વચ્ચે
પડવાનો કંપનીને જોગ આવ્યો નહિ. ૧૮૦૯મા ચાચીઆખોરી બંધ કરવા
માટે કંપનીનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. ૧૮૦૨મા કચ્છે દોસ્તી માટે
માગણી કરી હતી, પણ બ્રિટિશ સરકારે તે નામંજૂર કરી હતી. તે
વખતે સૂચવેલા તહનામાની બે કલમોની આ જગોએ નોંધ લેવી ઉપયોગી
છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, કેટલીક સુશીલતાનું નિવારણ કેવી
મુક્તિ અને ડહાપણથી કરવામાં આવ્યું હતું, અને બ્રિટિશ સાથે ભાંજગડ
નો વ્યવહાર ચાલતો રાખ્યો હતો. આઠમી કલમ આ પ્રમાણે હતી.
“રાજાના ધર્મ પ્રમાણે પવિત્ર ગણાતાં જનવરો, જેવાં કે ગાય, આખલા,

વાહાં, બેસ, પેપર, અને કમ્પ્યુટરનો વધ હિંગ્ગેજોએ કર્યો નહિ ” ખારમી ક્લમ વળી આ પ્રમાણે હતી “ માંડવી શહેર ધર્મનુ પવિત્ર સ્થળ છે. અને તેના રહેવાશીઓ જનવરી ખોરાક વાપરતા નથી, માટે એ શહેરમા કંપનીના નોકરોએ રહેવું નહિ ” પરંતુ આ કરારોથી કંપની દોસ્તી કરવા માંથી અટકી નહિ. દોસ્તી થશે તો તે દેશમાં ગડબડ ઉઠતા વચ્ચે પડવા વારવાર મોલાવવાનું થશે એમ ખરી રીતે કંપનીના મનમાં હતું. ઈ સ ૧૮૦૯માં આંગ્લીઆ ખોરી બંધ કરી બાગેલા વહાણો, અને તેના ખારવાને બચાવવાનો બંદોબસ્ત કરવા ફરીઆઈ રાજ્યો સાથે વાતચીત ચાલી તે વખતે કચ્છ સાથે તહનામાનો સંબંધ થયો. તે વખતે એકલા રાઓ સાહેબ સાથે કોલકરાર થયો એટલું જ નહિ, પણ માંડવીમાં સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરનાર તેના હરીફ હંસરાજ સાથે પણ કોલકરાર કરવામા આવ્યો. આવા અવ્યવસ્થિત દેશ સાથે થયેલા કોલકરારો પળાશે નહિ, એમ પ્રથમથીજ ધારવામાં હતું તેજ પ્રમાણે બન્યું તકરાર ચાલતી હતી તે દરમિયાન રાઓ ગુજરી ગયા. તેના પછી ગાદીએ થનાર રાઓ પણ તરતજ ગુજરી ગયા. ત્યાર બાદ ગાદી માટે લડાઈ ઉઠી તેમાં બારમલજીની ફતેહ થઈ. તેના ધાતકી કૃત્યો અને પેશકદમીઓને લીધે સરકારને વચ્ચે આવવું પડ્યું થોડી મુદત રાજ્યની સુવ્યવસ્થા ચાલી. પરંતુ રાઓએ ફરીથી ખરાબ રસ્તા પકડ્યા. તેણે પોતાના કાકાના દીકરાને માર્યો અને અમીરો ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી તેના સગીર કુંવર દેસલજીને ગાદીનશીન કર્યો હાલના રાજ્યકર્તા તેના પૌત્ર છે. તારીખ ૧૩મી અક્ટોબર ૧૮૧૯ ના તહનામાથી દેસલજીના વંશને રક્ષણની પ્રાપ્તિ થઈ, અને પરદેશી સિપાઈઓ નહિ રાખવા તેણે કમ્પૂલત આપી. “ બ્રિટિશ સરકારની દિવાની અને ફ્રાન્સની હકુમત ” દાખલ નહિ કરવા વચન આપ્યું. તે સાથે પ્રસિદ્ધ રીતે એટલું પણ લખી આપ્યું કે, રૈયતને માથે જુલમ થતો હોય તો તેની કમ્પો સુધારવા ” “બ્રિટિશ સરકારના વિચારો”

અમલમાં લાવવા જોઈએ એ રાજ્યે રાજપ્રીય જુદાગની ગિચ્ચિતિ અને લક્ષ્મી સદાયતાની દ્રવ્ય કમ્પૂલ રાખી. દીકરીઓને દુધ પીતી કરવાનો ચાલ બધ કરવાનો હતો પરંતુ એક કલમ લખલ કર્યા શિવાય ન ચાલે તેમ હતું. તે કલમ વિષે તારીખ ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૮૨૧ના રોજ એલિનરેને એવો વિચાર જણાવ્યો કે, આપણે “તેના બધનથી છૂટા થવા માટે એક ગળા અને ૨૦૦ અમીરોની કમ્પૂલનની જરૂર હોવાથી તેને નાખુદ કરવી” એ ધાણું મુશ્કેલીભરેલું છે ” એ સોળમી કલમ આ પ્રમાણે હતી “કુચ્છની સંમતિથી બ્રિટિશ સરકારે કમ્પૂલ કરે છે કે, જૂદા જૂદા દરતાવેએથી જાડેજા બાયાતો, અને સમગ્ર રીતે કુચ્છ અને વાગડમાં આવેલા રજપૂત રાજ્યકર્તાઓના તમામ ગરાસો જેના કમ્પૂલ બોગવડામાં હોય, તેને માટે તે બાંધધરી આપે છે.” આ પ્રમાણે આ ફરજનો વારસો બ્રિટિશ સરકારે ખુશીથી શિર ઉપર લીધો નથી. એક મજબૂત દેશી રાજ્ય સાથે બાંધધરીવાળા અમીરોના હક્ક જાળવી રાખવાનું કામ મુશ્કેલીભરેલું છે, જેવી સ્થિતિ માલમ પડી તેવીજ લોડ હેસ્ટિંગ્સે માત્ર કમ્પૂલ કરી લીધી. જાડેજા કોર્ટના સ્થાપન થવાની, અને “૧૮૭૫ના બદોબસ્ત અને નિયમો” કહેવામાં આવે છે તેથી, અઘાપિ એ સવાલનું નિરાકરણ થયું નથી. સાફ રીતે માલમ પડી આવે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યના આગળના પ્રતિનિધિઓને કેવી જાતની મુશ્કેલીઓ નડતી હતી. તેથી વળી એમ પણ સાબીત થાય છે કે, પોતાના બદોબસ્તમાં બ્રિટિશ સરકાર હમેશાં ચુસ્ત રીતે આગળની સ્થિતિને વળગી રહેવાની રીતિનેજ પસંદ કરે છે.

—:—0—:—

૪૬. દેશી રાજાનું જાળવાઈ રહેવું.

લગાઈ. તડનામાં, અને બદોબસ્ત માટે લોડ હેસ્ટિંગ્સે કારોબાર સમાન રીતે પ્રસિદ્ધ હતો. તે તડનામાંનો કરનારો હતો તેમજ રાજાએ

નો બનાવનાર હતો. આ વાત ઘણી વાર ભૂલી જવામા આવે છે એક કરતાં વધારે રાજ્યોને ખાલસા થતા તેણે બચાવ્યાં ૧૮૧૯માં તેણે અયોધ્યાના વજીરને રાજની પદવીએ ચડાવ્યો. એમ કરી તેને જાહેર કર્યું કે અયોધ્યાના રાજને દિલ્હિના બાદશાહ તરફથી હવે રાજ્ય ઉપર હક્ક રહ્યો નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ જે બ્રિટિશ સરકારે તે બાદશાહને પેનશન કરી દીધું હતું, અને પેશવાની રાજ્યસત્તાને દબાવી દીધી હતી, તેને રાજનો ઈલકાબ આપી દેવા સત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેણે વળી તારીખ ૨૫મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૧૯ના બુધવારની દોસ્તી અને ઐક્યના તહનામાથી સત્તારાના રાજને “ તેના કુટુંબના મુખ્યએનથી અને માનભરત્યાથી નિર્વાહ થાય તેટલું રાજ્ય ” આપ્યું. તે રાજ્ય પેશવા પાસેથી જીતી લીધેલા મુલકનો ભાગ હતો. આમાં પણ તેની હમેશની રાજ્યરીતિ પ્રમાણે તેણે તે રાજને જુદાંજુદાં રિયતિમાં, અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે તાબાની ઐક્યતાની હાલતમા મૂક્યો, પરંતુ હકુમતવાળાની સાથે તેનો વ્યવહાર બંધ કર્યો, તેની ફ્રાન્સમાં વગર પરવાનગીએ ફેરફાર કરવાની મના કરી, અને તાબાના બહાણીરદારોને બાંધધરી આપી. તેણે નાગપોરના તોફાની રાજને તખ્તબરખાત્ત કર્યો, પરંતુ સગીર વયના સમ્રાજનો ગાદી ઉપરનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્ઝ હોદ્દો છોડી ગયા બાદ સમ્રાજ સાથે તહનામું થયું તે લોર્ડ આમહર્સ્ટના હાથથી થયું. તેમાં પણ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્ઝના વિચારો શરવાતમાં દર્શાવેલા છે. ખાલસા નહિ કરવાની અને આત્મી રિયતિ કાયમ રાખવાની તેની સમ્મતિનો આ દ્રષ્ટાંત છે. (તારીખ ૨૭મી મે ૧૮૧૬ તુ) “ તહનામું પૂરી રીતે અમલમાં હતું; ” “ તથાપિ રાજ માધોજી બોસ્લાએ વિશ્વાસનો અને પ્રજાઓના ધારાનો ભંગ કરી, બ્રિટિશ રેઝિડેન્ટ ઉપર અને પોતાના દોસ્તે પોતાનાજ સ્થાણ માટે નાગપુરમાં રાખેલા લશ્કર ઉપર એકદમ હલ્લો કર્યો; તેથી તહનામું રદ થયું. બંને રાજ્યો વચ્ચેનો મુલોહ અને ઐક્યનો સંબંધ હતો તેનો અત આલ્યો. તેથી નાગપુરનું મન બ્રિટિશ

સરકારની દયા તો આવી, અને મહારાજની ગાદીનું શું કર્યું તે તેની મરજી ઉપર રહ્યું. આ પ્રમાણે તદુનામાં શખ્દો છે, તેમજ પૂર્વનો સબબ યાદ કરી મહારાજને પાછી ગાદી આપી. પુનઃમાં તો એકમંપને તોડી પાડી 'ખાલસા કરવાનું' કામ કર્યા શિવાય ઈલાજ રહ્યો ન હતો. પરંતુ ઇંદોગ, જ્વાલિયર, અને નાથપુરના છતાયેલા રાજગો સાથે તો લોડ હેસ્ટિંગ્સે નરમાસ રાખી, અને અયોધ્યાને જે રિયતિમાં પોતે જોયું હતું તેમાંજ રાખ્યું. તેના બદોબમ્તથી રજપુતસ્થાનની એલ્ગિસ બધાર્, મધ્ય હિંદુસ્તાનના મિલાગોમાં શાન્તિ પ્રસારી, અને ગુજરાતમાંના નાનાં નાનાં રાજ્યોને પણ ખાલસે થવામાંથી બચાવ્યાં. તે ઈન્ડિયા છોડીને ગયો ત્યારે આધીન જુદારાજ અને લશ્કરી સહાયતાનું ધોરણ દરેક સ્થળે સ્થાપિત થઈ ગયું હતું. હિંદુસ્તાનમાં માત્ર સિંધ અને પંજાબ ખ્રિષ્ટિ રક્ષણ તો આવવાં બાકી રહ્યા હતાં.

૪૭. આલતાં રાજ્યો સાથે લોડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં તદુનામાંનાં પ્રકાર.

હવે પછીના પ્રકરણના હવાલથી ખુદ હિંદુસ્તાનનો ચિતાર પૂરો થાય છે તેનું બધાન શરૂ કર્યાં પહેલાં લોડ હેસ્ટિંગ્સે દાખલ કરેલી આધીન જુદારાજી અને સહાયતાની રાજ્યરીતિની મુખ્ય બાબતો વર્ણવવાની જરૂર છે. તેની પૂર્વે થયેલા જનાન ગવર્નર જનરલોએ રાજ્યો સાથે કરેલી શરતો તેણે કરેલી શરતો સાથે સરખાવીએ, અમર તેણે ખ્રિષ્ટિ દોરતીમાં રાજ્યોને દાખલ કર્યાં તેની શરતો જોઈએ, કે છેવટ તેણે કરેલ કોલકેશરોનાં રૂપ જોઈએ, તો દરેક ઠેકાણે તેની ખાશિઅત અને અપૂર્વ ચોજકમુદિ પ્રત્યક્ષ થયા વગર રહેતાં નથી. ઇતિહાસની જુદી જુદી રુદ્ધતો બતાવવા યત્ન થયેલો છે. તે માટે એવેલ વાંઘેલ લઈ શકાય કે, જુદી વ્યવસ્થાના અંતનું બધાન કરનારાં લખાણોમાં હવે પછી થનારાં ફેરફારની છાયા જોવામાં આવે છે, તેમજ નવા જમા-

નાના કોલકારોમાં જરા અસ્ત થતી રજનીતિના કીરણોનું પ્રતિબિંબ - પડેલું છે. લોડ વેલન્ડિના ખ્યાલમાં પેસ્તરથીજ આવી ગયું હતું કે, તેની પછી થનાર હોદ્દાદાર કઇ તરફ વલણ રાખશે; પરંતુ તેના તહનામાં અને લોડ હેસ્ટિંગ્સના કોલકારો વચ્ચે જમીનઆશમાનનો તફાવત છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ખરેદાનું યુદ્ધ થયું તે વખતે લોડ લેકને સહાયતા આપનાર અલ્બરનું રજપુત રાજ્ય હતું તેની સાથે લોડ વેલન્ડિએ કરેલ તહનામાંનો મુકાબલો લોડ હેસ્ટિંગ્સે ૧૮૧૮માં ઉદેપુરના વધારે મોટા રજપુત રાજ્ય સાથે કરેલ તહનામાં સાથે કરતાં વિલક્ષણતા અને બોધ હાંસલ થાય છે. અલ્બરના તહનામાંની પહેલી કલમમાં જનથુની દોસ્તીની શરત છે બીજી કલમમાં એકના મિત્ર તથા શત્રુને બીજાને મિત્ર અને શત્રુ ગણવા એમ લખેલ છે. આ શરતો ગર્ભિત રીતની, અને શામન લોકોને હાજતી રીતની હતી. આગળ ચાલતાં ત્રિજી કલમમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની અથવા મહારાઓ રાજ પાસે ખડ્ગ નહિ માગવાની બાંધબંધી છે. ચોથી કલમમાં હલ્લાની વખતે સઘળી સેનાથી કંપનીને મદદ આપવા રાજ્યે કબૂલત આપી છે કલમ પાંચમાં નીચેના શબ્દોથી બહારના વ્યવહાર ઉપર અકુશ રાખેલ છે. “તેની અને બીજા કોઈ રાજ્યની દરમિયાન ગેરસમજુતી થાય, તો મહારાઓ રાજ્યે પ્રથમ કંપની સરકાર પાસે તે તકરાર રજુ કરવી, કે તેનું ધરમેળે સમાધાન કરે; પરંતુ જો સામા પક્ષકારની હઠીલાઈથી સમાધાની ન થઈ શકે, તો મહારાઓ રાજ્યે કંપની સરકારની મદદ માગવી.” તારીખ ૧૩મી જાન્યુઆરી ૧૮૧૮નું ઉદેપુર સામે લોડ હેસ્ટિંગ્સે જે નમુનદાર તહનાનું કર્યું, તેમાં એજ બાબતની શરત નાખી છે. તેની સાથે મુકાબલો કરતાં આ શરત વિલક્ષણ લાગે છે. જનથુની દોસ્તી, ઈંડ, અને હિતનું સચુક્તપણું જાહેર કર્યા બાદ બીજી કલમમાં સાદ અને સંક્ષેપજ્ઞ જણાવ્યું છે કે, “ઉદેપુરના રાજ્ય અને મુલકનું રક્ષણ કરવા ખ્રિસ્તી સર-

કાર બંધાય છે, ” તેના બદલામાં ત્રિશુ કલમમાં ચોટસ રીતે ચૂંટની ફરજો દર્શાવી છે. “ ઉદેપુરના મહારાણા બ્રિટિશ સરકારના હમ્મેશાં આધીન સદાય-કારીપણામાં રહેશે, અને તેની સર્વોપરિ સત્તાનો અંગીકાર કરશે, અને ખીજાં રાજ્યો સાથે કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર રાખશે નહિ. ” આ પ્રમાણે બહારનો સબંધ બંધ કરવાથી દેખીતી રીતે કોઈ જાતની ગેરસમજાણ થાય તેમ ન હતું. પરંતુ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ એટલાથી સંતુષ્ટ રહે તેમ ન હતું. વળી ચોથી કલમથી બ્રિટિશ સરકારની સંમતિ વગર ખીજાં રાજ્યો સાથે વ્યવહાર રાખવા મના કરી. જુદાં (રાજ્યોને એક ખીજાંથી બલમ રાખવાં) એજ તેની રાજ્યનીતિની આવી હતી. અલ્વરની સાથેના તહનામાની પાંચમી કલમથી વળી આ તહનામાની પાંચમી કલમ વિવક્ષણ હતી. “ ઉદેપુરના મહારાણાએ કોઈના ઉપર પહેલી ચઢાઈ કરવી નહિ, અને જો અકસ્માતથી કોઈ સાથે તકરાર ઉઠે, તો તે બ્રિટિશ સરકારની મુનસબી ઉપર સોંપવી, અને તે ઠરાવ કરે તે ખરો. ” એ કામ કંપનીએ કેવી રીતે અને કેવા યત્નોથી કરવું, તે બાબત કોઈ બતાવ્યું નથી. તેની પાસે તકરાર રજુ કરવી, અને તેનો તેણે ફેસલો કરવો, પછી તે મહારાણાના કામમાં ધાય, કે ગેરલામમાં. છઠી કલમ ખુલ્લી વિષે છે. તેમાં પણ ફરીથી જાગુવ્યું છે કે, “ ખુલ્લી માટે પણ ખીજી કોઈ સત્તા સાથે મહારાણાએ સંબંધ રાખવો નહિ ” સાતમી કલમ ઉદેપુરને લગતી એક ખાસ બાબતની છે. તે એ છે કે અયોધ્ય સાધનથી તેની પાસેથી લીધેલો મુલક પાછો આપવો. આઠમી કલમમાં તે રાજ્યની લખ્કરી ફરજો બતાવેલી છે. “ બ્રિટિશ સરકાર માગે ત્યારે સાધન પ્રમાણે ઉદેપુરનું લખ્કર આપવું. ” અલ્વરની સાથે થયેલ તહનામામાં લખ્યું છે કે, “ કંપની સરકારના કબજામાં હાલ મુલકો છે, તે અથવા તેના કિદુસ્તાન માંહેના દોસ્તોના મુલકો ઉપર કોઈ દુસ્મન હલ્લો કરવા ઈરાદો રાખે તો ” આ ધરત ઉદેપુર સાથેના તહનામામાં નથી. બ્રિટિશ સરકાર

ફક્ત ઉદ્દેશ્યર પાસે માગણી કરે કે તેણે સાધન પ્રમાણે મદદ આપવી. છેવટે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની આયધરીથી બ્રિટિશ કોર્ટો વચ્ચે ન આવે એ ચરત સાફ રીતે બતાવેલી છે “ મહારાજા પોતાના દેશના સ્વતંત્ર રાજ્યકેના રહેશે, અને તેની અંદર બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવામા આવશે નહિ ”

—::0:—

૪૯. નવાં રાજ્યો ઉત્પન્ન કરનારા કોલકરારોના જમુના.

બેશક જમાનાની અને રિવાજ કાયદાની અસરથી લોર્ડ વેલસલિના તેમજ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના તહનામાની કિમ્મત ઘસાઈ જઈ સામાન્ય ચર્ચા ગઈ છે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રથમ થતાં ત્યારે તો ગ્રૂદીજ રાજનીતિ અને જમાનાનાં તે મૂલ્યવનારાં હતાં. તહનામાં કરવાની બન્ને મુદ્દતોમાં નવાં રાજ્યો પેદા થયાં. તેના સંબંધમા કરેલા દસ્તાવેજો અથવા તહનામાંમાં એવીજ રીતની વિલક્ષણતા જોવામા આવે છે. જેમકે લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશવાની સત્તાના જોખમાથી સતારા બચાવી કાઢ્યું, તેવીજ રીતે તેની આગળ થનારા હોદ્દેદારે ટિપૂના રાજ્યમાંથી કુર્ગ પેદા કર્યું. એકજ કૃત્યની નોંધ લેનારા જે કોલકરારોમાં જે તફાવત છે તેજ તફાવત લોર્ડ કોર્નવાલિસની અને પિંડારી યુદ્ધની પછી ચલાવેલી રાજ્યનીતિમા જોવામાં આવે છે. શિક્ષા દાખલ કરીને પછીથી ખાલસા કરવું પડ્યું, અને મરદ વારસને અભાવે રાજા ગુજરી જવાથી સતારાને ખાલસા કરી દેવું પડ્યું એ પ્રસિદ્ધ છે. તારીખ ૩૧મી માર્ચ ૧૭૯૩ના કોલકરારો જે કુર્ગ સાથે થયા, તેમાં રાજાએ કરેલી નોકરી અને લોર્ડ કોર્નવાલિસનો ઠરાવ કે, “ ટિપૂથી તેને તદ્દન સ્વતંત્ર કરવો અને કંપનીના રક્ષણ નીચે તેને તથા તેના મુલકને લેવાં ” એમ લખેલું છે. વાર્ષિક ખંડણી ભરવા રાજા ઉપર બંધન નાખેલું છે. બીજી સત્તાઓની સાથે તેના સંબંધની બાબતમાં, કે બ્રિટિશ સલાહને તાળે રહેવા માટે એકે પણ શબ્દ નથી. કંપનીએ મુબલત આપી છે કે, “ ફક્ત કલમ:- રાજાનું દિલ મ્હોડુ છે તેથી તે પોતાની

રૈયતના મુખ માટે દરેક જાણે રાખશે, એવો ભરોસો બન્યા તેના દેશની
 બંદરના ગળપરહિરમાં કપની તરફથી વચ્ચે આવવાનો કોઈ દિવસ દરારો
 થશે નહિ ” આ ગજ ફાકટ ભરોસાથી અને અંકુશના અભાવથી ઈ. સ.
 ૧૮૮૪ માં અથડાયું. સતારાનું રાજ્ય વધારે અગત્યતાવાળું હતું. તેને તારીખ
 ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૧૯ના રોજ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે જન્યુની સત્તા સહિત નવું
 ખનાવેલું રાજ્ય આપ્યું, પરંતુ રાજની ઉપર બધન રાખ્યું કે, “ બ્રિટિશ
 સરકારની સાથે આધીન સહાયતાનો સંબંધ રાખવો, અને બધી બાબતનાં
 બ્રિટિશ એજન્ટની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું. ” પરદેશી રાજ્યો સાથે વ્યવહાર
 બધ ક્યો એટલુંજ નહિ, પણ તેના તાબામાં ન હોય એવા દક્ષિણના
 શરદારો અને જહાગીરદારો સાથે પણ વ્યવહારની મના કરી. “ દેશનો સંધળો
 વહિવટ ” સોંપવામાં આવ્યો, પરંતુ “ સમજા અને હદપણથી ” તે ચલા-
 વવાનો હતો પર રાજ્યને ગુન્હેગારો સોંપવા જ્યાં તેમની પાસેથી ગુન્હે-
 ગારોને લેવાની બાબત, જંગલના હક્ક વિષે, અને વેપાર સંબંધી હક્ક વિષે
 બદોબસ્ત ક્યો. તહનામાવાળા જહાગીરદારોને બાંધકરી આપવામાં આવી.
 આવા વધારે પ્રજાનો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ આટલાથીજ જણાઈ
 આવે છે કે, લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે દાખલ કરેલ રાજનીતિમાં પ્રસિદ્ધ રીતનો
 તફાવત હતો. બ્રિટિશ દેસ્તો સાથેના સંબંધોમાં વધારે સુધારો કરવા તેને
 હમેદ હતી, એમ માનવા કારણ છે. “ આધીન સહાયતા ” એ શબ્દો તેણેજ
 યોજી કાઢ્યા હતા જે કે તેના વખતમાં તે સહાયતા લશ્કરી મદદનીજ
 ગણાતી હતી, અને રાજ્યોને એક ખીજથી અલગ રાખવા માટે જમરી
 ચુસ્તારી રાખવાની હતી, તોપણ જેમ જેમ કપનીની સત્તા વૃદ્ધિગત થતી
 ગઈ, - તેમ તેમ તેણે બેસક બૂદ્ધારા ઉપર કમતી જોર રાખ્યું હોય,
 અને સહાયકારીપણા અને ઐશ્યને વધારે આગળ લાવવાનું કર્યું હોય ખરું.
 સેક્રિટ ગઈરેટરોએ તેની સાથે જે વર્તણૂક ચલાવી તેથી તે નાહમેદ થઈ

ગયો. છ. સ. ૧૮૨૩માં તે હિંદુસ્તાન છોડીને ચાલ્યો ગયો તેની પછી
 થનારા ગવર્નર જનરલોએ રાજ્યોની અદરના વહિવટ ઉપર જૂદાંજૂદાં અને
 દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની જરૂરો નાખી મૂકેલાં ગદર ઉઠ્યો ત્યાં
 સુધી તે પ્રમાણે ચાલ્યું. જૂદીજ રીતની નવી રાજ્યનીતિ દાખલ કરવા
 અને રાજકીય સંબંધો સલાવવાના વધારે ચોકસ નિયમો લાગુ કરવા માટે
 એ મદદથી એક અમ્મી તક હાથ લાગી.

—::*~0*~::—

પ્રકરણ ૫ મું

દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિ સાથે ખાલસા
 કરવાનો સંબંધ.

૪૬. તટસ્થપણાની અને જૂદાંજૂદાં રાજ્યરીતિઓ ખાલસા
 થવાનું દ્વાર છે.

—::*~0*~::—

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન અને લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ જે મુલકો ખાલસા
 કર્યા, તેની હકિકત વગર પિંડારી પુદ્ધતી શિખવાતો ધડો અશૂન્ય રહી જાય.
 અવ્યવસ્થિત રાજ્યોને ખાલસા કરી દીધા, તેથી જૂદાંજૂદાં અને દરમિયાન-
 ગિરી નહિ કરવાની રાજ્યરીતિને નિયમિત છૂટો કરતાં પણ વધારે નાશકારક
 અસર થઈ એક ગવર્નર જનરલના ખાસ વિચારથી, કે તેની આગળના
 રાજ્યવહિવટની રાજ્ય ખતાવવાની રીતિ સામેની ક્ષણિક પ્રતિક્રિયાથી માત્ર
 મુલક ખાલસા કરવાનો ખતાવ ખતો હોતો એમ ન હોય તેનો આધાર

તે એક ભિન્ન રાજ્યરીતિની મહત્વતા ઉપર દતો. જે સંખ્યાબંધ ચાલણ પડેલાં ગાળ્યોના અંદરના કારોબારમાં દરમિયાન નહિ આવવું એ રાજ્યીય ધોરણમાં જરૂરની આજત હતી, તે શુલકને ખાલસા કરી દેવા એ પણ એક સુધારો કરનારો ધડો હતો. ખાલસા કરવાના બેખમને પૂરી રીતે સમજવાતી જરૂર હતી. તાળાનાં દોરતીવાળા રાજ્યો સાથેના વ્હાણ કરનારી સુધરેલી સત્તાના સંબંધોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો જોઈએ, એમ બ્રિટિશ પ્રબ્ધ તેમજ ઈન્ડિયાના રાજ્યોને તસલ્લી કરવા માટે જે દેશી રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા હોય, તેને ખાલસા કરી દેવાના સ્પષ્ટ પુરાવાને પણ સમજવાતી જરૂર હતી. તેના ધડા કુંગા અયોધ્યા, સતારા, અને નાગપુરના દાખલાથી મળી આવતા હતા. ગદર થયા પછી લોડે હેસ્ટિંગ્સને પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત રાજ્યરીતિ, જે તેણે પછીથી સુધારી, તેના બદલામાં સહાયકારીપણા અને ઐક્યના વધારે બહોળા ખ્યાલ સાથે રાજ્યોને આંગિક જવાબદારીનો પણ ખ્યાલ થવો શરૂ થયો. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીતને અયોગ્ય મર્યાદા સુધી ખેંચી જવામાં રૂપનીના અમલદારો, તેમજ રાજ્યો ખુદના ઉપર જવાબદારી રહેતી હતી તેનો ઈલાજ શુલકો ખાલસા કરી દેવા શિવાય રહ્યો ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં ઇંદોરની મહેલાતમાં મહારાજા હરિરાઓની પાછળ તેની અસંતુષ્ટ રૈયતની એક ટુકડી પડી. તેને તથા તેના જીલ્લા દિવાનને મારી નાખવાનો તેનો ઈરાદો હતો. તોપણ તટસ્થ સ્થિતિમાંથી ગવર્નર જનરલ ચલ્યો નહિ. ઈન્ડિયા સરકારે કબૂલ કર્યું કે, તે રાજ્યનો રાજવહિવટ હાંકતો ખાત છે, પરંતુ દરમિયાન આવવાથી રાજ્યની અંદરના કામકામોમાં લાંબી મુદત ચેકાવું પડે, અને તેમ કરવું એ તેમના કહેવા પ્રમાણે “મહારાજાની સ્થિતિ અને સરકારની રાજ્ય-નીતિ” થી વિરુદ્ધ હતું. આવી દલીલનું બ્યાજખી પરિણામ એ થયું કે, ખીજું ચિંતારી મુદ્દ જાગ્યું ત્યાં સુધી એકાગ્રણ રાખવી પડી, અથવા ગેર-

બંદોબસ્તને ગદરનું રૂપ ધારણ કર્યું તે પહેલાં અવ્યવસ્થા દૂર કરવા કેટલાક મુલકો ખાલસા કરવા પડ્યા. ફરતી રાજ્યનીતિને લીધે જે ઈલાકાએ યોગ્યતા પડ્યા તેનો દ્રશ્ય-અંત ખંભાતના છેવટના મામલાથી સિદ્ધ થાય છે. તેના સંબંધના કાગળો પાર્લામેન્ટની આગાથી છપાઈને બહાર પડ્યા છે તારીખ ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ના રોજ હથિઆરનું ટોળાએ નવાળને શેહેર બહાર હાંકી કાઢ્યો, તેના અગ્રિય કારભારીના હુકમી ફત્તે સહન નહિ થવાથી શેહોએ આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હતો. નવાળે મદદ માગી. એવી સરતે તે મદદ આપવામાં આવી કે, બ્રિટિશ રાજની “ દરમિયાનગિરી કાંઈ ખરું કરાર કર્યા વિના કબૂલ રાખવી જોઈએ. ” લશ્કરની મદદથી પાછો બંદોબસ્ત સ્થાપિત થયો. નવાળને એક ખાસ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહ અને મદદ કબૂલ કરવા દરજ પડી. તેમજ બ્રિટિશ અમલદાર જે સુધારા કરે તે કરવા દેવા તેને હા પડવી પડી. રાજ્યની લગભગ સણી સરકારે હાથમાં લીધી તે પહેલાની, અને તેની પાછળની મુદતના મોટા અંતરથી આ બે ઐતિહાસિક બનાવો જૂના પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં હોલકરની મામણી નામજૂર કરી, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની અસલતોમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિનું પ્રાધાન્ય હતું ઈ. સ. ૧૮૯૦માં બ્યારે બ્રહ્મચર્યાજીના સાહેબની માગણી સાંભળવામાં આવી, ત્યારે મુલકો ખાલસા કરવાની રાજ્યનીતિ વખોડાઈ હતી, અને સણી સરકારના અને તેણીના દોસ્તોના એકબીજાને લીધે સુધારો કરવા માટે અસરકારક અને વખતસર મદદની જરૂર હતી. પણ યોગ્ય વખતે દરમિયાનગિરી નહિ થવામાં ઘણી વાર સરકારની સાથે દોરતી રાખનારાં રાજ્યોનો દોષ હતો. તેમાં કાંઈ સરકારનો દોષ ન હતો. દુર્ગુણી અને જુલમી રાજાઓ પોતાના રાજ્યની નૈકા અવશ્ય ખાલસે થવાની ખડક ઉપર હાંકી જશે, એમ બધાં સુધી કબૂલ કરવામાં આવ્યું ન હતું, અને તે વખત પર્યન્ત એ બધું છેવટને માટે વહસરાયની નવી રાજ્યનીતિથી

તે એક મિત્ર રાજ્યરીતિની મદતવા ઉપર હતો. જે સંખ્યાબંધ અલગ પડેલા રાજ્યોના અંદરના કારોબારમાં દરમિયાન નતિ આવતું એ રાજકીય ધોરણમાં જરૂરની આજ્ઞા હતી, તે મુલકોને ખાલસા કરી દેવા જે પણ એક સુધારો કરનારો ધરો હતો. ખાલસા કરવાના જોખમને પૂરી રીતે સમજવાની જરૂર હતી. તાબાનાં દોષ્ટીવાળાં રાજ્યો સાથેના રક્ષણ કરનારી સુધારેલી સત્તાના સંબંધોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો જોઈએ, એમ બ્રિટિશ પ્રબલ તેમજ ઈન્ડિયાના રાજ્યોને નસલ્લી કરવા માટે જે દેશી રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા હોય, તેને ખાલસા કરી દેવાના અષ્ટ પુરવાને પણ સમજવાની જરૂર હતી. તેના ધડા કુર્ગ અયોધ્યા, સતારા, અને નાગપુરના દાખલાથી મળી આવતા હતા. ગદર થયા પછી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સને પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત રાજ્યરીતિ, જે તેણે પછીથી સુધારી, તેના બદલામાં સહાયકારીપણા અને ઐક્યના વધારે બહેળા ખ્યાલ સાથે રાજ્યોને આંગિક જવાબદારીનો પણ ખ્યાલ થવો સર થયો. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીતને અયોગ્ય મર્યાદા સુધી ખેંચી જવામાં કંપનીના અમલદારો, તેમજ રાજ્યો ખુદના ઉપર જવાબદારી રહેતી હતી તેના ઈલાજ મુલકો ખાલસા કરી દેવા શિવાય રહ્યા ન હતા. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં ઇંદોરની મહેસાતમાં મહારાજા હરિરાઓની ખાકળ તેની અસંતુષ્ટ રૈયતની એક દુકડી પડી. તેને તથા તેના જીલ્લા દિવાનને મારી નાખવાનો તેનો ઈરાદો હતો. તોપણ તરતથી સ્થિતિમાંથી ગવર્નર જનરલ ચલ્યો નહિ. ઈન્ડિયા સરકારે કબૂલ કર્યું કે, તે રાજ્યનો રાજવહિવટ ઠપકાને પાત્ર છે, પરંતુ દરમિયાન આવવાથી રાજ્યની અંદરના કામકામોમાં લાંબી મુદત ચોક્કસ પડે, અને તેમ કરવું એ તેમના કહેવા પ્રમાણે “મહારાજાની સ્થિતિ” અને સરકારની રાજ્ય-નીતિ” થી વિરુદ્ધ હતું. આવી દલીલનું બ્યાજખી પરિણામ એ થયું કે, ખીલ્ડી પિંડરી મુદ્દા જામ્યું ત્યાં સુધી એકાગળ રાખવી પડી, અથવા ગેરુ

અંદોળરતે ગદરનું રૂપ ધારણ કર્યું તે પહેલાં અવ્યવસ્થા દૂર કરવા કેટલાક મુલકો ખાલસા કરવા પડ્યા. ફરતી રાજ્યનીતિને લીધે જે ઈલાકાએ યોગ્યતા પડ્યા તેનો પ્રધાનત ખંભાતના છેવટના મામલાથી સિદ્ધ થાય છે. તેના સબધના કાગળો પાર્લામેન્ટની આગાથી છપાઈને બહાર પડ્યા છે તારીખ ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૦ના રોજ હથિઆરખ ટોળાએ નવાબને શહેર બહાર હાકી કાઢ્યો, તેના અગ્રિય કારભારીના હુકમી ફત્તેહા સહન નહિ થવાથી લોકોએ આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો હતો. નવાબે મદદ માગી. એવી સરતે તે મદદ આપવામાં આવી કે, બ્રિટિશ રાજની “ દરમિયાનગિરી કાંઈ ખસુ કરાર કર્યા વિના કબૂલ રાખવી નોંઈએ. ” સરકારની મદદથી પાછો અંદોળરત સ્થાપિત થયો નવાબને એક ખાસ પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહ અને મદદ કબૂલ કરવા ફરજ પડી. તેમજ બ્રિટિશ અમલદાર જે સુધારા કરે તે કરવા દેવા તેને હા પડવી પડી. રાજ્યની લગભગ સણી સરકારે હાથમાં લીધી તે પહેલાંની, અને તેની પાછળની મુદ્દતના મોટા અતરથી આ બે ઐતિહાસિક ખતાવો જૂદા પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં હોલકરની મામણી નામ જૂર કરી, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની મસ્લનોમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિનું પ્રાધાન્ય હતું ઈ. સ. ૧૮૯૦માં ત્યારે બક્ષરઆલીખાન સાહેબની માગણી સામળવામાં આવી, ત્યારે મુલકો ખાલસા કરવાની રાજ્યનીતિ વખોડાઈ હતી, અને સણી સરકારના અને તેણીના દોસ્તોના ઐક્યને લીધે સુધારો કરવા માટે અસરકારક અને વખતસર મદદની જરૂર હતી. પણ યોગ્ય વખતે દરમિયાનગિરી નહિ થવામાં ઘણી વાર સરકારની સાથે દોસ્તી રાખનારાં ગુજ્યોનો દોષ હતો. તેમાં કાંઈ સરકારનો દોષ ન હતો. દુર્ગુણી અને જુલમી રાજાઓ પોતાના રાજ્યની નૈકા અવશ્ય ખાલસે થવાની ખડક ઉપર હાકી જશે, એમ જ્યાં સુધી કબૂલ કરવામાં આવ્યું ન હતું, અને તે વખત પર્યન્ત એ ભયને છેવટને માટે વાહસરાયની નવી રાજ્યનીતિથી

તે એક બિન્ન રાજ્યરીતિથી મહત્વતા ઉપર હતો. જો સંખ્યાબંધ અલગ પડેલાં રાજ્યોનાં અંદરના કારોબારમાં દરમિયાન નહિ આવતું એ રાજ્યીય ધોરણમાં જરૂરની આવડત હતી, તો ગ્રહકોને ખાલસા કરી દેવા એ પણ એક સુધારો કરનારો ધડો હતો. ખાલસા કરવાના જોખમને પૂરી રીતે સમજવાની જરૂર હતી. તાળાનાં દોરતીવાળાં રાજ્યો સાથેના ચક્ષુ કરનારી સુધારેલી સત્તાના સંબંધોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો જોઈએ, એમ બ્રિટિશ પ્રબલ તેમજ ઈન્ડિયાના રાજ્યોને તસલ્લી કરવા માટે જે દેશી રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા હોય, તેને ખાલસા કરી દેવાના સ્પષ્ટ પુરાવાને પણ સમજવાની જરૂર હતી. તેના ધડા કુર્ગ, અયોધ્યા, સતારા, અને નાગપુરના દાખલાથી મળી આવતા હતા. ગદર થયા પછી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સને પ્રાપ્ત થયેલી અદ્ભુત રાજ્યરીતિ, જે તેણે પછીથી સુધારી, તેના બદલામાં સહાયકારીપણા અને ઐક્યતા વધારે બહોળા ખ્યાલ સાથે રાજ્યોને આંગિક જવાબદારીના પણ ખ્યાલ થવો શરૂ થયો. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીતને અગ્રેય મર્યાદા સુધી ખેંચી જવામાં કપનીના અમલદારો, તેમજ રાજ્યો ખુદના ઉપર જવાબદારી રહેતી હતી તેનો ઈલાજ મુલકો ખાલસા કરી દેવા શિવાય રહ્યો ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૩૫માં ઇંગ્લેન્ડની મહેલાતમાં મહારાજા હરિશચોની પાછળ તેની અસંતુષ્ટ રૈયતની એકે કુટ્ટી પડી. તેને તથા તેના જીલ્લા દિવાનને મારી નાખવાનો તેનો ઈરાદો હતો. તોપણ તટસ્થ સ્થિતિમાંથી ગવર્નર જનરલ ચલ્ડે નહિ. ઈન્ડિયા સરકારે કબૂલ કર્યું કે, જે રાજ્યનો રાજવહિવટ કંડકને પાત્ર છે, પરંતુ દરમિયાન આવવાથી રાજ્યની અંદરના કામકામોમાં લાંબી મુદત રોકાવું પડે, અને તેમ કરવું એ તેમના કહેવા પ્રમાણે “મહારાજાની સ્થિતિ” અને સરકારની રાજ્યનીતિ” થી વિરુદ્ધ હતું. આવી દલીલનું બ્યાજખી પરિણામ એ થયું કે, ખીલ્તું પિંડારી મુદ્દ જામ્યું ત્યાં સુધી એકાગળ રાખવી પડી, અથવા ગેર-

૫૦ બાદશાહી અથવા સ્થાનિક હિંદુના કારણથી મુલકો

ખાલસા કરવા પડ્યા હતા.

પણ બ્યારે મહેલો ગેરબંદોબસ્તના લાખા કમથી ખાલસા થવાનું પરિણામ ખરેખર નિપજ્યુ, ત્યારે માલમ પડ્યું કે થોડી મુદતની દરમિયાન ગિરી અને મુધારા દેશી રાજ્યના ટકાવ અને બચાવ માટે કાંઈ ભાર ન હતા હવે એટલું તપાસવાની જરૂર થાય છે કે, આ ધડો રાજ્યોને કયા સાધનોથી શિખવવામાં આવ્યો, અને બ્રિટિશ રાજને કેવી રીતે ખાતરી થઈ કે તેના દોસ્તોના અદરના કારોબારમાં તે બેસીકર રહ્યું એ તેઓને તહનામાના નકશામાં દાખલ ન કર્યા એના જેટલુંજ બૂલ બરેલું હતું. એ બાબતને વિચાર કરતાં “ લાખો રૈયતનાં દુ.ખ ” અને “ રૈયતના કલ્યાણ ” માટે મુલકો ખાલસા થયા તેની, અને બાદશાહી કારણથી થોડે ભાગે કે પુરી રીતે ખાલસા થયા તેની વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જોઈએ. આ વિધ્યના બીજી રીતે પણ વિભાગ થઈ શકે છે. તે એ છે કે, રાજ્ય કરનાર રાજકુટુંબ હોય તે છતાં જબરાઈથી કયા રાજ્યોને ખાલસા કર્યા, અને કયાં રાજ્યો રક્ષણ તળેથી પોતાની મેળે નિકળી જઈ ગળત થવાની નરમ ક્રિયાને તાળે થયાં. મુલકો ખાલસા કરવાનું કામ ગભીર રાજનીતિનું પરિણામ હતું. તે કાંઈ આકસ્મિક કામ ન હતું આ વિભાગ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એ મૂળ ધોરણ ઢંકાઈ જાય છે. સતારા, કોલાબા, ઝાંસી, અને નાગપુરનાં રાજ્યો ખાલસે કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં. તેનું કારણ એ ન હતું કે, હિંદુ બ્યવહારશાસ્ત્રમાં તેમજ ઈન્ડિયાના જનમંડળના મત પ્રમાણે ગાદીના વારસામાં અસલ તફાવત રહેલો છે. તેમજ રાજસત્તાના વારસા માટે દત્તક લેવાય છે, અને ખાતગી મિલકતના વારસા માટે અને ધર્મસબંધી કારણો માટે દત્તક લેવાય છે, તેમાં તફાવત છે એ પણ તેનો સર્વજ્ઞ ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૪માં ઇંદોરની

ગાદીની બાબતમાં, અથવા ઇ. સ. ૧૮૫૨માં કરોલીની ગાદીની બાબતમાં સત્તાધીશોને “ રક્ષિત રાજ્યોના કારોબાર માટે ગોઠવણ કરવાનો ” રમ્તો ખુલ્લો થયો. પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં જે સત્તાઓએ સર્વોપરિપાલ્યું ધરાવ્યું હતું, તેમણે પણ તાબાના રાજાઓની ગાદીના વારસા માટે બદોલત કરવાનો હક્ક સ્વાધીન રાખ્યો હતો. કોઈ સગાને કે દત્તક લઈ, જેને રાજગાદી આપવામાં આવતી હતી, તેને કબૂલ રાખવા સારૂ તેઓ શરતો કરતા હતા. મરજીમાં આવે તો રાજ્યો લોપવાના પ્રચારથી કાયદો મેળવવા હિંદુસ્તાનની સરકારને કાયદા અને આગળના દાખલા પ્રમાણે ચોખ્ખો હક્ક હતો. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો રાજકીય કામકાજો ચલાવવા અને તેનો નિર્ણય કરવા “ કાયદો ” જેજ નહિ, તેથી તેવા “ કાયદા ” ની ફોગટ મદદ માગવાનું પ્રિટિશ સરકાર અને તેના દોસ્તોના સમયમાં બન્યું જ નથી. રાજ્યનીતિ એ શબ્દમાં શુદ્ધબુદ્ધિ, કાયદાની સમાનતા, અથવા રિવાજને માત્ર આપવાનો સમાવેશ થાય છે. તે અનુસાર કાયો થયે જાય છે. જાનગઈથી દરમિયાનગિરી કરીને કે હક્ક કુખાવવાથી મુલકો ખાલસે થયા, તેનો વિચાર કરવો એ ગોણુ વાત છે. મુલકો તો જાહેર ગત્યનીતિના સમયથીજ ખાલસે થયા. તેમાં પણ જાણુવા જોગ તદ્દાવત આ છે. કેટલાંકને રાજ્યના અધેર અને સ્થાનિક કારણોને લીધે ખાલસા કરવામાં આવ્યાં, અને કેટલાંકને સામ્રાજ્યના લક્ષ્કરી અને સાર્વજનિક હિતને માટે જોડી દેવામાં આવ્યાં. સિંધ અને પંજાબ ખીજા પ્રકારમાં આવે છે. પરંતુ સીખ લોકોની સાંથે સંબંધ બાંધ્યો, તેમાં “ લોકહિત ”નું કારણ હતું. સ્થાનિક અને રાજકીય કારણો માટે જે મુલકો ખાલસા કરવામાં આવ્યા, તેમાંથી સર્ચા માટે કુર્ગ, અયોધ્યા, અને નાગપુરનાં રાજ્યો ચુટી કાઢવા જેવાં છે. સત્તારાને ખાલસે કર્યું તેમાં તો બન્ને પ્રકારના સમયો લાગુ થઈ શકે તેમ છે. રાજના. કસ્યાણુ અને જરૂરયાત માટેજ હમેશનો ખ્યાલ રાખી સિંધ

અને પંખળ ખાલસે કરવામાં આવ્યાં હતાં. બાકીનાં ખાલસે કંઈ તેને તો અવ્યવસ્થિત રાજ્યવહિવટ અને લાખો લોકોના દુઃખની દરમિયાન નહિ આવવાની રાજ્યનીતિના પરિણામરૂપ રાજ્યપ્રકરણી કારણ લાગુ થાય છે. નાના નાના દેશો ઇંગ્લેન્ડના રાજ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા, તેનું ખ્યાન કર્યા પહેલાં સિંધ અને પંખળ વિષે ખોલવું વધારે સુગમતાવાળું છે

—::*::—

૫૧. સિંધ ખાલસે કરવાનાં બાદશાહી કારણો.

સિંધ કબ્જે કરી ઈ. સ. ૧૮૪૩માં સર ચાર્લ્સ નેપિયરે એવું રમુજ વાક્ય કાઢ્યું કે, “ મેં ખોડું કર્યું ” સિઝરના વધારે પ્રસિદ્ધ વાક્યના કરતાં આમાં વધારે સક્ષિપ્તપણું રહેલું છે. ઉપલું વાક્ય સર ચાર્લ્સ નેપિયરે દિલ્લી કહ્યું હોય, કે માત્ર મસ્કરીમાં કહ્યું હોય, તોપણ ઇતિહાસના ઈનસાફ ઉપર તેની ખરેખર અસર થઈ છે. બીજે સ્થળે કપતીની જે રાજ્યપદ્ધતિ હતી તેનાં ધોરણોનું ઉદ્ધાન કરી સિંધને ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું, એમ કેટલાક ગ્રંથકારી કહી શકે છે. તોપણ તેના બચાવમાં ઘણી દલીલ કરવાની છે. કંદહારના રાજ્યકર્તાની વતી સિંધ હકદાર સુબાઓના હસ્તક હતું તેની સાથે થોડા અરસા પહેલાં બંડ કરી જે રાજ્યવશ સત્તાએ ચડ્યો હતો, તેને મીઆણ્જી અને ડભાની લડાઈઓ બાદ દૂર કરવામાં આવ્યો હતો. એટલેજ નહિ પણ તેમનામાંજ વિભાગ પડવાથી રાજ્ય બચાવી પડનારાની સત્તા ખડિત થઈ ગઈ, અને સિંધના ત્રણ ટુકડા થયા. એ ત્રણ ટુકડામાંથી નીચલા સિંધના પરગણા - ઉપર તુરમહમદની વશિતથી ચાર મીરની માલિકી થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં શિકારપુરના ઉત્તર પરગણા ઉપર “ પંખળનો સિંહ ” છાપો મારનાર હતો, એટલામાં કપતી વચ્ચે પડી; અને ઈ. સ. ૧૮૩૮માં લોડ આકલાન્ડે રણુજતસિંધ તથા શાહ સુમદલસુદક સાથે સંયુક્ત તહનામું કર્યું. તેથી અધવાનના રાજ્યકર્તાએ કબ્જાત આપી કે,

“ શિકાગો અને સિંધના મુલક માટે સિંધુ નદીના જમણા કિનારા તરફ
 ને ન્યાયસર સુકરર કરવામાં આવશે તે પ્રમાણે વર્તેલું. ” જે પગખંખાઃ
 સામે મીરો કંદાપિ પણ ચર્ચ શક્યા નહિ હતા, તેમાંથી તેમને બચાવવ
 બ્રિટિશ સરકારે તે કારણસર બને તેટલો ચલ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૦૯માં હૈદરાબા
 સાથે કંપનીએ તહનામાંથી સંબંધ ખાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૨માં બેદરપુર
 શાખા સાથે વેપાર સંબંધી તહનામું થયું. તેથી અફઘાનિસ્તાન સાથે લડા
 કરવાનો મામલો જગતાં સિંધની સરહદ ઉપરનાં રાજ્યો તરફથી અંચળ
 સહાયતા અને એક ચ માટે વ્યાજબી રીતે કંપનીના મનમાં ઉમેદ રહેત
 હતી. ઇતિહાસ પુનરાવૃત્તિ કરે જાય છે. જેમ ઇ. સ. ૧૫૯૧માં અકબર
 શેહનશાહત સાથે સિંધ જોડી દેવું પ્રયત્ન હતું, અને ત્યાર બાદ ત્રણ વ
 પછી કંદહારનો કબજો કર્યો હતો, તે પ્રમાણે બાદશાહી હિતને અર્થે સિં
 ઉપર અસરકારક દાખ બેસારવાની જરૂર હતી. ઈ. સ. ૧૮૩૯માં બ્રોલનન
 પહાડી રસ્તામાં ઘૂઠને શાહમુજહને કુચ કરવાનું થયું, ત્યારે તેની સાર
 એક બ્રિટિશ ફોજ આપવામાં આવી હતી. વર્ષ ૧૮૪૧માં કાબુલમાંથી
 મુશીબતની સાથે પ્રાણું ફરવું થયું હતું, તેમુ વેર ત્રાણવાનું હતું. આ કારણસ
 નો સિંધનો કબજો મેળવવા ખાસ આવશ્યકતા હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૨મ
 સિંધના મીરો સાથે તહનામું કરવાનું કર્યું હતું. તેમા એવા કરારો હતા કે,
 સિંધુ ઉપર જૂથથી વહાણો ચલાવવાં, ખંડણીના બદલામાં મુલક આપવો
 શિકાના ચલણ ઉપર દાખ રાખવો, અને ભાવલપુરના રાજાને કેટલી
 મહેરબાની બતાવવી. આ તરતો ભારે લાગે તેવી હતી. તેપણ તેએ
 વ્યાજબી કારણ વગરની ન હતી. એક વાર એ કબૂલ ચર્ચ ગઈ એટલે
 એજર ઉટરામની ફોજ ઉપર દુસ્તો કંચાલીજ માત્ર લડાઈ જાગી. તે
 પરિણામે સિંધ ખામસા થયું, અને મુસ્કેલીનું નિવારણ થયું. તેનો બેદ પ્રગટ
 કરવામાં મુસદ્દીશિરી પણ નિષ્ફળ થય છે. એ ફાત્તી જે દેશ બાદશાહ

હિત જાળવનારો છે તે ઉપરના વહેચાઈ ગયેલા દાખથી અને ગેરજોગસ્તથી રહેતા બચ દૂર થયા. તે વાતની સમ્યાઈ છેવટના યાજ્ઞીશ વર્ષના ઈતિહાસથી સ્થાપિત થઈ છે સિંધ કંપનીના હાથમા ન આવ્યું હોત તો તેને અધ્યાનિસ્તાને કે લાહોરે ખાલસા કરી લીધું હોત તે વાત નિર્વિવાદ છે.

—::—0*0—::—

૫૨. સીખ સત્તાની ચોર્જનાઈ ગંભીર વિચારથી ઘડી કાઢવામાં આવી હતી.

પંજાબને ખાલસા કરી દીધું તેની હકિકત વળી વધારે ગુચ્છવણવાળી છે. સંતલજની આસપાસ એવું કોઈ બન્યું ન હતું, કે જેથી કેટલેક દરજ્જે કંપનીની અગમખુદ્ધિને કે તેના પોલિટિકલ ખાતાના સતસુખાને ગેરવ્યાજબી મણવામા આવે. એક ઘડકો ખંમનાઈ રાજ્ય રાખવા ખાતર બ્યારે ઇ. સ. ૧૭૬૫માં ક્લાઈવે અયોધ્યા પાંછું આપ્યું, ત્યારે અધ્યાનો સાથે એક ચોકસ સ્થળ ઉપર લડાઈ થઈ ચૂકી હતી, અતિ ગહમદંશાહે પટિઆલાના રાજ્યકર્તાને રાજા તરીકે કબૂલ રાખ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૬૨માં સીખ લોકોએ સિરહિંદ છૂટી લીધું હતું. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં બ્યારે લોર્ડ કોર્નવાલિસે ઈન્ડિયાના રાજકીય ભવિષ્યનો વરતારો કાગળ ઉપર ક્યો હતો, અને મોટા રાજ્યો નાના રાજ્યોને ગળત કરી જશે એવું પોતાનું સ્વપ્ન સાચું પડશે એવી હમેદ રાખી હતી, ત્યારે રણજીતસિંઘની ઉમર ૨૫ વર્ષની હતી. તે વખતે તેણે લાહોર લઈ રાજ્યનો ઈલકાબ ધારણ ક્યો હતો, અને પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરવા જુદાં જુદાં રાજ્યોની મિસલ એટલે લેમનો એકસપ કરવા માડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૯મા પૂરો વિચાર કરી કંપનીએ તહનામાથી સંતલજની પેલી તરફનો મુંલક રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર લાવવા તેની પાસે રાખ્યો હતો. તે રાજની પેશકદમીઓ ઉપર લાહોરના તહનામાથી અકુશ રાખવામાં આવ્યો હતો. તેની નાઉમેદોની સાગણીઓ મહારાજના મનમાંથી

દૂર યષ, અને તે તદનામા પ્રમાણે આજ્ઞા નેણે નક્કી કર્યું ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૮૩૯ના જૂનની ૨૭મી તારીખે તે ગુજરી ગયો, ત્યાં સુધી તે બ્રિટિશ સરકારનો દ્રઢ અને વફાદાર દોસ્ત રહ્યો. દિરોજપુરમાં બ્રિટિશ લશ્કર એકઠું કરવામાં આવતું હતું, તેથી ખેશક તેને ધીરજ રહેતી ન હતી. અઘાનિસ્તાનમાં તે ફ્રાન્સે જે રીત ચલાવી તે પણ તેને પસંદ ન હતી. તોપણ તે દોસ્તીમાંથી ચળ્યો નહિ. પોણી સદી સુધી એ રાજનીતિ ફતેહમંદ હતરી. તેથી તે નિષ્ફળ ન થઈ તેનો પુરાવો આટલાથી કદાચ બસ થાય છે. લોર્ડ કોર્નવાલિસ જીવ્યો હોત, તો તેણે પોતાના રાજકીય મનસુખાને પિંડારીના યુદ્ધથી કે સીખ લોકોના યુદ્ધથી વધારે મ્હોટો ધકકો લાગ્યાનું ગણ્યું હોત, તે વિષે આપણને શંકા રહી જાય છે. સીખસત્તાના અળગાપણથી, સંસ્થાનેને રણજિતસિંહે ગળત કરી દીધા તેથી, પંજાબની હિંદુમુસલમાન પ્રજા ઉપરના ગ્રુહમયી, સને ૧૮૪૩માં જનરલ વેનયુરાએ રાજનામું આપ્યું, ત્યારે લશ્કરને નિરંકુશ છૂટ મળી. તેથી બ્રિટિશ અને સીખ વચ્ચે મરણયુદ્ધ ચાલ્યું. મઝેદની સાથે થયેલી લડાઈઓ કે પિંડારી યુદ્ધ તેની બરાબરી કરી શકે તેમ ન હતાં.

—:૦:—

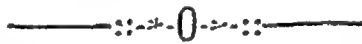
પક. સીખ, મરઠા, અને પિંડારીનો મુકાબલો.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ સક્ષિતપણું ધારણ કર્યું તેની બીજી મુદતમાં બ્રિટિશ સરકાર સાથે ત્રણ કોમોએ યુદ્ધ કર્યાં તે દરેકમાં પરસ્પર ધણી ભિન્નતા હતી તેમાંની દરેક ખાસ સ્થળમા જોશવર થઈ, અને ત્વરાથી દુશ્મની ધરાવનારી સેના બની ગઈ એટલે દરજે તે તેમા સમાનપણું હતું. ત્રણે કોમોએ બહાદૂરી બતાવી તે પણ ખરૂ છે. સીખ લોકોમાં ખરી લડાવક પ્રેરણાઓ રહેલી હતી તેનામા યુક્તિચાનની પ્રાપ્તિ મારે ધંધે હતું, તેમજ યુક્તિચાન કામે લગાડવાની હિમ્મત પણ કમતી ન હતી.

મરેદાઓ લડાઈમાં ચમળ હતા, પણ તેઓમાં લૂંટફાટ કરવાનું મનબૂત વલણ હતું. પિડારીઓ હિંમતવાન કરતાં છદ્મીના ઝેદરકાર વધારે હતા. તેઓ જેટલે દરજ્જે લૂંટમાં હુશિયાર હતા, તેટલે દરજ્જે લડાઈમાં હુશિયાર ન હતા. મરેદા અને સીખ લોકો રાજ્યની સ્થિતિએ પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ પિડારીઓ તો ધાડ પાડનારાઓનાં ટોળાંજ હતા. ભોપાળ સાથે દોરતી કરવાની તેઓએ માગણી કરી હતી, અને અમીરખાનની સરદારી નીચે, તેઓમાં કાંઈક ઐક્ય જોવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તેઓ કાંઈક સંજયની રીતમાં આવેલા હતા ખરા. લૂંટના લોભથી પિંડારીઓ એકઠાં મળ્યા હતા. મરેદા માંડલિક અને ધાર્મિક ગ્રંથીઓથી સાથે મળેલા હતા, પણ તેઓમાં શાંતિભેદની અસર સ્પષ્ટ હતી. તે ઉપર તે ઘણું લક્ષ આપતા હતા તેથી સમગ્ર થઇ કામ કરવામાં વાધો આવતો હતો. લડાઈ કે સલાહ મસ્લહતમાં તેઓ એક થઈ શકતા હતા નહિ. મરેદાઓ સ્વદેશમાં સુધારો થવા દેતા ન હતા, તેમ બહારથી તેમ થાય તે પસંદ કરતા ન હતા. માંડલિક કે સ્થાનિક ગ્રંથી કરતાં ધાર્મિક ગ્રંથી સીખ લોકોમાં વધારે મનબૂત હતી. તેઓમાં શાંતિના ભેદ ન હતા. ધર્મનુકં ઝનુન અને ધર્મ વાસ્તે થયેલ જીલમની યાદિ તેઓના મનમાં તાજ હતી. સર્વ માણસો તેની જ રીતે તેઓની સેના ઈશ્વરનાં હતાં. સીખ ખાલસાનો અર્થજ એ હતો કે ઈશ્વરની ખાસ મિલકતઃ મહારાજ રણજીતસિંઘે આર મિસલો મજબૂતિ ઉપર આણી હતી. તેમાં એકનું નામ સાહિદ અથવા ધર્મયુસ્ત એ હતું. તેનો સ્થાપનાર મુસલમાનો સાથે લડતાં હડતાં મરણ પામ્યો હતો. એ પથાનુયાયીની ધાર્મિક ઉત્સાહથી ઘણી લડાઈઓનાં પરિણામ નિયંત્ર્યાં હતાં. ખીજી મિસલો સીખની મિલકત હતી. તેમજ તે તેમને વારસામાં પ્રાપ્ત થયેલી હતી. ધર્માધ આદર્શાહ ઔરંગઝેબે ગુરૂ ગોવિંદસિંઘના આપને તેની નજર આગળ રીયાવીને મારી નખાળ્યો હતો. તેજ આદર્શાહે તેના

એ દીકરાને સિરહિદમાં જીવતા ગાડી દીધા હતા. તેને પોતાને પશુ ઘર ઘેરિ નાશી ગયા બાદ બળાત્કારે મરવું પડ્યું. ગુર ગોવિંદસિંઘની પાછળ યનાર બાન્દાને પોતાના દીકરાનું ખૂન કરવા ફરજ પાડવામાં આવી; અને તેને પોતાને દિલ્હિમાં રીઆવીને મારી નાખવામાં આવ્યો. સીખ લોકોની ધર્મક્રિયા અને મત એવાં હતાં કે, આ બધાનું વેર લેવા તેઓમાં જીરસો આવ્યો, ધર્મની તીક્ષ્ણ લાગણી સાથે મહારાજ રણજીતસિંઘનું મજબૂત બંધારણ, વેન્થુરા, આલડં અને કાર્દના જેવા યૂરોપની લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પરદેશી અમલદારોની લશ્કરી તર્બિયાત, અને ૩૮૧ તોપો સહિત ૭૨૦૦૦ માણસનું ઈ. સ. ૧૮૪૫માં એકઠું કરેલું લશ્કર, એ સઘળાં સાથે મળ્યાં તે ઉપરથી સહજ રીતે સમજી શકાય કે, સીખ લોકોની સાથે વિગ્રહ કરવાનો હેતુ, પિંગરી વડેનો સમૂળો નાશ કરવા કરતાં અથવા મરેહાના એકસ પી રાજ્યોના વિભક્ત અગભૂતોને અતુકામે જીતવા કરતાં કાંઈક વધારે બળવાન હતો. પોતાની હિંસાહથી જેટલી મર્યાદા રોકી શકે તેટલી મર્યાદામાં છેવટે લાહોરના તહનામાથી સીખ લોકોનો જમાવ કરવામાં આવ્યો. નિરકુશ સત્તા બાળા નામનાજ રાજવિસ્તારથી મરેહા તો નબળા પડી ગયા હતા.

પટ્ટ. ખજાણની સાથે અથડાઅથડી અને તેનું ખાસસા થયું.

મહારાજની પછી યનારાઓના વખતમાં સીખરાજ્ય નબળું પડી ગયું. તે દરમિયાન તે કાયદા કે વ્યવસ્થાના અંકુશમાં રહ્યું નહિ. તેનું બંધારણ ધર્મની એક લાગણીથી એકલ થયેલા લશ્કરના જેવું હતું. જન-મંડળની સમગ્ર સ્થિતિ તેમા ન હતી બારિકીને વખતે યૂરોપીયન અમલદારો આવ્યા ગયા હતા તેથી સીખ લોકોનું લશ્કર તો નબળું પડી ગયું હતું. લશ્કરના આગેવાનો હમેશાં દંગાથી ડરતા હતા. રાજ્યના અમલદારો પાસે સિપાઈઓનો પગાર આપવા પૈસા ન હતા. તેથી સિપાઈઓ ઉપર મહેરબાની

જામવા તેઓને દરજ્જા પડતી હતી. તે કારણસર તેમના મનસુખામાં કાંઈ નિશ્ચિતપણું જોવામાં આવતું ન હતું. “ કાંઈક કરવું ” એ રીત હાલ સુધરેલાં રાજ્યોમાં દાખલ થઈ છે તેમ તેઓમાં પણ દાખલ થઈ. શું કરવું તે, અદરખાને નક્કી કરી રાખેલું છુપા ભેદ તરીકે રહેતું. બધી તરફનો મામલો ગભીરપણું ધારણ કરી રહ્યા હતા. તે વાતની ખ્રિષ્ટિ લોકને ખબર ન હતી કારણ દરમિયાનગિરી નહિ કરવી એજ તેમની એ જમાના વાસ્તે રાજ્યરીતિ હતી પરંતુ અવ્યવસ્થાના ખબર સાંભળવાની રાહ જોઈ ખ્રિષ્ટિશોએ સરહદ ઉપરના સ્થળોમાં લશ્કર જમા કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ શાન્ત હિલચાલની અગત્યતામાં બળરના ગપાથી વૃદ્ધિ થઈ. છેવટે સતલજ નદી ઓળંગીને સીખ લોકોએ કંપનીના મુલક ઉપર ધસારો કર્યો, તેથી તેનો શક ફર થયો. આગલા ગવર્નર જનરલો તોફાનીપણા અને ધર્માધપણાનો વારસો ચૂકી ગયા હતા, તેની હવે ખબર પડી આમ છતાં પણ ઈ. સ. ૧૮૪૫ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે જે ઢઢેરો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, તેથી ખ્રિષ્ટિ સરકારના ગત સમયના ઈરાદા અને ઉદ્દેશો ગવર્નર જનરલે જાહેર કર્યા પળખમા સીખનું રાજ્ય પોતાની ફોજના ઉપર અકુશ રાખે, અને રૈયતનું રક્ષણ કરે એવું મજબૂત થયેલું જોવાને અગ્રેજોની અતઃકરણની ઈચ્છા હતી. “ હાલના વખત સુધી ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે એ દેશના રાજા અને રૈયતની દેશકલ્યાણનું કરેલી કોશીસથી એ હેતુ પાર પડેલો જોવાને ઉમેદ છોડી ન હતી. ” ખ્રિષ્ટિ ઉપર હવે હુમલો થયો તેને બ્યાજખીપણાનું રૂપ દેવા તેના તરફથી એવું કાંઈ કૃત્ય થયું ન હતું. તેમ કોઈ કામમાં દરમિયાનગિરી પણ થઈ ન હતી. “ તહનામાં અને સુલેહના ભગ કરનારાઓને ” શિક્ષાની જરૂર હતી માટે જલ્દી જાગી. મહાભારત કોશીસ અને ચાર ૬૯ સગ્રામો થયા બાદ સીખલોકો સતલજ ઓળંગી પાછા હટ્યા. તે પછી થોડા અરસા સુધી ખુલ્લા મેદાન ઉપર તે આવી શક્યા નહિ ઈ. સ ૧૮૪૬ના ફેબ્રુઆરીમાં લાહોર સં

કરવામાં આવ્યું અને લઘુ વયના ધુવિપસિંધને કૃત્ત ગખવામાં આવ્યો. સગવળ નદીના આ તરફના લાહોરના મુલકને ખાલસા પણ કરવામાં આવ્યો. વળી બાકીના પરગણાઓનો વહિવટ હેન્રિ હારેન્સના અધ્યક્ષપણા હેઠળ એક રાજ્યમ-
 ભાને સોંપત થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૨માં એક અદ્વિત મુળાએ કાશ્મિર છતી લીધું હતું. તેની પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૧૯માં તે મહારાજ રણજીતસિંધે પાડી લીધું હતું. તે જમ્મુના હિંદુ રાજ્યકર્તા રાજા શુલાણસિંધને આધીન સગા સહિત તારીખ ૧૬મી માર્ચ સને ૧૭૪૬ના અમૃતસરના તહનામાથી આપવામાં આવ્યું. આ નવા હિંદુ રાજ્યે પ્રથમ રણજીતસિંધની ફ્રેન્ચનાં સ્વાર તરીકે નોકરી કરી હતી. બહાદૂરીના બદલામાં મહારાજ્યએ ઇનામ દાખલ તેને જમ્મુ આપ્યું હતું. તેને સીખ ખાલસાનો પ્રધાન નિમવામાં આવ્યો. તેથી સો-
 બ્રાહ્મણનો લડાઈ પછી જે વ્યવહાર આવ્યો તેમાં તેણે અથ ભાગ લીધો. તેણે અને તેના પેટના મરદ વારસોને કાશ્મિરનો “ સ્વતંત્ર કમળે ” આ વખતે આપવામાં આવ્યો. આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે, તેના મરદ વાર-
 સોનેજ માટે ગાદીનો હક્ક રાખ્યો હતો. તેનું કારણ એ હેતુ કે, ઈન્ડિ-
 યા સરકારમાં આ પ્રસંગે બિનવારસી ગાદીનો હક્ક જવાનો સવાલ અને દત્ત-
 કનો સવાલ ઉપજ્યા હતા. કાશ્મિર જવાથી અને બ્રિટિશ રક્ષણમાં પં-
 નજ આવવાથી સીખલોકો અસંતોષ પામ્યા હતા. રણજીતસિંધની પા-
 છળ યનારાઓની માફક રાજસભા પણ સીખલોકોના તોફાની જુરસા ઉપર ડાંઈ દાબ રાખી શકી નહિ. મુલતાનમાં ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં જે બ્રિટિશ અમલદારોનાં શુપ્ત ખૂન કરવામાં આવ્યાં. તે નિશાની સીખ ખાલસાની ફ્રેન્ચને ફરીવાર અને છેવટે માટે જમા થવાની હતી. સીખલોકોએ પેદા કરેલાં આ મરણયુક્તના પરિણામોનો તેઓને સારી રીતે અનુભવ થયો. ચિત્રિઅનવાલાની ખૂનરેણવાળી લડાઈમાં મર્યા ત્યારે અને ઈ. સ. ૧૮૪૯ના ફેબ્રુઆરી માસમાં શુજરાતની નિર્ણયકારક

જાગૃતમાં હેવેટે બ્રિટિશ સાથે તેઓ ભેટ્યા, ત્યારે તેઓ જાણતા હતા કે આપણે પરાજય થશે. અને મુલક બેશક ખાલસે થશે આવી રીતે મરેલા અને સીખલોકોના પડી ભાગવાનું સમાનપણું પૂરું થયું. જેમ પેશ્વાએ પ્રથમ ક્યું હતું, તેમ ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં માર્થની રહમી તારીખે મહારાજા 'ધુલિપસિંહે' પોતાના, પોતાના વારસના અને પાછળ થનારાના તરફથી 'રાજ્યસત્તાન' હસ્તે અને હાવાનું શરૂવાતું આપ્યું.

—'૦:—

૫૫. ખાલસે થવાથી બચેલાં પંખનાં ઉપરાજ્યો.

તોપણ કંપનીએ કેટલાક ઉપરાજ્યોને પોતાના રાજ્ય સાથે મહિ જોડી દેતાં બાકી શેષ રાખ્યાં. પુના તોડી સતારાના રાજ્યને બનાવ્યું હતું તેવીજ રીતે સીખના રાજ્યમાથી ઈ. સ. ૧૮૪૬માં કાશ્મિર ઉત્પન્ન કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૯માં સતલજ નદીની આ તરફનાં સરથાનેને રણજીતસિંઘના પંખમાથી બચાવ્યાં હતાં. પટિઆલા, ઝીંદ, નાભા, કલિસઆ, ફરિદકોટ, અને ખાલરકોટલાના રાજ્યો કંપનીના રક્ષણના ટકાઉ અસરકારકપણાના અઘાપિ પુરાવારૂપ રહેલા છે. કપૂરથલા, ચંબા, મદી, અને સુકેટ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં બ્રિટિશ સરકારના કબજામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ તે તેમના રાજ્યકર્તાઓને પાછા આપવામાં આવ્યા. ચંબા, મદી, અને સુકેટ એ ત્રણ રજપુત રાજ્યો છે. તેની સાથે કરારો થયા તે નોંધ લેવા યોગ્ય છે. કેમકે તેથી બીજાને મુલક હસ્તગત કરવાની મનાઈ થઈ હતી. તેમજ અમુક રશમે, જેમકે ગુલામગિરી, સતી, પુત્રીહત્યા, અને કોઢીઆને બાળી નાખવાની રીત, એ પણ બંધ કરી. સિરમર અને બશહરના પહાડી રાજ્યો, અને બીજાં જે ઈ. સ. ૧૮૧૫ના નેપાળના તહનામા પછી તે વર્ષમાં સનદની રૂએ

રાનગઓને આપવામાં આવ્યાં હતાં, તે બ્રિટિશ રક્ષા તંત્ર આપવાથી બચી જઈ જંગમનાંતેમ રહ્યાં હતાં. પબ્લિશ્માનું દરે એક રાજ્ય નાંધ લીધા વગર રહ્યું છે તે રાજ્ય બાવલપુરનું છે. તેના રાનગે રાનગ-શ્રુતસિંધ સામે થવા હંગેન્નેનું રક્ષાણુ સ્વીકાર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૩૩માં ત્યાના નવાબે દારૂતીનું તાલનામું કર્યું તેથી તેના અંદરના રાજ્યવલિવરનો કારોબાર નક્કી કરી દેવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં તેને રક્ષણ માટે વચન દેવામાં આવ્યું હતું તેને એક સ્વતંત્ર રાજા રહેવા દીધી હતી. “ એ રાજ્યમાં બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવામાં નહિ આવે, ” એવી કલમ દાખલ કરવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૦માં અંદરના કારોબારમાં ફરમિયાનગિરી નહિ કરવાની પદ્ધતિ હદ ઉપરાંત પહેાચી ગઈ હતી. પરંતુ કેટલીક સુશિયનો છતાં તે રાજ્યનો માનવમર્ત્યો અને સ્થિતિ જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે.

—:—0—:—

૫૬. કુર્ગને ખાલસા કર્યું તે ઉપરથી લેવાના ધંદા.

બ્રિટિશ સરકારે કુર્ગના રાજ્ય સાથે વર્તન ચલાવ્યું, તેનો હેતુ “ કુર્ગની રાયતને ન્યાયી અને હક્કદાર રાજ્યનાં સુખ આપવાનો ” જ હતો. તે શિવાય બીજો કાંઈ હતો નહિ કંપનીના રાજ તરફથી જે લાભની હમેદ રાખવામાં આવતી હતી, તે તેને આપવાના હતા, અને તે શિવાય બાદશાહી હિત કાંઈ હતું નહિ. ત્યાના રહેવાશીઓ મજબૂત બાધાના અને લડવૈયા હતા એ ખરૂં છે; પરંતુ તેની વસ્તિની સંખ્યા ૧૭૩૦૫૫ હતી, અને તે મૈસુર અને બ્રિટિશ સુલકથી ઘેરાયેલું હોવાથી તદ્દન નશ્વરુ ગણાતું. પરંતુ ઇન્ડિયા સરકાર અને જાહેર આલમના મત પ્રમાણે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીત પ્રબળ હતી. કારણે પેદા થયે ચૂકેલાં એટલે તેને ખાલસા કરવાનું કામ ન્યાયસર હતું. દેશી રાજ્ય જ્યાં સુધી

દેશી રાજ્યની હાલતમાં રહે ત્યાં સુધી તેના અંદરના કારોબારમાં વચ્ચે આવવું ન જોઈએ. બ્રિટિશોએ વચ્ચે આવી કુર્ગના નિર્દિત ગેર-બદોબ્સતને દૂર કરવાનો હતો, આ કારણોને લીધે તે હવે દેશી રાજ્ય તરીકે કાયમ રહી શકે, તેમ ન હતું. કુર્ગની બાબતમાં ખાલસા નહિ કરવાનો અને દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યરીતો વચ્ચેનો અગત્યનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થયો હતો. ઉપર દર્શાવેલાં એ કારણોની સમ્યક્ માટે કમનશીએ શકા લેવા કાંઈ સમ્મત ન હતો. લોર્ડ કોર્નવાલિસ હુદ્દા ઉપર આવ્યો કે તરતજ કુર્ગને “બ્રહ્મ અને હમેશની દેસ્તીમાં” લીધું તેની સાથે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિનો, અને તેને સંબંધ રાખનાર પ્રજાઓના પરસ્પરના વ્યવહારનો સર્વત્ર અગીકાર થયો. ઈ. સ. ૧૭૯૩ના માર્ચમાં માગણી પ્રમાણે ત્યાંના રાજાને ખાત્રી કરવામાં આવી કે, “તેના દેશની અંદરના વહિવટમાં કંપની કદાપિ પણ વચ્ચે આવવા ઈશ્તદો રાખતી નથી.” તે રાજાને આ પ્રમાણે પોતાના સ્વતંત્રપણાની ખાત્રી મળી પૈસાના રૂપમાં તે ખડણી ભરતો હતો, તેના બદલામાં વફાદારીના અગીકાર દાખલ દર વર્ષે તેની પાસેથી માત્ર એક હાથીની ભેટ લેવાનું કચ્ચું, તેથી તે કુલાઈ ગયો. ખરાબ રીતે રાજ્ય ચલાવવા દેવતાર્થ હક્ક છે, એમ તેના મનમાં અકુર આવ્યો. તે વખતોવખત ગાંડપણનાં ચિન્હો બતાવતો તે વાત ખરી છે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૦૯માં તે શુજરી ગયો, ત્યાં સુધી એક હિંદુસ્તાનના રાજાના ગાંડપણને લીધે પણ સત્તાધીશો તટસ્થપણાની સ્થિતિમાંથી ચળવા લલચાયા નહિ તેની પાછળ તેની વિધવા ગાદીએ બેઠી, પણ તેણીને તેના ભાઈએ ગાદીએથી હટાડી મૂકી. તેણે ઈ. સ. ૧૮૨૦ - સુધી એક જીલમગાર માફક રાજ્ય ચલાવ્યું. તેના મૃત્યુ બાદ - વીરરાજેન્દ્ર વડિ-યરના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી. તેણે ફાત્તી દેવાનું કામ પોતાના હાથથીજ કરવાનો ધંધો ગ્રહણ કર્યો, એટલો માત્ર પોતાના પૂર્વગામીઓની

રીનમાં મુધારો કર્યો ! ! પોતાના નિકટના મગાવવાયાએને પોતાને તા-
 થેથીજ મારી નાખવામાં તે મોજમજ માનતો બ્રિટિશ સરકારના રક્ષાબંદી
 માગણી કરવામાં આવી તેણે પ્રજાઓના માંગેમાટેના મંબંધનું આખરે
 ફાંસ કરી બતાવ્યું. સમભુત આપણ એક એવચીને મોક્ષવામાં આવ્યો
 હતો, પણ તે પોતાના કામમાં નિષ્ફળ ગયો. ફરીથી કહેવાસાંભળવા એક દેશી
 અમલદારને મોક્ષવામાં આવ્યો, પણ એથી સજાએ અપમાન થયું ગણી
 તેને કેદ કર્યો સજાઓની અદર આલતા વહિવટના બેરબુમાં વચ્ચે નહિ આવતું
 એનો નિયમ હતો, તોપણ આ બનાવ સાદના કરી બેગી રહેવાય તેમ ન.
 હતું. તેથી બ્રિટિશ સરકારે તેના ઉપર આરોપ રાખ્યો કે, “મુધરેલી પ્રજાઓ
 દૂતોને હમેશાં અવધ્ય અને પવિત્ર ગણે છે એવો નિયમ છે. તેને તોડી
 આ જુલમ થયો છે.” આ સુંદર રાખદોનો તે સજાએ “ધણા અપમાન
 ભરેલા પત્રોથી ” જવાબ વાળ્યો છેવટે ગવર્નર જનરલે પ્રજાઓના પ્ર-
 સ્પરના ધારાની મદદ લીધી. ઈ. સ. ૧૮૩૪ના માર્ચની ૧૫મી તારી-
 ખે લઠાઈ કરવાનું જાહેર કર્યું. તે વખતે એનો કહેવો કાઢ્યો કે, “રાજ્ય-
 કર્તા તરીકે પોતાની ફરજનો અનાદર કરી ઈશ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબાના
 દોસ્તની ફરજો આ સજાએ ગણકારી નથી ” તેથી પ્રજાના પરસ્પરના
 ધારાને માન આપી આ ગુન્હાઈત સજા શરણ થયો, અને પેનશન કંપૂર
 કરી ફારક થયો. ઈ. સ. ૧૮૩૪ના મે માસની ૭મી તારીખે જાહેનામાં
 કાઢી ઇન્ડિયા સરકારે તેનો મુલક ખાલસો કર્યો. લોર્ડ વિલ્કિન્સ બેન્ટિકના
 વિચારે આખરે સાચા પડ્યા. “બ્રિટિશ રક્ષણ તળે આવવાની કુર્ગની રૈયત
 ની સંયુક્ત ઈચ્છા દર્શાવી ” જાહેરનામાંમાં એટલું પણ ઉમેરવામાં આવ્યું
 કે, “હવે પછી રૈયતને દેશી રાજ્યના તાબામાં રાખવામાં આવશે નહિ, ”
 ઈત્યાદિ. રાજ્યો ખાલસા કરવાની રીતિ એકલા લોર્ડ રેલહાઉઝીના વિચારને
 મળતી હતી એમ માનવામાં આવે છે, માટે કુર્ગની બાબતમાં વધારે હકિકત

આપનાની જરૂર છે. જે ખનાવેલું આપણે વર્ણન કરી ગયા છીએ, તેથી બેશક માલમ પડે છે કે, કોઈ બરાબરી કરનારી પ્રજા સાથે પ્રજાની અંદર અંદરના ધારાને અનુસરીને વર્તન કરવામાં આવે એ રીત શિવાય દમિયાનગિરી કરવાનો બીજો ઈલાજ ઈન્ડિયા સરકારના જોવામાં આવ્યો નહિ દેશી રાજ્ય ત્રિણે પ્રિટિશ સત્તાધીશો જે મત ધરાવતા હતા તે પણ આ દાખત્રાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ખગમ રાજના હાથમાં પાછા નહિ સોંપાવાની કુર્ગની રૈયતને ખાત્રી કરવામાં આવી એટલુંજ નહિ, પણ દેશી રાજ્ય કોઈ દિવસ તેમના ઉપર રાજ્ય નહિ કરે એવી તસલ્લી કરી. “દેશી રાજ્ય” લગાઈ કર્યા શિવાય સુધરે નહિ એવું તે ખરાબ હોય, તો વારસોના આકસ્મિક અભાવને લીધે રાજ્યો ગળત કરવાં એવો લોડ ડેલહાક્રીના પૂર્વગામીઓનો વિચાર હતો. તેજ તે અમલમાં લાવતો હતો. હિંદુસ્તાનના રાજાઓને મરજી માફક રાજ્ય ફરવાનો હક્ક છે એવો વિચાર રાખવામાં માત્ર ગવર્નર જનરલોજ ભૂલ કરતા હતા એમ ન હતું. લડનમાં તેના ઉપરી અધિકારીઓ હતા તેનો પણ એવોજ વિચાર હતો.

—::*::—

**૫૭. ખાલસે કરવાનો માત્ર એક જ ઈલાજ રહ્યો હતો તે
ત્રિજાયત સરકારે નામંજૂર કંઈ.**

હાલના જમાનાના વિચાર પ્રમાણે કુર્ગના કરતાં અયોધ્યાને ખાલસા કરવામાં કમતી વ્યાજબીપણું હતું કેમકે ત્યાંનો રાજા સારી રીતે રાજ્ય કરવાને અને સલાહ કબૂલ રાખવાને તહનામાથી બધાયેલો હતો. થોડા વખત માટે રાજાને દૂર કરી દાધો હોત, તો તે અમારા વિચાર પ્રમાણે યોગ્ય હતું. એમ કરવા દેવા તે ખુશી હોય કે નહિ, તોપણ તેનો કારણ ખાર સુધારી દેવો જોઈતો હતો. પરંતુ પ્રજાઓની અંદર અંદરના ધોરણ ના રોખીઓને એ રસ્તો પસંદ આવે તેમ ન હતું. કારણ કે સારો રાજવહિવટ હોય તોજ દેશી રાજ્ય કાયમ થવા પામે, અને તકરાર કરવા

કરતાં સંપત્ત હપાયથી દરમિયાનગિરી કર્યા સિવાય રાજ્યનું આસલનું ધોરણ સુધરી શકે નહિ. એ બિનાઓથી તે આજુબાકદગાર હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૬માં આ બાબત જે ખ્યાલ થાય તેમ હતું, તે પ્રમાણે બેતાં રાજ્યએ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવા ખાસ કરાર કરી આપ્યો હતો, તે બિનાથી ખાલસા કરવાના કારણોમાં વૃદ્ધિ થઇ. કારણ કે રાજ્ય ચલાવનારી ઉપરી સત્તાના ખાલસા કરવાના ઈલાજ સિવાય બીજો કોઈ ઈલાજ અંદેર મટાડવાને મુજબતો ન હતો. અયોધ્યાના રાજ્યને ધક્કો ખમનારું રાજ્ય બનાવવા ક્લાઈવે કેવી રીતે નિશ્ચય કર્યો હતો, તે આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. તેમજ તેના પછી ચતારા ગવર્નર જનરલે રેહિલા વિચિત્રમાથી આંચુલી લૂંટાથી અયોધ્યાને કેવી રીતે તાલેવર કરી દીધું તેનું બ્યાન પણ પ્રથમ કરી ચૂક્યો છીએ. શાન્ત મિનજી ગવર્નર જનરલ સર જોહાન શોરે ઈ. સ. ૧૭૯૭માં સુધારા માટે અયોધ્યાના વજીરને દાખ દીધો હતો. ૧૮૦૩ના નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખના લખનાના તહનામામાં લોર્ડ વેલસ્લિએ એક કક્ત્રમ (છટ્ટી) દાખલ કરી હતી. તેની રૂએ નવાબ સાદતઅલીએ આપેલ અમુક પરગણાઓ ઉપર માત્ર એકઠ્ઠી કંપનીનો કબજો રહ્યો હતો, અને બાકીના માટે આ પ્રમાણે ધોરણ મુકરર કરવામાં આવ્યું હતું:- “વજીર એવી કબૂલત આપે છે કે, તેના બાકી રહેલા રાજ્યમાં હું મારા પોતાના અમલદારોથી એવો રાજકારોબાર રાખીશ કે તેથી મારી રૈયતની આબાદી વધે, અને તેના જનમાલનું રક્ષણ રહે, અને માનવંતી કંપનીના અમલદારોને પૂછી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તન રાખીશ. ” આમાં “મારા પોતાના અમલદારોથી ” એ શબ્દો લાપરવા છે તે ધ્યાન બહાર રહેવા ન જોઇએ. દેશી રાજના અમલદારોથી રાજકારોબાર ચલાવવો એ તે જમાનાનું મુખ્ય ધોરણ હતું, તે આમાં નજરે આવ્યું હતું. તેટલા ઉપરાંત માણસની અક્કલ કામ કરી શકી નહિ. નવાબના અમલદારો સલાહનો અંમલ ન કરી શકે, તે ખાલસા

કરવાનો માત્ર છેવટનો ઈલાજ રહ્યો હતો આ બાબત ગેરસમજીતી થવા કારણ રહ્યું ન હતું ગવર્નર જનરલ સાથે તહનામું નક્કી કરવા નવાબે પરવાનગી માગી, તે તેને આપવામાં આવી. તેનું પરિણામ લખી સેવામાં આવ્યું. નવાબે પોતાની તરફથી આ પ્રમાણે કહ્યું:—“ન્યાયની કોર્ટોનો અખત્યાર, તકરારોના ફરિયાદોની દાદ, દિવાનીશ્વરદારી શિક્ષાનું અમલમાં લાવવું, અને ન્યાયના વહિવટની ખીજ બાબતો એ બધું લખતો, અને ફ્રેન્ચઆદના શેહેરોમાં મારા હુકમ અનુસાર થવાં જોઈએ. તેવીજ રીતે સઘળી જહાગીરોમાં પણ વહિવટ રહેવો જોઈએ. કારણ કે આ સઘળી બાબતો રાજનું કામ દરેક પ્રકારનો જીલમ બધ કરવાનું છે તેને લગતી છે.” વળી સલાહ વિશે નવાબે એવી દલીલ કરી કે, “કોઈ અમુક કામમાં અમલ કરતાં મને અટકાવવાની રેઝિડેન્ટની મરજી થાય, તો તેણે પોતાના વિચારો મને ખાનગીમાં કહેવા જોઈએ.” તેના જવાબમાં ગવર્નર જનરલે તેને ખાત્રી આપી કે, “રાજ્યનું ધોરણ નવાબના અમલદારો અને નોકરોએ ચલાવવાનું છે, અને તે પણ તેના અખત્યારમાં રહીને.” પક્ષકારો સરખા દરજ્જાના હોત, તો આવા કોલકારો અને સમજીતો કરવામાં કોઈ વાંધો ન હતો. પ્રજાઓની માંહોમાંહેના ધારાનું મૂળ ધોરણ એ છે કે, અમુક પ્રજાને પોતાના મુલકની અદર હકુમત અને રાજ્યસત્તા એ બન્ને પૂરી રીતે ચલાવવાનો હક્ક છે. હાલના જમાનામાં રાજ્યસત્તા વિભાજ્ય છે એમ ગણાય છે. તેમજ ખાલસા થવામાંથી કોઈ મુલકને બચાવવો હોય, તો વખતસર અને સીધી રીતની દરમિયાનગિરી કરવી જોઈએ. બ્રિટિશ રાજ્ય એવીન દોસ્તી રાખનાર રાજ્ય સાથે આવો વ્યવહાર રાખે છે. આ બન્ને બાબતો તે વખતે જાણવામાં આવી ન હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૧ના નવેમ્બરની ૧૦ મી તારીખનું તહનામું વિધાયત સરકારના ધ્યાન ઉપર ચૂકવવામાં આવ્યું. તે ફરી મડી કાઢવાનું હતું. તેમાં બંતાવેલા ઈલાજ તે

સરકારે નામંજૂર કર્યાં. તેથી ખાલસા કરવાની જવાબદારી તેણે કેવી રીતે
 બેઠી લીધી તે હવે જોવાનું છે. ઇ. સ. ૧૮૧૪માં સાદતઅલીખાં શુભરી
 બયો, પરંતુ મરેઠાની સત્તા ત્યાં સુધી પહોંચી ન હતી. અયોધ્યા
 ધક્કો ખમનાર રાજ્ય તરીકે હજી જારી રહ્યું હતું. નવા વજીર ગાઝીઉદ્દીન
 સાથે આલતા તહનામાં અને કાલકરારો લોડ મોઝરાએ ફરીને મંજૂર
 રાખ્યાં. કંપનીએ પોતાના લેણદારને ભારે માન બતાવ્યું. તેને રજની
 પદનીએ ચડાવી દીધો. આથી કેટલીક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ બહુધા
 પ્રકારે તે ગેરવ્યાજબી હતી. તે રાજ તાલેવર હતો, અને કંપનીને પૈસા
 ધીરતો હતો. તેને બદલે નેપાળ પાસેથી છત્તી લીધેલા પરગણાઓ આપી
 કેટલુંક કરજ કંપનીએ વાળ્યું. ઇતિહાસ પોતાનું વેર લેવાને ચૂકનો નથી.
 બળતો થયા બાદ અયોધ્યામાં બંડ થયેલ તે સમાવવામાં મદદ કર્યા માટે
 એ પરગણાઓ નેપાળને પાછાં આપવામાં આવ્યાં. ગાઝીઉદ્દીન પછી તેનો
 દીકરો ગાદીએ બેઠો. તેણે દશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે કંપનીને વધારે નાણાં
 ધીર્યાં ત્યાર બાદ તેનો ભાઈ મહમદ અલીશાહ થયો. આ પ્રસંગે ઈ. સ.
 ૧૮૦૧ના તહનામાંની ફટી કલમમાં ફેરફાર કરવા લોડ ઓફીસરને વિચાર
 કર્યો. ઘણી મંત્રણા ઈ. સ. ૧૮૩૭ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મી તારીખે ન્યાયખાતું
 સુધાગવા બ્રિટિશ રેઝિડન્ટ સાથે મસલહત કરવા રાજ્યને સમજાવ્યો. તેથી
 સુકરને કંવામાં આવ્યું કે, “ ખુદાનાખાસ્તા અયોધ્યાના મુલકોમાં કોઈ
 વખત ભારે જુલમ, અધેર અને અવ્યવસ્થા ચાલે, અને તેથી લોકોની
 સુલેહને માટે મોટી દુઃશત લાગે, તો બ્રિટિશ સરકારને પોતાના અમલદારો
 નિમવા હજી છે, ” અને તેઓ જરૂરયાતના સુધાન કરે, તેમજ દેશીખાતાં અને
 વહિવટના રીત કાયમ રાખવાં. “ અયોધ્યાને હલક પાછો આપવાનો થોડો
 ખર્ચ આવે, ત્યારે તે પ્રમાણે કરવાનું સુલભ પડે. માટે શરતોમાં આટલો
 વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ” આટલું થતા પછી અયોધ્યા સરહદ

ઉપરનું રાજ્ય રહ્યું નહિ. કુર્ગને તાજેતર ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. પિંડરી યુદ્ધનો ધડો સરકારના મનમાં તાજેજ હતો. ઈન્ડિયા સરકારની દરખાસ્તો પક્ષ પાયાની હતી. અયોધ્યાના નાલાયક રાજાને ગાદીથી બસબાસ્ત કરી તેને ખાલસા થવામાંથી બચાવ્યું હોત, પરંતુ વિલાયત સરકારને નવા ધોરણનો ૩૨ લાગ્યો. તેથી તેણે તહનામું નામજૂર કર્યું. ઈન્ડિયા સરકારની સામે આ પ્રમાણે વગર વિચારે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો, તેનું કૃષ્ણ યોગ્ય મુદતે પ્રાપ્ત થયું. તેથી અયોધ્યા અને ખીજાં સંસ્થાનો ખાલસા કર્યા શિવાય ઈલાજ રહ્યો નહિ.

—:~0*0~:—

૫૮. અયોધ્યાને ખાલસા કરવામાં આવ્યું.

તહનામાનું શુ થયું તેના બજાર રાજાને આપવામાં આવ્યા નહિ. તેના મૃત્યુ બાદ તેની પછી ગાદી ઉપર થનાર ગુજરી ગયો, ત્યાં સુધી એનીએજ હાલત બરી રહી. ત્યાર કેડે વાલિદ અલીશાહ ગાદીએ આવ્યો. અયોધ્યાના દરબારમાં રાખેલા ટ્રેક રેઝિડેન્ટ અબ્દુલ્લેહ સબ્બ, ખરાબી, અને જુલમના બબરો દીધા કર્યા. તટસ્થપણની પદ્ધતિનાં કૃષ્ણ પહેલા સીખ વિગ્રહમાં લોડ. હાઉઝને આખવાં પડ્યાં હતાં. તેને અગમચેતીથી માલમ પડ્યું કે, પંજાબમાં કૌવતની અજમાયશ જરૂર થવાની. અયોધ્યા ના ગેરબદ્દોષસ્તથી કંપનીની મુશિબતોમાં વૃદ્ધિ થાય- તેમ હતું, તેથી ૪ સ. ૧૮૪૭ના નવેંબરમાં તે લખનૌ ગયો, અને રાજાને હેવટની ચેતવણી આપી કે, ચોક્કસ માસમાં સુધારા થવા જોઈએ. કાંઈ પણ સુધારાનાં ચિન્હ વગર બે વર્ષો વીતી ગયાં. પરંતુ પંજાબમાં અને ત્યારબાદ પેશુમા લગામનો ભગવાથી લોડ ડેલહાઉઝી એટલે બધો કામમાં હતો કે, અયોધ્યાના મુશ્કેલીભરેલા સલાહને હાથમાં લઈ શક્યો નહિ રાજા તો ગળ્ય. ચલાવે જતો હતો, અને રૈયતના કુંબની સિમા ન હતી. દરમિયાન વધારે વિગતવાર.

રિપોર્ટો મંગાવ્યા, અને રાજના કારોજારની હાલત જાણવામાં આવી તહનામું કરવા કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. તે રાજ્યએ કયૂંટ રાખ્યું નહિ. તેમા દર્શાવ્યું હતું કે, લાંબો કાળ અધેર ચાલવા દીધાથી “ ને દેશની રૈયત પ્રત્યેની માથે લીધેલી ફરજો નહિ બળવવાનો કવંક સરકાર ઉપર આવે તેમ છે ” યોગ્ય નિમ્નોક્ક સાથે તેને, તથા તેની પાછળ યનારાઓને માટે રાજનો માનમર્ત્યો જરી રાખવો; પરંતુ ત્યારથી અયોધ્યાના મુલકનો સિવિલ અને મિલિટરી વહિવટ કંપનીના હસ્તક રહેવાનો હતો. વર્તમાન ખેતોમાં ઈન્ડિયા સરકારની અને વિલાયત સરકારની નિંદા થઈ, તે એ બન્ને સરકાર છુપાવી રાખી નહિ ઈ. સ. ૧૮૩૮માં “ બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ રિવ્યુએ ” એક અન્ટિક્લ છાપ્યું હતું. તેમાં આપણે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ, તે નાણાંની ધીરધારને લીધે સરકાર તરફ બની ગઈ હતી એમ બતાવી લખ્યું છે કે, “ બ્રિટિશ લોકોની દરમિયાનગિરી માટે લોકો પોકાર કરી રહ્યા હતા જડ, લૂંટફાટ, ખૂનરેણુ દેશમાં પ્રબળ થઈ ગયાં હતાં. મહેસૂલ અર્ધી ઉઠરાવાતી હતી ભારે કસ્ટી લોકો ચગદાઈ ગયા હતા. જનમાલની નિર્ભયતા હતી નહિ. સ્વઅંદીપણે રાજ્યવહિવટ ચાલતો હતો. લશ્કર નિરંકુશ અને બંડખોર બની ગયું હતું. આવું છતાં કંપનીનું રાજ્ય શુપથુષ જોયા કરતું હતું, અને વખતે જુલમથી થયેલા બળવાને દખાવી દેવા લશ્કરની મદદ આપતું હતું. તે બધું આપણે જાણીએ છીએ. આમ શા વાસ્તે કશું ? ” “ હિંદુસ્તાનનો દરેક વતની કહેતો હતો કે, અયોધ્યાના દિવાન મારફત કંપનીએ મોટી રકમો ઉપાડી તે તેની કરજદાર બની હતી. તેથી તેના કૃત્યોમાં મદદ આપવા કંપની ના કહી શકે તેમ ન હતું આ ખરૂં હતું શુ ? અમને અદેશો છે કે આ પ્રમાણે હશે ખરૂં. ” આ પ્રમાણે લખનારો કાતો ખરો નહિ હતો, કિંવા લોડ આકલાન્ડે સૂચવેલા તહનામાથી તે અચન હતો. તે તહનામું વિલાયત સરકારે નામંજૂર નહિ કશું હોત,

તેથી અયોધ્યામાં દેશી રાજ્ય જારી રહેવાની સાથે ત્યાંની રેવતને દુઃખની દાઢ મળી હોત પોતાને ગાદીથી ખરખારત કરનારા તહનામા ઉપર રાજ્ય સહી ન કરી, તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય થવાનું ન હતું પ્રજાઓની માંહોમાહેના ધોરણના માનની સાથે કુર્ગમા રાજ્ય પશુ પેનશન લીધું હતુ અયોધ્યા છતી લેવા, કે અમલની રૂએ તેના રાજ્યને તાખ્તખરખારત કરવા કંપનીની ઈચ્છા થઈ હોત, તો તે તેમ કરી શકત પરંતુ અયોધ્યાના રાજ્યકર્તા અને કંપની પોતે જે કંઠગી હાલતમા બાપી પડ્યાં હતા, તેમાંથી કંપનીને મુક્ત કરવા મહમદ વાજિદ અલીશાહ મદદગાર થવાનો હતો નહિ તેથી કરીને તહનામું કબૂલ રાખવા-મટે આપેલી મુદત પાતી ગઈ ઈ સ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે ગવર્નર જવરલે પોતાની લાખી મુદત સુધી મુલતવી રાખેલ કબૂલત આપી; અને અયોધ્યાનો સીધો રાજ્યકારોબાર જાયમા લીધો. કેમકે “ લાખો લોકોને દુઃખદાયક રાજ્યવહિવટ જારી રાખવા થી ઈશ્વર અને મનુષ્યની નજરમાં ખિટિશ સગકાર દોષવાનુ હરે ”

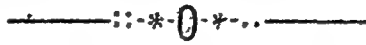
—::0::—

૫૬. લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ ચત્રાવેલી રાજ્યનીતિ એ એક સ્વાભાવિક પરિણામ હતો.

કુર્ગમાં વારવાર લડાઈ થવાથી દેશી રાજ્યને હરકત થઈ હતી તેથી જૂદા વહિવટવાળા અયોધ્યાના રાજ્યકર્તાને તાખ્તખરખારત કરવામાં આવ્યો તે ઉપરથી સત્ક રીતે માલમ પડે છે કે, રાજ્યનું અધેર મટાડવાનો ઉપાય ખાસે કરવામાં રહ્યો હતો આ ખાત્રી દિવસે દિવસે મજબૂતને પામતી ગઈ, એક તરફથી આ ખાત્રી હતી, અને બીજી તરફથી દેશી રાજ્યમા અદરના કામોમા દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીત હતી. તેથી લોર્ડ ડેલહાઉઝી અને તેની કાઉન્સિલે ઠગવ ક્યો કે, રાજ્યો ઉપર કોઈને હક્ક ન રહે ત્યારે, અને દત્તકના સુબધમાં આપણે લાલ લેવો. આથી

હાંધ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. દેશી રાજ્યોનો વહિવટ તેનાજ અમલદારોથી
 જેવટ સુધી કરવો, એ અસલ અને પ્રજાની માંહોમાંહે ચાલતા ધોરણને
 અનુસરીને હતુ. અધેર દર કરવા દેશી રાજ્યને ખાલસા કરવુ, એ તેનો
 હુપાય હતો. એ બે બિનામાં જે નિકટ સંબંધ રહ્યો છે, તે સ્થાપિત
 કરવાનો આ પ્રકરણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. બે બાળતમાં ધણાખરા ઇતિહાસ
 ક્રાંતાઓએ લોઈ ડેકલાઉઝીને ગેરઈનસાફ કરેલો છે, એમ હમેને લાગે છે.
 કુર્ગનો દાખલો ભૂલી જઈ તેઓ એમ ગણે છે કે, ખાલસા કરવાનું કામ
 તેનું ધરધરાક હતુ. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલનું ધોરણ રાખીને રાજ્ય-
 વહિવટ ચલાવવામાં આવે છે. તેને લીધે જે રાજ્યરીતિ ચાલુ રાખવી
 જોઈએ, તેનો એ ઇતિહાસક્રાંતાઓ ખ્યાલ કરતા નથી. ખીજું ખાલસા કરવાની સાથે
 દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રીતને જે નિકટ સંબંધ છે તેનો, અને તેના માત્ર
 એક ધક્કાજને કોઈ એક ડિરેક્ટરોએ નામંજૂર કર્યો, તેનો ખરા ખ્યાલ તેઓને
 બાગ્યેજ આવેલો છે. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાના ધોરણમાં સુધારો નહિ
 કરવા માટે લોઈ ડેકલાઉઝીને, કે 'અર' કહીએ તો કોઈ એક ડિરેક્ટરો
 નો બ્યાજખી રીતે વાક કાઢી શકાય. પરંતુ ખાલસા કરવાની રાજ્યરીતિનો
 દોષ કાઢવો એ વાસ્તવિક નથી. તે તો ન્યાયસર અને અનિવાર્ય હતી જે
 સંકુચિત ધોરણ ચાલતું હતું તેનું તે નિર્ભય દ્વાર કે સુધારક વસ્તુ હતી.
 દોસ્તીવાળા રાજા અસલ અને જાથુનો ગેરબદોખસ્ત ચલાવે જાય,
 તેને મદદ કે લશ્કર આપી સહાયતા કરે એ એક સુધરેલા
 રાજ્યને માટે બ્યાજખી ન કહેવાય. "રાજ્યસત્તા ઉપર થોડા વખત
 માટે જરૂર કરવી" એ ચાલતા ધોરણને લીધે ન બને તેમ હતું; તેથી
 જાણી જોઈ અધેર ચલાવ્યા માટે રાજ્યસત્તા છિનાવી લીધા શિવાય ખીજો
 ઉપાય ન હતો. વારસના અભાવે રાજ્યો ખાલસા થયાના ધણા દાખલા છે.
 તેમાંથી એક ચુટી કાઢીએ છીએ. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય તેમ છે કે,

ખાલસા કરવાની રાજ્યનીતિમાંથી રાજ્યકર્તાઓની આંગિક જવાબદારી સીધી રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ના ડિસેમ્બરની ૧૧મી તારીખે રાધાજી બોંરસે ગુજરી ગયો. તેના મરણ બાદ નાગપુર ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. આ દ્રષ્ટાંતને ઉપલુ ધોરણુ લાગુ કરવામાં આવેલું છે.

૬૦. વારસને અભાવે ખાલસા કરવાની રીતિનું વ્યાજબીપણું.

લોર્ડ કેલહાઉઝીના જમાના પહેલાં માત્ર ઝાંસી તથા સતારાને વારસને અભાવે ખાલસા કરવાની રીતિનું વ્યાજબીપણું અને રાજ્યપ્રકરણી યોગ્યતા લાગુ કરવામાં આવ્યાં હતાં એમ ન હતું. ખીજા પણુ એવાં રાજ્યો હતાં; જેમકે ઈ. સ. ૧૮૩૯માં માંડવી, ઈ. સ. ૧૮૪૦માં કોલાબા અને જલાઉન, અને ઈ. સ. ૧૮૪૨માં સુરત. ઉપલા વિચારો સાથે આ બાબતનો ઈનસાફ કરવો જોઈએ. કાયદાની રૂએ જોઈએ તો તે ઉપર કેટલીક ટીકા થાય તેમ છે. હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પુત્રને અભાવે દત્તક લેવા ફરમાન છે. “ પુત્ર ” શબ્દનો અર્થ એ છે કે, “ પુત ” નરકમાંથી પિતાના આત્માને તારનાર. મૃત્યુ પહેલાં પિતા એ ક્રિયા ન કરી શકે તો વિધવાની ઉપર દત્તક પુત્ર લેવાની પવિત્ર ફરજ આવી પડે છે. આ પ્રમાણે દત્તક લેવાયેલો પુત્ર કુદરતી વારસની કાયદેસરે સ્થિતિ એકદમ ધારણુ કરે છે. તે તેના પિતાની મિલકતનો વારસો લે છે. તે સાથે ખાનગી મિલકતમાં અને રાજ્યમાં હિંદુશાસ્ત્રે અસલનો ભેદ રાખેલો છે. કુટુંબની મિલકતમાં સંધળા પુત્રોનો ભાગ છે. તેના વિભાગના નિયમો પ્રમાણે ખાનગી અને જાહેરાંત મિલકતની વહેચણુ થાય છે. કુટુંબની મિલકતમાંથી ભાગ લેવા પુત્રો પોતાના પિતા વિરુદ્ધ પણ દાવો કરી શકે છે. પરંતુ રાજ્યની બાબતમાં એ પ્રમાણે બની શકતું નથી. રાજ્યને તો રાજ્યની કામગિરીની જવાબદારી સાથે અમુક યોગ્ય ઉદાવવા પડે છે. રાજ્યના વિભાગ અને- ટુકડા કરી નાખવા દેવામાં આવે, તો

નામનો પણ કારોબાર આવી શકે નહિ. તેથી ખાનગી માધુગોના પુત્રો કરતાં રાજ્યના નાના પુત્રોની હાલત ઉતરતી છે. દત્તકનો વિચાર કરતાં પણ એજ ધોરણુ લાગુ કરવું જોઈએ, એમ દલીલ કરવામાં આવે છે. ગાદી માટે દત્તક વારસ લેવાનો નિયમ તો તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાના પતિના આત્માના કૃત્યાણુએ અને ધર્મક્રિયા કરવા માટે કોઈ રાજ્યની નિધવા બેશક દત્તક લઈ શકે છે. દત્તક લીધેલા પુત્રને પોતાના કૈયત પિતાની ખાનગી મિલકત લેવા હક થાય છે એમાં શક નથી. પરંતુ રાજ્યનો વારસો લીધા પહેલાં જે સર્વોપરિ સત્તા રાજ્યને આપ્યાદ રાખવા રક્ષણુ કરતી હોય, તેની સમ્મતિની જરૂર છે. આ ખાખતમાં પેશવાએ પોતાના તાખાના રાજ્યો સાથે ચલાવેલુ વર્તન ઉપયોગી છે. બ્રિટિશ રાજ્યત્વ આ મુલકમાં આવગમન થયું તે પહેલાંનાં રાજ્યોના રાજ્યએને ગાદીએ બેસાડતી વખત બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીની જરૂર છે, એ સચુ હોય તો, બ્રિટિશ સરકારે કુર્ગ, મૈસુર જેવા ઉત્પન્ન કરેલાં રાજ્યોમાં અથવા બલવા કર્યા બાદ સતારા અને નગપુરનાં પાઠાં આપેલાં રાજ્યોમાં વધારે મજબૂત કરણુથી એમ થવા જરૂર છે આવી આવી દલીલાંથી અપુત્ર રાજ્યોના મૃત્યુ બાદ તેમનાં રાજ્ય ખાલસા કરવા માટે સ્થાનિક અમલદારો મત આપવા લાગ્યા. આવા કારણો લોઈ કાનિગે પણ મજૂર રાખ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૫૯ના સપ્ટેમ્બરની ૬ઠ્ઠી તારીખે તેણે ગર્હવાલનો મુલક ત્યાંના હિંદુ રાજ્યને પછે આપ્યો. તેણે ચોખ્ખી રીતે જાહેર કર્યું કે “કાયદેસર વારસ મૂકી ગયા વગર રાજ્ય મરણુ પામ્યો છે, માટે સદ્દુ મુલકનો હક સરકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

—:૦:—

૬૨. નાગપુરનું ખાલસા થયું, અને અંગત જવાબદારીનો મત. નાગપુરને લાગુ કરવામાં આવેલી દલીલ બેશક મજબૂત હતી.

કેમકે રાધોજીની પાછળ કોઈ પુત્ર કે મરદ વારસ હતો નહિ. તે ખાલસે કરવાની વાત હુંકીજ છે. આપાસાહેએ જાંડ કચ્છું, અને હાર ખાધી. તેને ઈ. સ ૧૮૧૮માં એક હંગામી કોલકરાર ઉપર સહી કરવી પડી હતી એ વાત આગળ આવી મઠ છે તેણે પોને કરી દાધેલા કોલકરારો તોડ્યા. તેથી તેને પકડવામાં આવ્યો. પરંતુ તે નાસી ગયો. તેથી નાગપુરની ગાદી ઉપર નવો રાજા સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે રાધોજીનું નામ ખારણુ કરનારને એ રાજ્ય પાછું આપવામાં આવ્યું. પોતાના મૃત્યુ પર્યંત તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું બાદ વારસને અભાવે તે રાજ્ય સરકારને પ્રાપ્ત થયું. તેથી તે ખાલસે કરવામાં આવ્યું નાગપુરના રાજ્યમાં નાના નાના રાજાઓ હતા તેમને આ બાદ રાખવા બ્રિટિશ સરકારે જૂદે જૂદે પ્રસંગે બાંધારી આપી હતી. ઈ સ ૧૮૨૯ના તહનામાથી છેવટનો રાજા “સઘળા કોલકરારો અને કૂચલતો, જે ગોન્ડ અને બીજા ખડ્ડીયા જમીનદારો સાથે થયાં હતાં”, તે અભેદ્ય રાખવા બધાયો હતો જે મોટા રાજ્યના તાબામાં તે જહાગીરો ભોગવતા હતા, તે ખાલસા થયું તો પછી એવાં અર્ધસત્તાધીશોનું શું થાય? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર બ્રિટિશ રાજ્યને માન અપનારો હતો, તેમજ આ પ્રકરણમાં ચર્ચેલી બાબતોને સ્વં પ્રકારે ઉપયોગી હતો. તે જહાગીરોને “પર રાજ્યો” તરીકે કાયમ રાખવામાં આવી પરંતુ અધેરના સમજાથી કોઈ રાજ્ય તેના રાજાની વતી બ્રિટિશ અમલદારોએ ન ચલાવવું, એ વાતનો તો લોપજ થઈ ગયો. બળવો થયા બાદ દત્તકની સનદો આપવામાં આવી. તે પછી ખસ્તર અને ખેરગઢના રાજાઓ પાસેથી કોલકરારો લેવ માં આવ્યા. તેમજ બીજાં તેર રાજ્યો સાથે પણ કોલકરારો કરવામાં આવ્યા. તેમાં આ પ્રમાણે કલમ નાખવામાં આવી હતી. “જે કોઈ વખતે મારી, કે મારી પછી યનારની ગેરવર્તણુંકથી મારા રાજ્યમાં અધેર ચાલે કે મોટો જીલમ થાય, તો મારી કે મારા પાછળ યનારની રાજ્યસત્તા બંધ થાય.” લેઈ

ઝોડખાન્ડે અધર અને ખાલસે યવામાંથી અયોધ્યાને જવાવવા ને દસમ નાખી હતી, તેની આ ગાન પુનરુક્તિ હતી. આથી અગત જવાબદારીની રીતિ દાખલ થઈ. પરંતુ ખાલસા કરવાના ખરા અનુભવ વગર દરમિયાનગિરી નહિ કરવાના અસલ ધોરણથી આવી રીતે અળગું થવાનું થયું, તે “ લાખે લોકોનાં દુઃખો ” છતાં એક આગળ ઉપસ્થા જમાના સુધી મુલતવી રહે એમ સંભવિત હતું.

—::O::—

પ્રકરણ ૬ કું.

આધીન ઐક્યની રાજ્યનીતિ.

૬૨. ઇ. સ. ૧૮૧૭ પછી દેશી રાજ્યોમાંના મુખ્ય
ખનાવોનો હવાલો.

—::--::—

પ્રાસિના જ્ય પછી એક સૈકાનો વિવિધ અનુભવ મળ્યો તેમાં જે રૂતેહો મેળવી, તેના કરતાં તેમાં જે હાર થઈ, તે કંઈ ઓછી બોધકારક નથી. હિંદુસ્તાનનો વધારે સારો વર્હિવટ ચલાવવા માટે પસાર કરેલા ધારા, એટલે સ્ટાન્ડર્ડ ૨૨ તથા ૨૨ ના પદમા વિક્ટોરિયા આપટરની રૂએ પ્રથમના વાઇસરાયને જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે સક્ષિત રાજ્યો સ્વાધીન કર્યાં, ત્યારે તે અનુભવ ઉગ્રયોગમાં લીધો. હંગામી નિમનોટો બાદ કરીએ તો લોર્ડ કાનિંગથી તે આજ પર્વત ગ્રેટ બ્રિટન અને આયરલેન્ડની મલિકામાઆઝમાના નામથી નવ વાર્ષિકરો હોદ્દા ઉપર આવી ગયા છે. કંપનીના મુલકમાંથી ખીજને

આવેલા - મુલકોમાં તેમજ કંપનીના કમ્પન્નમાં વધારે આવેલા મુલકોમાં,
 જે દ્રવ્ય અને કેળવણી વૃદ્ધિગત થયા છે તેથી આશ્ચર્ય પામિએ એવું છે.
 તથાપિ આગલી મુદતોમાં કેટલાંક રાજ્યો બન્યાં, કેટલાક પડ્યા, અને કેટલાંકને
 દોસ્તીમાં કે રક્ષણમાં લઈ બચાવ્યાં, એ મનોરંજક બનાવોની એ વખતના
 ઈતિહાસમાં ખામી જોવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યની સરહદ શિવાય તકનામાનો
 તમામ નકશો તો બરપૂર બની ગયેલ હતો. અધ્યાન, બુદ્ધિ, અને જ્ઞાનના
 રાજ્યકાર્યો આપણા તપાસની બહાર અદ્યાપિ રહેલા છે તેમજ છેલ્લાં
 ત્રીણ વર્ષના અરસામાં દેશની અદરના પ્રદેશોમાં બ્રિટિશ સરકાર સાથેના
 સંબંધથી થોડાજ પ્રસિદ્ધ બનાવો થયેલા જોવામાં આવે છે. લોર્ડ. કાનિંગે
 જે દત્તકની સનદો આપી હતી, તેમાં સર જોહન લારન્સે તથા લોર્ડ લાસડાઉને
 વધારે ક્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૪માં સર જોહન લારન્સે ભૂતાન રોક્યું. ઇ સ ૧૮૬૫
 ની અંતે ત્યાર બાદ થયેલી સિક્કિમ સાથેની લડાઈઓનું બચાવ થોડી લીટીઓમાં
 કરી નાખવું યોગ્ય છે બ્રિટિશ મુલક ઉપર પગપેસારો થયો હતો તેનો બદલો
 લેવામાં આવ્યો ભૂતાનમાં એલચી ઉપર જોરજુલમ વાપરવામાં આવ્યો
 હતો અને તેની પાસેથી એક કોલકરાર કરી લેવામાં આવ્યો હતો, પણ ઈન્ડિયા
 સરકારે તે મંજૂર રાખ્યો ન હતો. ઇ સ. ૧૭૭૪માં ખંડણી બાબત કરાર
 થતાં ભૂતાન સાથે બ્રિટિશોને સંબંધ થયો હતો ઈ. સ. ૧૮૧૭ના નેપાળના
 વિગ્રહના બનાવોમાંથી સિક્કિમ સાથેનો સંબંધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ આ
 બંને રાજ્યોની સ્થાનિક સ્થિતિ એવી છે કે, બહુધા તે ખરા સંયુક્તપણાની
 મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે. માટે સરહદ ઉપર મુલેહ તથા બદોબરત
 મળખૂત થાય તેટલે દરબજે “ ફોર્ન (પર રાજ્યો સંબંધી કામ કરનાર)
 ઓફીસ ” તેના કામકાજમાં દરમિયાનગિરી કરે છે. આ શેહનશાહતના
 છેક જૂદા જૂદા ભાગમાં, અને જૂદે જૂદે વખતે ત્રણ બનાવો બન્યા,
 તે બનાવો અધેર રાજ્યવહિવટમાં બ્રિટિશ દરમિયાનગિરી કરી ગાદીનું

વારસા નહીં કરી દીધા, તેમજ દેશી ગળ્યોને સામ્યતા રાખવા અતથી ઈન્ટેન્ડન્ટની
 બતાવી, તેના પગરૂપ દેવાથી પ્યાનમાં લીધા બેવા છે. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં
 લોડ નાર્થથ્રુકે વડોદરાના ગાયકવાડને તખ્તખરખાગ ક્યો, અને ત્યાર બાઃ
 તેની ગાદી ઉપર બેસાડવા બીજાને સુટી દાઢયો ઈ. સ. ૧૮૮૧માં લોડ
 રિખને મેસુરના હાલના મહારાજાને રાજ માપુ. ઈ. સ. ૧૮૯૧માં લોડ
 લાન્સડાઉને મણિપુરની ગાદી વિશે બદોખરત ક્યો. એ વખત બનાવેથી રાખી
 સરકારના પહેલા વાઈસરાયે જે રાજ્યનીતિનો ફેરફાર રાખલ ક્યો હતો,
 તેને શેહનશાહતની પદ્ધતિમાં, દક્ષિણમાં, અને ઈસ્લામમાં મજબૂતિ મળી.
 પાર્લામેન્ટના વિક્ટોરિયા ચાપટર ૧૦, ગ્રાન્ડ્યુટ ડબ્લી રૂએ મહારાખી
 સરકારે કેસરેહિદનો ઇલકાબ ધારણ ક્યો; અને ઈ. સ. ૧૮૭૭ની ૧લી
 બન્યુઆરીના રોજ દિલ્હિના દરબારમાં લોડ લિટને એ પ્રસંગે બાપણ ક્યું.
 તેમાં રાજ્યના ઈલકાબોમાં વધારો ક્યો તે ઉપર પ્યાન બેચવામાં આવ્યું
 હતુ. એમાં આવા બોલ હતા. “ તેથી હિંદુસ્તાનના રાજ અને રૂચતાના
 હિતો બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે બન્યુના બેડાણમાં હવેથી આવ્યાનું ગોયા એક
 ચિન્હ થયુ. ” હિંદુસ્તાનના લોકોના પ્રચારમાં ચચળ વધારો થાય, અને
 તેમણે કલ્યાણ વૃદ્ધિગત થાય તે માટે તેઓનો સંયોગ કરવો એ આમ
 કરવાનો સામાન્ય હેતુ હતો. લોડ લિટને પોતાના બાપણમાં કહ્યું કે, “ જે
 શેહનશાહતમાના રાજ્યો અને રાજ્યકર્તાઓ ! મહારાખી સાહેબ પોતાનાં હિત
 આપનાં હિતની સાથે બેડાયેલાં માને છે, અને બ્રિટિશ તખ્ત અને તેના
 દોસ્તો તથા તાખાના રાજ્યો સાથે ઈતખારનો નિકટ સંબધ સાગ નરીબે
 થયો છે તેને મજબૂત કરવા તથા બન્યુનો કરવાના ઉદ્દેશથી આજે બહેર
 ક્યા પ્રમાણે કેસરેહિદનો ઇલકાબ ધારણ કરવામાં આવે છે. ” ઈ. સ.
 ૧૭૮૦ના ઓગસ્ટની ૩૭ તારીખે કપતાન પોપહામે મરહા વિગ્લ વખતે
 અલિયરનો કિલ્લો સર ક્યો હતો તે ઇ. સ. ૧૮૮૬ના લોડ ડર્ફને સિધિઆને

ખાઈ સોંપે. ત્યાર બાદ પણ તેના સંબંધમાં ઘણો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. અને કરારો થયા. “ હિંદુસ્તાનની ચાલી ” એવી સંજ્ઞા તે ઢાળવાળા કિલ્લાને આપવાના આવતી હતી તેનું આમ બનવાથી નક્કી થયું કે, કંપનીની લશ્કરી હાલતનો આધાર તેના ઉપર નથી, પણ સેવોપરિ રક્ષણ કરનારની સાથે મહારાણીના દોસ્તોના ઐક્યથી ઉત્પન્ન થનારા ઇતિહાસ ઉપર તે આધાર રાખે છે. એજ વાઈસરોયે “ ઇમ્પીરિયલ ” લશ્કરનું ધોરણ રાફ કર્યું. આગલી મુદતમાં સહાયકારી દોસ્તોએ કરવામાં આવી હતી, તેની સાથે આથી એક વિશ્વ મુકાબલાનું ચિન્હ થયું દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખનારા અગત્યના બનાવોનો તેમા સમાવેશ થાય છે. તે બનાવોનું બયાન કરવાની અત્રે જરૂર છે.

—::*::—

૬૩. બ્રિટિશ વહિવટના ક્રમથી હાલમાં દેશી રાજ્યો ઉપર અસર થાય છે.

પરંતુ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ગદર સમાવી દીધા બાદ જે રાજ્યરીતિ ચાલી તે આધીન જૂઠાંરાથી અલગ હતી. સહાયકારી પશુના અને ઐક્યના ભાવથી તે રાજ્યરીતિ ચાલવા લાગી. તેથી દેશી રાજ્યોમાં જવાબદારી અને માનભરતબાનો વધારે હોયો ખ્યાલ દાખલ થયે. રાજ્યો સાથેના રાજકીય સંબંધનો પ્રચાર બતાવવા હવે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન અંદરના રાજ્યવહિવટના ઇતિહાસમાં જૂઠાં બાબત દાખલ કરવાની જરૂર પાડી રહેતી નથી. સંયુક્ત રાજ્યોના સંરક્ષિત રાજ્યો હવે રાજ્ય સરકારના ભાગીઆ જેવા થયા છે. રાજ્યના અંતર અંતરે હવે રાજ્યો સાથેના તબક્કામાં અને પ્રજાઓની અંદર અંદર આદર કરવામાં તેઓ ભાગીઆ થયા છે, એમ માન નથી. સંયુક્ત દેશના કાનૂન સંબંધી અને સંબંધી પ્રચારમાં પણ તેઓ ભાગીઆ થયા છે. ગદર પહેલાં તે

જેતો, તેના કરતાં ખ્યાલ સખધ સ્થાપિત થયો છે. આ સખધની દ્વિતીય મુદતમાં જે વિચારણા દાખલ થઈ, તે એ છે કે સાર્વજનિક કલ્યાણ માટે અધિક લક્ષ આપવાનું ગરૂ થયું. બ્રિટિશના એક પચ્ચણથી ખીન્ન પરગણા સુધી દેશી રાજ્યોમાં રેલવે થઈ. દેશમાં દુષ્કાળ અવેશ કરે, તો સંયુક્ત મહેનતથી તેની સામે ટક્કર લેવામાં આવે છે; અથવા દેશી રાજ્યોના મુલકમાં નેહરોના મથક લેવા, તોપણ ખેતીને ખામી પૂરે કરવાની યોજનામાં સૌ સહાયોએ સામેલ થાય છે. રાષ્ટ્રી સરકારના દોસ્તોએ એક સામાન્ય રીતની નાણા સખધી રીતિ પ્રદાન કરી લીધી છે, તેથી જકાતના દર માટેનું ચુદ્ધ, અને મ્હોટા ખર્ચથી રાખેલી જકાતની યોજાઓને નિભાવવાનું બધ થયું છે. એક ખીન્નને ગુન્હેગારો સાંપવાના ધોરણમાં સુધારો થતાં ન્યાય સારા પાયા ઉપર આવ્યો છે. બ્રિટિશ અને પર રાજ્યોની કોર્ટોનાં ઈનસારી કૃત્યોનો અગીકર નેટલે દરજ્જો દેશી રાજ્યોની અપૂર્ણ કોર્ટો કરી શકે તેટલે દરજ્જો થયો છે. શિક્ષાનું ચલણ અને વેપાર સખધી કામકામોમાં જૂનૂરો હતો તેથી થતું તુકશાન દૂર કરવા સાર્વજનિક ગોઠવણ થઈ છે. આ પ્રમાણે મહાગણીની, અને દેશી રાજ્યોની દૈયતની હમેશની જીદગીમાં સહાયકારીપણાનો જીરુસો અને સામાન્ય હિતનો ખ્યાલ જોવામાં આવે છે. નવી ઉત્સાહથી પ્રેરિત થયેલાં દેશી રાજ્યોનાં બંધન વધે તેમ છે એટલુંજ નહિ, પણ તે બ્રિટિશ રાજકરોબારના પ્રચાર સાથે જોડાયેલા રહે છે. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, બ્રિટિશ રાજ્ય અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના સખધોના અભ્યાસીએ દરેક જૂદા દેશી રજવાડાના અદરના ઈતિહાસ ઉપજ્જ માત્ર લક્ષ આપવું દુસ્ત નથી. જૂદારાના બંધનો તૂટતાં જાય છે, અને વધારે નિકટ ઐક્યને લીધે રક્ષિત રાજ્યોના હક્ક અને ફરજો કોવત અને વિસ્તાર પામતાં જાય છે.

૬૪. લોર્ડ કાનિંગની સનદોથી જરૂરોંસો અને અદેશો દૂર થયા.

ઈ સ. ૧૮૫૮ના કાનુની હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારોપાર સરકારને સોંપાયો, તે એક પ્રસિદ્ધ અગત્યતાનો ખનાવ હતો. તેના પરિણામે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે યથા તેટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી કરીને રાજ્યનીતિમાં અન્યથા જોડો ફેરફાર કરવાની એક સરસ તક હાથ લાગી. બેઈતખારની હવામાં અતંકરણતુ ઐક્ય આગાહી પામે નહિ. બળવાના જુરસાની ભરતી પાછી વળી ગઈ હતી, પરંતુ તે વખત વપરાએલા હથિયારના ખણખણાટમાં અને તેના ભયભીત દેખાવમાં રાજ્યો ખાલસા અને ગળત થયા, તેની ચાદદાસ્તો નાખુદ થઈ ન હતી. એથી ઉલટું બ્રિટિશ સત્તા બેખરડક અને સર્વોપરિ ચર્ચ મર્ચ. તેથી સ્વાભાવિક રીતે આધીન દોસ્તીમાં આવેલા રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારના રાજકારોપારમાં નિરતરની અંચળાઈ પ્રવર્તી રહી હતી તે દેશી રાજ્યોના જાણવામાં હતું. હિંદુસ્તાનના રોહેરોની બળરોમા કિમિઆની લડાઈનો પ્રચાર તીક્ષ્ણ ઉસ્ફુરણીયા જોવામાં આવતો હતો. વેપારની છૂટ, કેળવણીનો પ્રચાર, રાજકીય સુધારા, અને હિંદુસ્તાન સાથે ત્વરિત વ્યવહારનો ફેલાવો એ બ્રિટિશ રાજ્યનાં મુખ્ય ધોરણો પ્રસિદ્ધ રીતે સૈના જાણવામાં હતાં. અયોધ્યાનો રાજા પોતાનું રાજ બોધ બેઠો, તેનું કારણ એ હતું કે રૈયત તરફ રાજની ફરજ બ્રિટિશોની કલ્પના પ્રમાણે તે નિભાવી શક્યો નહિ. તેથી મહારાણીના પાર્થસરાય સાથે વધારે નિકટ સબધો કરવાથી રાણી સરકારના દોસ્તો ડરતા હતા, કે રજોને તેથી ન બને તેવા અંદરના રાજવહિવટમાં સુધારા કરવાની અનિશ્ચિત જવાબદારી તેઓના ઉપર આવી પડે. રાજ્યોને ફરી તસલ્લી કરવા માટે કાંઈક કરી બતાવવાની જરૂર હતી. પરસ્પરના ઈતખારના પુખ્ત પાયા વગર ઐક્યની રાજ્યનીતિ અમલમાં આવી શકે તેમ ન હતું. હિંદના ઈતિહાસમાંથી રાજ્યનીતિના ઘણા નવા ફેરફારોના દ્રષ્ટાંતો નિકળી આવતા હતા, પરંતુ તે સાથે તેમના ઉપર પ્રતિક્રિયા

પણ બરી રહેતી હતી. લોડ વેલરિલના તરફથી લેવાયેલા ક્યાંકને નગણા બને ન્યૂન કરવા લોડ કોર્નવાલિસે બને ભોડ ટેનમચે પાનાળી બને તેટલું કર્યું હતું, પરંતુ તકનામાંના નકશામાં લોડ વેલરિલએ રક્ષિત રાજ્યોની લિટી જાંખી રીતે ખેતી હતી, તેને લોડ હેરિટ'એ પૂરી કરી. જે જુદે રસ્તે જવાનું પુરૂ થયું હોત, અથવા રાજ્યો લોપ કરવાના લોડ રેલફાફ્રીના મતના અર્થને છોડી દેવાયો હોત, તો કાષ્ટ જૂલ થાય તેમ ન હતું, કિંવા પ્રતિક્રિયાની શક્તિ ન હતી. તેથી કરી લોડ ક્રમિંગે દ્વિતીયા પગલું ભર્યું. હિંદુસ્તાનમાં ચોતરફ મોટા મોટા રાજ્યકર્તાઓને તેણે દત્તકની સનદો આપી. તેથી કરીને તેઓનાં રાજ્યો કાયમ રાખવાની મહારાણી સાહેબની ઈચ્છાની તેણે તેમને ખાત્રી કરી. આ સનદોની શરતો બારિકબીજી તપાસવાની જરૂર હવે પછી પડશે. આ પુસ્તકમાં ગ્રહણ કરેલ ધોરણ પ્રમાણે આ જગોએ તેની ઐતિહાસિક ગોટવણીની ચર્ચા કરવી એટલું જ બસ છે. એ સનદોથી નવીન રાજનીતિ જાહેર થઈ. તેથી વફાદારી અને તાબેદારીની શરતો સાથે એક ધણો કિમતી લાગ પ્રાપ્ત થયો. એક નવીન પતિઆળાના જેવો પરસ્પરનો વિશ્વાસ અને ભરોસો પેદા થયા. હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની ખાત્રી થઈ કે, તેમના કુટુંબના કલ્યાણમાં સર્વોપરિ સત્તા હિત રાખે છે. તેમજ તેમની રૂંચતના સતોષ માટે તેમને કાંઈ કહેવામાં આવે, તો તે તેમનાજ શુભ માટે છે એમ પણ તેઓને હવેથી ખાત્રી થઈ. તેમનું શુભ મહારાણી સાહેબ પણ કાંઈ ઓછું ચાહતાં નથી આ સનદોથી આંગિક દક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એટલે એ હક્કનો અમલ રાજકર્તાએ પોતેજ કરવાનો છે. પરંતુ લોડ ક્રમિંગના લખવા પ્રમાણે બેવફાદારીથી કરારની શરત તોડવામાં આવે, તો તેથી સરકારની દરમિયાનગિરી, કિંવા રાજ્યનું ખાલસા થવું અટકી શકે તેમ નથી. આ સનદોથી હિંદુ રાજ્યોને ઉપરી સત્તા જોડે નિકટનો સંબંધ બધાયો, અને તેઓને ફરીથી તસલ્લી થઈ. એ

સનદ નીચે પ્રમાણે છે મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની બાબતમાં
 “ કુદરતી વારસો ” એ શબ્દોને બદલે આ પ્રમાણે ફેરફાર કરેલો છે
 “ મુસલમાની શરેહ પ્રમાણે તમારી ગાદીનો જે કાયદેસર વારસ હશે તેને
 કાયમ રાખવામાં આવશે. ”

સનદ

હિંદુસ્તાનના રાજાઓ અને રાજ્યકર્તાઓનું રાજ્ય કાયમ રાખવા
 રાણી સરકારની ઇચ્છા છે, અને તેમના વંશ બંધુ રહે, અને તેમનો
 દરજ્જો જળવાઈ રહે, માટે તે ઇચ્છા અનુસાર આ લેખથી હું ખાત્રી
 આપું છું કે, કુદરતી વારસોને અભાવે હિંદુશાસ્ત્ર અને આપત્તી કોમના
 રિવાજ મુજબ આપ, હિંવા આપના રાજ્ય ઉપર હવે પછી રાજ્ય કરનાર
 કોઈને દત્તક લેશે, તો તેને કબૂલ રાખી બહાલ રાખવામાં આવશે સરકાર પ્રત્યે
 આપ વફાદાર રહેશો, અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે થયેલા તહનામાં, સનદો,
 અને કરારો પાળશો, ત્યાં સુધી આ સનદની શરતનો ભંગ કરવામાં આવશે
 નહિ તેની ખાતરજમાં રાખજો.

—:—:—:—:—:—:—:

કૃપ. તે સનદો અને એક્યની રાજ્યનીતિ વચ્ચેનો સંબંધ.

આદ, ઈલકાબો, તોપોના માન, અને મુલકની બક્ષિશથી ગદર
 બાદ બાદશાહી સત્તાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ૧૬૦ દત્તક
 અને ગાદીના વારસા સંબંધી સનદો આપવામાં આવી, તેથી હિંદુસ્તાનના
 રાજાઓને ધણો ઉત્સાહ થયો. જેને તે સનદો મળી નથી તેના ઉપર
 પણ તેની અસર થઈ. તે સનદોમાં કેટલાક વચનો આપેલાં છે તે સનદો જેને
 મળી નથી તેની સાથેના સંબંધમાં તેનો ભાવાર્થ તો સરકારને કેટલીક
 બાબતમાં માર્ગસૂચક થઈ પડ્યો છે. એક આગળના પ્રકરણમાં કહી ગયા
 છિએ તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકુટુંબના એક અંગભૂત સાથેનો

બ્રિટિશ સરકારનો સંબંધ તે રાજ્યની માથે થયેલા કોલકચરો કે નદનામાં માત્ર જોઈને નક્કી કરવાનો નથી. ખામીનાઓની સાથે બ્યવહાર રાખવામાં મુખ્ય રાજ્યકર્તા સાથેની રિવાજ વર્તણૂક બૂલી જવાની નથી. જેને દત્તકની પરવાનગી નથી એવા રાજ્યોને રાજકીય કારણસર સરકારની મંજૂરીથી કુદરતી વારસને અભાવે ગાદીના વારસા માટે વખતસર ગોડવણુ કરવા દેવામાં આવે છે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યપદ્ધતિનો મુલક ખાલસે કરવાની રીતિ સાથેનો નિકટ સંબંધ આપણે ચર્ચા ગયા હિએ લોડ કાનિગે પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે, દત્તક લેવાની પરવાનગીથી મુલક ખાલસે થવાનો ડર દૂર થાય છે ખરો, પણ તેથી કરીને આધીનતા બંધ થતી નથી, કે અધેર રાજ્યનો બચાવ પણ થતો નથી. સનદમા રાજ્યકર્તાને દત્તક લેવાનો હક્ક આપેલો છે, તેથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકેલા રાજ, કે વિધવાને તે હક્કનો હવો રાખવાનો નથી. તોપણ એ વાત લોડ કાનિગે તારીખ ૩૦મી અપ્રિલ સને ૧૮૬૦ના રોજ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે “ કોઈ દેશી રાજ્યમાં એવી બારે અવ્યવસ્થા ચાલે કે, તેથી અધેર અથવા તોફાન પેદા થાય, તો આથી કરીને સરકારને વચ્ચે આવવાનું બંધ રહેશે નહિ; કિંવા પુરતા કારણસર કોઈ દેશી રાજ્યનો કારોબાર થોડી મુદત માટે લઈ લેવાનું પણ આથી અટકશે નહિ. ” આ પ્રમાણે લાંબો વખત થયાં પ્રચાર ચાલ્યો જાય છે રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીની સંમતિથી, અને દેટલીક વખત તેની ઈચ્છાથી આપણે આ સત્તાનો વારવાર અમલ કરેલો છે. તે સત્તાનો ઉપયોગ જો સારા વિચારથી અને નરમાશથી થાય, તો તે જરી રાખવી એ સ્પષ્ટણીય છે. ધારેલી ખાત્રી કર્યા બાદ તેનો આજ પવત અમલ કર્યો છે, તે કરતાં વધારે સહેલાઈથી અમલ થઈ શકે તેમ છે. એમા જરા પણ શક નથી. જેવકાદારી કે કરારનો ખુલ્લો બગ કરવામાં આવે, ત્યારે ભારે શિક્ષા (રાજ્યને ખાલસા કરવાનું પણ)

કરવાનો આપણને હક્ક છે, તે તો બેશક ન્યૂન થતો નથી. ” સનદો આપ્યા પહેલાં પણ આ નવીન રાજનીતિ લાગુ કરવાની એક તક મળી હતી. ગર્હવાલ, અગર તેહરીનો રાજા કાયદેસર વારસ મૂક્યા વગર ઈ. સ. ૧૮૫૯માં મુજરી ગયો. તેનું રાજા ખાલસે કરવા બ્રિટિશ સરકારને તે કારણસર સાફ રીતે હક્ક હતો. તોપણ તેના અનૌરસ પુત્ર ભવાનસિંઘને રાજ્ય આપવામાં આવ્યું હતું. તારીખ ૬ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૫૯ની સનદની શરતોથી વધારે નિકટ સંબંધ સ્થાપવાનું થયું એ રાજ્યનો કોઈ હક્કદાર નથી તેથી ખાલસે થવું જોઈએ એમ વાઈસરાયે જણાવ્યું. તેથી લોર્ડ કેલ્હાઉઝીના ધારવા પ્રમાણે તે હક્ક વ્યાજબી હતો એમ બતાવ્યું, અને તે વિષે સલાહ ઉઠાવેા નહિ. એટલું લખી મહૂમ રાજાની પ્રતિ વફાદારીનો એ દસ્તાવેજમાં ઈસારો કર્યો. અને ત્યાર બાદ તેથી ભવાનસિંઘને અને તેના કાયદેસર મરદ વારસોને રાજાનો ઈલકામ, અને ગર્હવાલનું રાજ્ય આપ્યાં. વધારામાં એટલું લખ્યું કે, “ વળી પણ જાહેર કરવામાં આવે છે કે, વેપાર અર્થે અને બીજા કારણસર તે રાજા દેશી કે યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયતને છૂટ્ટી આવજાવ કરવા દેવામાં આવશે, રાજ્યની રૈયતના જેટલીજ મહેરબાની અને રહણના તેઓને હક્કદાર માનવા. ગર્હવાલના મુલકમાં રસ્તાઓ બનાવવા સરકારને સજા રહેશે, અને ગાદીની આ બક્ષિશ સારી આલની શરતે, તથા બચ અને તોફાનના વખતમાં લશ્કરી અને રાજકીય નોકરીની શરતે કરવામાં આવી છે. ” આ પ્રમાણે નવીન મુદતના પ્રારંભમાંજ જુદાસાની અડચણો દૂર કરવામાં આવી હતી, અને બ્રિટિશનાં તેમજ તે રાજાની રૈયતોનાં હિતની એકતા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, ઈ. સ. ૧૮૬૧ના માર્ચ માસમાં આ રાજાને દત્તકની સનદ ઈનાયત થઈ. તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે, હિંદુઓમાં દત્તક લેવાનો હક્ક કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે વશપરપરાનો છે, તેનો સમાવેશ ઈ. સ.

૧૮૫૯ની મનદથી મતો ન દતો. લેણું દાનિયે આપવી એક ખીજી મનદ પણ એજ રીતે બોધકારક છે. ગદરની વખતે મોકળી કંપાના બદલામાં હુદરાબાદ, ગ્વાલિયર, નેપાળ, લોપાળ, પટિઆલા, ઝિંદ, નાબા, રામપુર અને બિકાનેર જેવા ધણા રાજ્યોને બદલમાં મુન્નકો આપવામાં આવ્યા હતા, આ પૈકી તારીખ પછી મે સને ૧૮૬૦ની પટિઆલાને આપેલી સતદ સૌથી વધારે અર્થસ્રયક છે મહારાજ તથા તેના વારમાં પાતાના તાબાના મુલકોમાં પૂર્ણ રાજ્યસત્તા ચલાવવાનો અખત્યાર છે તેમાંને તેમની રૈયત ઉપર જનના બચાવથી માડીને મોતની શિક્ષા સુધીનો કુલ અખત્યાર આપેલો છે. મહારાજની કોઈ પણ રૈયતની ફરિયાદ બ્રિટિશ સરકારે સાંભળવી નહિ, અને તેમના ઘરસસારની અને કુટુંબ સખથી ગોડવળમાં વચ્ચે આવતું નહિ આટલું બ્રિટિશ સરકારે માથે લીધું. તેના બદલામાં મહારાજ બધાયા કે, “ અદલ્ત ઈનસાફ આપવો. અને રૈયતનાં સુખ અને કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવી. ” અમુક ગુન્હાઓને માટે સખ્ત શિક્ષા કરવી એ પણ કબૂલ કરાવ્યું. હમણા ફેલી ગયા તે કોલકારો તથા આ ફરજોથી જાણુઈ આવે છે કે, એકમતે લીધે બ્રિટિશ સરકારને ધીરજથી સહનશીલતા રાખવાની છે, અને ઉછાછળી દરમિયાનમિરીથી દૂર રહેવાનું છે. ખીજી તરફથી રાજ્યો ઉપર સારા રાજકારોગારની સીધી જવાબદારી રહે છે, અને રાજ્યો તેમ કરતાં સુસ્તિ કરે તો એ જવાબદારી બ્રિટિશ સરકાર તરફ રહે છે. સ્વિસના એકત્ર રાજ્યોના જાહેર કરેલા ઉદ્દેશો આ પ્રમાણે હતા. “ પરદેશી સામે દેશનું સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખવું, મુલકોમાં સુલેહ અને બહોળરત કાયમ કરવાં, સંયુક્ત રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો અને હક્કનો બચાવ કરવો, અને તેમના સાર્વજનિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવી ”. સતલજ નદીની આ તરફના રાજ્યોને બક્ષેલી સનદોથી આ ઉદ્દેશો તો બાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેપણુ તેમાં લાંબો તફાવત રહેતો નથી, એટલું કહીએ તો ચાલે ખરૂં. “ એટ

શિદ્ધિના રાજ્યકર્તા તરફ વકાદારી અને રાજ્યભક્તિ ” માટે આ સનદોમાં ભાર દીધો છે તેના બદલામાં મહારાજા અને તેના કુટુંબનો માનભરતો અને દરજ્જો જાળવવાની સરકારે કબૂલ કરેલી કરેજ પણ ચોખ્ખી રીતે દર્શાવેલી છે સદૈવમા કહિએ તો દત્તકની સનદોથી અને પહેલા વાર્ષિકસરણે બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે રાજ કરવા રાજ્યોમાં હક આપી જે સનદો આપેલી છે, તે સનદોથી સાફ રીતે જણાય છે કે, મહારાણી સાહેબ અને તેના સંકલિત દોસ્તો વચ્ચે વધારે નિકટના સંબંધો સ્થાપિત થયા છે, અને એક પતિવ્યાજની માફક ફરજ અને ફાયદામાં મેળો જોડાઈ ગયા છે

—:૦.૦:૦—

૬૬. અગત્યના ત્રણ બનાવો.

ઈ સ. ૧૮૫૭ પહેલાં જે રાજ્યરીતિ ચાલતી હતી, તેથી જૂદીજ રાજ્યરીતિ ત્યાર બાદ ચાલી તેનો તફાવત બતાવવા ત્રણ બનાવો ચૂટી કાઢવામાં આવે છે, તેમાં સમાનપણા જેવું જોવામાં આવતું નથી. ટૂંકી સુદતના અતરાય અને ઉચ્ચાટ પછી વડોદરા, મૈસુર, અને મણિપુરમાં દેશી રાજ્યો પાછા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા, એ ખરી વાત છે. પરંતુ ખીજી બાજોમાં હકિકતો ભિન્ન ભિન્ન છે. ગેરવકાદારીના કારણથી નહિ, પણ રાજ્યના ગેરબદોબતના સમયસર ગાયકવાડને તખ્તખરખાસ્ત કર્યો, એ વડોદરાના કિમ્સાનો બોધકારક બનાવ છે. મૈસુર પાછું આપ્યું તે સાથે કરાર કર્યા, તેના સારથી લોર્ડ રિપને જે ધંડા શિખવ્યો તે જૂદીજ છે મણિપુરનો મામલો વધારે ગુચવણભરેલો હતો, તેથી ગેરવકાદારી માટે થયેલી શિક્ષાઓ પ્રદર્શિત થાય છે, અને તેથી વળી મહારાણી સરકારની સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધને લગતા ધણાં ધોરણને મજબૂત કર્યાની તક મળેલ છે. બ્રિટિશ દંડિયાના દત્તિકાસ સંબંધોમાં ચોતરફથી જૂની જૂદી, અને ભારે ભારે હકિકતોથી વિદાયેલા

રહે છે. તેથી દેશી રાજ્યોની સાથે બ્રિટિશ સંબંધના ઇતિહાસના બનાવો નજર બહાર રહી જાય છે, એ અનિવાર્ય છે. ઇન્ડિયાના ગ્રંથ ઇતિહાસોમા સામાન્ય રીતે એમ જણાવ્યું છે કે, સને ૧૮૭૫માં વડોદરા ના મરેહા ગાયકવાડને રાજ્યના ગેરબંદોબસ્ત અને બેવફાદારી માટે તખ્ત ખરખારત ક્યો હતો. આમ થવાનું કારણ પણ સદર્દે વલણુજ છે. બેવફાદારીનો આરોપ સાબિત થયો હોત, તો એ ધડાની અર્થ કરતાં વધારે કિમ્મત ધરી જત. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્યનીતિ સાથે મુલકોને ખાલસે કરવાની પદ્ધતિને અગત્યનો સંબંધ છે. તેની સાથે વડોદરાની આ બાબત ઇન્ડિયાની રાજકીય તવારીખમા નિરખત ધરાવવારી છે ગાયકવાડને તખ્તખરખારત ક્યો તેના સંબંધ વિષે કાંઈ ચેરસમજીતી થતી હોય તો તેને દૂર કરવી એ જરૂરુ છે.

—•—

૬૭. ગાયકવાડનું તખ્તખરખારત થવું, અને તે ઉપરથી

લેવાના ધડા.

મરેહાના એક્સપ ઉપરની, તેમા ખમ્મસ કરીને ગાયકવાડે ઉપરની પોતાની સત્તા ઉપરથી પેશવાએ હાથ ઉઠાવ્યો. તે પહેલા બ્રિટિશ કંપનીએ વડોદરા સાથે સીધો સંબંધ બાધ્યો હતો. તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. તારીખ ૬ઠ્ઠી જૂન સને ૧૮૦૨ના તહનામાથી (જેનો પેશવાએ પછીથી વસઈના તહનામામા અગીકાર ક્યો છે) કંપનીએ ગાયકવાડને “ બધાં જાહેર કામકાજમાં ન્યાયને, અને લોકકલ્યાણને અતુસરી રક્ષણ ” નો હક્ક આપ્યો. “ લોકકલ્યાણની બાબતમા ગાયકવાડે કંપનીની સલાહ માનવાની હતી ” પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૨૦મા માઉન્ટરુઅર્ટ એલિફન્ટને વડોદરાના રાજ્યકર્તાને આ પ્રમાણે રીતસર ખાત્રી આપી. “ બ્રિટિશ સરકાર જે પોતાદારોની બાયધરીદાર થયેલ છે, તે પોતાદારો પ્રત્યેના કરારો આપ

પાળશે, તો આપની અદરખાનાના કાર્યોમાં આપને નિરંકુશ સંબંધમાં આવશે. ” જરૂરને સમયે બ્રિટિશ સરકાર પોતાની મલાહ પણ આપશે, એ પણ વધારામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું મુળર્થના ગવર્નરે ઈ. સ. ૧૮૪૧ માં ગાયકવાડને એક પત્ર લખ્યે તેમાં જણાવ્યું કે, “ આપના રાજ્યના અદરના કારોબારમાં બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવવા કેઈ પ્રકારે ઈચ્છતી નથી. આપ રાજ્યના સ્વાંગ રાજ્યસત્તાધીશ છો એમ બ્રિટિશ સરકાર કબૂલ કરે છે. ” આ પ્રમાણે વડોદરાનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનના બીજા કેઈ પણ મહત્વના રાજ્યના જેવી સ્થિતિમાં હતું. કદાચ અદરના પહિલની બાબતમાં અયોધ્યા કે સતારા કરતાં તે જરા કમતી બંધનમાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૬ ના ડિસેમ્બરમાં ખડેરાઓ ગાદીએ બેઠા તેનો રાજ્યકારોબાર ખરાબ ન હોવાથી બ્રિટિશ સરકારે વાંધો ઉઠાવ્યો, પરંતુ દરમિયાન આવવાનું કંઈ નહિ. ઈ. સ. ૧૮૭૦માં તેની ષષ્ઠી મહારાજાએ થયા તેના ખરાબ રાજ્યપહિલથી ગેરવ્યવસ્થા વધી, તેથી છેવટે ૧૮૭૩માં હિંદુસ્તાનની સરકારને એ બાબત તપાસ કરવા એક કમિશન નિમવા ફરજ પડી તેના રિપોર્ટ ઉપરથી અયોધ્યાના રાજાની માફક ગાયકવાડને એતવણી આપવામાં આવી કે, અમુક જાતના સુધારા કરવામાં નહિ આવે તો તેનો અખત્યાર છિનાથી લેવામાં આવશે. અજમાયશની મુદત વીત્યા પહેલાં સરકારના વડોદરા ખાતાના પ્રતિનિધિને ઝેર દેવાની કોશિશ થયાના ખબર મળ્યા. મહારાજા ગાયકવાડે તે ગુન્હામાં નદદગારી કરી છે એવી શકા લેવામાં આવી. આ પ્રમાણે અવ્યવસ્થિત રાજ્યકારોબારના આરોપની સાથે બેવકાફરીનો આરોપ પણ વધ્યો. તેથી તારીખ ૧૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૫ના દિવસથી સર્વોપરિ સત્તાએ એ બાબતમાં પોતાના વિચાર આ શબ્દોમાં જાહેર કર્યા:—“ આવા ગુન્હાની ઉશ્કેરણી કરવી એ મહારાણી સરકારની સામે ગંભીર તકસીર કરી ગણાય, અને મહારાજાએ વડોદરાના રાજ્યકર્તા

તરીકે કુળના સભ્યોમાં આરોપ છે તે નક્કીની મુજબની રીતે ફરિયાદો તૈયાર થઈને કોર્ટમાં દાખલ થાય, અને વળી એવી પ્રશિક્ષિત બિલ્ડિંગ સરકાર માટે ફરિયાદો કરવાનું એક કાયદા અનુસાર, માટે આ ઉપરથી આવકવરના "અરજી" કરવામાં આવ્યાં, અને તેની બાંહેધરી રીતે તપાસ ચાલી તેમાં કમિશનરોની સાથે હિંદુસ્તાનમાંના બે પ્રમુખ રાજ્યો, એક ગ્વાલિયરવાળો અને બીજાં બે પુરવાળો બેઠા કમિશનરોનો મત મળતો આવ્યો નહિ. તારીખ ૧૯મી અપ્રિલ સને ૧૮૭૫ના દરેકથી સર્વોપરિ સરકારે બેવકાફરીનો આરોપ બહાર રીતે અને રીતસર છોડી દીધો. "કમિશનરોમાં મતબેદ થવાથી તેમના રિપોર્ટ ઉપરથી તપાસનો કેસો મહારાણી સરકારે કરવાનું બંધ રાખ્યું, તેમજ એમ પણ અકબી કરી લીધું નહિ કે, એ તપાસનું પરિણામ મહારાજ સામે મુકાયેલ આરોપની સમજાઈ સાબીત થવાનું નિષ્કર્ષ છે." બેવકાફરીનો ગંભીર આરોપ છોડી દઈ બ્રિટિશ સરકારે વડોદરાની રાજ્યસત્તા ઉપરથી મહારાજાઓને છોડી મૂક્યો. તેને, "અને તેના વારસો" ને પ્રસિદ્ધ એવર્તિયુંક, રાજ્યની બારે અવ્યવસ્થા, અને મુદ્દારા કરવાની દેખીતી નાલાયકી માટે સર્વ હક, માનમર્તબા અને છૂટાથી ખાતલ કર્યા પરંતુ બ્રિટિશ અધિકારીઓની ઈચ્છાથી દેશી રાજ્ય કરી સ્થાપવાનું તેઓએ નક્કી કર્યું. તેથી ખાસ મહેરબાની દાખલ તેઓએ મહારાજા ખડોરાઓની વિધવાની અરજ મંજૂર રાખી. તેમાં એક અગત્યનો કરાર એવો કર્યો કે, બ્રિટિશ સરકાર જેને લાયક ગણી પસંદ કરે તેને તેણીએ દત્તક લેવો.

તે ઉપરથી સરકારે એક કુવરને પસંદ કર્યો તેને ખડોરાઓની વિધવાએ દત્તકપુત્ર કર્યો. તેની સગીર વયમાં બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાંથી ધણી સંભાળથી ચુટી કાઢેલા હુદેદારોની મોટી સંખ્યા રાખી રેઝિડેન્ટની સીધી નજર તળે વડોદરાનો રાજ્યકારોળાર લાખી મુદ્દત ચાલ્યો. બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટના ધોરણ પ્રમાણે રાજ્યનો કારોળાર ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો.

મહારાજને પણ મત્તા અને અખત્યાર મળ્યા પછી પણ એ ધોરણ ધોડ-
 ધણુ બળવી ગળવામા આવેલ છે ગદર પહેલા મુલકો ખાલસે કરવામા
 આવતા હતા, તેના વિરુદ્ધનો વડોદરાના સંબંધનો આ કિસ્સો વડોદરા
 માટે બોધકારક હિત ધરાવનારો છે આથી અગત જવાબદારી અને એકંતુ નવું
 ધોરણ અમલમા આવ્યું “ લાખો રૂ.ની લોકોના કલ્યાણ ” અર્થે દેશી મળ્ય
 બંધ પાડવાનું થાય, ત્યાં સુધી વચ્ચે આવવા આગ્રહથી ના પાડીને
 નહિ, પરંતુ સુધારા માટે સત્તાની રૂએ કરેલ હુકમથી. અને તે સુધારા
 કરવા શક્તિ નહિ હોવાથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને બારે અઘેર રાજ્ય
 વહિવટ માટે, અને બંધાયા પ્રમાણે ગાયકવાડે સલાહ ન માની તે સાફ
 તેને શિક્ષા કરવામાં આવી. વડોદરાના તહનામામાં કાર્લ ફ્રેડરિક કરવા
 જરૂર ન હતી. નવા રાજ્યકર્તા પાસેથી રક્ષણ બદલ નવા કરારો કે શરતો,
 કે તેનો અગ્રીકાર કરાવી લેવામાં આવ્યો ન હતો. દરમિયાનગિરીના નવા
 ધોરણને બહેર રીતે પ્રદર્શિત કર્યા પછી તરતજ નવા રાજ્યકર્તાએ પોતાની
 ફરજો બજાવવાનું શરૂ કર્યું તેથી બદલાએલી શરતો પ્રમાણે તહનામાના
 કરારોનો અર્થ કરવામા આવ્યો, તે પણ સ્પષ્ટ સમજવામા આવ્યું છે તહનામા
 અને રિવાજ કાયદાથી સામ્રાજ્ય સાથે વડોદરાનો રાજ્યકર્તા બંધાયોછે. તેની
 અને ઉપરી સત્તા વચ્ચેના સંબંધ માટે તે શિવાય કોઇ પ્રકારની
 નવીન ગ્રંથીની જરૂર ન હતી વડોદરા સાથે થયેલાં પેસ્તરના તહનામામાં
 કાર્લ ફ્રેડરિક કરવામા આવ્યા નથી પેસ્તર લક્ષમા લઈ ગયા છિએ તે
 પ્રમાણે અર્થ કરવાના નિયમોને આ બિનાથી ગજબૂતિ મળે છે.

— *—0—*— —

૬૯. મૈસુરની સ્થિતિ.

લોર્ડ રિપને મૈસુર દેશી રાજકર્તાને મોંઘ્યુ તે વાસ્તવિક રીતે
 જોતાં એક પુત્ર ફરેલી બક્ષિશ હતી. અમુક રાજકર્તાના અગત દુર્ગુણો

તરીકે કમ્પુટ રાખવામાં આવેલ છે તે વકાદારીની મગતની હોય દરમિયાન તેણે બંગા કંપો કહેવાય, અને વળી એવી કાલિશ બિનિશ મરકાર સામ દુશ્મની કર્યાનું એક કૃત્ય ગણાય, માટે ” આ ઉપરથી ગાયકવાડને “સરખંડ” કહેવામાં આવેલા, અને તેની બહાર રીતે તપાસ ચાલી તેમાં કમિશનરની સાથે હિંદુસ્તાનમાંના એ પ્રસિદ્ધ રાજ્યો, એક ગ્વાલિયરવાળો અને પીન્ડે જેપુરવાળો બેઠા કમિશનરનો મત મળતો આવ્યો નહિ તારીખ ૧૯મી અપ્રિલ સને ૧૮૭૫ના દરેકથી સર્વોપરિ સરકારે બેવકાદારીનો આરોપ બહાર રીતે અને રીતસર છોડી દીધો “ કમિશનરોમાં મતભેદ થવાથી તેમના રિપોર્ટ ઉપરથી તપાસનો કેસો મહારાણી સરકારે કરવાનું બંધ રાખ્યું; તેમજ એમ પણ પ્રકણ કરી લીધું નહિ કે, એ તપાસનું પરિણામ મહારાજ સામે મુકાયેલ આરોપની સમ્પાર્ક સાબીત થયાનું નિષ્પત્તિ છે. ” બેવકાદારીનો ગભીર આરોપ છોડી દઈ બિનિશ સરકારે વડોદરાની રાજ્યસત્તા ઉપરથી મહારાજાઓને ઉઠાડી મૂક્યો તેને, “ અને તેના વારસો ” ને પ્રસિદ્ધ ઝેરવર્તણુક, રાજ્યની ભારે અવ્યવસ્થા, અને મુદારા કરવાની દેખીતી નાલાયકી માટે સર્વ હકક, માનમર્તયા અને છૂટમાંથી ખાતલ કર્યા. પરંતુ બિનિશ અધિકારીઓની ઈચ્છાથી દેશી રાજ્ય ફરી સ્થાપવાનું તેઓએ નક્કી કર્યું. તેથી ખાસ મહેરબાની દાખલ તેઓએ મહારાજા ખડેરાઓની વિધવાની અરજ મંજૂર રાખી. તેમાં એક અગત્યનો કસર એવો કર્યો કે, બિનિશ સરકાર જેને લાયક ગણી પસંદ કરે તેને તેણીએ દત્તક લેવો.

તે ઉપરથી સરકારે એક કુવરને પસંદ કર્યો. તેને ખડેરાઓની વિધવાએ દત્તકપુત્ર કર્યો. તેની સગીર વયમાં બિનિશ સરકારની નોકરીમાંથી ધણી સભાળથી ચુટી કાઢેલા હુદેદારની મોટી સખ્યા રાખી રેઝિડેન્ટની સીધી નજર તળે વડોદરાનો રાજ્યકારોગાર લાંબી મુદત ચાલ્યો. બિનિશ રાજ્યવહિવટના ધોરણુ પ્રમાણે રાજ્યનો કારોગાર કુત્તમ સ્થિતિએ મળ્યો.

સત્તાગમને પ્રાંત સત્તા અને અખત્યાગ મળ્યા પછી પણ એ ધોરણ ધોર-
 ધણુ જાળવી રાખવામા આવેલ છે ગરુ પહેલા મુલકો ખાલસે કરવામા
 આવતા હતા, તેના વિરુદ્ધનો વડોદરાના સંબંધનો આ કિસ્સો વડોદરા
 માટે બોધકાગ્રહ હિત ધરાવનારો છે આથી અગત જવાબદારી અને અંકુશ નવું
 ધોરણ અમલમા આવ્યું “ લાખો રૂ ખી લોકોના કલ્યાણ ” અર્થે દેશી રાજ્ય
 બંધ પાડવાનું થાય, ત્યાં મુખી વચ્ચે આવવા આવ્યેથી ના પાડીને
 નહિ, પરંતુ સુધારા માટે સત્તાની રૂએ કરેલ હુકમથી. અને તે સુધારા
 કરવા શક્તિ નહિ હોવાથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને બારે અઘેર રાજ્ય
 વાલિવટ સાટે, અને બંધાયા પ્રમાણે ગાયકવાડે સલાહ ન માની તે સાફ
 તેને શિક્ષા કરવામાં આવી. વડોદરાના તહનામામાં કાંઈ ફેરફાર કરવા
 જરૂર ન હતી. નવા રાજ્યકર્તા પાસેથી રક્ષણ બદલ નવા કરારો કે શરતો,
 કે તેનો અંગીકાર કરાવી લેવામા આવ્યો ન હતો. દરમિયાનગિરીના નવા
 ધોરણને જાહેર રીતે પ્રદર્શિત કર્યા પછી તરતજ નવા રાજ્યકર્તાએ પોતાની
 ફરજો જાનવવાનું શરૂ કર્યું તેથી બદલાએલી શરતો પ્રમાણે તહનામાના
 કરારોનો અર્થ કરવામા આવ્યો, તે પણ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવ્યું છે. તહનામા
 અને રિવાજ કાયદાથી સામ્રાજ્ય સાથે વડોદરાનો રાજ્યકર્તા બંધાયો છે. તેની
 અને ઉપરી સત્તા વચ્ચેના સંબંધ માટે તે શિવાય કોઈ પ્રકારની
 નવીન ગ્રંથીની જરૂર ન હતી વડોદરા સાથે થયેલાં પેસ્તરના તહનામામાં
 કાંઈ ફેરફાર કરવામા આવ્યા નથી પેસ્તર લક્ષમાં લઈ ગયા છિએ તે
 પ્રમાણે અર્થ કરવાના નિયમોને આ બિનાથી ગજબૂતિ મળે છે,

— *—0—*— —

૬૮. મૈસુરની સ્થિતિ.

લોર્ડ રિપને મૈસુર દેશી રાજકર્તાને સોંપ્યું તે વાસ્તવિક રીતે
 જોતાં એક પુન. કરેલી અક્ષિય હતી. અમુક રાજકર્તાના અગત દુર્ગુણો

અને તાલાવકાને લીધે થોડી મદત માટે અંતઃગય પડેલા હોય, અને પંચી રાજ્ય પાશ્વ મોંપવામાં આવે છે, તેમ આ કામમાં બંનેનું નથી આ દેશના સભ્યો આથેના ધિરિશ વ્યવહાર દરમિયાન જુદું જુદું વખતે આગલા ગવર્નર જનરલોએ આ પ્રમાણે ગળ્યો પાછાં મોંપ્યાં તેને મુદ્દા બહે આ મોટા અંતિરાસિક બંધાવની કિમ્મત જોવાની છે. આ દુયથી જે પ્રયત્નો કિતર હાસલ થાય છે તે પ્રયત્ન આ છે. “કુર્ગ, સતારા અને મૈસુરના ગવર્નરોએ કરારપત્રો અનુક્રમે લોડ કોર્નપોલિસે, લોડ હેસ્ટિંગ્સે અને લોડ રિપને લખી આપ્યા હતાં, તેમાં ઈ. સ. ૧૭૯૩, ૧૮૧૯, અને ૧૮૮૧માં દેશી ગવર્નરોની દરબે અને હકક વિશે બિન્ન બિન્ન કેવી ગવર્નનીતિને અનુસરી ત્રિચારો બાંધવામાં આવ્યા હતા.” કુર્ગના ગવર્નની સાથે થયેલા કરારપત્રની છ કલમોમાં “માનવંતી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથે તેનો સબધ હતો તેનું બચાવ કરેલું છે. તેમાં પહેલી ત્રણ કલમોમાં બ્રિટિશ સાથે બરાબરીને દરજ્જે લશ્કરી નોકરી માટે વફા કર્યું છે. ચોથી કલમથી તેને રક્ષણ બહેલું છે. એ રક્ષણ બદલ અંદાણી આપવાનું પાંચમી કલમમાં લખેલ છે. છેલી કલમ છઠી છે, તેમાં તેના રાજ્યના બંદોબસ્તમાં વચ્ચે વહિ આવવા બાયધરી આપેલી છે. ઈ. સ. ૧૮૧૯માં લોડ હેસ્ટિંગ્સે સતારાના સબ સાથે કરારનામું કર્યું છે તેની રૂએ તે સબ બ્રિટિશ સરકાર સાથે આધીન મહાયકારીપણાની સ્થિતિમાં આવેલ છે. તેને રક્ષણની તસલ્લી કરેલી છે, અને તેની લશ્કરી દરજ્જે પણ ચોક્કસ કરવામાં આવી છે. કિમ્મત લઈ લશ્કર માટે જોઈતી બીજી તાબાપત્રોખ પૂરી પાડવી જોઈએ, બ્રિટિશ સરકાર સુકરર કરી આપે તેટલું લશ્કર એ રાજ્યે રાખવાનું છે. બીજાં સબ્યો સાથે તેણે પત્રવ્યવહાર રાખવો વહિ માગે ત્યારે ગુન્હેગારોને એ રાજ્ય તરફથી સોંપી દેવા જોઈએ. વેપાર સંબંધી તકનામું કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું છે. જકાત તથા

અમલખાતાની કેટલીક ગોઠવણી કમ્પ્લેટ પણ, આપવામાં આવી. ઇ. ઈ. સ. ૧૭૯૩ અને ૧૮૧૯નાં કરારપત્રોની વાત છોડી ૬૪ ઇ. સ. ૧૮૮૧ના કરારપત્ર તરફ નજર ફરીએ, તો માલમ પડે છે કે મૈસુર સાથે ઐક્યની ગાંઠ વધારે મજબૂત થયેલ છે. તેમાં સામાન્ય રક્ષણની ખાખત કરતાં સાર્વજનિક કલ્યાણની વધારે ખાખતો આવેલી છે. મૈસુરના તરફ મહારાજને સબ આપતાં કરેલા કોલકરારો ઉપર વધારે સંજાળથી ભક્ષ આપવા જેવું છે. કેમકે તેમાં ખતાવેલી ચરતો ધણી ધીરજથી વિચાર કરી કરવામાં આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં લોર્ડ વેલરિસએ મૈસુરમાં હિંદુ સભ્યસભાની પુનરુત્પત્તિ કરી. તેણે મહારાજને બ્રિટિશ રક્ષણની ખાખી આપી. સારો સભ્યવહિવટ સખવા. તેને આગ્રહથી કમ્પ્લેટ કરાવ્યું. માલતા વખતમાં ૪૮૦૦ ધોડિસ્વારો રાખવા સર જ્યોર્જ બાર્લોએ ૧૮૦૭માં નક્કી કરી આપ્યું હતું. એટલી સેલનશાહતના રક્ષણ માટે મક્કા આપવાનું મહારાજ પાસે કમ્પ્લેટ કરાવ્યું. કમ નરીએ મહારાજના નાલાયક નિવારણ અને દુરાચરણનાં કૃત્યોમાં એટલો સુસ્તાર્થથી નિમગ્ન રહ્યો કે, અતો તેની રૈયતને બળવો કરવો પડ્યો. કુર્ગમાં જેમ બન્યું તેમ મૈસુરના ભોકોએ પણ જે તે સભ્ય ખાત્રસે થયું હોત, તો તે ઉપકારથી સ્વીકારી લીધું હોત. ઇ. સ. ૧૮૩૧માં અર્ધ ખાત્રસા કરવા જેવો રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો, અને દેશનો વહિવટ બ્રિટિશ અમલદારોના સીધા કારોબારમાં સોંપ્યો. મહારાજને માત્ર નામનોજ દરજ્જો રહ્યો. તેના બરણપોષણ માટે મોટી રકમ ફરી મહારાજનાં કરને વારંવાર અદા કરવામાં આવી. પરંતુ ગાદીના વાસ્સા માટે દત્તક લેવા તેણે અરજ કરી તે તો દ્રઢ તાથી નામંજૂર કરવામાં આવી. સરકારના અમલદારોને હાથે સભ્યવહિવટ ધણે દરજ્જે સુધર્યો. તેની આપાદીનો પાયો એવો નિર્બળ થયો કે, આખા હિંદુસ્તાનમાં અદ્યપિ મૈસુરનો સભ્યવહિવટ હતાજ

પ્રકારનો ગણાય છે. તખ્તખરખારત કરેલો મહારાજા છે. સ. ૧૮૬૮માં
 ગુજરી ગયો. સરકારે તેના દત્તકપુત્રને કનૈયા રાખ્યો. તેની સાથે એવી
 શરત કરી કે, જ્યારે તે લાયક ઉમરે પહોંચે, એી મહારાજાની દરજ્જા
 બખવવા લાયક જણાય તો, તે વખતે નવા કરાર કરી તેને રાજ્ય
 સોંપવું તેની કેળવણી માટે દરેક પ્રકારની કાળજી રાખવામાં આવી.
 રાજ્યમાં સારા કાયદાનો સંચક, મહેસુલ ખાતાનું અને દિસાળી ખાતાનું
 સારું ધોરણ, અને જોઈએ તેવી ન્યાયની આગવો દાખલ કરવામાં આવ્યાં.
 રાજ્ય સોંપતી વખતે તારીખ ૧લી માર્ચ સને ૧૮૮૧ના રોજ લોર્ડ
 રિપને કરારપત્ર કરેલું છે. એ અગત્યના દસ્તાવેજમાં બ્રિટિશ સરકાર
 સાથેનો બધો સંબંધ સંક્ષેપમાં આવી જાય છે. પાર્લિમેન્ટના હુકમથી
 તે હપાયેલ છે. વાયકવૃંદ માટે તે અસલ પ્રમાણે અમે નીચે આપીએ
 છીએ:—

રાજ્ય સોંપ્યાનું કરારપત્ર.

ધણી મુદત યયાં મૈસુરનો મુલક બ્રિટિશ રાજ્ય હસ્તક છે, અને
 તેમાં પસંદ પડે તેવો રાજ્યવહિવટ દાખલ કરેલો છે. વળી મરૂમ મહારાજાના
 મૃત્યુ પછી સદ્દુર સરકારની એવી ઇચ્છા હતી કે, દાખલ કરેલા રાજ્યવહિવટને
 જારી - રાખવાની રાત્રે હિંદુધર્મથી રાજ્ય ચલાવવું, તેથી જ્યારે મરૂમ
 મહારાજાના દત્તકપુત્ર, મહારાજા આમરાજેન્દ્ર વડીઅર બહાદુર, અઢાર
 વર્ષની ઉમરે પહોંચે, ત્યારે તે લાયક માલમ પડે તો તેને રાજ્ય સોંપવું, અને
 જે કરારો કરવામાં આવે તેને અનુમરીને તે રાજ્ય ચલાવે. હવે સદ્દુર
 મહારાજા આમરાજેન્દ્ર વડીઅર બહાદુર અઢાર વર્ષની વયના થયા છે, અને
 મજકુર હોદ્દાનું કામ ચલાવવા લાયક માલમ પડે છે, તેથી તેને રાજ્ય
 સોંપવાની તૈયારી છે. માટે મજકુર મહારાજા આમરાજેન્દ્ર વડીઅર બહાદુરને
 લખિતવાર દસ્તાવેજ કરી આપવાની જરૂર છે. તે કારણુમર નીચે પ્રમાણે

ખહેર કરવામાં આવે છે:—

૧. તારીખ ૨૫મી માર્ચ સને ૧૮૮૧ના રોજ મહારાજા યામરાજેન્દ્ર વડીયર બહાદુરને મૈસુરનો મુલક કબજે સોંપવામાં આવશે, અને તેના રાજવહિવટ ઉપર તેને નશીન કરવામાં આવશે.

૨. સદર્હૂ મહારાજા યામરાજેન્દ્ર વડીયર બહાદુર, અને હવે પછી જતાવેલી રીત પ્રમાણે તેના પછી જે ગાદીએ થશે, તે સદર્હૂ મુલકનો કબજો અને રાજ્યવહિવટ આમાં લખેલી શરતો પાળશે, ત્યાં સુધી ભોગવવાને હકદાર છે.

૩. સદર્હૂ રાજ્યનો વહિવટ મજકુર મહારાજા યામરાજેન્દ્ર વડીયર બહાદુરના સીધી લિટીના વારસોમાં ફતરશે-પછી તે વારસ તેના વંશનો હોય, કે દત્તક કરેલ હોય. રાજ્ય કરવાની દેખીતી નાલાયકી શિવાયની બાબતમાં તેના કુટુંબના નિયમો અને રિવાજ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે

ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ મંજૂર ન કરે ત્યાં સુધી ગાદીનો વારસો કાયદેસર ગણાશે નહિ.

સદર્હૂ મહારાજા યામરાજેન્દ્ર વડીયર બહાદુરનો સીધી લિટીનો, તેના વંશનો કે દત્તક લીધેલો કોઈ વારસ હશે નહિ, તો ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ પોતાની મરજી માફક પસંદ પડે તેવા આગ્રાગણ્યના સગને ગાદીને માટે પસંદ કરશે.

૪. મહારાજા યામરાજેન્દ્ર વડીયર બહાદુર, અને તેની પછી ગાદીએ થનારા (જેને હવેથી મૈસુરના મહારાજાની સલા આપવામાં આવશે) ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાણી સરકારને અને હિંદુસ્તાનની મહારાણી સરકારને, તેના વારસ, અને ગાદીએ થનારાને હમેશાં વફાદાર અને આધીન રહેશે; અને વફાદારી અને આધીનતાની

ફરજને માખ્યા પ્રમાણે બંભવે બચે.

૫. બહારના સમજા ફરજનો સામે સદ્દુ મુલકોને બચાવવા તથા તેનું રક્ષણ કરવા બ્રિટિશ સરકારે માથે લીધું છે, અને જોઈએ ત્યારે બ્રિટિશ સરકારની ફાજ સાથે નોકરી કરવા સરકાર તૈયાર રાખવાની ફરજમાંથી બહારાજને મુક્ત કરવા કબૂલ કરેલું છે, તેના બદલમાં તેણે બ્રિટિશ સરકારને એ મુલકોની પેદાશમાંથી છઠ્ઠાદિ જે હકમાંથી તારીખ ૨૫મી માર્ચ ૧૮૮૧થી પાંત્રીસ લાખ રૂપિયા કર વર્ષે આપવા જોઈએ.

૬. મૈસુરના મુલકોનો કબજો બહારાજ સે તે તારીખથી સેરોગાપટબના ટાપુ ઉપરનો બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાનો કબજો બંધ થશે; અને તે ટાપુ સદ્દુ મુલકોનો ભાગ ગણાશે. ખીજા મુલકોની માફક તેજ કરતોથી તે પણ બહારાજના કબજામાં રહેશે.

૭. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પ્રથમ પરવાનગી સીધા મૈસુરના બહારાજને સદ્દુ મુલકોમાં કોઈ નવીન કિસ્મા કે ગદ માંધવા નહિ, અથવા તો સમારવા નહિ.

૮. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પરવાનગી વગર મૈસુરના બહારાજને સદ્દુ મુલકોમાં હથિઆર, યુદ્ધસામગ્રિ, અથવા સરકારી સામાન લાવવો નહિ, કિંવા કોઈને લાવવા દેવો નહિ. વળી સદ્દુ મુલકોમાં કે અમુક જગોમાં ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ ફરમાવે ત્યારે હથિઆરો, યુદ્ધસામગ્રિ, અને સરકારી સામાન બનાવવાની બહારાજને મના કરવી.

૯. જે જગોએ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને જરૂર જણાય, ત્યાં અને ત્યારે મૈસુરના બહારાજને સદ્દુ મુલકોમાં બ્રિટિશ હાથ-ખીંચો કાયમ રાખવા, કિંવા સ્થાપવા દેવામાં વાંધો એવો નહિ.

એવી છાવણીઓ માટે જોઈએ તેવી જમીન તેણે કાંઈ પણ ભીષા વગર મફત આપવી, અને એ પ્રમાણે અપાય તે જમીન ઉપરથી પોતાની હકુમત છોડી દેવી. સદેહુ બુલકોમાં બ્રિટિશ છાવણીઓની નજીકના પોતાના સ્થળોમાં મહારાજાએ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ જરૂરના જથ્થાએ તેવા લોકોની તંદુરસ્તિ જાળવવાના ઈલાકે લેવા. એવી છાવણીઓમાંના લશ્કર માટે જોઈતી ઓળે, અને ખોરાકી સામાન પુરો પાડવામાં તેણે દરેક જાતની સગવડ કરી આપવી. એ કામ માટે લાવવામાં આવે એવા કોઈ જાતના માલ ઉપર કાંઈ જકાત કે કર બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિ વગર લેવો નહિ.

૧૦. અંદરના બંદોબસ્ત અને મહારાજાની જાતના દબદબા માટે, તેમ જ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે મંજૂર કરેલા બીજા કોઈ કામ માટે મૈસુરના રાજ્યમાં લશ્કર રાખેલું હોય, તેમાં ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ વખતોવખત નક્કી કરે તેના કરતાં વધારા કરવો નહિ. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ હમેશાં દરમાવે તે પ્રમાણે લશ્કરી નોંધ, લશ્કરી બંધારણ, અને સામાન તેમજ ક્ષવાપત કરાવવાનું રાખવું જોઈએ.

૧૧. કોઈ બીજા રાજ્ય કે સત્તાના કામકાજમાં વચ્ચે આવવાથી મૈસુરના મહારાજાએ દૂર રહેવું. તેમજ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પ્રથમ મેળવેલી મંજૂરી વગર, અને તેનાથી પરબાશ કોઈ બીજા રાજ્ય કે સત્તા સાથે, કિંવા બીજા રાજ્ય કે સત્તા ના એજન્ટ કિંવા અમલદાર સાથે સંબંધ, કિંવા પત્રબ્યવહાર રાખવો નહિ.

૧૨. ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પ્રથમ પરવાનગી મેળવ્યા

વગર મૈસુરના મહારાજાએ સિદ્ધિતાનનો જતની નદિ દોષ એવા કોઈ સમ્પત્તિને પોતાની નોકરીનાં રાખ્યો નહિ, અને એવા સમ્પત્તિને નોકરીનાં રાખ્યો હોય, તો ગવર્નર જનરલ ઇન ઇન્ડિયા કદ-માવે ત્યારે તેને નોકરીથી દૂર કરવો.

૧૩. ઈન્ડિયા સરકારના જે શિક્ષા ઇન્ડિયા સરકારના મુલકોમાં અમુક વખતે આવતા હોય, તે સદ્દે મુલકોમાં હાથેસર, ચત્રણના શિક્ષા ગણવા. બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં ચત્રણ માટે વખતોવખત જે ધારા અને નિયમો કરવામાં આવે, તે બધા સદ્દે મુલકોમાં ચલતા શિક્ષાને લાગુ કરવા. મૈસુરના રાજ્યના જૂદા ચત્રણના શિક્ષા બધે થયા છે, તેને ફરીથી પાઠવા દેવામાં આવશે નહિ.

૧૪. ગવર્નર ઇન ઇન્ડિયા જ્યારે માગે ત્યારે સદ્દે મુલકોમાં તાર કરવા તથા ચાલવા જોઈએ તેટલી જમીન મૈસુરના મહારાજાએ કોઈ પણ લેધા વગર આપવી; એ તારની લાઈન કરવા તથા ચલાવવામાં દરેક પ્રકારની બને તેટલી સગવડ તેણે કરી આપવી. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કે મૈસુરના સદ્દે મુલકોની આમદાનીમાંથી જે તારની લાઈનો બાંધવામાં આવે, તે બ્રિટિશ તારની લાઈનનો ભાગ ગણાશે. તેનો વહિવટ બ્રિટિશ સરકારના તારખાતા તરફથી ચલાવવામાં આવશે. બ્રિટિશ સરકાર અને મૈસુરના મહારાજા વચ્ચે કબૂલત થયે તો અમુક બાબતમાં અપવાદ રાખવામાં આવશે. બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં તારખાતાના જે ધારા અને નિયમો હશે, તે આ બધા તારને લાગુ થશે.

૧૫. સદ્દે મુલકોમાં બ્રિટિશ સરકાર કોઈ વખતે પોતાની તરફથી, કે બીજી રીતે રેલવે બાંધવા કે ચલાવવા ધારશે, તો તે કામ માટે જોઈતી જમીન મૈસુરના મહારાજાએ મફત આપવી. તે જમીન

ઉપરની સંપૂર્ણ હકુમત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને સ્વોધીન કરવામાં આવશે. સદર્હુ મુલકોમાં એ રેલવેની હાગ્યે જે માલ વાગત તોડ્યા વગર લઈ જવામાં આવશે તેના ઉપર કાંઈ જકત કે કર વસૂલ થઈ શકશે નહિ.

૧૬. બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં ગુન્હો કર્યાનો ટ્રાઈ સમ્પસ ઉપર આરોપ હશે, અને તેની માગણી મૈસુરના બ્રિટિશ રેઝિડેન્ટ તરફથી કરવામાં આવશે, તો તેવા સમ્પસને મૈસુરના મહારાજ પકડાવી બ્રિટિશ સરકારના યોગ્ય અધિકારીને સોંપાવી દેશે તેમજ સાક્ષિઓને હાજર રખાવી તથા ખીજાં જરૂરના સાધન વડે એવા સમ્પસોના તપાસના કામમાં મહારાજાએ દરેક પ્રકારની મદદ આપવી જોઈએ.

૧૭. સદર્હુ મુલકોમાં યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની પૂર્ણ ફોજદારી હકુમત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલના હાથમાં કાયમ રહેશે; અને યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયતના સમયમાં માત્ર ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ જેટલી હકુમત આપશે તેટલી મૈસુરના મહારાજા અલાવી શકશે.

૧૮. નિમક, અરીણુ, અને ખસખસનું વાવેતર અંધ કરવા, ડિંવા કંપી કરવાની બાબતોમાં, તેમજ નિમક, અરીણુ અને ખસખસના ડોડવાની નિકાશ, અને આપાત માટે યોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે જે ધારાઓ બધાય, તેને અમલમાં લાવવા સાફ મૈસુરના મહારાજા ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તશે.

૧૯. સદર્હુ મુલકોમાં જે ધારા અને નિયમો અમલમાં હોય, તે તે મુલકોનો કબજો લીધા પછી મહારાજા આમરાજેન્દ્ર વડે અમલદારે કાયમ રાખવા, અને બરાબર રીતે અમલમાં લાવવા તે ધારા અને નિયમોનું પત્રક આ સાથે સંયુક્ત રાખ્યું છે.

ગવર્નર જનરલની પ્રથમ સમ્મતિ લીધા બગર મહારાજાએ એ ધારા કે નિયમો રદ કરવા નહિ, કિંવા તેમાં ફેરફાર કરવો નહિ, કિંવા તેનાથી વિરુદ્ધના કાંઈ ધારા કે નિયમો પસાર કરવા નહિ.

૨૦. મહારાજા ચામરાજેન્દ્ર વડીઆર બહાદુરને સદરૂ મુશકોનો કમળો મળે, ત્યારે જે રાજ્યવહિવટ સ્થાપિત થયેશે માલમ પડે તેમાં તેમણે ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની સમ્મતિ વગર કાંઈ પણ અગત્યનો ફેરફાર કરવો નહિ.

૨૧. સદરૂ મુશકો ઉપર બ્રિટિશ સરકારના રાજકારોખારની દરમિયાન જે લેખ, કિંવા જમીનની મેટ્રેસુલના સંબંધમાં કરાવ કરી દેવામાં આવ્યા હોય, અને જે તારીખ ૧૭મી માર્ચ સને ૧૮૮૧ના રાજ અમલમાં હોય, તે તેની ચરતો પ્રમાણે પાળવા જોઈએ; પરંતુ ન્યાયની ચોગ્ય અદાલતથી, કિંવા ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની સમ્મતિથી તે રદ થઈ શકશે, તેમજ તેમાં ફેરફાર થઈ શકશે.

૨૨. નાણા સંબંધી વહિવટ, મેટ્રેસુલ નક્કી કરવા કે વસૂલ કરવાની બાબત, કર ન્યાયવાની બાબત, ન્યાય આપવાની બાબત, વેપારની વૃદ્ધિ કરવાની બાબત, ધંધોરોજગાર, ખેતી, અને ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપે, અને મહારાજાના હિતની વૃદ્ધિની, કિંવા તેની રૂપરતના સુખની અને બ્રિટિશ સરકાર સાથેના તેના સંબંધની કોઈ પણ બાબત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ વખતોવખત જે સલાહ આપે, તે પ્રમાણે મૈસુરના મહારાજાએ ચાલવું.

૨૩. આ કસરોમાંનો કોઈ કરાર મૈસુરના મહારાજા તોડશે, કિંવા પાળશે નહિ, તો સદરૂ મુશકોનો કમળો પાછો લઈ લેવા, અને

તેના ઉપરનો સીધો રાજ્યવહિવટ ચલાવવા, કિંવા મૈસુરના લોકો ઉપર સાફ રાજ્ય ચાલે તેનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા, કિંવા તે મુલકોમાં પ્રિટિશના હક્કો અને હિત જાળવવા, ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ મુખ્યત્વાર છે.

૩૪. સદર્જ મુલકોમાં પ્રિટિશ સરકારના સંબંધને લઈને જે દસ્તાવેજો પેસતર થયા હશે, તે બધા રદ સમગ્ર આ દસ્તાવેજ અમલમાં લાવવામાં આવશે. સદર્જ કરાર પૈકી અમુક કરાર બરોબર રીતે અમલમાં આવ્યા છે કે નહિ, કિંવા અમુક સમ્પત્તિ ગાદીએ ખેસવા હક છે કે નહિ, કિંવા સદર્જ મુલકોના રાજ્યકારોવાર મારે તે લાયક છે કે નહિ, એવો સવાલ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે બાબત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ જે ફેસલો કે ફરાવ કરે તે છેવટને મારે થયો એમ સમજવાતું છે.

કિલ્લો વિશ્વમ } (સહી) રિઅન;
તા. ૧ માર્ચ સને ૧૮૮૧ } વાઈસરાય અને ગવર્નર જનરલ.

—:0:0:0:—

૬૬ મહિપુરની બાબતોથી સ્થાપિત થયેલાં ધોરણ.

હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓની સમ્પ્રદાય મહિપુરનું રાજ્ય રુકબચ્ચે અપ્રમિદ હતું. આસામનઃ મુખ્ય કમિશનર, મિસ્તર કિચન્ટનના અને તેની સાથેની દુકડીના ખીજાં માણસોના ખૂન થયાનાં દિગ્ગિરીભરેલા બનાવોથી તે ખરાબ રીતે નામાકિત થયું. તેથીજ તે રાજ્યપ્રકરણી સંબંધો ત્રિપેતા અગતના ધોરણી જાહેરાત મારે મોખરે આવ્યું પદ્માવતી લાકા પછી તરતજ પ્રિટિશ લોકોને તે સાથે સમઘ બધાયો હતો, તેમજ ઈ. સ. ૧૮૨૬માં લોડ આમહરે આવતું. તહનામું કર્યું ત્યાં સુધી મહિપુરને રક્ષિત રાજ્યોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ન હતું. મહિપુરમાં ગંભીરસિધ

પાછો આવે, તો તેને ત્યાંના રાજા તરીકે કબૂલ કરવા એ પ્રસંગે આવના રાજાએ હા પાડી હતી. અને ઇ. સ. ૧૮૨૩માં બ્રિટિશોએ કેટલોક હંગરાડ પ્રદેશ મણિપુરની સાથે બેડી દીધો હતો; તોપણ મણિપુર દ્વારે અને અત્રગ હોવાથી, તેમજ સુધારામાં પછાત હોવાથી, તે સાથે બ્રિટિશ રાજ્યનો વધારે સંબંધ ન હતો. મણિપુરના રાજકર્તાઓ બ્રિટિશને તાબે હોવાનો અંગીકાર કરતા હતા. વગર હજી ગાંડી બચાવી પડનારાઓને દ્વારે કરવા બ્રિટિશો પ્રમોગાયાત વચ્ચે આવતા, કિંવા મહારાજાના રાજ્યને કાયમ રાખવા તેના જે સગા તરફથી બંધ રહેલો, તેને દેશનિકાલ કરવામાં આગતા હતા આથી વધારે દરમિયાનગિરી કરવામાં આવતી ન હતી ઇ. સ. ૧૮૬૦ના સપ્ટેમ્બરમાં મહારાજા સુરઅરમિથ પોતાના રાજ્યમાંથી નાશી ગયો. તેથી તેનો નાનો ભાઈ સેનાપતિ રાજમહેલ તથા સિવીખાતાને કબજેદાર થયો. તેણે વળી ખરા રાજકર્તાને પાછો આવતા અટકાવવાને તૈયારી કરી. રાજ્યમાં આ ફેરફાર થયો, ત્યારે યુવરાજ અથવા પાટવી કુમાર ગેરહાજર હતો તે તરતજ મણિપુરમાં આવ્યો બળવાળેર સેનાપતિની મદદથી તેણે રાજ્ય કબજે કર્યું. મહારાજાએ બ્રિટિશ સુલકમાં જઈ આશ્રય લીધો હતો. તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા અગ્રેજોની મદદ માગી બ્રિટિશ સરકારે મહારાજાનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો હતો, અને બંડ સામે મદદ અપવા હા પાડેલી હતી, તોપણ સુરઅરમિથ રાજ્ય ચલાવવા નાલાયક હતો એ દેખીતું હતું તે સલાહ અમાણે આપે એવો દંતબાર આવતો ન હતો. ગાંડો તો તેણે કંડેલોજ હતો. તે તેણે પાછો ખેંચી લીધો પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને આતરજમા ન હતી, કે તેને રાજ્ય પાછું આપવાથી લોકોનું કુદ્દાન થાય, કે સુલક રહે. જગરદસ્તીથી તેને રાજ્ય પાછું અપાવે તે તેની વફરને અદા કરે તેમ સંભવ લાગતો ન હતો. તેથી યુવરાજને મહારાજા

તરીકે કમૂલ રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. બંડ ઉઠ્યું હતું તેને પણ સાંભો વખત ચાલવા દેવાનું ન હતું તેથી સેનાપતિને મણિપુરમાંથી દૂર કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૧ના માર્ચ માસમાં આ હુકમનો અમલ કરવા આસામના મુખ્ય કમિશનરને ફ્રેન્ચ સાથે મોકલવામાં આવ્યો. સેનાપતિ અને યુવરાજ સામા થયા. મસલહત કરવા બોલાવેલા અમલદારોને દગાથી મારી નાખ્યા. તેનું સવિખનર બયાન કરવાની અત્રે જરૂર નથી. મહારાજના અખત્યાર સામે સિપાઈઓએ જે બંડ કર્યું હતું, તે દ્યારી દાંધા પકળી તેનો તપાસ ચાલ્યો. બ્રિટિશ લશ્કરે તે મુદ્દકમાં સુલેહ કરી. આ ઉપરથી બ્રિટિશ રાજ્યના આદશાહી અખત્યાર સામે થવાના ધોરણને સ્થાપિત કરવાની તક હાંસલ થઈ. આગેમનોતે તકરીરવાનું ઠગવ્યા, અને તેઓને ખૂનના ગુન્હા બદલ ફાંખીએ દેવામાં આવ્યા આ ઉપરથી ચોખ્ખા રીતે અજવાળામાં આવે છે કે, તેઓની ગેગવર્તણુંક એક રાજ્યદારી ગુન્હા જેવી હતી. હકદાર રાજકર્તા સામે બળવો થયેલો માટે મણિપુરના રાજ્યને ખાલસે કરવામાં આવ્યું નહિ. જરૂરના સુધારા દખલ કરવા પુરતી જમિનાગિરી લેમાં આવી. પરંતુ રક્ષિત રાજ્યોના નકશામાંથી મણિપુરને ખાતલ નહિ કરતાં કાયમ રહેવા દેવામાં આવ્યું છે. તોપણ મણિપુરના કિસ્સાની અગત્યતા દેશી રાજ્યને કાયમ રાખવાના ધોરણમાં રહેલી નથી, પરંતુ સંવોપરિ અધિકારીઓએ વ્યાખ્યા કરેલા અને પસંદ કરેલા ધોરણોમાં તેની અગત્યતા સમાયેલી છે. એ ધોરણો એ છે કે, રક્ષિત રાજ્યોને રાજ્યોની અંદરઅંદરનો ધારો લાગુ કરવાનું દંડિયા સરકારે બંધ કર્યું છે, ગાદીનો વારસ કોણુ છે તે નક્કી કરવા તેને હક છે, અને રાજ્યકર્તાની સથે બંડ હો, ત્યારે વચ્ચે આવવાનો પણ હક છે, આદશાહી હુકમ સામે કોઈ થાય તો તે કૃત્ય બંડ કર્યા બરાબર ગણાય એવો સિદ્ધાન્ત છે, તેમજ કાયદેસર દરજ અબવતાં જેને મારી નાખવામાં આવે તેને માટે દેહાંત

‘શિક્ષા’ કરવા સર્વોપરિ સત્તાને અપત્યાર છે. કુર્મની સામે લગ્ન કરવામાં
 બધી હતી, અને તેને ખાસ કરવાની સજા કરવાનો દૃઢ મર્થ ચૂક્યો
 હતો. તેને લાગુ કરેલા નિયમોથી આ ધોરણો એટલા બધા દુલ્લભ છે કે,
 ઈન્ડિયા સરકારના ગેઝેટમાં આ બાબત નોંધારે છપાઈ બહાર પડ્યો છે તેના
 અગ્રે -શબ્દ અંદી ટાંકવાની જરૂર છે. તારીખ ૨૪મી જુલાઈ સને
 ૧૮૯૧ના સેક્રેટરી આફ રેટના ડિસપાચમાં મહારાણી સરકારે આ પ્રમાણે
 લખ્યું હતું. “ મહારાજને જાણાર્થથી કાઠી અગ્રા પછી ઈન્ડિયા સરકારને
 વચ્ચે આવવાનો ખેશક હક છે. તેમાં કંઈ સવાલ રહેતો નથી. હિંદુસ્તાનનાં
 રક્ષિત રાજ્યોમાં ગાદીનો હક નક્કી કરી આપવાને ખેશક સરકારને
 એકંદર રીતે હક છે, અને તેમ કી દેવા તેના ઉપર હરમ છે. ”
 આગળ કદતાં તે રાજ્ય અને તેની રૈયત સાથે હાલ વધારે નિષ્ક સંબંધ થયા
 છે, તેથી બ્રિટિશ સરકારે હિત જાળવવા ખાતર પાશુ આપે વચ્ચે આવવાની
 જરૂર હતી. એ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા અને તે સહિસલામતીથી સરકાર
 થવા દે નહિ. ” તારીખ ૫મી જૂન સને ૧૮૯૧ના તારથી મોકલેલા
 ડિસપાચમાં ઈન્ડિયા સરકારે વળી વધારે એકસ શબ્દો વાપરેલા છે.
 “ ગાદીએ ખેસવાના દરેક દાખલા માટે બ્રિટિશ સરકારની કબૂલ નોંધ, અને
 તેવો અંગીકાર ન થાય ત્યાં સુધી ગાદીએ ખેસાડવાનું કૃત્ય કાયદેસર ગણાય
 નહિ આ ધોરણ પૂર્ણ રીતે સમજવામાં આવેલું છે, અને તે હમ્મેશાં પળવામાં
 આવે છે. ” તારીખ ૨૨મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૧ના ઈન્ડિયા સરકારના
 ગેઝેટને પાને ૪૮૫એ આ જાહેર ખબર છપાઈ બહાર પડેલી છે. તેથી
 ખુલાસો થાય છે કે, એક તરફથી મહારાણી સરકાર અને બીજી તરફથી
 તેમના તાબાના દેશી રાજ્ય વચ્ચે પ્રજાઓની માંહેમાંહેનો ધારો લાગુ
 થઈ શકતો નથી. બ્રિટિશ સરકાર સર્વોપરિ સત્તા છે, તેથી દેશી રાજ્યો
 તેના તાબામાં છે એમજ ધારવું જોઈએ, અને અર્થ કરવો જોઈએ.

ખીજાં રક્ષિત રાજ્યોમાંથી, તેમજ મણિપુરમાંથી કોઇ વાંધાવાળા સપ્સને હાંકી કાઢવાનું ફરમાવવા ઊંચી સત્તાની રૂએ હિંદુસ્તાનની સરકારને ખેશક અધિકાર છે. માટે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો કે “ એવા સપ્સને પકડતાં કોઈ હથિયાર બંધ થઇ જળ્યન્દરીથી સામે થાય, તો તેવું કૃત્ય બળેથી કર્યા બરોબર ગણાશે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં માઇસ્ટ્રેટના વારંટવાળા પોલીસ અમલદારની સામે કે.ઇ થાય, તો તેમાં ખાનગી ‘અચાનક’ કારણ આણતું નથી. તેમજ આવા કાનમાં તે કારણ બ્યાજખી મણવામાં આવશે નહિ. ” એવો ગેરબ્યાજખી સામનો કરવાથી સરકારના કોઈ એજન્ડાનું મૃત્યુ થશે, તો તે મૃત્યુ નિયમનવાસા ખૂનના લક્ષીરૂપ ગણાશે. તે માટે તારીખ ૧૩મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૧ના રોજ મણિપુરમાં એવું જાહેરનામું કરવામાં આવ્યું હતું કે “ મણિપુરની રૈયતને આ જાહેરનામાંથી ખચર આપવામાં આવે છે કે, જૂન માસમાં પાસ કમિશન નિર્ધારિત વીનસિંગ, ઉર્ફ મણિપુરના યુવનજનો તપાસ ચલાવવામાં આવ્યો. તેના ઉપર મહારાણી સરકાર સામે મુદ્દ કર્યાનું, અને બ્રિટિશ અમલદારોનાં ખૂન કર્દાનાં લાંબામતો સાબિત થયાં છે. તે ઉપરથી તેને ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવી છે. તે શિક્ષા ઇન્ડિયા સરકારે મજૂર રાખી છે, અને તે યોગ્ય રીતે અમલમાં લાવવામાં આવશે. ” ત્યાર બાદ હાદગી થયેલ દેશનિકાલની અને તેની સાથે મિલકત જપ્ત થવાની ખીજી શિક્ષાઓ લખેલી છે. તે જાહેરનામાને અતે આ વાક્ય હતું “ બળવા કર્દાના અને ખૂન કર્દાના સર્ફ સપ્સો ગુન્હેગાર હયા છે, તેને ધણેલી શિક્ષા ઉપરથી મણિપુરની રૈયતને એતવણી લેવાની છે. ” કુર્ગના કિસ્સા અને આ કિસ્સા વચ્ચેના તફાવત ધણા બેધકારક છે. “ ઈ. સ. ૧૮૭૪માં જે જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું હતું તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે, સર્વોપરિ સત્તાનો દબાવો એસાવના માત્ર લગઈ એજ સાધન છે. ” “ કુર્ગના મુલક ઉપર બ્રિટિશ રાજો

સાથે દેશી રાજ્યોની થયેલી એકતાને વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આણી; કેટલાકને
 મહાગણી સારુખના સલાહકાર બતાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ આગલા
 ગર્નર જનરલો, જેણે ધણું થોડું રાજ્યોતે કપનીની દોષ્ટીમા લીધા હતાં
 તેના મનમાં નહિ આવેલા શખ્દોથી વાર્ડસરાયે બાદશાહી સદેશો જાહેર
 કર્યો એટલે ચિદ્રત અને આયર્લાન્ડના રાજ્યકુટુબના અગબૂતોની હિંદુસ્તાનમાં
 પંચરામ સુજો, ઈ. સ. ૧૮૮૩માં ઈમ્પીરીયલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ખુલ્લુ કરવામાં આંખુ
 તેમાં, અને લગ્નમાં ખીજે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના રાજ્યોએ ભાગ લીધો, તેથી
 એકાદની પ્રતિષ્ઠા વધારે મજબૂત થયેલી છે. વાર્ડસરાયના તાબાના હિંદુસ્તાનની
 તવારીખની લે મુદતનાં તહનામામાં અને કોલકરાઓમાં આ પરિણામ
 મોતે લખિતવાર દાખલ કરવામાં આવેલા છે. પહેલા વાર્ડસરાયે ૧૬૦ દક્કની
 સનદો બક્ષી, તેમાં લોર્ડ લાન્સડાફને ઇ. સ. ૧૮૮૦માં ૧૭નો વધારો કર્યો. તે બાદ
 કરતાં બાકીના ધણુખરા કોલકરાઓ, જે છેવટના ત્રીશ વર્ષમા થયેલા છે, તે
 અંદરની રાજ્યસત્તાને લગતા છે તે સળધમાં રાણી સરકારના દોસ્તોએ સામ્રા-
 જ્યતુ સામાન્ય કલ્યાણ વધારવામા બ્રિટિશ સરકારને મદદ આપી છે. ગરની
 બીડ વખતે હેદગાદ, નેપાળ, ગ્વાલિયર, ભોપાળ, પટિઆળા, ઝિંક,
 નામા, રામપુર, અને બિકાનેરનાં રાજ્યોએ વધારાથી સહાયતા કરી
 હતી. કેટલાક દસ્તાવેજોમાં તો આ બાબતની નોંધ લીધી છે, પરંતુ
 કોલકરાઓનો મોટો ભાગ તો દાણોથી બધ કરવાની, વેપારની છૂટની,
 રેલવે, તાર, અને નેરુરો બાધવાની, ટપાલતું ધોરણ વધારવાની, ટપાલના
 રક્ષણની, આરોગ્યતાના સ્થાનો અને સિવિલ સ્ટેશનો માટે આપવાની
 જમીનની, જંગલોના રક્ષણની, ગુન્હેગારો સોંપવાની, હકુમતની, ડિવા
 કાયદેસર કૃત્યોના અંગીકારની પરસ્પરની ગોઠવણની સાથે નિરખત ધરાવનારો
 છે. કાશિમર, સતલજની આ તરફનાં રાજ્યો, ભાવલપુર, જોધપુર, જેપુર,
 ગ્વાલિયર, રામપુર, મૈસુર, ભાવનગર, અને ખીજાં રજપુતાણા અને કાઠિયાવાડનાં

રાજ્યોએ શેદનશાહતના રક્ષણ માટે લશ્કરો રાખવા ખુશીથી સંમત કરી છે. તે બિના કોઈ વેલરિસએ દોષ્ટીવાળા રાજ્યો ઉપર સલામતારી ફેરવે રાખવા દયાયુ કરેલ તેની સાથે કેવો ઉલટી રીતનો મુદ્દાઓ મદાયે છે શેદનશાહતના રક્ષણ માટે રાજ્યો લશ્કર દેશી રાજ્યોના તાબામાં રહેલાં છે, અને તે તેમજ અમલદારોના ઉપરીપણા નીચે છે એ કામમાં સલાહ આપવા અને લશ્કરને દુશિઆર બનાવવા આપેલા બ્રિટિશ અમલદારો હિંદુસ્તાનના કમાન્ડર-ઇન-ચિફના તાબામાં નથી. તેઓ લશ્કરને વખતે માત્ર તેના હુકમમાં રહે એવી ગોઠવાયુ છે. સંદેશમાં કદિએ તો તદ્દનામાં કરવાની ત્રિજ્ઞ અને પહેલી મુદ્દોમાં, જે તદ્દાવત છે, તે આ બાબતમાં બની શકે તેટલો મોટો અંશે લક્ષ આપવા યોગ્ય છે. કેમકે કોઈ હકીકતે દાખલ કરેલી સમજાતી, જે ઈ. સ. ૧૭૮૮માં ત્રાવનકોરના રાજાએ સ્થાપેલી હતી, અને બ્રિટિશ કંપનીએ નામંજૂર કરી હતી તેના સરખી છે. તે વર્ષની તારીખ ૧૯મી જૂનના રોજ એ રાજાએ બ્રિટિશ ગવર્નરને પુછ્યું કે:—“આર અમલદારો અને આર સારજદો જે લશ્કરી કન્યાના કામમાં કાબેલ હોય તેવા હમારી નોકરીમાં રાખવા મહેરબાની અને દોસ્તી દાવે આપો”. તેનો જવાબ તારીખ ૧૨મી ઓગસ્ટના રોજ ગવર્નરે એવો આપ્યો કે, “હમણે નોકરીમાં રહી હમારો પગાર ખાતા હોય અને હમારા અખતારમાં હોય, તે શિકાયના લશ્કરો ઉપર અમલદારી કરવા હમારા અમલદારો આપવા એ કંપનીના ધોરણથી ઉચકું છે. આ અમલદારો અલગત જુદાસતી અને દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની રાજ્ય-પદ્ધતિને અનુસરીને હવું, પરંતુ હવે તો વાર્ધસરથોના તાબામાં હિંદુસ્તાનનું રાજકીય તેમજ લશ્કરી ધોરણ આલ્યું છે, તે ઉપર ઐક્ય અને ઈઆરતની છાપ પડેલી જોવામાં આવે છે.

૭૧. પરોપકારી ફરજનું જોખમ.

એટલું તો કમૂલ કરવું જોઈએ કે દેશી રાજ્યો સાથેના સંબંધની દરેક મુદતમાં કાઈ કાર્ગક કામ પણ ખાસ કરીને રહેલો છે. પોતાની સ્થિતિની અનિવાર્ય, અને વધતી જતી જવાબદારીઓ કમૂલ કરવા ખિટિશ અમલદારોએ રફતે રફતે નાખુશીથી આગળ પગલું ભરેલું છે. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં પાર્લામેન્ટે જાહેર કર્યું હતું કે, “ હિંદુસ્તાનમાં મુલકો જીતવાના મનસુખા કરવા, અને મુલક વધારવો એ (ઈંગ્લેન્ડ) પ્રજાની ઈચ્છા, આખર, અને રાજ્યનીતિથી વિરુદ્ધ છે. ” તોપણ દેશી રાજ્યોમાં અંદર અંદર લડાઈઓ ચાલતી હતી, અને ફ્રેન્ચ કંપનીની હસ્તકરણીથી ખિટિશોને તકનામાં કરી લેવા ફરજ પડી હતી. કંપનીની ઈચ્છા ખરેખરી દેશી રાજ્યોને કાયમ રાખવાની હતી. તેથી તેના મનમાં પ્રથમ આવ્યું કે, તેમને સ્વતંત્ર ગણવાથી, અને પોતાના મુલકોની મર્યાદાની બહાર જવાથી પોતાનો હેતુ પાર પડશે. અનુભવથી સિદ્ધ થયું કે, કંપનીના “ બરોખરીઆ દોસ્તો ” તેની બરાખરીના નથી. પ્રજાઓની માંહોમાંહેનો બ્યવહાર ઈતખારની જે લાગણીઓ ઉપર આધારભૂત છે, તે તેમનામાં ન હતી. છેવટનો ફિરસો મણિપુરનો બન્યો. તે આ અનુભવનો દાખલો છે એટલુંજ નહિ. શરવાતમાં તેઓને અનુભવ ન હતો, તેમજ “ સામ્રાજ્યમાં જોઈએ તેવું કાવત ” પણ ન હોતું. તેમના કાર્યોથી પબ્લિકમાં લસ્કરી ખડો જાગ્યાં, અયોધ્યામાં કુઃખ અને પીડા થયાં, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જનમંડળની પૂર્ણ અવ્યવસ્થા થઈ. કંપની દેશી રાજ્યોને કાયમ રાખવાની ઈચ્છાને વળગી રહી. પરંતુ પ્રજાઓની અંદર અંદર ચાલતા ધારાથી તેના હાથપગ સડકાઓલા હતા, તેથી આધીન જુદારાની રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવા કંપનીને જરૂર પડી. આ રાજ્યપદ્ધતિથી લડાઈ કરવાનો, અને ખીજા રાજ્યો સાથે મસલહત કરવાનો રાજ્યોને હક્ક હતો તે બધ

થયો, તેમની સરહદો નક્કી થઇ ગઇ, અને હિંદુસ્તાનનો તમામ અંદરનો ભાગ રક્ષણ તળે આવી ગયો. પરંતુ રાજ્યોના અંદરના વહિવટ ઉપર સીધો અકુશ રાખવાનું કંપનીએ યોગ્ય ધાર્યું નહિ. વારંવાર ચેતવણી આપ્યા છતાં, રાજ્યો સારી રીતે રાજ્ય ચલાવી ન શકે તો તેમની રૈયતને “દેશી રાજ્યમાંથી ફૂટી કરવી”. દરમિયાનગિરી નહિ કરવાના ગતને લીધે મુલકો ખાલસે કરવાનું પરિણામ નિયત્યું, તેમજ પ્રજાઓની અંદર ચાલતા ધારાના ખાલી ખોખાને વળગી રહેવામાં આવ્યું. આથી બ્રિટિશોને પોતાની રાજ્યનીતિમાં ફેરફાર કરવા ચેતવણી મળી. રાજ્યોને ખાલસા કરતાં બચાવવાં, એ વાત તેમના હિત વિરુદ્ધ હતી તોપણ ચલાવી. રક્ષણ કરનારી સત્તાએ વખતસર દરમિયાનગિરી કરી જીલમને ટેકો નહિ આપવાના ઠપકામાંથી ફર રહેવું, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું હતું. લૌકિક મત જોતાં, અને સુધરેલા બ્યવહારના સાધનોથી અને સુક્ષ્મ જાળવણી વધારે નિકટ પચેલી ગ્રંથીઓને લીધે સચેત ઐક્ય રાખવાનું હતું. પ્રથમની મુદતમાં અધેર રાજ્યનો ભય હતો. તે પછીની મુદતમાં રક્ષિત રાજ્યોનો વિસ્તાર થયો, તેમાં નિષ્ફળતાનો ભય હતો, અને તોફાનમાંથી બચેલા અને અંદરનાં વહિવટની સ્વતંત્રતાની ખાત્રી થયેલા રાજ્યોના મનમાં ગેરજવાબદારીનો અકુશ ઉઠ્યો હતો. સંબંધોના હાલના જમાનાનો ભય પરોપકારી ફરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં લોકહિતતા, અને સુધારાના વિચારોનો ચચળ પ્રવાહ ચાલે છે. તે સુસ્તમાં સુસ્ત દેશી રાજ્યોમાં ફુટી નિકળી ચાલવો શરૂ થયો છે. બધાની લૌકિક સ્થિતિ કાંઈ મંદિરપુરના જેવી નથી. જેને રાજ્યકર્તાની લાખી સગીર વપને લીધે બ્રિટિશ વહિવટનો લાભ મળ્યો છે, તે સિવાય ખીલ્લું રાજ્યોમાં અંદરનો ખંદોખસ્ત, અને સુધારો જાતી જાતનો હોવાની ઉમેદ રાખી રાકાતી નથી. આખી ઓગણીસમી સદીમાં દેશી રાજ્યોને

કાયમ રાખવાની ખરા ભાવથી ચલાવેલી રાજ્યપદ્ધતિ જાન્યુની કરવી હોય, તો અત્યંત ઘેર્યની જરૂર છે, અને પાર્લામેન્ટે તથા સરકારે આપેલી જામિનગિરી ઉપર ઉતાવળથી સુધારા કરનારે હમેશાં ખ્યાલ રાખવાનો છે.

—:~O*O~:—

પ્રકરણ ૭ મું.

ઐક્યનો અવેજ.

૭૨. હિસાબ ખુલ્લો રાખવો જોઈએ.

—~*~:—

ઈતિહાસના ક્રમે કરી આપણે ક્યાં આવી પહોંચ્યા છીએ તે જુઓ! કંપનીના મુલકોની અંદર અને બહાર થોડાં “ અત્યંત મહેરબાની વાળાં ” રાજ્યો સાથે દોસ્તી થઈ હતી, તેટલાથી હિંદુસ્તાનની અંદરનાં બધાં રાજ્યોને રક્ષણ તો આપ્યાં છે, અને આ સત્તા જોડે છેવટ પતિઆળા જોડું ઐક્ય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે. રાજસત્તાના ભોગવટા માટે કેટલાંક રક્ષિત રાજ્યો પાસે તહનામાં કે સનદો પણ નથી. બીજાં કેટલાંક રાજ્યો પાસે એવા દસ્તાવેજો છે કે, તે કરતી વખત પક્ષકારોના મનમાં ઐક્યનો ખ્યાલ પણ ન હતો. પરંતુ હિંદુસ્તાનની સરકારની પર રાજ્યની આડીસથી કંબુલ થયેલાં છલો કરતાં વધારે રાજ્યો બ્રિટિશ રાજની ચાલતી અદાલતોની હકુમત બહાર છે. તે દરેકનો રિવાજ, હકિકત, અને પવિત્ર બાંધધરીથી રક્ષણ અને ઐક્યનો હક્ક સ્થાપિત થઈ ગયો છે. રામના પૌર-જનોને એ હક્ક મોટા અવેજ બદલ પ્રાપ્ત થયેલો હતો. રક્ષણ અને પતિઆળાનહ

હક બદલ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની ગી ગી કરજો અને બધનો છૂંડે એ સવાલનો કાંઈક પણ જવાબ આપવો નોઈએ. શરૂઆતમાં એટલું તો કબૂલ કરવું નોઈએ કે, બ્રિટિશ રાજ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે હક અને ફરજોનો સંબંધ છે, તેનું રીતસર હિસાબી ખાતું પડી શકે તેમ નથી. તેમની ફરજો તેમજ હકો ધણા યઈ પડ્યા છે. જેમ જેમ વર્ષો જતાં જશે તેમ તેમ એકબીની આસપાસની હકિકતોથી તે વિસ્તારને પામતાં જશે. કબૂલ થયેલા રાજપ્રકરણી ધારાનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી. તેમજ પાર્લામેન્ટના અખત્યારને મર્યાદા નથી. તેથી આગળથી માલમ પડી શકતું નથી કે, મહારાણી સરકારના રક્ષણ અને રાજકીય અંકુશ નીચે મધ્યસ્થ અમલદારોની સત્તા કબૂલ રાખીને જે એક્ય થયું છે, તે નિભાવવા માટે હિંદુસ્તાનના બંધારણમાં શું શું ફેરફાર કરવા જરૂર પડશે. ઈ. સ. ૧૮૪૫માં ઈંદોરના રાજકર્તા હરિરાઓએ પોતાની રૈયતનો ૩૨ લાગવાથી જમારે કંપનીની મદદ માગી, ત્યારે તેને ખબર આપવામાં આવી કે, તમારાજ કારોબારથી ગેરબંદોબસ્ત ચાલ્યો છે, માટે બ્રિટિશ રાજ દરમિયાન આવશે નહિ. મદદના હક્કનો આ પ્રમાણે ઈનકાર કરવામાં આવ્યો. કેમકે તે વખતે કંપનીની રાજરીતિમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની વાત પ્રધાનપણે વર્તતી હતી. નહિ સુધરે એવો ગેરબંદોબસ્ત ચાલે ત્યારે મુલક ખાલસે કરી દેવો એજ કબૂલ થયેલો ઈલાજ હતો. પરંતુ એકબીના અર્થ પ્રમાણે તો તહનામાંમાં ફેરફાર કર્યા વગર દરમિયાનગિરીનો હક બિનશરતે કબૂલ રાખવામાં આવે, નો તે હક્કનો હોલ્કર અને રાણી સરકારની સાથે આધીન-દોસ્તી ધરાવનારો કોઇ પણ ખીજો રાજ દાવો રાખી શકે છે. હક વધતા ગયા તેમ ફરજો પણ વધતી ગઈ. તેમને હજી વધારે વધવાની તક પણ છે. હેવટના પ્રકરણમાં આપેલા મૈમુરના કગરખતની ચોથી ક્લમમાં એક સ્થિતિગ્યાપક બાબત પ્રસિદ્ધ રીતે દાખલ કરેલી

છે. “ મહારાજા અને તેની પછી ગાદીએ થનારાઓ હમેશાં મહારાષ્ટ્ર સરકારને વફાદાર અને આધીન રહેશે, અને તેમની વફાદારી અને રાજભક્તિ અનુસાર જે ફરજો તેમની પાસેથી માગવામાં આવશે તે ખજાવશે. ” તહનામાંની દરેક મુદતમાં અપવાદ સખવાની જરૂર રહેલી છે, અને અદ્રષ્ટ બધનોની ગેરચરતે દોરી જનારી વિગતોથી દૂર રહેવું પડ્યું છે. આ પ્રમાણે તારીખ ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૦૪નું સિંધિઆ સાથે તહનામું થયું. તેનો હેતુ આ પ્રમાણે જણાવેલો છે. “ હાલના તહનામાંથી બે રાજ વચ્ચેનાં ઐક્ય અને દોસ્તી એવી દ્રઢ રીતે બેસાડ ગયાં છે, કે જાણે તે એક જ ગણાય. ” જેમ જેમ ખરી જરૂરયાત ભાગતી ગઈ, તેમ તેમ પક્ષકારોના હિતને નવીન બધનોથી બેડી દઈ ભગતું બેખમ અટકાવેલું છે. હિંદુસ્તાનની શહેનશાહતના જેવું દુર્ઘટ બધારણુ જે ભિન્ન ભિન્ન મૂળતાવોતું બનેલું છે, અને જે ઝપાટાથી આગળ વધતું જાય છે, તેમાં નિરાકરણુ માટે મુસ્કેલીઓ આવી પડે તેનો આગળથી ખ્યાલ થાય તેમ નથી. એક વખતે ખંડ જાગે તો નવીન દિશામાં બધાને એકઠા થવા જરૂર પડે. ખીજે વખતે હુમલાના ડરથી તાબેતર સચુકત થવા આવશ્યકતા જણાય, દિવા શિકાના ચલણમાં એવો ફેરફાર થાય કે, અચનક બ્રિટિશ રાજ અને તેના દોસ્તોને સાથે મળી કામ કરવાની ફરજ પડે. આ પ્રમાણે હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, બ્રિટિશ સરકારને ઐક્ય માટે ખર્ચ થાય છે, તેનો દિવા જે રાજ્યો તેની સાથે સચુકત થયાં છે, તેણે આપવાનો અર્થેજનો હિસાબ કુવાના કામમાં ધણો અપવાદ સખવાની જરૂર છે. ખરૂં જોઈએ તો એ હિસાબનું ખાતું બધ કરી શકાય તેમ નથી.

૭૩. એ વિપયની વહેંચણી.

પ્રથમ “ ઐક્ય ” ના તેવું તપાસવાથી રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના હક્ક અને ફરજોની કેટલેક દરજ્જે ગ્રમજન પડે તેમ છે. ખીલ્લુ ફરજોના પ્રવાહને પાંચ દ્વારાથી પોષણ મળે છે, તે તપાસવાની જરૂર છે. ફરજો નેના ઉપર આધાર છે, તે પુરાવો પણ જોવો જોઈએ. ઉપર દિસાળની બધી બાબતો તપાસવી જોઈએ ઐક્યથી રાજ્યોને શું લાભ છે અને તેના બદલામાં શું આવવું પડે છે તે જોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે તપાસ કરતાં જે રાજ્યોએ રાજ્યોને સમય કરી દઈ સામાન્ય હેતુમર હક્ક અને ફરજો વહેંચી લેવા કમૂલ કરેલું છે, તેવાં વધારે મોટાં રાજ્યોના ઈતિહાસમાંથી કોઈક પ્રકાશ લેવાની પણ જરૂર છે.

—:--0--:--

૭૪. ઐક્યના હેતુ.

આગલાં પ્રકરણોમાં જે હેતુ આપ્યો છે, તેથી ઐક્યની ચર્ચાએ વધારે મજબૂત રીતે કસવામાં જે પક્ષકારોના ઈરાદા હતા તેના ઉપર પ્રકાશ પડે છે એક રાજ્ય સાથેનાં સંબંધો તદનામાં તપાસી નોંધ લેતી જોઈએ કે, બ્રિટિશ સત્તા વધતી ગઈ તેમ ઐક્ય અને વ્યવહાર કેવી રીતે રહેને રહેને વૃદ્ધિગત થતાં ગયાં. તારીખ ૧૨મી જાન્યુઆરી સને ૧૭૬૬ નું ડેલાવેરનું તદનામું થયું, ત્યારે કંપની વેપાર કરતી. તે તદનામાંથી હક્કોની સુલેહ અને દોસ્તી સ્થાપિત થયાં, તે એવા હેતુ માટે કે, “બ્રિટિશોએ” સગવડ પડતી જગ્યાએ વખારોમાં માલ ભરવા કોઠીઓ (જે જગ્યાએ વાવટા પણ ચડાવાય -) બાંધવી, કિંવા જરૂર પ્રમાણે માલ વેચવા, નોકરોને રહેવા, વેપાર ચલાવવાનાં વહાણો અને હોડિઓ રાખવા કિનારા પાસે રાણીના મુલકના કોઈ ભાગમાં વસવું. ” વેપારના કેટલાક હક્કો અને ઈજારાઓ પણ તે વખતે ખાસ કરીને મેળવી લીધા હતા. તદનામાંની

ખીજી મુદ્દતને અંતે તારીખ ૧ લી અક્ટોબરે સને ૧૮૧૨ના રાજ નવીન કોલકરાર કયો તેમાં “ આંગ્રીઆની લૂટે ફરી ન જાગે ને બ્રિટિશ વેપારને નિર્ભય કરવાને માટે કલમો હતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી કરીને (પર રાજ્ય સાથેનો) વ્યવહાર અને લડાઈ કરવાનો હક્ક રાજ પાસેથી છિનાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. “ ઈનસાફ અને યોગ્યતાને અનુસરીને એવી ગેરસમજણોનું સમાધાન કરવામાં ગુયાવાનું ” કંપનીએ માથે લીધું ઈ. સ. ૧૮૨૫ના ડિસેમ્બરમાં બ્રિટિશોએ એથી વધારે મોટા મનસુખાઓ બાંધ્યા. રાજ્યોને પરસ્પરની તકરારો હોડી દેવાવધી, અને સોકમાં સલાહશાન્તિ કરાવવી એ અગત્યતાની બાબતો થઈ પડી. રાજ્યો પોતાની ફ્રાજ એવી રીતે કમી કરવા માથે લીધું કે, “ તેના મુલકોમાં કે તેની બહાર લોકોની સુલેહને ભય રહે નહિ. ” તે જમાનાની રાજ્યહતિને અનુસરીને એક એવી કલમ ઉમેરવામાં આવી હતી કે, “ સદહૂં રાજની સ્વાત્ર રાજસત્તામાં કાંઈ ન્યૂનતા થાય નહિ. ” બ્રિટિશ સરકારના દુશ્મનોને, બળવાખોરોને, કિવા ગુન્હેગારોને આશ્રય આપવો નહિ. તેની મજાકમાં કંપનીને તરત મુલકની પ્રાપ્તિ થઈ. કોલાપુર સાથે વ્યવહાર હતો, તેથી બ્રિટિશ રૈયતના રક્ષણ માટે કાંઈક બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર હતી. બ્રિટિશ રક્ષણના હક્કદાર કેટલાક જમીનદારોના ઉપર કોલાપુરના રાજ્યે ઈ. સ. ૧૮૨૭માં જુલમ કરવો શરૂ કર્યો. તેમની તરફથી દરમિયાન આવવાનો હક્ક તહમામાથી મેળવી લેવામાં આવ્યો. રાજના અવ્યવસ્થિત કારોબારને લીધે એક લાયક કારભારી નિમવાની રાજ્યને ફરજ પડી ઈ. સ. ૧૮૬૨માં વધારે તાબેદારીનું અને ખરેખર અત્યંત સખ્ત કરારપત્ર થયું. તે ઉપરથી સબધોનું બદલાયેલું રૂપ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવ્યું. રાજ્યે કબૂલ કર્યું કે, અગત્યની બાબતમાં મારે બ્રિટિશ સરકારની સલાહ માનવી, મારી રૈયતને માટે ઈનસાફની યોગ્ય

અદાલતો સ્થાપવી, અને નાખાના જહાગીરદારોની હકુમતને માન આપવું, કરારોનો બહોળો હેતુ “ રાજની રાજસત્તાને તોડવાનો ન હતો, પણ માત્ર સારું રાજ સંપાદિત કરવાનો અને જૂના વખતમાં જે તકરારોથી વારંવાર તોફાન અને ખૂનખરાખી થતાં, ” તેને અટકાવવાનો હતો. હેવટે ઈ. સ. ૧૮૮૬માં દોસ્તીદાવે અને પોતાની ખુશીથી કોલાપુરે વેપારને હાનિકર્તા કરે હતા તે કાઠી નાખવાનું કમ્પલ ક્યું; અને બ્રિટિશ રેલવેની સાથે જે રેલવેથી પોતાનું પાયતખ્ત સંધાયેલ છે, તે રેલવે ઉપરની હકુમત બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધી. કોલાપુર સાથેનો બ્રિટિશ રાજનો સંબંધ છે, તેના અંગીકૃત હેતુઓથી ખીજાં રાજ્યો સાથેનો તેનો સંબંધ પ્રદર્શિત થાય તેવું છે. પ્રથમ તો વેપાર સંબંધી હકકો મેળવવાનું રાખ્યું. પછી તે રાજ ક્રેન્ચ લોકોનાં કે ખીજાં દુસ્મનોનાં કાવતરાઓનું સ્થળ થઈ પડે તે સ્વરક્ષણાર્થે અટકાવવા જરૂર પડી. તેથી ખીજાં રાજ્યો સાથે વ્યવહાર રાખવાનો હકક છોડી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ લડાઈ કરવાનો હકક પણ છોડી દેવામાં આવ્યો. તેથી દેશી ફાગની સંખ્યા ચુકર કરવાની વાત તેમાંથી એની મેળે પેદા થઈ. આ દરમિયાને બપારે આધીન જૂદાંરાની સ્થિતિ ચાલી પહોંચી, ત્યારે નવીન દિશાથી દબાણ લાગવા માંડ્યું. કોલાપુરની નજીકમાં બેંગ્ગામ અને ધારવાડ પરગણાનો કંપાને કંપનીને મળ્યો હતો, તેથી ગુ-હુગારોને સોપવાની બાબતમાં સહાયકારીપણાની અને વધારે ચચળ મદદની કંપનીને જરૂર પડી. એનું પરિણામ એ થયું કે, જાહેર સુલેહ જાળવવાની અને ત્યાર બાદ ઈનસાફી ખાતાં સુધારવાની ફરજે માટે કંપની તગ્ધી આગ્રહ થયો. દત્તક લેવાનો હકક પ્રાપ્ત થયો તે સાથે બ્રિટિશ રાજ તરફ વફાદારી રાખવાનું સ્પષ્ટ વચન જોડાઈ ગયું. આખરે રેલવે અને વ્યવહારના વિસ્તારથી વેપારની છૂટ, અને હકુમતનું સ્વાધીન કરવું એ લોકકલ્યાણની બાબતો થઈ પડી. પરંતુ આ સહાયકારીપણું દોસ્તીની રૂએ હતું, કાંઈ ફરજની રૂએ હતું નહિ. તેથી ફરીને વેપાર

જીપરના કેર ખસૂલ લેવાનું ધોરણ સુધારવા માટે દેશી રાજ્યોને દૂરજ
 પાડવામાં આવતી ન હતી પોને પોતાનો રતો લે, અને સ્વતંત્ર વેપારની
 રીતિના ફાયદાની બૂજ જાણી એવી રીતે તેઓને કહેવામાં આવતું હતું
 અમુક રાજ સાથે ટ્રેડકરારે થવા તેની આ સુવિસ્તર ચર્ચામાંથી સૌને
 લાગુ થઈ શકે એવા નિર્ણયો ખેતી શકાયછે. રક્ષણના હક્કની સાથે દરેક
 સ્થળે રાજભક્તિનો કરાર પ્રથમ જોડાએલો છે. અમેરિકાના રાજ્યધારણની
 માફક હિંદુસ્તાનમાં પણ એકબેનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય રક્ષણનોજ છે.
 તોપણ પરદેશી દુશ્મનો અગર ખીજાં ગજ્યો સામે બચાવ કરતાં ખર્ચ
 થાય, તેનો દરેક રાજ્ય ઉપર નાખવાનો હિસ્સો નક્કી કરવામાં અમેરિકાના
 રાજ્યધારણથી હિંદુસ્તાનની સરકારની રીત જૂદી છે પૂર્વમાં તેમજ
 પશ્ચિમમાં દેશની અંદરનો દરેક રાજ ખીજા રાજ્યો સાથે સીધો વ્યવહાર
 રાખવો બધ કરે એજ એકબેના અવેજનો ભાગ છે. પરંતુ તેટલું કંઈ
 બાદ પૂર્વ અને પશ્ચિમની રીતોમાં ભેદ આ પ્રમાણે છે “ ન્યાય સ્થાપવો,
 અંદરની સુલેહને પ્રદ કરવી, લૌકિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવી, અને સ્વતંત્રતા
 નાં સુખ સંપાદિત કરવાં, એ અમેરિકામાં એકબેના જાહેર ઉદ્દેશો ગણાય
 છે. એકસંખી રાજના હક્કની સાથે ઘણી દૂરજો સંયુક્ત રાખવામાં આવે
 છે. રાજ્યોના પરસ્પરના વ્યવહાર માટે, તોલ માપનું ધોરણ નક્કી
 કરવા માટે, શિક્ષકના એક સરખા ચલણ માટે, યવોની નકલોના હક્ક
 અને અમુક ચીજો ખીજા ન બનાવે તેના પરવાના માટે, તથા દરેક
 રાજના ઈનસાફી કામના અંગીકાર માટે રાજસભા ધારા બાંધી શકે
 છે. પરંતુ કોલાપુરમાં બન્યું, તેમ ઈન્સાફ ખાતર બ્યારે બ્રિટિશ સરકારને
 વચ્ચે આવવા જરૂર પડી છે, ત્યારે દરમિયાનગિરી કરવાની મર્યાદા
 અને સ્થળ હદમાં રાખવા સમાજ રાખેલી છે. લોકોમાં સુલેહ જાળવવી,
 અને સરહદ ઉપર ખૂનખરાબો ન થવા દેવો તેજ તેનો હેતુ છે. લોકોનાં

કલ્યાણ અને સ્વતંત્રતા માટેની ઈચ્છા પ્રજાનો ખ્યાલ જોઈ શકે
છે રાજ્યોને પણ ખાતરખા કરવામાં આવી છે કે, તેમના સંબંધોનો
ભંગ કરવાની ઈચ્છા નથી. જોઈતું બને જોઈતું દલકું કલ્યાણ રાજ્યો
છે. ઘણી વાર ન્યાયનું ધોરણ માત્ર સૂચવવાનીજ દરમિયાનગિરી કરવામાં
આવે છે. તે દાખલ કરવાનો આધાર રાજ્ય ઉપરજ રાજવામાં આવે
છે. પોતાની સ્વતંત્ર કલ્યાણ વધારવા માટે દૃષ્ટાન્ત અને બોધથી બેદરક
દેશી રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારે વારંવાર આગ્રહ કર્યો છે. પરંતુ તેમ
કરવામાં વગતો ઉપયોગ કર્યો છે, અને અખત્યારનો ઉપયોગ કર્યો નથી.
ફરજ અથવા બંધનો અવાજ ઉતાવળથી કાઢવામાં આવ્યો નથી;
પણ લોકિક કલ્યાણની વૃદ્ધિથી ફાયદા છે, માટે તેના તે જવાબદાર છે
એમ ગણતરી રાખવા ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

—:~::~:— ઉપ. બંધનનાં પાંચ મૂળ.

દેશીરાજ્યોનાં બંધનોનો વધારે સ્પષ્ટ દેખાવ તેમનાં મૂળ તપાસનાથી
મળે તેમ છે તેમના હક્ક તથા ફરજોનાં પાંચ દ્વાર છે. તેનાં નામ:—
(૧) બાદશાહી સત્તા, (૨) પાર્લામેન્ટના ધારા અને ઠરાવો, (૩) કુદરતી
ધારા, (૪) પ્રજાકારો વચ્ચે થયેલા સીધા કોલકરારો, અને (૫) રિવાજ.
હત્તકનો હક્ક આપણા સાથે લોડ કાનિગે રાજ તરફની વફાદારીનો
કરાર સંયુક્ત રાજ્યો હતા. કંપની તો મળેલો અખત્યાર ચલાવતી હતી.
તેથી રાજ્યને રાજકારોમાર સોંપાયા પહેલાં તે બંધન હતું ખરું, પરંતુ
તે બનાવ પછી હિંદુસ્તાનના રાજ્યોએ તેનો રીતસર અંગીકાર કર્યો.
એ તો ખુલ્લું છે કે, તવગર વેપારીઓની સત્તા મર્યાદાવાળી હતી.
તેમનાં કામકાજમાં પાર્લામેન્ટના ધારાથી રહેલી લાયકી નાલાયકી ઉપર
જો સત્તાનો આધાર હતો કંપની ઉપર રાજસત્તા હતી. આ બાબતની

માદી પાર્લામેન્ટે સને ૧૮૧૩માં કંપનીને બ્રિટિશ સ્થાપના પત્ર
આપટર ૧૫૫ની કલમ ૯૫થી આપી હતી તેમજ બ્રિટિશ દક્ષિણ આફ્રિકાની
કંપનીને ઈ. સ. ૧૮૮૯ના અક્ટોબરની ૨૬મી તારીખે આપેલી સંયુક્તપણાની
સનદમાં આ પ્રમાણે કલમ હતી. “અમારી આત્મે બીજા રાજ્ય કે બીજા
સત્તાની વચ્ચે તહનામાં, કોઈકગર કે ગોઠવણથી જે બંધનો થયાછે,
કિંવા હવે પછી થાય, તે કંપનીએ પાળવાં, અને તેને તામે રહેવું,
અને તે પ્રમાણે જવાબદારી રાખવી ”

(૧) બાદશાહી સત્તા.

બાદશાહી અખત્યારની રૂએ જે બંધનો તહનામાં, હિપરાંત દેશી
રાજ્યો ઉપર છે તે ધણાં નથી. પરંતુ ગાદીના વારસને કબૂલ રાખવાનો
રાણી સરકારના વાઙ્મસરાયનો હક્ક, સગીર વયના રાજાઓનું વાલીપણું ધારણ
કરવાનો હક્ક, ઈલકાબ, ચાંદ અને તોપોનું માન આપવાનો હક્ક, પર
રાજ્યોના હુકમો માન્ય કરવા મંજૂરી આપવાનો, પૂરવાના આપવાનો અને
એલચીઓ કબૂલ રાખવાનો કિંવા તેમને નિમવાનો હક્ક, એ બંધનો
સમાવેશ તેમાં થાય છે. મહારાણી સરકારના વડોદરા ખાતાના પ્રતિનિધિને
જેર દેવાતા પ્રયત્નને આરોપ ગાયકવાડ ઉપર સૂકવામાં આવેો હતો.
“ વફાદારીની જે શરતથી તેને રાજકર્તા તરીકે કબૂલ રાખેલો, તે
શરતનો ભંગ કર્યાનું ” તહોમત તેના ઉપર રાખવામાં આવ્યું હતું ગાય-
કવાડને કબૂલ રાખવો એ મહારાણી સરકારના બાદશાહી અખત્યારની
ખાખત છે. તેમજ પોતાનો પ્રતિનિધિ નિમવો એ પણ એતાજ અખ-
ત્યારની ખાખત છે. રેઝિડેન્ટ ઉપર હલ્લો કર્યો હોત તો તે વફાદારીના
બંધનનો ભંગ કર્યો ગણાત. બાદશાહી અખત્યાર અને પાર્લામેન્ટના ધારાના
સંમેગથી દેશી રાજાઓની કેટલીક બીજા કરતો પેદા થાય છે. જેવુંકે

૫૨ રાજ્યના શુદ્ધેશને સોંપી દેવાનું બંધન, પાર્લામેન્ટની મંત્રીથી વિભાગ સરકારે આસ્ત્રિયા, ગેલેન્યમ, અગ્રિલ, ફેલગિયા ટેન્કર્ડ, ક્રાન્સ, જર્મની અને પીન્ક રાજ્યોને નાશી આવેલા તહેમતદાર સોંપી દેવાનું કબૂલ કરેલું છે. યા તહેમતદારો દિનિયા ગેઝેટમાં છપાઈ પ્રમિલ્ડ થયાં છે તે જો કોઈ તહેમતદાર દેશી રાજ્યમાં આશ્રય લે તેના સંબંધમાં કોઈ પણ જોખમો કરાર ન હોય, તેપણ તેને બ્રિટિશ અમલદારે તરફ સોંપી દેવા તે રાજ્ય બધાયેલું છે.

—:0:0:—

(૨) પાર્લામેન્ટના ધારાઓ.

ખીજાં બંધનોનો ઉદ્ભવ પાર્લામેન્ટના કૃત્યોથી થાય છે. બ્રિટિશ રૈયત ઉપરજ ફક્ત તે સામાજિક સભાને અપત્યાર છે, અને હિંદુસ્તાનના રાજાઓ અને રૈયત રાણીની હકુમતની બહાર છે એ ધોરણથી જોતા આમ કહેવું એ વિરૂદ્ધ જણાયે પરંતુ બ્રિટિશ રૈયતની માફક બ્રિટિશ અમલદારે ઉપર પણ પાર્લામેન્ટનો અકુશ રહેવો છે. પર મુલકોમાં પણ આમ આવે છે. જેની સાથે તેઓને સંબંધ છે તેના ઉપર પણ પાર્લામેન્ટનો અકુશ જરૂરી પ્રતિક્રિયા લાગુ કરે છે. સ્ટાચ્યુટ ૩૭, જ્યોર્જ ત્રિમના આપટર ૧૪૨ની કલમ ૨૮થી બ્રિટિશ ધારાની રૂએ ઈ. સ. ૧૭૯૭માં દેશી રાજાઓ ઉપર રહેલા અકુશનો હાખલો આપણને મળી આવે છે. એ ધારામાં ફરમાવ્યું છે કે, “ બ્રિટિશ રૈયત હિંદુસ્તાનના રાજાને પૈસા ધીરે, અથવા તેના કામમાં સામેલ રહે, એ આજ હાનિકારક છે. તેથી વ્યાજબીપણ વધે છે, અને ઘણાં નાણાં કલાપ છે, અને તે બંધ કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપાર ચલાવનારી સંયુક્ત કંપનીની ગઈરેક્ટરોની કોર્ટ પસાર કરેલા હુકમો બસ નિવજા નથી, અને તે આજ સુધી બંધ કરવાની જરૂર છે, ” માટે તારાખ ૫ લી ડિસેમ્બર

૧૭૯૭થી કોર્ટ પણ બ્રિટિશ રૈયતે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ, કિંવા ગવર્નમેન્ટ કાઉન્સિલની મંજૂરી વગર દેશી રાજાઓને નાણાં ધીરવાં નહિ, કિંવા તેવા કામમાં સામેલ રહેવું નહિ. એ પ્રમાણે જે કોર્ટ કરશે તેને મુન્દેગાર ગણી તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે; અને તે પ્રમાણે ધીરેલાં નાણાંની જામિનમિત્રી રદ ગણવામાં આવશે. એ આલ પાંચામેન્ટે બંધ કર્યો, અને તે નામુદ કરવા સારું કંપનીને મદદ કરી. તે કૃત્ય સત્તાની રૂએ પસાર કરેલા ધારાના જોટલું બળવાન થયું. આવું કૃત્ય હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજાઓના હિત માટે મુન્દાબરેલું ગણવામાં આવ્યું. એ મતલબના તહનામાં કે કરાર વગર તેઓ આ પ્રમાણે એવા કૃત્યોમાં મદદગાર નહિ રહેવા બધાયા. કાયદાનું આ ધોરણ છેવટની મર્યાદા મુધી આલયું જારી થયું છે, એમ આપણે નજરે જોઈએ. છિએ સરકારની મંજૂરી વગર નાના નાના રાજાઓને પોતાની જાગી પછી પોતાનાં રાજાઓને કરજના બોજમાં નાખવા બ્રિટિશ અમલદારોએ નિયમસર રીતે ના પાડેલી છે. હાલ રાજાઓને સંપૂર્ણ રીતે બચાવવા આ ધારાને હુદેશ હતો. તેને આ રીતે નિષ્ફળ કરવામાં આવ્યો. પૈસા ધીરનારાઓ ખાનગી રીતે રાજાઓને નાણાં ધીરવા લાગ્યા; અને બ્રિટિશ કોર્ટોની હકુમત બહારનાં રાજાઓમાં જામ વસ્યા. ત્યાં બ્રિટિશ રૈયત નહિ હોય એવા એજન્ટો અરફત કામ ચલાવવાનું કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં અને ત્યાર બાદ ૧૮૫૬માં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ એવો નિયમ પસાર કર્યો કે, કરજદાર અને લેણદારની કમૂલત વગર પેનિટિયલ ખાતાના અમલદારોએ નાણાં ધીરનારને સહાયતા આપતી નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૪માં વળી એલો નિયમ કર્યો કે, કોર્ટ રાજાની આગળ થઈ ગયેલા રાજાઓએ કરેલાં કરજ તે રાજાની સમ્મતિ વગર થયેલ હોય, અને પાછળથી તેણે કમૂલ રાખેલું ન હોય, તો સરકારના એજન્ટોએ પણ કમૂલ રાખવાં નહિ. આ પ્રમાણે

દેશી રાજ્યોમાં ધીરેલા નાણાં પાછાં લેવામાં પોલિટિકલ એજન્ડા મુદ્દે આપતા બંધ થયા. રાજની સગિર વયના કારમુચર કોર્ટ મળ્યો વહિવટ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવે, ત્યાં ને સગિર રાજની આમદાનીમાયી તેવા દાવા અદા કરવાનું કામ આગલા રાજને પોતાની કુદગી હપતોત રાજ ઉપર જોતે નાખવા અખત્યાર નથી, એ ઘોમ્યુ ઉપર આધારલૂત થઈ પડ્યું. ધર્મની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે વારવાર કાળજી દર્શાવેલી છે. એ બાબતમાં હિંદુતાનની અંદરના રાજ્યો સાથે થયેલાં તકનામાંમાં કોર્ટ પણ લખેલું નથી, તથાપિ મહારાણીના હદેરાથી એ છૂટ બ્રિટિશ રાયતને પ્રાપ્ત થઈ છે. મહારાણીના રક્ષિત રાજ્યોના ઉપર પણ આ બંધન સ્વતઃ રહેલું છે.

—:૦:૬:૦.—

(૩) કુદરતી ન્યાયનું ધોરણ.

બ્રિટિશ સરકાર સાથે દેશી રાજ્યો આંખીન અંકુશના ઇતદ્રાકથી જોડાયેલાં છે. તે પણ તેમના ઉપર બંધનનું એક મૂળ છે, એમ ગણી એક કુદરતી ધારાને ઉપરિચિત કરી આગળ લાવવો એ કલ્પના જેવું લાગે ખરૂં. પરંતુ અગાઉ કપની ધર્મના બંધનનું બહાનું કાઢતી અને હાલમાં “કુદરતી ન્યાય અને દયાના ધોરણો વિરુદ્ધ છે,” એમ દલિલ કરી કેટલાક પ્રયાગેને નાખુદ કરવાનું પસંદ કરે છે. ધર્મની દલિલને સામે જવાબ મળે તેમ છે. તેમજ હિંદુધર્મશાસ્ત્રની સત્તાવાર પ્રત કોઈ વખત સરકાર તરફથી છપાવી બહાર પાડવામાં આવી નથી. તોપણ એ તો અનુભવસિદ્ધ છે કે, એવી બાબતોમાં સર્વોપરિ સત્તાએ જવાબદારી વહોરી લઈ દયાની કુન્જો પ્રસિદ્ધ કરવી જોઈએ, અને તેનો ફક્ત અમલ કરવો જોઈએ. તે પ્રમાણે તારીખ ૨૫મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૧૨ના રોજ એક બારે દલિલ નવાનગરના જામ પ્રત્યે વાપરવામાં આવેલી હતી. તેની

પુનરુત્થિ કરવામાં આવી નથી. “ પ્રથમથીજ અમારી જાહેરાતની કામમાં દીકરીઓને જીવની નહિ રાખવાનો રિવાજ હતો આ વિષે બંને રાજ્યોએ અમેને શાસ્ત્રાર્થ કરી બતાવ્યો, અને કહ્યું કે, “ બ્રહ્મવૈવર્તક પુરાણ ” માં એમ ફરમાવ્યું છે કે, એ કૃત્ય (દીકરીને મારવાનું) જે કરે, તે મોટું પાપ કરે છે. તેનું પાપ ગર્ભમાં બાળકલ્યા કર્યા બરાબર છે, અને બ્રહ્મલ્યા કૃત્ય તેનો દોષ છે. એક બાળકલ્યા એક સો બ્રહ્મલ્યા બરાબર છે ” “ આ પાપ માટે જે શિક્ષા ફરમાવેલી છે તે આ પ્રમાણે છે સદૃશ સ્ત્રીના શરીર ઉપર જેટલા રોમ હશે તેટલા વર્ષ પર્વન્ત એ પાપ કરનાર રૌરવ નરકમાં પડે છે. ત્યાર બાદ જન્માન્તરે તે કોઠીઓ અને વાતચત્ત થાય છે. ” આ કમકમાડી ભરેલી શિક્ષાઓના કારણે દીકરીઓને દૂધ પીતી કરવાનું અટક્યું નહિ. તહનામાની પ્રથમની અને ત્રિજી સુદની રાજ્યપદ્ધતિમાં ધણો અતર હતો. કચ્છના આગત્તા રાજકર્તાએ ઈ. સ. ૧૮૭૨ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે પોતાની જગ્યામાં રહેનારી રૈયત પ્રત્યે આ પ્રમાણે જાહેરનામું કાઢ્યું, તેથી તે જણાઈ આવે છે. “ જગ્યામાં શુદ્ધામ ખરીદવાનો અને વેચવાનો તમે ધવો ચલાવો છો એવું અમારા જણવામાં આવ્યું છે, આ ધણુ કમકમાડીભરેલું કામ છે મામદાર સરકારની ઈચ્છાથી આ ધવો બંધ કરવા અમેને પેસ્ટર જાહેરનામાં કાઢેલા છે. ” આ પ્રમાણે આ “ ઈચ્છા ” નો અમલ કરવા માટે કચ્છના રાજ્યોએ એવો ઈરાદો બહાર પાડ્યો કે, અમારી જે રૈયત એ ધવો જારી રાખશે તેની મિલકત જપ્ત કરવામાં આવશે. “ નાકકાન કાપવાની, આંખો કાઢવાની, અંગબગ કરવાની, રૂબીએ ચંટાવવાની ” દુષ્ટ રશમો, સતી, બાળકલ્યા અને શુદ્ધામગિરી ઉપરાંત ચાલતી તે બંધ કરવાને માટે દેશી રાજ્યો ઉપર આવેલાં બંધનોના દ્રષ્ટાન્તોનો આ ઠેકાણે વિસ્તાર કરવા જરૂર નથી. કેટલીક બાબતમાં અમુક ફરજોનો કોલકારમાં સમાવેશ

કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે જોતાં એ અંધન પ્રિટિશ સાથેના સંબંધને લઈને હરિતમાં છે. દેશી રાજ્યો એ દૃષ્ટ રશ્મો ચલાવે, ત્યારે તેમના ધર્મ સંબંધી થયો કે તદનામાં જોયા વગર તેમને “આવ અને કપાનાં ધોરણ વિરૂદ્ધ” ગણી શિક્ષા કરવામાં આવે છે.

—:૦:—

(૪) સીધા કોલકરારો.

સીધા કોલકરારોમાં બધાં બધોના આવી જતાં નથી, તોપણ સ્વાભાવિક રીતે તે બંધનોતું એક અગત્યનું મંત્ર છે. સામાન્ય બંધનોના વર્ગો બતાવવાની ખાતર જે હિદુત્તાનનાં સંધર્મો તદનામાં, કોલકરારો, અને સનદોનો સત્રક તપાસી જોઈએ, તોપણ તેનું પત્રક અપૂર્ણ રહેશે. કેટલાંક મોટાં રાજ્યો સાથે આ સદીના પ્રારંભમાં સંબંધ બધાયો હતો. ઐતિહાસિક બનાવો અને ફેરફારને લીધે એ સંબંધમાં રૂપાંતર થતું ગયું છે, તથાપિ તે સંપૂર્ણ ગણી શકાય નહિ. ગ્વાલિયરની સાથે પ્રિટિશોને સંબંધ થયો તે લખિતવાર છે, તેમજ બીજાં રાજ્યોનું પણ છે. ગ્વાલિયર સાથે થયેલા કોલકરારો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. પ્રથમ નો પ્રિટિશ રાજ્યને વફાનર રહેવું, બીજું પર રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર પ્રિટિશ રાજ્યને સોંપવો, તે ૥ દોસ્તો અને દુશ્મનોને પોતાના દોસ્તો અને દુશ્મનો સમજવા, પર રાજ્યોના હુમલામાંથી અને અંદરના મોટા તોફાનમાંથી ગ્વાલિયરને પ્રિટિશ સરકારે બચાવવું; ત્રીજું રાષ્ટ્રીય ફોજને અમુક મદદ આપવી, અને પોતાની ફોજની સંખ્યા મર્યાદાપૂર્વક રાખવી; ચોથું પરવાનગી શિયાય યૂરોપિયન કે અમેરિકનને કે પ્રિટિશ રૈયતને નોકરીમાં ન રાખવાં; પાંચમું રાજની સગિર હમરની દરમિયાન ગ્વાલિયરના રાજકારોબારની ઉપર સર્વોપરિ સત્તાની જવાબદારી કબૂલ રાખવી, તેમજ રાજગાદી ઉપર ફોતો હક્ક છે તે જોવાની તેની સત્તા કબૂલ રાખવી; છઠું

કે મહારાણી સરકારની ટપાલનું રક્ષણ કરવું, અને વ્યવહારના બાંધબાંધાં અને તેને નિભાવવામાં મદદ આપવી; સાતમું કે ખીજા અને જહાગીરદારો સાથે ફેસલા કરી આપે તે પાળવા, અને છેવટનારી ટાળીઓને દબાવી દેવી. ઈ. સ. ૧૮૮૩ સુધી તો જાન્યુની કબૂલત આપી હતી તે ખરું છે. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં બન્ને પાંચ પરસ્પરનાં હિત અભેદ છે એમ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય પણ ખરું છે. પરંતુ સામાન્ય કલ્યાણાર્થે આવા અયોગ્ય ઈસા હતા, તે છતાં તહનામામાં બ્રિટિશ સરકારે એમ લખી આપેલ મહારાજના વહિવટમાં તે અંદર આવશે નહિ. તોપણ એ તો કે, જે ફરજોનો ભગ કર્યા માટે જાહેર કમિશનથી (જેમાં સિંધિયા એમ્બર હતો) ગાયકવાડનો તપાસ આવ્યો, તે ફરજોમાંથી ગુજરાત મુક્ત નથી. હૈદરાબાદના નિઝામે કબૂલ કરેલ છે કે, જે ફોજ છોડીને નાશી જાય તેને સોંપી દેવા, અમુક ગુન્હેગારોને ચૂરોપિયનો ઉપર બ્રિટિશ સરકારને હુકમ છે, અને સરહદ ઉપર પડોશનાં રાજ્યો વચ્ચે ખીજા મદદ આપે છે તે આપવી. આવી ચાલવા ગ્વાલિયરનો મહારાજ પણ બ્રિટિશ સરકારને ના પાડી શકે નથી. તેમજ સતી, ગુલામગિરી, અને દીકરીઓને દૂધ પીતી ચાલ બંધ કરવા તે પટિઆલાના રાજાની માફક રીતસર બધાયેલ તોપણ ના પાડી શકે તેમ નથી. હેલ્લા સિંધિયાના લડાયક બાપ “ જાન્યુના ઐક્ય ” ના શબ્દો તહનામામાં દાખલ કરેલા છે. તેમાં સર સહાયતાના પૂર્ણ અર્થના વિસ્તારની તેણે કબૂલત કરવામાં પાત્રું મરેલું નથી. ગ્વાલિયરનું રાજ રક્ષણ અને પટિઆલાના ખટલામાં જે બળવે છે, તે નોકરી લખિતવાર જોવા ખાવસ રાખનાર હિંદુસ્તાનના ઈ સના વિદ્યાર્થીએ તહનામામાં ન જોતાં ખીજે ઠેકાણે નજર પહોંચાડવી જ

ગ્વાલિયર કરતાં ઘીજા નાના રાજ્યો છે, તેને આ દલિલ વધારે મજબૂતિથી લાગુ થાય છે. કમકે તેમની સાથેના લખિતવાર થયેલા કાલકરારો ધણા સંક્ષિપ્ત રૂપમાં કરવામાં આવેલા છે. વળી તદ્દમામાં કરતા લાંબી મુદતથી સ્થાપિત થયેલા રિવાજ ઉપરથી તેમના દક્ષ અને કુદરતે જાણવામાં આવે છે.

—:~::~:—

૫. રિવાજ.

અધનોતુ પાંચમું ભાગ રિવાજ છે. તે બે કામ સારે છે અસહના તહનામોમાં જે ફરજો જતાવી છે તેને ને સુધારે છે, અને હુકમને અનુસરતી કરે છે. તેમજ નોંધાયેલી ફરજોના વર્ગમાંથી રહી ગયેલી ફરજોને પણ તે સૂચવે છે. રક્ષિત રાજ્યો પ્રત્યે બ્રિટિશ સરકારને બે ભિન્ન ભિન્ન કામગિરીના દુહા છે. ળીજ રાજ્યો સાથેની તકરારોમાં તે નિષ્પક્ષપાતી અને ત્રાહિત ઈનસાફ દેનાર તરીકે ફેસલા કરે છે તેને વળી પોતાનું પણ હિત જાળવવાનું છે. જરૂર પડે ત્યારે સરહદ ઉપરનાં દોરતીવાળાં નજીકનાં રાજ્યોની મદદ માગવાનો તેને હક્ક છે. કેટલેક દરજ્જે સ્થાનિક અમલદારોનાં કૃત્યોથી ગોઠવણ થઈ જાય છે. તે ગોઠવણ કાળ અને અનુભવની કસોટીથી રિવાજના રૂપમાં મજબૂત બની જાય છે. એ સંધનોથી ગુન્હેગારો સોંપવાની અને ગુન્હેગારોની પાછલાગ લેવાની સગવડતાવાળી રશમો ધીમે ધીમે મજબૂત થઈ નિયમના રૂપમાં આવી ગઈ છે. જ્યારે જ્યારે બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં નવો ધારો કરવામાં આવેલો છે, અને તેમાં બ્રિટિશ મુલકોથી વિઠાયેલા કેઈ રાજની મદદની જરૂર રહી છે, ત્યારે એ બંનેના સંબંધમાં ચાલતા નિયમોમાં જરૂર વધારો કરવાનું બની આવેલ છે. દ્ષાન્ત તરીકે જુઓ તો બે ગામ, જેમાં એક બ્રિટિશ સરકારનું હોય અને બીજું દેશી રાજનું હોય તેની વચ્ચે નદીમાં

હોય, અને છેવટ જો બન્ને તરફથી ફરજોના પ્રવાદો વહેતા રહેતા હોય, તો એમ પણ દલિલ કરવા કારણ મળે છે કે, એક સત્તાવાન સંવેપરિ રાજ્ય સાથે તાબાના રાજ્યોની એકતાને લીધે રાજ્યોને બધા અને બ્રિટિશ સરકારને લાઘવ્ય શિવાય બીજું કંઈ રહેતું નથી. તોપણ આવો વિચાર સેનારે જણાવવું જોઈએ કે, તેમના વિચાર સામે એક મજબૂત દરિદ્રતા દર્શાવે છે. તે એ છે કે, સેંકડો રાજ્યો હજી પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યાં છે, અને બ્રિટિશ સત્તા તેમને જાળવવાને બંધાયેલી છે. એક રાજ્યે દોસ્તી કે કોલકરારની રૂએ કંઈ વાતની હા પાડવી અને કંઈ વાતની ના પાડવી, અને કંઈ બાબતમાં હા પાડવાની તેની ફરજ છે, તેની મર્યાદાની લિટી વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો ચોખ્ખી રીતે ખેંચવામાં આવેલી છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર કોઈ ફરજનો દાવો રાખે, કિંવા અમુક હક્કનો અમલ કરે તો, “ જ્યુ જૂકો ” માંથી મળતા પુરાવાથી સાફ જણાઈ આવે છે કે, સરકાર પોતાની વાત સાબીત કરવા મહેનત લે છે. દોસ્તીનાં કાર્યો કરનાં હક્કના કાર્યો બિન છે. હક્કનાં કાર્યોના પુરાવાનો આધાર તહનામાં, કોલકરારો, સ્થાપિત થયેલા રિવાજ, અને મોટા કેસોમાંથી ખેંચાતા કાયદેસર અનુમાનો જે પક્ષકારોના સંબંધોને લઈને લાગુ થાય છે, તેના ઉપર છે. દેશી રાજ્યોનાં કાર્યો કાંતો પર રાજ્યોને લગતાં હોય છે, ચાલો પેતાનાજ રાજ્યને લગતાં હોય છે. વળી તે રાષ્ટ્રીય, કિંવા સ્થાનિક બાબતને લગતાં હોય છે. દેશના રાજ્યો અને સંવેપરિ સત્તા વચ્ચે ચાલતા સંબંધોનો સામાન્ય રીતે એકસ ખાલ દસ્તાવેજી પુરાવો અને રિવાજી પુરાવો બોવાથી મળી આવે તેમ છે. સ્ટાચુટ ૨૧માં અને ૨૨ વિક્ટોરિયા આપ્ટર ૧૦૬ માં પાર્લામેન્ટે જાહેર કરેલ છે કે, “ સર્દાર કંપનીનાં કરેલાં સંઘર્ષો તહનામાં રાણી સરકારને બંધનકર્તા છે. ” આ લખિતવાર થયેલા દસ્તાવેજો ખરી દરિદ્રતાને લાગુ કરીએ તો, “ વિસ્તારથી લાગુ પાડવાનું ”

ધારણ કામમાં લેવું જોઈએ. રામન લોકાનાં વ્યવહારશાસ્ત્રના સંગ્રહ (પાન્ડેકટ્રસ) ના કર્તાએ જણાવ્યું છે કે, “ કાયદા અને સમાના ધારા એવી રીતે બાંધી શકાતા નથી કે તેમાં બધી બાબતોના સમાવેશ થઈ જાય. તેથી શરૂઆતમાં થયેલા કાયદા અને ધારાના વિષે આપણે તેના અર્થ ઉપરથી (કિંવા રાજ્યના રિવાજ ઉપરથી) નિશ્ચિતપણે નક્કી કરવું જોઈએ. ” પરંતુ હિંદુસ્તાનનાં તહનામાં અને કાલકારો તેમજ મોટા કેસોથી અને રિવાજથી તેમાં થયેલા વધારાનો બહોળો અર્થ કરીએ, તે મોટી પ્રજાઓએ ઐક્ય માટે જે અવેજ આપેલો છે તેને મુકાબલે દેશી રાજ્યોને એ બાબતમાં ચોખ્ખો કાયદો થયેલો માલમ પડે છે. આ પ્રકરણમાં જે વિચારો જણાવવામાં આવેલા છે, તેથી કાંઈક શકા ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. તે શકા આ પરિણામને લીધે નરમ થવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનનાં તહનામાંમાં ન નોંધાયેલા હક્ક અને ફરજો વધવાની, અને જાહેર કૃત્યો, કિંવા રિવાજને એક સરખો કરવા માટે એ દસ્તાવેજોના અર્થમાં ફેરફાર થવાની ધારિત છે તોપણ એ તો ખરું છે કે, બ્રિટિશ રક્ષણના અવેજનો હિસાબ છેવટ માટે નક્કી થાય તેમ નથી. વળી તે અવેજ પણ મધ્યમ પ્રકારનો છે. જો લાભ ઉપર નજર કરી વિચારો, કિંવા ખીન્ના દેશોની સમાન સ્થિતિ બુઝો, તોયણ એમજ લાગવાનું.

—:~*~:—

૭૭. હિમાચલી લાલની (જમ્મેની) બાબત.

બ્રિટિશ સરકાર સાથે ખીન્ના રાજ્યોને સબંધ છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા હક્કો તથા બંધનોનો સામાન્ય ખ્યાલ આપતાં સર્વોપરિ સત્તાની આર સ્થિતિઓ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ. એ સત્તાએ રાષ્ટ્રીય રક્ષણની જવાબદારી માથે લીધી છે. દેશી રાજ્યો અને પર રાજ્યો વચ્ચે, તેમજ રાજ્યોનાં પરસ્પરતા વ્યવહાર અને લવાઈપણા માટે તે મધ્યસ્થ રહેલ છે. દેશી

રાજ્યોને કાયમ રાખવાની ઈચ્છા બાહેર કરવાની સાથે દરેક રાજ્યમાં
 ન્યૂનાધિકષણે હકુમત ચલાવવાનો હક્ક તે સત્તાઓ રાખવા માંગ્યો છે.
 ઉપર રાષ્ટ્રીય સુલેહ બળવવાની ફરજ તેના ઉપર હોવાથી તે સુલેહનો
 ભાગ થવાનો ડર લાગે, ત્યારે ઉપાય યોજવાનું પાલુ તેને માટે છે કેટલાંક
 રાજ્યોએ તો પેતાના અગ્રસત્તાના અગ્રુક હક્ક ખાસ કમળથી છાંટી
 દાધા છે, અને અંદરનો રાજકારોગ્યાર પણ સોંપી દાધો છે. નિર્દિવાદ
 પુરાવા અને ખરી હકિકત ઉપર આધાર રાખતારી કેટલીક અપવાદી
 શક્તિને ફરજ અને બધતોની આ સર્ચામાંથી અલગ રાખવાની છે.
 રાજ્યોની અશક્તતાઓ અને બધતોનું બ્યાદે બ્યાન કર્યા પહેલાં નેમના
 હક્કોનો ટૂંકો હેવાલ આપશે જોઈએ. હિસ.મમાં લાલ એટલે યસ્મે તન્દની
 ખાતુ યોધક રક માલમ પડશે તમામ રાજ્યોને, પછી તે દેસ્તીની
 જોડાયેલાં હોય, કિવા ખડણીયા હોય, અગરનો રક્ષિત હોય, તે બધાને
 રક્ષણની વામિનગરી મળી ચૂકેલી છે. સરુદ તરફથી ઈન્ડિયાને પ્રાપ્ત
 થયેલા રક્ષણની પૂર્વે ગિના ઉપર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારાઓ
 માત્ર થોડી ટીકા કરી ટૂંક વાળી દે છે. તેની ખામી હિંદુસ્તાનનાં તહતામાં
 પૂરી પાડે. હિંદુસ્તાનને લાખો રિયનો ડિનમે હોવાથી, અને નેકા
 આલે એવી મહા નદીઓ હોવાથી તે પેને પોતાનું રક્ષણ ફોર્ડ કાળે
 પણ કરી શકેલ નથી. આપણે કહી ગયા છીએ કે કેકાપુર સાથે કપતીને
 પ્રથમ સમય તે દેશ સામે ઢાંચીઅ.જોરી દળાવી દેવા ઈ. સ ૧૭૬૫માં
 ચર્ચ કરી તેને અને થયો તેના પહેલાં ઈ. સ ૧૭૮૦માં કોનાયાના
 આન્નીયા સરદાર સામે સાવતવાડી સાથે લગાઇ અને રદ્દણસા સમેલ
 રહેવાની ફાતી થઈ હતી. જહુરમાં જે હમ્મી લેકો બાંધીને વસ્યા,
 તેઓને સુસહમાનોના નોકધિપતિ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેમને કિનારા
 ઉપરનો મુજક આપ્યો, તે છતાં પણ મોગલ આદશાહો દરિયા ઉપરની

જુલેહ બેગમવાનો બદોઅસ્ત કરવા હિમ્મતવાન નિવડ્યા નહિ. પાંચ
આંચીઆબેરી બધા માણસાં સંદેહાએ પશુ તદ્દન નિસ્ફળ ગયા હતા.
હિંદુસ્તાનની નદીઓમાં ઘણી હાડીઓ શાળી તે ઉપરના વેપારમાં
વૃદ્ધ આગ્રા કન્ટી હતી. કિનરે થઈ જે આબોગા પહોંચી શકાય, તે
પાસેથી પાળ લેવામાં આવતી હતી. હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો વધારો બાદ
ખાત્ર કરીએ, તો દૂરોપની સત્તાઓનાં વહાણે પશુ કંપનીના વહાણે
સાથે નિરતર સુદ્ધા લાગેલા રહેતા એમ માલમ પડે છે. તે એ
સુધી બનતુ કે, છેવટ કંપનીના વહાણેને હિંદી મહાસાગર અને બંગાળના
આખાતમાથી હાડી કાઢવામાં આવતા હતાં. બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપિત થઈ
ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પોતાના દરિયા ઉપર ધણીપણ
પોતે ભોગવી શકતાં નહિ. કંપનીએ પોતાને ખર્ચે હિંદુસ્તાનના દરિયામાં
આંચીઆને હાડી કાઢ્યા એ લુજ નહિ, પણ ફ્રાન્સ, અને તેથી વધારે
હોના ટાપુએ હાથ કરીને, અને અરબસ્તાન, ઈરાન અને આફ્રિકાનાં
પણ દરિયાઈ રાજ્યો સાથે જથ્થાતંત્ર કોલકરારો કરી હિંદી નૌકાના રક્ષણમાં
વૃદ્ધિ કરી. નજીકનાં પર રાજ્યો સામે હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું,
તેનું બગાડ ઈંગ્લિયાની તવારીજોમાં વધારે પૂરુંતાથી આપેલું છે. ઈ. સ.
૧૩૫૮માં દિલ્હિ અને મિમ્તમાં ખૂનરેજી ચાલી, અને મુઝદાના દમગથી
રમ્તાએ ભાઈ જામ બધા ધર્મ ગયા હતા. આથી જણાઈ આવે
છે કે, તદ્દમુસ્લેમના હલ્લા સામે થવા મહમદ બાદશાહ અશક્ત હતો.
ત્યારથી ચાર સદી પછી ઈરાનથી નાદરશાહે આવી ચઢાઈ કરી, અને
એવીને એવી ખૂનરેજી મચાવી. તે ત્રણ કરોડ અને વીસ લાખ પાછાંડની
હિમ્મતની લૂટ કરી ગયો. વાયવ્ય અને દક્ષિણ ખૂણા તરફથી સરહદના
પ્રદેશોની સુલેહ માટે પ્રયત્ન માત્ર પણ થયો નહિ. સીખ લોકો પોતાના
રાજની મજબૂતી કરે જતા હતા, ત્યારે રક્ષણના જે પ્રદાને લેવામાં

આપતા હતા, તેથી તો ફેશ ઉઘટો પાપગાલ યતો ગયો. જોના દાખલા તરીકે જુઓ તો, જમખંડીના સન્દરને જોની શરતથી જમીન આપવામાં આવી હતી કે, દર વર્ષે તેણે આફ્રિકી લોકોનાં ગાયાંની આમૃત સંખ્યા રજુ કરવી. મરીના હુંગરાક ગામો ઉપર પોતાના ટાયા થોટસ્વારોને બ્રહ્મ મૂકી દઈ, અને દરેક પહાડી માણસના ગાય પદલ છ પેન્સ આપી રાજ ગુલામસિંધે પોતાની સરહદનો ખચાવ રાખ્યો હતો. ઈથ્રેન લોકોએ વધારે ખર્ચવાળી મુધરેલી રીતિ કામે લગાડી હતી. લસ્કરી ગણમાં સરહદના જગલી લોકોની માવજત માટે તેઓએ દવાખાનાં કાઢ્યાં હતાં. જમીન અને નહેળાના પાણીનો લાભ પણ તેઓને અપાતો હતો. છેલ્લી સદીમાં આ રીતો બાણવામાં ન હતી. હિંદુસ્તાનના સમુદ્રો અને સરહદ ઉપર મુસેહ અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત થયાં તેની સાથે સ્થિત રાજ્યોને જે લાભ પ્રાપ્ત થયા તે આટલાથીજ અટકતા નથી. રૈયત અને રાજ્યોને તે લાભમાં ભાગ છે ખરો, પરંતુ ખર્ચમાં ભાગ નથી. મોટે ખર્ચ બંદરો અને ગોદાઓ હિંદુસ્તાનમાં સજ્જ કરી રાખેલાં છે. રેલવે, કેટલેક દરજ્જે નહેળો, અને ટ્રમવે તેઓની તંગીઓ પૂરી પાડે છે. કાલેજો અને સ્કૂલોમાં લોકો અને નોકરોને કેલવણી આપવામાં આવે છે. ઉદારતા બતાવીને ઈ. સ. ૧૮૬૯ના ૧૪મા આક્ટ, જેની રૂએ રાણીની રૈયતનેજ લાભ મળતા હતા, તેને રદ કરવામાં આવેલ છે. બ્રિટિશ સરકાર સાથેના ઐક્યના સંબંધથી દેશી રાજ્યોને આવા મોટા લાભ પ્રાપ્ત થયા છે. તે સાથે વળી તેઓના મનને એ દિલાસો મળેલો છે કે, જરૂર પડશે ત્યારે બ્રિટિશ ફોજ મુસેહ અને બદોખસ્ત બખૂવવા તત્પર છે. પોતાની રૈયતના અનુભવ ઉપરથી રાજ્યોને આ વાતની તસદ્દી થઈ ચૂકી છે. તોપણ આવા મહત્વના લાભ માટે કાંઈ પણ બદલો આપવામાં આવતો નથી. હિંદુસ્તાનની આમદમાંથીજ એનું ખર્ચ

નિભાવવામાં આવે છે. ખંડણી બરવામાં આવે છે, તે તો રક્ષણની ફરજ બદલ નથી, પરંતુ કંપનીએ છોડી દીધેલા દાવાઓને ખર્ચે છે. ઈ. સ. ૧૮૧૭ના યુનાના તહનામાથી કાઢિઆવાડ ઉપરની ખંડણીને પેશવાનો હક્ક કંપનીને મળ્યો. વસઈના તહનામાથી ખંભાત અને ખીખર રાજ્યો પાસેથી વસૂલ લેવાનો “ ચોથનો હક્ક ” પણ તેને મળ્યો. આ તો મરેહાનો જેમાં ભાગ હતો તે ખંડણી બદલની રકમો હતી. ખંડણીના સંબંધમાં બ્રિટિશની જે રાજનીતિ હતી, તે એક પ્રસિદ્ધ દ્રષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં મુંબઈ તાબામાં આવેલા રેવાકાંઠાના ખારીઆ નામના રાજને રક્ષણ તલે લેવામાં આવ્યું હતું. તે રક્ષણના બદલામાં ઈ. સ. ૧૮૨૪માં ખાસ કબૂલતથી બાર હજાર રૂપૈયાની ખંડણી તેના ઉપર નાખવામાં આવી હતી. છ વર્ષ બાદ એ ખંડણી વધારવામાં આવી હોત, પરંતુ તેટલામાં રાજપદ્ધતિ બદલાઈ ગઈ. તેથી ૧૨મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૨ની કબૂલતથી રાહદારી જકાત કાઢી નાખવાની શરતે જાહેર બાંધકામોમાં ખર્ચવા સારું એ ખંડણી માફ કરવામાં આવી છે. ખીખરની બાબતમાં પણ અમુક નોકરી બદલ રકમો વસૂલ લેવાય છે. ભૂજમાં રાખેલ લસ્કર બદલ કચ્છના રાઓ ખર્ચેમાં વરાડ આપે છે. પરંતુ તે બધનની સાથે ઉદારતા સંયુક્ત રાખવામાં આવેલી છે. રાઓનો અખત્યાર ટકાવી રાખનારી બ્રિટિશ ક્રોનના ખર્ચેમાં તે વરાડ આપે છે, ત્યાં સુધી તેના વડીલોને ઈ. સ. ૧૮૨૨માં અંબાર શહેર અને તેનું પરગણું આખ્યા બદલ અમદાવાદી સીકાઈ રૂપૈયા ૮૮૦૦૦ની વાર્ષિક રકમ તેને માફ કરવામાં આવેલી છે. સારાશ એ છે કે, પર રાજ્યના હલકામાંથી અને દુસ્મનોમાંથી દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. બ્રિટિશ સરકારની રાજ્યકીય યુખીથી ભાષારના અને રાજપ્રકરણી લાભ દેશીરાજ્યો ભોગવે છે, અને બ્રિટિશ

ઈંગ્લિયાના વેપાર, ફેલ્લે અને ખીજાં સાધનોમાં બાગે છે, તેના ખર્ચનો પુરતો બદલો તેઓ આપતાં નથી.

—:0:0:—

૭૮. હિસાબની તોડાની (ઉદ્ધારનાં) બાંધણી

આપા મળજીત કામદારના બદલામાં દેશી રાખ્યો શું આપે છે? એટલે જિલ્લા અને આયરલાન્ડની ગાંધી પ્રત્યે વધારા રહેવાને તે બધાએ જાણે છે. જાણે જરૂરીયાત આવી પડે, ત્યારે ત્યારે પોતાનાં કુલ સાધનો ઉપર રક્ષણ કરનારી સત્તાને તેઓ પૂર્ણ અધિકાર આપી દેતાં છે. તે બાબતની તેઓએ કારે કાગળે સહી કરી આપી છે. આવતે રામચે કટલાંકે કસ્ટરી બર્ચ આપવાનું માથે લીધું છે. આવતા પ્રકરણમાં બધાન કરવામાં આવશે તેવી રીતે રાષ્ટ્રીય ફેરને મંદ આપવાની ફરજ કબૂલ થઈ છે. પરસ્પર સંબંધ ગળવાનો હક્ક તેઓએ જતો કર્યો છે. રાજ્યોની અદર અદરની તકરારના જે ફર્યા સંબંધિ સત્તા કરે, તેને તેઓએ તાબે થવનું છે. બ્રિટિશ સરકારની સમતિ વગર યૂરોપિયનને નોકરીમાં નહિ રાખવા તેઓએ કબૂલ કર્યું છે; તેમજ તેમના ઉપરની હકુમત પણ છોડી દીધી છે. બાદશાહી અને અગત્યનાં કાચોમાં તેઓ આધીન સહાયકરીપણાની ફરજ કબૂલ રાખે છે. પરંતુ આકતી રીતે તેઓની સત્તામાં વચ્ચે આપવાનું બધ રહેવું જોઈએ. અગત્યતે ખાસ કોલકારથી અંદરનો રાજકારોગાર બ્રિટિશ સરકારને પ્રાપ્ત થયો હોય તે વાત જુદી છે. આ અપવાદ બહુજા અગત્યનો છે. તેનું બધાન બીજી રીતે પણ થઈ શકે તેમ છે. દેશી રાખ્યોના અદરના વહિવટમાં સર્વોપરિ સત્તાને અસાધારણ રીતે વચ્ચે આપવાનો હક્ક અનિશ્ચિત છે, તોપણ તે સારી રીતે સમજવામાં આવેલો છે. કોઈ રાખના રાજસત્તાના હક્ક ખાસ કારણસર આપી દેવામાં આવ્યા હોય, અથવા તે હક્ક તે બાંધ

એટો હોય, તેની વાત અલગ છે; પરંતુ ખીજ પાસેથી તો દૂરજ તરીકે સહાયકારીપણુ બ્રિટિશ સરકાર લે છે. સામાન્ય રાજપદ્ધતિની રૂએ આમ કરવામાં આવે છે. સમગ્ર શેઠનશાહતનાં હિતમાં અથવા બહુરે સુલેહમાં બમ પડવાની ધારિત રહે છે, ત્યારે આ માગણી કરવામાં આવે છે. તે શિવાય લોક કલ્યાણાર્થના ખેતાના વિચારને મળતાં થવા સર્વોપરિ રત્તા દેશી રાજ્યો ઉપર બંધન નાખતી નથી. તેની ખુશીથી તેનું સહાયકારી મણું હાંસલ કરવા અગ્રમને વગ વાપરવામાં આવે છે ખરી.

—: -*0-*--:—

૭૯. અમેરિકા અને હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોમાં લક્ષ્ય.

હિંદુસ્તાનમાં જે સ્થિતિ બંધાર્થ છે તેના કરતાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોના ઉપર વધારે ભારે બંધનો છે. તેનો તદ્દાવત આ જગેએ નજરે આવે છે. અમેરિકાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને સાર્વજનિક નક્ષણ, અને બચહારના હક્કમાં સંયુક્ત ક્રિયાનો લાભ મળેલો છે. તેઓએ રાજ્ય કીય સત્તા એકમપી સમાને સ્વાધીન કુરી દીધેલ છે. તેથી પણ તેઓ આગળ વધ્યાં છે. કર નાખવાની, અને સંયુક્ત અનામતની, તેમજ અમલ ચલાવવાની રત્તા પણ તેઓએ મધ્યસ્થ સરકારને આપી દીધી છે. તેમના એકમના બહુરે કરેલા હેતુ એથી પણ વધારે છે. તે બધા સાર્વજનિક કલ્યાણને સંબંધિત છે. તેની રૂએ બૃહદ બૃહદ રાજ્યો તરફથી બહેળી સત્તા છોડી દેવી પડી છે હિંદુસ્તાનમાં તેવી સત્તા અધાપિ દોસ્તીવાળા રાજ્યોના હસ્તક રહેલી છે. પ્રદાનત દાખલ જુઓ તો માલમ પડશે કે, અમેરિકાની સર્વોપરિ સરકારને સુલેહ અને લગાર કરવાના ધક્કાને લેવા સત્તા છે, એટલુંજ નહિ, પણ પર રાજ્યો સાથેના સંબંધની બાબતોમાં, અથવા રાજ્યોના પગપરના સંબંધનાં કાંઈ તેના હસ્તક રહેલાં છે. વળી રાજ્યોની નાણા સંબંધી બાબતમાં પણ તે નિયમ કરી આપે

છે. ત્યાં એવો ધારો ચાલે છે કે, કોઈ રાજમાંથી નિઃશસ્ત્ર થતી ચીજ ઉપર જકાત કે કર લેવામાં આવતો નથી, કિંવા વ્યાપારના ધોરણમાં કે વસૂલાતમાં એક રાજ્યના કરતાં બીજાં રાજ્યનાં બદલેને વધારે મદદર-બાની ખતાવવામાં આવતી નથી. તેમજ એક રાજમાંથી આવતાં જતાં વહાણોને બીજાં રાજમાં દાખલ થવા, કે માલ ઉતારવા, કિંવા જકાત આપવા ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. વળી દેખરેખ રાખતાં જે અખંધ થાય તે ઉપરાંત આવ્યાત, કિંવા નિઃશસ્ત્ર ઉપર કોઈ સત્ત્વ રાષ્ટ્રીય સમાની સમતિ વગર કર કે જકાત નાખી શકતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યોની રાજ્યશક્તિની મંજૂરી વગર આવો હક એસારવો એ વાજબી ગણવામાં આવે નહિ. ચાલતા કોલકારોમાં એવું કંઈ નથી. આ વાતને એક બિનાથી ટેકા મળે છે. તે એ છે કે, પોર્ચુગીઝના ગોવા, દમણ, અને દીવના પરગણાં છે, તેના સંબંધમાં હિન્દી સરકારે બ્યારે ગોઠવણ કરી, ત્યારે એ કામમાં પોર્ચુગીઝ સરહદ ઉપરનાં દેશી રાજ્યોએ ભાગ લીધો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે વેપાર સંબંધી તહનામું થયું તેમાં ખાસ રીતે તેઓ પક્ષકાર થવા ઈચ્છતા હતા. મહારાષ્ટ્રી સરકારની ટપાલનું રક્ષણ, અને રેલવે, તથા તાર ખાતાં ઉપરનો અંકુશ એ સાર્વજનિક કલ્યાણનાં જેટલાંજ રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણનાં કાર્યો છે. તેથી તે બાબતમાં એકસ પી સમાના અધિકારીઓની માફક બ્રિટિશ સરકારે. પણ સંયુક્ત રાજ્યો ઉપર બંધનો નાખેલાં છે. પરંતુ અમેરિકાના ધારા પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય સમાને છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારે ફક્ત પોતાનાજ હાથમાં શિક્ષા પાડવાનો, તેની કિમ્મત નક્કી કરવાનો, તેમજ પરદેશના શિક્ષકની કિમ્મત નક્કી કરવાનો, અને તોલમાપનું ધોરણ બાંધવાનો હક દેખીતી રીતે રાખેલો નથી. શેઠનશાહતમાં ચલણનો નિયમ કરવાનું કામ કોઈ દિવસ જશે, તો તે ધણો અગત્યનો અને સાર્વજનિક

કાચા છે. પરંતુ એક ચક્રણ સખવાનું કિંવા તેની કિંમતનું સરખું
 ધોરણ સખવાનું બંધન સામાન્ય રીતે રાજ્યો હાર છે, એવું બ્રિટિશ
 સરકારે અધારિ કથન કાઢેલું નથી. તેમજ “કોપીરાઈટ” અને “પેટન્ટ”
 આપવાની બાબતોમાં અગત્યનું હિત રહેલું છે, તે છતાં તેમાં વચ્ચે આવ-
 વાનું સરકારે કરેલું નથી ટપાલ ખાતાને પણ થોડે ભાગે રાષ્ટ્રીય કાર્ય
 મણુયામાં આવે છે. વળી અમેરિકામાં છે તે પ્રમાણે રાજ્યોનાં ન્યાય
 ખાતાનાં કાર્યોને આવડમતા ઈત્યાદિ અને ભગંસાને ખુદ્કાં મૂકવામાં
 આવનાં નથી બહાર કૂત્રો, દફતર અને ફેબ્રિકમ અને તેનાં પરિણામ
 કેવી રીતે સાળીત કરવા, તેના નિયમો બાધવાની સત્તા અમેરિકાની રાષ્ટ્રીય
 સભાને છે. તેવી રીતે એ કામ માટે એક મનુષ્ય ધારાસભાને
 અધિકાર આપવાની જરૂર પડે. અમેરિકાના સયુક્ત રાજ્યો અને હિંદુ-
 સ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યના ધોરણમાં જે હેતુ છે તેમાં તદ્વાવત. સહેલો
 છે તેથી આ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે. પશ્ચિમ તરફનાં રાજ્યોનો
 હેતુ જેમ “સાર્વજનિક રક્ષણ કરવાનો તેમજ ન્યાય સ્થાપવાનો,” અને
 “સાર્વજનિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનો” હતો. બીજી તરફથી હિંદુ-
 સ્તાનમાં કંપનીઓ ખેતાના હોસ્તોને વાંવાર ખાતી કરી કે, તેમની મરજી
 પ્રમાણે રાજ ચક્રાવવાના હક્કની દરમિયાન તે આવશે નહિ હોદ્દર સાથે
 મદીસરનું તહનામું થયું, તેની દસમી કલમના જેવા ચુસ્ત શબ્દો
 આમાં નથી એ ખરૂ છે સર્વ દસમી કલમ આ પ્રમાણે છે—
 “આથી બ્રિટિશ સરકાર જાહેર કરે છે કે, મહારાજાનાં ફરજદો,
 સગાવહાદાં, આશ્રિતો, દૈયત, કિંવા નોકરોની સાથે કોઈ પ્રકારનો
 તેને સંબંધ નથી તે બાબતમાં મહારાજા પૂર્ણ રીતે ચતુર્તા છે”
 દરમિયાન નહિ આવવાનું વચન કોઈક પણ રીતે ઘણાખાને દેવામાં
 આવ્યું હતું. કેટલાકની બાબતમાં ખાસસે થતાં સુધી એ વચન ખાણ-

છે. ત્યાં એવો ધારો ચાલે છે કે, કોઈ રાજમાંથી નિકાશ થતી ચીજ
 ઉપર જકાત કે કર લેવામાં આવતો નથી, કિંવા વ્યાપારના પોદણમાં
 કે વસૂલાતમાં એક રાજ્યના કરતાં બીજાં રાજ્યનાં બંદેસને વધારે મદદ-
 બાની ખતાવવામાં આવતી નથી. તેમજ એક રાજમાંથી આવતાં જતાં
 વહાણોને બીજાં રાજમાં દાખલ થવા, કે માલ ઉતારવા, કિંવા જકાત
 આપવા ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. વળી દેખરેખ રાખતાં જે અર્થ
 થાય તે ઉપરાંત આપાત, કિંવા નિકાશ ઉપર કોઈ સભ્ય રાષ્ટ્રીય સમાની
 સમિતિ વગર કર કે જકાત નાખી શકતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે
 હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યોની રાષ્ટ્રપ્રીતી મંજૂરી વગર આવેલ હક્ક ખેસારવો
 એ વાજબી ગણવામાં આવે નહિ. ચાલતા કોલકારોમાં એવું કંઈ નથી.
 આ વાતને એક બિનાથી ટેકા મળે છે તે એ છે કે, પોર્ચુગીઝના
 ગોવા, દમણ, અને દીવના પરગણાં છે, તેના સંબંધમાં ઇન્ડિયા સરકારે
 બ્યારે ગોઠવણ કરી, ત્યારે એ કામમાં પોર્ચુગીઝ સરહદ ઉપરનાં દેશી
 રાજ્યોએ બાગ લીધો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે વેપાર સંબંધી
 તહનામું થયું તેમાં ખાસ રીતે તેઓ પક્ષકાર થવા ઇચ્છતા હતા.
 મહારાષ્ટ્રી સરકારની ટપાલતું રક્ષણ, અને રેલવે, તથા તાર ખાતાં ઉપરનો
 અકુશ એ સાર્વજનિક કલ્યાણનાં જોટલાંજ રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણનાં કાર્યો છે. તેથી
 તે બાબતમાં એકસ પી સમાના અધિકારીઓની માફક બ્રિટિશ સરકારે પણ
 સંયુક્ત રાજ્યો ઉપર બધનો નાખેલાં છે. પરંતુ અમેરિકાના ધારા પ્રમાણે
 રાષ્ટ્રીય સમાને છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારે ફક્ત પોતાનાજ હાથમાં
 શિક્કા પાડવાનો, તેની કિમ્મત નક્કી કરવાનો, તેમજ પરદેશના શિક્કા
 ની કિમ્મત નક્કી કરવાનો, અને તોલમાપનું ધોરણ બાંધવાનો
 હક્ક દેખીતી રીતે રાખેલો નથી. શેહનશાહતમાં ચલણનો નિયમ
 કરવાનું કામ કોઈ દિવસ જાગે, તો તે ધણો અગત્યનો અને સાર્વજનિક

સવાલ છે. પરંતુ એક ચક્રાચુ રાખવાનું કિંવા તેની કિંમતનું સરખું ધોરણ રાખવાનું બંધન સામાન્ય રીતે રાજ્યો ઉપર છે, એવું બ્રિટિશ સરકારે અગાઉ ક્યન કહેતું નથી. તેમજ ‘કોપીરાઈટ’ અને ‘પેટન્ટો’ આપવાની બાબતોમાં અગત્યનું હિત રહેલું છે, તે છતાં તેમાં વચ્ચે આવવાનું સરકારે કરેલું નથી. ટપાલ ખાતાને પણ થોડે ભાગે રાષ્ટ્રીય કાર્ય ગણવામાં આવે છે. વળી અમેરિકામાં છે તે પ્રમાણે રાજ્યોનાં ન્યાય ખાતાનાં કાર્યોને આવકમના ઈત્યાદિ અને ભરોસાને ખુદનાં મુદ્દામાં આવનાં નથી જાહેર ફૂલો, દફતર ચીજો રાજકીય અને તેનાં પરિણામ કેવી રીતે સાબીત કરવા, તેના નિયમો બાધવાની સત્તા અમેરિકાની રાષ્ટ્રીય સભાને છે. તેવી રીતે એ કામ માટે એક મંચરૂઢ ધારાસભાને અધિકાર આપવાની જરૂર પડે. અમેરિકાના સયુક્ત રાજ્યો અને હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યના ધોરણમાં જે હેતુ છે તેમાં તફાવત રહેશે છે તેથી આ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે. પશ્ચિમ તત્કાલ રાજ્યોનો હેતુ જેમ “સાર્વજનિક રક્ષણ કરવાનો તેમજ ન્યાય સ્થાપવાનો,” અને “સાર્વજનિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનો” હતો. બીજી તરફથી હિંદુસ્તાનમાં કંપનીઓ ખોલાના દોસ્તોને વાગવાર ખાત્રી કરી કે, તેમની મરજી પ્રમાણે રાજ ચક્રાવર્તના હક્કની દરમિયાન તે આવશે નહિ. હોલકર સાથે મંદીસરતું તહનાયું થયું, તેની દસમી કક્ષમના જેવા ચુસ્ત શબ્દો આમાં નથી એ ખરું છે. સર્દૂ દસમી કનમ આ પ્રમાણે છે — “આથી બ્રિટિશ સરકાર જાહેર કરે છે કે, મહાગાળનાં ફરજદો, સગાવહારા, આશિનો, રૈયત, ટિવા નોકરોની સાથે કોઈ પ્રકારનો તેને સંબંધ નથી તે બાબતમાં મહારાજા પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે” દરમિયાન નહિ આવવાનું વચન કોઈક પણ રીતે ઘણાખાને દેવામાં આવ્યું હતું કેટલાકની બાબતમાં ખાસતો થતાં સુધી એ વચન અણ-

વામાં આવ્યું હતું. દરેકની જાગતમાં સામાન્ય રીતે એ દલખની અસરકારક શરત અપર્યાપ્ત રીતે ઘણા ધર્મ ગર્હ, ત્યાં સુધી પણ એ વચન પાળવામાં આવ્યું હતું. એ મતનો મથાવું વિચાર હવે પડીથી કરવામાં આવશે. પરંતુ અંદરના વલિવટમાં અદ્યાપિ વચ્ચે આવવાનું બ્રિટિશ સરકારે ઘણું યોગ્ય રાખેલ છે, તે બેસક તેની ફરજ છે આખા જનાં મતનો કોઈ દિવસ પાછાં બેચી લેવામાં આવ્યા નથી. તેના હરદે મળ્યું નહિ થયા હોય, તો તેનો તાત્પર્ય તો બેસક મળ્યું મયેલોજ છે—

દોહરો.

શપત લિધા જે મેં હતા, લૌકિક અર્થે સાર;

તેના હરદે તોડિયા, રાખ્યો અર્થાકાર.

કંપનીનો સંબંધ થયો તેની પહેલી મુદતમાં દરમિયાનગિરી કરવાનાં તેણે વચન આપેલાં, તેના વિષે ખરૂં પૂછો તો આ કહી શકાય:— “હરફ મારી નાખે છે, પણ તાત્પર્ય જવાડે છે.”

—:૦°૦°૦:—

૮૦. બંધનોના વર્ગો.

“બંધનો” અને “ફરજો” એ શબ્દોના ઉપયોગ સામે પાવા લઈ શકાય. રાજ્યોએ જે નોકરી બળવવા બેઠાં, તે બિનમજૂરીનાં અપૂર્ણ બંધનો છે એમ દલિલ કરી શકાય. તાબેદાર રહેવા ફરજ પાડનારી કોઈ સર્વોપરિ આદાલત કિવા એકસપી સભા છે નહિ, એ ખરૂં છે. બીજી તરફથી બેઠાં તો બ્રિટિશ સરકારની સત્તા નિર્વિવાદ છે. હિંદુસ્તાનનાં સમુક્ત રાજ્યો તહતામાં, રિવાજ કિવા રક્ષણના બદલના કરારની રૂએ જે નોકરી બળવવા બંધાયેલાં છે, તે અને જે નોકરી તેની ખુશી હોય તો કરે નહિતો ન કરે, એ બંને વચ્ચેનો તફાવત

જાણવાની જરૂર છે. “બરોબરીઆમાં પહેલો” હોવાનો બ્રિટિશ સરકારનો દરજ્જો છે, એમ કહી શકાય નેમ નથી; તે તો એક સર્વોપરિ સત્તા છે. પોતાના હક્ક જાળવવા માટે અને તાબેદારી માટે ફરજ પાડવા સારૂ જોઈતા કૌવતની તેનામાં કોઈ દિવસ ખામી જોવામાં આવી નથી. રાજ્યોના હક્કો સાથે મળતી આવતી ફરજો બજાવવામાંથી કોઈ દિવસ તેણે છટકી જવાનું ક્યું નથી. ફક્ત રક્ષણ કરવાનીજ તેની ફરજ છે એમ નથી; પરંતુ દેશી રાજસત્તાઓને કૌવત અને ચૈતન્ય આપવાનું, અને તેઓના રાજ્યોનાં ધોરણો સુધારવાને પૂર્ણ મેદાન આપવાની તેની ફરજ છે. ફક્ત બ્રિટિશ સુલ્કોના હિત નહિ, પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ અર્થે દરેક રક્ષિત રાજ્યનાં હિત પરસ્પર સાથે જોડાયેલાં છે, એ દક્ષિણ ઉપર તેણે ધણે દરજ્જો ઈત્યાદિ રાખવાનો છે. પરંતુ કેટલીક ફરજોનો અમલ કરાવવાનો તેને હક્ક છે. તે ફરજોનું પાંચ પ્રકરણોમાં વિવેચન કરવામાં આવશે. (૧) સાર્વજનિક રક્ષણ માટેનાં બંધનો, (૨) બહારના સંબંધોને લગતાં બંધનો, (૩) અદરના રાજકારોઆરને લગતા બંધનો, (૪) બ્રિટિશ રાજસત્તા પ્રત્યે વફાદારીની ફરજો, અને (૫) હકુમત સંબંધી અમુક કાલકરાર. એ પાંચ બાબતો છે. દેશી રાજ્યો ઉપર આ ફરજો રહેલી છે, તેનું બયાન અનુક્રમે હવેના પ્રકરણોમાં કરવામાં આવશે.

—::*::—

પ્રકરણ ૮ મું.

સાર્વજનિક રક્ષણનાં બંધનો.

૮૧. દરેક રાજ્યની જવાબદારી અઘાપિ નિશ્ચિત્ કરવામાં

આવી નથી.

સાર્વજનિક રક્ષણ માટે દરેક રાજ્ય બીજા રાજ્યો સાથે સંયુક્ત

થયેલ છે. તે કારણમ્મર હલ્લો કે છત કરી લેવા માટે કોઈ પ્રયાત્ન કરે, તેની સામે પોતાનું પૂર્ણ બળ વાપરવાની તેની દૃઢ નીતિ થતી નથી. લડાઈની વખતે લોડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલાં તાકતામા પ્રમાણે હિંદુ-સ્તાનનાં સઘળાં રાજ્યો “પોતાનાં સાધન અનુસાર બ્રિટિશ સરકાર માગે ત્યારે પોતાનાં લશ્કરો પૂરાં પાડવાને” બધાયેલાં છે, એમ માન્યું એ ગેરવાજબી નથી. જરૂર પડે તે સમયે બાદશાહી દેશને મદદ આપવા તેમના ઉપર દૃઢ છે. એવા સમાન ઐક્યમાં દાખલ થયેલાં બરોમરીયાં રાજ્યોએ તો એથી પણ વધારે કરવા કબુલ કરેલું છે. સુથેહના વખતમાં પોતાનાં લશ્કર મર્યાદાપૂર્વક રાખવાનું તેઓએ ધણે ભાગે માયે લીધેલ છે. વળી બચાવ કે લડાઈ માટે મંદસ્થ સત્તા ઇલાજ લે, તેમાં મદદગાર થવા તેઓ બધાયેલ છે. અમેરિકાનાં એકમથી રાજ્યોના કેલકારની છઠ્ઠી કક્ષમમાં લખેલું છે કે “સંયુક્ત રાજ્યોની રાષ્ટ્રીય સભા જરૂરનાં ગણે તે શિવાય પોતાના રાજ્યના અને વેપારના રક્ષણ અર્થે કોઈ રાજ્યે સુથેહના વખતમાં લડાઈનાં વહાણો રાખવા નહિ; તેમજ તેના સિલ્લાઓના રક્ષણ માટે તે સભા જરૂર ગણે તે ઉપરાંત સુથેહના વખતમાં લશ્કર રાખવું નહિ. પરંતુ દરેક રાજ્યે સારી રીતે હથિઆરબધ કરેલું અને સજ્જ થયેલું લશ્કર કવાયત શિખરીતે હમેશાં તૈયાર રાખવું, અને તેઓએ પોતાના સિવીલનામાં તોળા અને તણુઓનો જથ્થો તેમજ હથિઆરો, યુદ્ધ સામગ્રી અને ખીજું લશ્કરને ઉપયોગી ચીજોનો સંગ્રહ તૈયાર રાખવો.” જરૂર પડે ત્યારે લશ્કર એકઠું કરવા અમલદારોની નિમ્નોક્તિના ધારા બાધેલા છે. લડાઈના ખર્ચમાં વરાડ શી રીતે આપવો તે વિષે આ પ્રમાણે લખેલું છે. “સાર્વજનિક રક્ષણ વિના કલ્યાણ અર્થે લડાઈવું, કે ખીજું ખર્ચ થાય, અને રાષ્ટ્રીય સભા મજૂર કરે તો તે સંયુક્ત ખર્ચનામાંથી પૂરું પાડવું. તેનો વરાડ દરેક રાજ્યે

પોતાની જમીનના પ્રમાણમાં ભરે જવો.” વળી તારીખ ૨૯મી મે સને ૧૯૭૪ના બધારણ પ્રમાણે ૧૮મી કક્ષમ અનુસાર દરેક સ્વિસ પોતાના દેશના રક્ષણ માટે નોકરીને પાત્ર છે. ફ્રાન્સના બધારણને લગતા સઘળા ધારા એકસપી સભા બાંધે છે. હુલેકના વખતમાં તે અમત્રમાં આવે છે કે નહિ તેની તે દેખરેખ રાખે છે. તેના તરફથી “પરગણાઓના લશ્કર ઉપર અંકુશ રાખવામાં આવે છે, અને સ્વિત્ઝરલેન્ડની સઘળી રૈયતની ઉપર લશ્કરી નોકરીની ફરજ રાખવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ,” પણ ધારિતા વખતમાં “સામેત્ર નહિ થયેલા માણસોને અને પરગણાઓનાં સઘળાં લશ્કરી સાધનોને એકઠર રીતે અને સિંગી રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.” બ્રિટિશ રક્ષણ તળે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો રક્ષે રક્ષે આવતા ગયાં, તેવું બયાન સંક્ષેપમાં આપેતું છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય લશ્કરી બધારણો અઘાપિ પૂર્ણ રીતે મજબૂત થયાં નથી. આ જગેએ તેનો ખુલાસો કરવાની તક અમોને જણાઇ આવે છે સબધની પ્રથમની મુદ્દતની દરમિયાન ટિપૂ સુલતાન સામે ત્રણ રાજ્યોનો એકસપ થયો હતો. તેમાં કંપનીના તો માત્ર બે દોસ્તો હતા, પરંતુ તે વખતે સંયુક્ત રહી કામ કરવામાં ઘણી તરેહથી મુશ્કેલીઓ આવી નડી હતી. પોતાનાં લશ્કરો નહિ આપતાં અને પોતાનાં બીજાં કામમાં ઉપયોગમાં લેતાં મરેહાને કોઈ રીતે આકાશી શક્તિ નહિ હતા. અફ પૂઝો તો એ દોસ્તોમાં પરપર કટી દુગ્મની ધરાવનારા બે રાજ્યો હતાં. એ બન્નેના શત્રુની સામે તેઓ દેખીતી રીતે સંયુક્ત થયાં હતાં તેમના લશ્કરોમાં માત્ર હિતને માટે નહિ, પરંતુ જ્ઞાતિભેદ અને ધર્મભેદના કારણોસર ભગ પડેલો જોવામાં આવતો હતો. બે ઐક્યના ફેલાવાથી જ્ઞાતિ-રોપ અને ધર્મરોપ ઘણી રીતે નરમ પડ્યા છે, તોપણ બહુનું બહુનું રાજ્યો વચ્ચે કુસંપ રહેવાતું એક દ્રઢ મૂળ બાકી રહ્યું છે. પ્રધાન તરીકે

જીઓ તો વડોદરાની રૂપત ખરેખર લાયક મળી; અને સીખ દિવા
રખપુત રાજ્યોમાં લશ્કરી નોકરીને લાયક ધણું માણસો મળી આવે છે.
આવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકોનું એક સામાન્ય લશ્કરી બંધારણ કરવું
એ હમેશા મુશ્કેલ છે. સમઘની ખીજ મુદતની દરમિયાન કંપનીને ફ્રેન્ચ
લોકોના હુમલાનો ડર રહ્યો ન હતો. તે વખતે તે રાજ્યકીય બદોબસ્ત
અને લશ્કરો કમી કરવાના કામમાં યુગ્મચોડ, તેથી રક્ષણ માટે લશ્કરી
બંધારણ બાંધવાની તેની ઈચ્છા ન હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં સિંધિઆની
ખવરી બેઠેલી ફ્રેન્ચ રાજપુરમાં તોફાન થયું. બ્રિટિશ લશ્કર ઉપર હલ્લો
કરતાં સીખ ખાલસાને અટકાવવા રણજીતસિંઘની પાછળ ધનારા રાજ્ય
અશક્ત હતા. વળી “કંટિનન્ટ” લશ્કરોનું ધોરણ પઠી ભાગ્યું હતું. આ
બંધાં કારણસર એમજ નક્કી થયું કે, હિંદુસ્તાન શાન્ત થાય, ત્યાં સુધી
લશ્કરી કામ માટે એકસંપ કરવાનો સવાલ મોકલે રાખવો, એ વધારે
સારું છે. આ સમયોને લીધે બારિશાને વખતે દેશી રાજ્યોનાં સંઘનો
ઉપરના અનિશ્ચિત હઠથી સતોષ પામી સર્વોપરિ સત્તા શુપયુષ રહી.
દરેક રાજ્યે લશ્કરી કે નાણાંની મદદ રાષ્ટ્રીય રક્ષણ માટે કેટલી આપવી
તેનો એકસ નિશ્ચય તેણે ક્યો નહિ.

—:::-*:::-

૮૨. કેટલાંક રાજ્યોએ રાખેલ મદદગાર લશ્કરોને

ઉદ્ધવ અને પ્રકાર.

લગાઈના તેમજ સુએહના વખતમાં રાજ્યો ઉપર ધણા પ્રકારની
ફરજો છે. કોલકતાર દિવા રિવાજથી તેનો ચોખ્ખો નિશ્ચય થઈ ગયો છે.
તેની ચર્ચા કર્યા પહેલાં દોસ્તીવાળાં રાજ્યો ઉપર બચાવનો બોજોછે
તેમાં એક દેખીતું વિષમપણું છે, તેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે.

પ્રથમ ઉપર સામાન્ય કરજ છે તે અલગ રાખીએ, તોપણ કેટલાંક રાજ્યોએ જૂદે જૂદે વળતે સહાયકારી લશ્કરો, કંટિનન્ટો, સ્થાનિક લશ્કરો, કિંવા 'ઈમ્પીરીઅલ સર્વિસ' વૂંચે સાર્વજનિક રક્ષણ માટે રાખવા થોડેવણે દરજ્જે માથે લીધેલ છે. આ બધાનાં મૂળ તપશ્ચીએ, તે તે આપનારા રાજ્યો સાથેની વર્તણૂકના ગેરસાજગીપણામાં આ બિના નરમાશ કરતી માલમ પડે છે. કેટલાકની બાજુમાં તે બ્રિટિશ રાજ્યોએ રાજ્યોને ખાસ મદદ કરેલી તેના બદલામાં એ ગોઠવણ કરી આપ્યાનું જણાઈ આવે છે. કેટલાક વળી રાષ્ટ્રીય રક્ષણ માટે લશ્કર રાખી પોતાની રાજભક્તિ બતાવવા ખાસ રાખનાર હોવાથી ઉદારવૃત્તિને લીધે પોતાની રાજ્ય ખુશીથી સહાયકારી ફોર્સે નિભાવે જાય છે. અયોધ્યા, નાગપુર, અને પુનાના મરેદાના એકમતે રાજ્યોએ સહાયકારી લશ્કરો રાખવા માથે લીધેલું, તેની હકિકત આપણે ત્રિજ પ્રકરણમાં આપી ગયા છીએ. તે રાજ્યોનો લોપ થયો છે, કિંવા ખાલસામાં જોઈતું ગયાં છે, તેથી એ ગોઠવણમાં હવે કાંઈ હિત રહેલું નથી. સહાયકારી તહનામાં આઠ રાજ્યો સાથે થયાં. તેમાં બેને બારે શિક્ષિત ખવરાવ્યા બાદ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, તમારી ખુશી હોય તો તમારો મુલક ખાલસે કરવામાં આવે, યાતો સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ બદલ અમુક પરગણાં આપો. ખીજાં બે રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારે જે જમીન આપી, તે તેણે એ લાભના અવેજ બદલ પાછી સોપી. ત્રીજાં બે રાજ્યોને દુશ્મનની ફોર્સે જરૂર કાઢી નાખવાની ધારિત બતાવી હતી. તેથી તેમણે મદદ કરવા હા પાડી. તે મદદનો ઉપયોગ સહાયકારી લશ્કરના રૂપમાં થય છે. ચોથાં બે રાજ્યોમાં હાલના રાજકુટુંબને લશ્કરી મદદ આપી બ્રિટિશ સત્તાએ સ્થાપિત કર્યા, તે રાજકુટુંબનો ટકાવ માત્ર બ્રિટિશ લશ્કરની હાજરીથી જ નબી રહ્યો છે. દેશી રાજ્યોના તરફથી મુલક કે નાણાંના રૂપમાં સહાય-

જીઓ તો વડોદરાની રૂપત ખરેખર લગાયક મળી; અને સીખ કિર્પા
રત્નપુત રાજ્યોમાં લશ્કરી નોકરીને લાયક ધણું માણ્યો મળી આવે છે.
આવી બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના લોકોનું એક સામાન્ય લશ્કરી બંધારણ કંઈ
એ હમેશાં મુશ્કેલ છે. સમયની ખીણ મુદતની દરમિયાન કંપનીને ક્રેન્ચ
લોકોના હુમલાનો ડર રહ્યો ન હતો. તે વખતે તે રાજ્યકીય બંધોબસ્ત
અને લશ્કરો કમી કરવાના કામમાં મુંઝાયેલ, તેથી રક્ષણ માટે લશ્કરી
બંધારણ બાંધવાની તેની ઈચ્છા ન હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં સિંધિયાની
ખયરી બેઠેલી ફ્રાન્સે રાજપુરમાં તોફાન કંઈ. બ્રિટિશ લશ્કર ઉપર હલ્લો
કરતાં સીખ ખાલસાને અટકાવવા રણજીતસિંઘની પાછળ થનારા રાજ્ય
અશક્ત હતા. વળી “કન્ટિનન્ટ” લશ્કરોનું ધોરણ પઠી ભાગ્યું હતું. આ
બધાં કારણસર એમજ નક્કી કંઈ કે, હિંદુસ્તાન શાન્ત થાય, ત્યાં સુધી
લશ્કરી કામ માટે એકસપ કરવાનો સવાલ મોકુફ રાખવો, એ વધારે
સારું છે. આ સમયોને લીધે બારિફાને વખતે દેશી રાજ્યોનાં સંધનો
ઉપરના અનિશ્ચિત હકથી સતોષ પામી સર્વોપરિ સત્તા શુપયુષ રહી.
દરેક રાજ્યે લશ્કરી કે નાણાંની મદદ રાષ્ટ્રીય રક્ષણ માટે કેટલી આપવી
તેનો ચોક્કસ નિશ્ચય તેણે કંઈ નહિ.

—::--::—

૧૨. કેટલાંક રાજ્યોએ રાખેલ મદદગાર લશ્કરોને।

હિંદુ અને પ્રકાર.

લગાઈના તેમજ મુલેહના વખતમાં રાજ્યો ઉપર ધણા પ્રકારની
ફરજો છે. કોલકરાર કિવા રિવાજથી તેનો ચોખ્ખો નિશ્ચય થઈ ગયો છે.
તેની ચર્ચા કર્યા પહેલાં દોસ્તીવાળા રાજ્યો ઉપર ખચાવનો બોલોછો
તેમાં એક દેખીતું વિષમભાવ છે, તેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે.

મધ્યમાં ઉપર સામાન્ય ફરજ છે તે અલગ રાખીએ, તોપણ કેટલાંક રાજ્યોએ જૂદા જૂદા વખતે સહાયકારી લશ્કરો, કંટિનન્ટો, સ્થાનિક લશ્કરો, કિંવા “ઈમ્પીરીઅલ સર્વિસ” ત્રૂપો સાર્વજનિક રક્ષણ માટે રાખવા થોડેઘણે દરજ્જે માથે લીધેલ છે. આ બધાના મૂળ તપાસીએ, તો તે આપનારા રાજ્યો સાથેની વર્તણૂકના ગેરમાન્યતાઓમાં આ બિના નરમાશ કરતી માલમ પડે છે. કેટલાકની બાબતમાં તો બ્રિટિશ રાજ્યે એ રાજ્યોને ખાસ મદદ કરેલી તેના બદલામાં એ ગોઠવણ કરી આપ્યાનું જણાઈ આવે છે. કેટલાક વળી રાષ્ટ્રીય રક્ષણ માટે લશ્કર રાખી પોતાની રાજભક્તિ બતાવવા ખાસ રાખનાર હોવાથી ઉદારવૃત્તિને લીધે પોતાની રાજ્ય ખુશીથી સહાયકારી ફોર્સે નિભાવે જાય છે. અયોધ્યા, નાગપુર, અને પુનાના મરેઠાના એકમતે રાજ્યોએ સહાયકારી લશ્કરો રાખવા માથે લીધેલું. તેની હકિકત આપણે ત્રિજા પ્રકરણમાં આપી ગયા છીએ. તે રાજ્યોનો લોપ થયો છે, કિંવા ખાલસામાં જોડાઈ ગયાં છે, તેથી એ ગોઠવણમાં હવે કાંઈ હિત રહેલું નથી. સહાયકારી તહનામાં આઠ રાજ્યો સાથે થયાં. તેમાં બેને બારે શિક્ષિત ખવરાવ્યા બાદ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, તમારી ખુશી હોય તો તમારો મુલક ખાલસે કરવામાં આવે, યાતો સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ બદલ અમુક પરગણાં આપો. ખીજાં બે રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારે જે જમીન આપી, તે તેણે એ લાભના અવેજ બદલ પાછી સોંપી. ત્રીજાં બે રાજ્યોને દુશ્મનની ફોર્સે જડ કાઢી નાખવાની ધારિત બતાવી હતી. તેથી તેમણે મદદ કરવા હા પાડી. તે મદદનો ઉપયોગ સહાયકારી લશ્કરના રૂપમાં થાય છે. ચોથાં બે રાજ્યોમાં હાલના રાજકુટુંબને લશ્કરી મદદ આપી બ્રિટિશ સત્તાએ સ્થાપિત કર્યા, તે રાજકુટુંબનો ટકાવ માત્ર બ્રિટિશ લશ્કરની હાજરીથી જ નહીં રહ્યો છે. દેશી રાજ્યોના તરફથી મુલક કે નાણાંના રૂપમાં સહાય-

કાગી દેજના ખર્ચ માટે વગર અપાય છે. તેમાંથી સ્વચ્છ કચેરા લશ્કરને રક્ષણ શિવાય બીજી ક્ષરને એંગેની છે. તેનું ખર્ચાન હવે કંવામાં આવે છે નિત્ય પ્રકરણમાં જાણાવામાં આવ્યું છે કે, ઈ. સ ૧૮૦૦માં પેશવા સાથે વર્ષનું તાલનામુ થયું, તે સિધિયાને ગિલ્ફુ પસંદ પડ્યું ન હતું. તેનો હેતુ ખરખા કરવાની કાશિમ સાર તે તન્તર નાગપુર ના રાજા સથે મળ્યો. બીજા મરેઠા વિચલમ મરેઠાઓને સર આર્થર વેલ્લિસએ (જેને તેગેલિયાને તિમ્હારથી સિગાર-સેનાપતિની સંજા આપી હતી) આરોય, અર્ગામ, અને અલમનગર પામે હાલ્યા. તેથી સિધિ- આને સુલેહ કરવાની અને કંપનીને અમુક મુલક આપવાની ફરજ પડી. આ ઝાલવણ બાગત સન્નિગ-નગામનું તાલનામુ થયું. તેનાં વેલ્લિસએ તારીખ ૩૦મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૦૩ના રોજ સહી કરી તેની પડરમી કલમમાં એની શરત દાખલ કરવામાં આવી કે, સિધિયા સામાન્ય રક્ષણની દોસ્તીમાં દાખલ થાય તેના ગદલામાં કંપનીએ તેને દંનદુન્દિની ચાર દુકડીઓ, જરૂરી તોળો, અને હુલ સામગ્રી સાથે આપવી. તેનું ખર્ચ તે વખતે છતી લીધેલા મુલકોમાંથી આવ્યું. તે પછીના વર્ષમાં એવું નક્કી થયું કે, “ સધળે પ્રશ્ને મહારાજા માગે તે પ્રમાણે તે સહાયકાગી લશ્કર જરૂરની નોકરી અન્નવવા તૈયાર રહે. તે જરૂરી નોકરીમાં મહારાજા, તેના વારઝો, અને તેની પછી ગાદીએ બેસનારાઓના અંગતું રક્ષણ, હલ્લા અને ચદારમાંથી દેશનો ખર્ચા, મહારાજાના મુલકમાં બળવો કે તોફાન કરે તેને ડર બતાવવો તથા શિક્ષા કરવી, એ બધાનો સમાવેશ થાય છે. નરવે સમયે તે લશ્કર કામમાં લેવાતું નથી. બીજી એક કલમની રૂએ કમમાં કમ છ હજાર રૂપાઈની પેંડલની સાથે જોઈતી તોળો મહારાજાની સરહદ ઉપર રાખવાનું નક્કી થયું હતું. પર- ન્તુ સિધિયાએ તે લશ્કર કોઈ દિવસ કામમાં લીધું નહિ. પોતાની સર-

હવે ઉપર બ્રિટિશ અમલદારના તાબામાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લશ્કર રાખ્યા વગર, છત્તી લીધેલું પરગણું બોગવે એ વાત સિંધિઆએ વધારે પસંદ કરી. પિઝારી સાથે લડાર્થ જાગી, ત્યારે વધારે ગોઠવણ કરવા કંપનીને ફરજ પડી. તેવા વખતે બ્રિટિશ લશ્કર સાથે સામેલ રહેવા ઈ. સ. ૧૮૧૭માં ૫૦૦૦ ધોડેસ્વારોનું લશ્કર પૂરું પાડવા મહારાજાએ માગે લીધું તે સાથે કબૂલ કર્યું કે, તે લશ્કરને બરાબર પગાર આપે જશે, અને તેને સઘળી રીતે સજ્જ રાખવું. તે માટે કટલીક રકમેદ અને ખડણી જે બ્રિટિશ અમલદારોની સોંપરતમાં હતી, તે તાજપુશીથી તેણે અટકાવવા દીધી. પાછળથી નાણાંને બદલે પરગણાં આપવામાં આવ્યાં, અને ઇ. સ. ૧૮૪૪માં એ ફ્રાજની સંખ્યામાં પણ વધારો કર્યો. પરંતુ એ લશ્કરે બળવો કર્યો, ત્યાર પછી મુલકમાં તાજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. તે પ્રસંગે મહારાજાને વધારે જમીન આપવામાં આવી તે ઉપરથી તારીખ ૧૨મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૬૦ના રોજ બ્રિટિશ સરકારે કબૂલત આપી કે, “કટિનજન્ટ લશ્કરને બદલે એક સહાયકારી લશ્કર કરવું, તેને હમેશાં મહારાજાના મુલકમાં રાખવું, અને તેનું તમામ વાર્ષિક ખર્ચ ૧૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાથી કમતી હોવું ન જોઈએ.” હોલકર સાથેની મહાયકારી ગોઠવણ પણ એવીજ ગિના ઉપરથી પેદા થઈ. મેહિદપુર પાતે ઈન્દોરનું લશ્કર હતું, ત્યાર બાદ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ઈ. સ. ૧૮૧૮ના જાન્યુઆરીની ૬લી તારીખે મંડીસરનું તહનામું કર્યું. છત્તી લીધેલું છલકનો ભાગ મહારાજાએ આપ્યો. તેના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારે કબૂલ કર્યું કે, “મહારાજાઓ હોલકરના મુલકની અંદર સમાધાની રાખવા એક લશ્કર રાખવું. તે લશ્કર પરદેશના દુશ્મનોમાથી પણ તેનું રક્ષણ કરે, એ કામ માટે જરૂરનું ધારવામાં આવે એટલું એ લશ્કર મોકલે હોવું જોઈએ.” આ લશ્કરને માળવાના સંયુક્ત લશ્કર સાથે જોડી દેવામાં

આવ્યું હતું. તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭માં બાળરો ક્યો. હોલકરની મદદને નાણાંનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે તે કોળનું કામ મંદીગમના તકનામાં નક્કી થયેલ છે. તે હવે રાષ્ટ્રીય લશ્કરને સ્વાધીન કરવામાં આવેલ છે.

ઈન્દોરની માફક હેરંગાદ અને મૈસુરના રાજ્યોના કેટલાક મુલકો ઉપર બ્રિટિશ સરકારે જીતના હક્ક સંપાદિત કરેલા હતા. તે મુલકો પાસેથી સહાયકારી લશ્કરનું ખર્ચ લેવામાં આવતું ન હતું. પરંતુ તે ખર્ચ તેમના દુશ્મનો પાસેથી જીતી લઈ ને મુલકો કંપનીએ પોતાની સ.યે દોસ્તી ધરાવનારાં મળને તે આપ્યા હતા. તેમાંથી લેવામાં આવતું હતું. ઉપર સરકાર અને દક્ષિણ સંસ્કારના મુલકોની કિંમતના ભાગ તરીકે ઈ. સ. ૧૭૬૧માં પ્રથમ નિત્રાપને કંપની પાસે સહાયકારી લશ્કર રખાવવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો. ધણા ફેન્દાર થયા બાદ એ દુકડીની ચાર, અને પછી છ દુકડીઓ થઈ. છેવટ આઠ હજાર પેદલ અને એક હજાર ઘોડેસવારનું લશ્કર રાખવાનું નક્કી થયું. (તે પ્રમાણે ધણામાં ધણી સંખ્યા ઈ. સ. ૧૮૫૩ના તહનામાં રાખેલી છે). ઈ. સ. ૧૭૮૨માં ત્રિશુ મૈસુરનું મુલક ખતમ થયું. તે પછી સેરિમાપટનનું તહનાનું થયું. ઈ. સ. ૧૭૮૬માં મૈસુરનું ચોથું મુલક ખતમ થયું, અને તેમાં ટિપૂ હાકો અને મરશુ પામ્યો. ત્યાર પછી તહનાનું થયું તે અને તહનામાની રજો નિત્રામને મુલકો મળ્યા હતા, તે તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૦માં સર્ફ લશ્કરના ખર્ચ ખર્ચ આપ્યા. મૈસુરના તહનામાંથી મૈસુરના નવા રાગને રક્ષણનો કેટલીક ફરજો શિર ઉપર લેવી પડી. “મહારાજના મુલકોના રક્ષણ અને બચાવ માટે” એક લશ્કર રાખવાની હા પાડી તેના વાર્ષિક ખર્ચના સાત લાખ “પાગોડા” નામના ચિહ્ન આપવાના હતા.

કોચિનનું રાજ્ય હૈદરઅલિએ જીતી લીધું, પરંતુ ત્રિજા મૈસુર
 હુદને અને રિપૂ સુલતાન સાથેનો કોચિનનો ખડશી બાબતનો સબધ
 કંપનીના હસ્તક આવ્યો થોડા વર્ષોમાં ત્યાં બહોળરત કરવા કંપનીને
 ફોજ મોકલવી પડી. સદાયકારી લશ્કરનું ખર્ચ આપવાને ત્યાંના રાજાએ
 માથે લીધું. તેનો આકડો પાછળથી બે લાખ રૂપૈયાનો દરાવવામાં
 આવ્યો છે. મૈસુરના સુલતાનના પગભાથી ત્રાવણકોરને પણ મુક્ત
 કરવામાં આવ્યું. ત્યાંના રાજાએ ઇ. સ. ૧૭૯૫માં સિવાઈની ત્રણ
 ટુકડી, યૂરોપિયન તોપખાના અને લશ્કરોની બે કંપનીનું ખર્ચ આપવા
 કબૂલ કર્યું. તે લશ્કરની નોકરી માટે માગણી કેવી રીતે કરવી, તથા
 તેને કેવી રીતે સજ્જત રાખવું તેની વિગતવાર શરતો કરવામાં આવી.
 ઇ. સ. ૧૮૦૫માં તે લશ્કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. છેવટે ત્રાવ-
 લુકોરે આપવાની લશ્કરી મદદની રકમનો વાર્ષિક આકડો આઠ લાખ
 રૂપૈયા દરાવવામાં આવ્યો. ૧૮૦૫ અને ૧૮૦૬માં સદાયકારી લશ્કર
 રાખવું પડ્યું, તેનું કારણ પંદરશતા શત્રુઓથી બચાવ કરવાનું હતું
 નહિ પરંતુ તે રજાઓમાં રાજકુટુંબી તોફાનો થવા હતાં, અને અદ-
 રનો બહોળરત રાખવાની જરૂર હતી ગોવિંદરાઓને નમળા મનનો
 દીકરો આણ્ણરાઓ ગાયકવાડ હતો તેના એકમાત્ર બાઈ કનોજ સામે
 તે પોતાના વાજાની હક્ક દેશવી રાખવા અશક્ત હતો. કનોજએ ગાદી
 પચાવી પાડી હતી તેને થોડી દુહામાં ગાદીથી હટાડી મુકી તોપણ
 વડોદરાની ગાદી માટે તેણે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખ્યો. આમ
 હોવાથી મહારાજાના પ્રધાન રાઓજી આપાજીએ બ્રિટિશ લશ્કરની મદદ
 લેવા માથે લીધું, અને બે કામ માટે મુલકો આપ્યા ઇ. સ. ૧૮૦૫
 મા, અને વળી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં, બે લશ્કરના વધારો કરવામાં
 આવ્યા તેમ ઇ. સ. ૧૮૧૭માં ગાયકવાડે એવી કબૂલત આપી કે,

અધાપિ રાખવામાં આવે છે, તે રાજ્યોને યોડધણે ખર્ચે રાષ્ટ્રીય લશ્કરે
 ખર્ચ આપેલી તેના બદલામાં છે. લાગતાંવળગતાં સંસ્થાઓમાં કામ કરવા
 ને લશ્કર મોકલવામાં આવેછે, તે બાદશાહી (રાષ્ટ્રીય) ફોજનો ભાગ હોય
 છે. તેને તે રાજ્યોના અને તેના રાજકુટુંબના રક્ષણ અર્થે ગોઝ સ્થળે
 સ્ટેશનો બાંધી રાખવામાં આવેછે તારીખ રજી મે સને ૧૮૫૩ના રોજ
 નિઝામ સાથે તહનામું થયું, તેમાં તેના ઉપયોગની વ્યાખ્યા કરેલી છે.
 એમાં અગત્યની જિના એ લખેલી છે કે, “કાળના કમથી રાજ્યો અને
 તેમની નજીકનાં રાજ્યોની સ્થિતિમાં ઘણા ફેરફાર થયેલા છે.” સહાયકારી
 લશ્કર “સાર્વજનિક બચાવ અને રક્ષણ માટે” રાખેલ છે, એમ પણ તેમાં
 જણાવ્યું છે વળી એમ પણ દર્શાવ્યું છે કે, “અગત્યની નોકરી, જેવી કે
 નિઝામ, તેના પારસો અને તેની પછી ગારીએ થનારાનું અંગરક્ષણ,
 અને તેના મુલકોમાં બળવા અને તોફાન કરનારાઓને તાબે કરવાનું કામ
 આવી પડે, ત્યારે તેને ઉપયોગમાં લેવું. નજીવે પ્રસંગે તેને કામમાં
 લેવું નહિ. તેમજ વચ્ચલાત ઉધરાવવાના કામમાં સીરખધી તરીકે તેને
 ઉપયોગમાં લેવું નહિ”. ખીજ સહાયકારી લશ્કરની માફક શેહનશાહતના
 ગમે તે બાગમાં અગત્યની નોકરી માટે અલગતા તેને કામમાં લેવાનું
 છે. કેમકે સમગ્ર શેહનશાહતના સરક્ષણમાં એકબીજામાં દાખલ થયેલાં દરેક
 અંગભૂતનું રક્ષણ આવી જાય છે. સહાયકારી લશ્કર માટે દરેક
 કંપનીનાં તહનામાંથી એક ખીજે ખ્યાલ પેદા થાય છે તે એ છે કે,
 દેશી રાજ્યોનાં લશ્કરોનો ઈતિહાસ રાખવો કિંવા નહિ, તે વાત અલગ
 રાખીએ, તોપણ તેની નિપુણતામાં ભરોસો આવે તેમ નથી. પહેલાં મૈસુરના
 વિઘ્નહમાં બ્રિટિશનો દોસ્ત કર્ણાટકનો નવાબ મદદને બદલે બોમ્બેપ રઈ
 પડ્યો. તે વખતે આ વાતનો અનુભવ થયો છે. વળી સહાયકારી તહનામાં
 થતાં હતાં તે દરમિયાન જે લગાઈઓ ચાલી, તે વખતે પણ દેશી

રાજ્યોનાં લશ્કરોની કિંમત વિરૂદ્ધ ઐક્યરૂપો અનુભવ થયો છે. હિન્દુસ્તાન તહનામાંમાં જે સ્થાપના થઈ હતી તેમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તેનાથી આ વાતની સ્પષ્ટિ મળી આવે છે. તેનો આશય દાખલો નોંધવો, નો તારીખ ૧૦મી નવેમ્બર સને ૧૮૦૧ના રોજ લખનામાં કરેલા અયોધ્યા સાથેના દેશકરારથી મળી આવે છે. દક્ષિણ દિલ્હીના ઉપર કમાન્ડર અલ્લાહ શહેર, એવી ધારિત લાગી ત્યારે જરૂર પડે નો અયોધ્યામાં મોકરી માટે રાખેલ લશ્કર વધારવાનું કંપનીએ માથે લીધું હતું. તે વધારો કયા પદ્ધતિ એવી શરત કરવામાં આવી હતી કે, “ પેટલની આર દુકડી, નજીબ અને મુલાતીઓની એક દુકડી, જે હજાર સ્વારો, પ્રણેસો શુધી ગોલદાગે, એટલું લશ્કર પગાર દધ અયોધ્યામાં રાખવું, બાકીનાને રજા આપવી. વસૂલાત કરવા અને આમીનના અગરક્ષણ માટે જોઈતાં હથિઆરખંધ માણસો અને ઘોડેસ્વારો રાખવા”. દિલ્હીનાના દક્ષિણ, પશ્ચિમ, અને પૂર્વ ભાગમાં દરેક ઢેકાણે હથિઆરખંધ ગિનકવાયતી સિપાઈઓનાં ટોળાંનો ભય લાગ્યા કરેલો હતો. રણકોટમાં તેઓ ગિલકુલ નકામાં હતાં જ્વાલિનો જય મેળવતાં કિન્નિને ૨૬ માણસને જખમ થવાનું માત્ર તુલસાન થયું હતું. ખજાનો જય મેળવતા માત્ર ૮૬ માણસો માર્યા ગયાં અને જખમી થયાં હતાં. વડોદરા, પાટણપુર અને ખીજાં રાજ્યોમાં મોટાં થઇ પડેલાં લશ્કરી ખાતાને લીધે રાજકારોગારમાં અવ્યવસ્થાનો જખરો સડો થઈ ગયો હતો. હિન્દુસ્તાન લશ્કરને ખરેખરે સહાયકારી લશ્કર રાખવાનું કંપનીએ પસંદ કર્યું, તેનાં કારણોની તુલના કરવામાં દેશી રાજ્યોની ફોર્સેનું વાસ્તવિક નકામાપણું, જેના પુગવા આપણે જોયા છે, તે એક મુખ્ય કારણ હતું. હિન્દુસ્તાનના તહનામાંના અભ્યાસીને આ બિના અજબ પમાણા વગર રહેશે નહિ. જ્યાં ખીજાં પણ કારણો હતાં. તેને ખ્યાલ બદલ રાખવાં કરતાં નથી.

સંયુક્ત રક્ષણના કામમાં મધ્યસ્થ સત્તાને આકુશ અને ઉપરીપણું સ્વાધીન કરવાથીજ સિદ્ધિ નથી. તેમાં અંતઃકરણના સદાયકાગ્રીપણા તથા પૂર્ણ એક રાગની આવશ્યકતા છે જે વળતે ચરેદા અને રબુત વચ્ચે, ડિવા હિંદુ કે મુસલમાન વચ્ચે થયેલાં વારવારના યુદ્ધો અને માતિદેષ બેસમાં આવતાં હતાં, ત્યારે ઇ. સ. ૧૭૯૮માં ટિપૂ સુબતાન સામે થયેલ ત્રણ રાજ્યોની દોસ્તીના પક્ષકારોમાં પણ અંતઃકરણની અને અસરકારક મદાયતાની લાગણી બેવામાં આવી ન હતી તે વખતે સામાન્ય રક્ષણ અર્થે આગેવાન બાર રાજ્યોનો સંપ કરવાની કોશિસ કરી હેત, તો નિષ્ફળ જાત. પરસ્પરના ચેરમગંસા અને શત્રુતાનાં મૂળતત્ત્વો દૂર કર્યાં હોત, તોપણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની લડાઈ કરવાની રીતિને લીધે અઃશય આવત. સુધરેલી સત્તાની શુદ્ધપદ્ધતિથી તેઓની શુદ્ધપદ્ધતિ ન્યારીજ હતી. હિંદુસ્તાનના રાજ્યો પોતાની બિનકવાયતી દ્રોજની સખ્યાનો ગર્વ ધરાવતા હતા. વળી બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં રહેવા તે લશ્કરો રાજ ન હતાં. સિધિઆ અને રણજીતસિંઘ તો મજબૂત મન્નના હોવાથી પોતાનાં લશ્કરોને દુરોપયોગ સરદારો નીચે રહેવા ફરજ પાડી શક્યા હતા. પરંતુ તેમની માછળ ગાદીએ બેસનારા નયજા હતા તેથી તેમનાં લશ્કરો સખત અને અસરકારક ધોરણ, અને કવાયતથી દૂર રહેવાનું કરતાં હતાં. તે તેમનાથી બધ થઈ શકે તેમ ન હતું. આ પ્રમાણે અનેક કારણોને લીધે રાષ્ટ્રીય લશ્કરો સાથે દેશી રાજ્યોની દ્રોજને સાર્વજનિક બમાવ માટે મળે એ અમલમા લાવવાનું અમજનિત હતું. તેથી કંપનીએ તેની સાથેના દોસ્તીવાળાં રાજ્યોને તેના લશ્કરની જરૂર પડે, ત્યારે ખર્ચ લઈ આપવાનું ધોગણ પસંદ કર્યું. કેટલીક બાબતમાં તે જરૂર પડે બ્રિટિશ સત્તાની માગણી ઉપરથી રક્ષિત રાજ્યો પાસેથી તેમની શૂંભસ પ્રમાણે મદદ લેવાની અનિશ્ચિત બાત્રી લઈ કંપનીએ સતોપ માન્યો.

૮૪. “કન્ટિનન્ટ” ફ્રેન્ચની અજમાયશની નિબંધતા.

“કન્ટિનન્ટ” આપવા મદદ માટે રાખેલ લશ્કરો કેટલાંક રાજ્યો પાસેથી લેવાં કબૂલ કરી લશ્કરી ઐક્યનો અનુભવ કેટલેક દરજ્જે કરવામાં આવ્યો હતો. તેને પરિણામે કંપનીના વિચારનું ઝલાપણ મંજૂર થયું. બ્રિટિશ અખલદાગેના તાગ્યામા, તેના કહેવા પ્રમાણે સગ્ગર કહેલાં, અને પગાર લેતાં લશ્કરો વડોદરા, રેદરાગાદ, ભોપાળ, કોટા, બ્લેધપુર, ગ્વાલિયર, વગેરે કેટલાક ચુકી કાટેલા રાજ્યોમાં અજમાયશ દાખલ રાખવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ એક શિવાય બીજે બધે ટેકણે તે પ્રયોગ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં ગાયકવાડે માથે લીધું કે, કોઈ મોટા હુકામ જાગે તો બ્રિટિશ લશ્કરો સાથે કામ કરવા પોતાની ફ્રેન્ચ આપવી. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં વળી તેણે વધારે કબૂલત આપી કે, લડાઈ થાય તો વડોદરાના સમ્રાજ્યનાં લશ્કરી સાધનો હાજર કરવા, અને સહાયકારી લશ્કર સાથે રહેવા ૩૦૦૦ ઉપયોગી ઘોડેસ્વારોનું “કન્ટિનન્ટ” રાખવું. આ “કન્ટિનન્ટ” સુધારવા માટે બણી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ સિવિલ ખાતાનું કામ પણ તેનાથી થઈ શકતું ન હતું. તેથી ઈ. સ. ૧૮૮૧ની ૮મી સપ્ટેમ્બરના દરમ્યાન તે કાઠી નાખવામાં આવ્યું. તેના બદલામાં હાલમાં સુજરાતના ખંડણી ભરનાં રાજ્યોની નોકરી માટે સિવિલ પોલિસ કરવામાં આવી છે. તેજ રીતે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં બ્લેધપુરના રત્નપુત રાજ્યે બાદશાહી નોકરી માટે ૧૫૦૦ ઘોડેસ્વારોનું “કન્ટિનન્ટ” પૂર્ણ પાડવા માથે લીધું. વળી તે રાજ્યે રીતસર એમ પણ કબૂલત આપી કે, અંદરના બદોબસ્ત માટે કાંઈક ભાગ રાખી બાકીનું લશ્કર બ્રિટિશ સન્કાર માગે ત્યારે આપવું. છેવટે આ ફરજને બદલે નાણાંના રૂપમાં વરાડ લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તે વરાડ હાલમાં ઓરિસ્સાના “ઈરેગુલર” લશ્કરનું ખર્ચ પૂરું પાડવામાં વપરાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૮

માં કોટાનું “ કન્ટિનજન્ટ ” થયું, બોપાળનું “ કન્ટિનજન્ટ ” ત્યાંના નવાબની ખુશીથી ઈ. સ. ૧૮૧૭માં થયું. તેના ખર્ચ માટે તેને જમીન આપવામાં આવી હતી. વળી ઈ. સ. ૧૮૧૭માં જ સિવિલિયાની કબૂલતથી ગ્વાલિયરનું “ કન્ટિનજન્ટ ” બન્યું. તે સવળાએ ઈ. સ. ૧૮૫૭માં બળવો કર્યો. ત્યાર બાદ કોટાનું “ કન્ટિનજન્ટ ” દેવેલીના લશ્કરમાં સામેલ કરી દેવામાં આવ્યું. બોપાળવાળાને બદલે બોપાળની લશ્કરી ટુકડી બનાવવામાં આવી. ગ્વાલિયરના “ કન્ટિનજન્ટ ” ને બદલે ગ્વાલિયરનું ‘સદાયકરી’ લશ્કર ફરમાનમાં આવ્યું છે. ઇંદોર, બહરા, અને દેવાસ તહનામાંથી લશ્કર પૂરા પાડવા બંધનમાં આવેલાં હતા, તેને બદલે તેમની પાસેથી વરાહ લેવાતો હતો. તે વરાહના ફડમાંથી સંયુક્ત માલવા “ કન્ટિનજન્ટ ” નું ખર્ચ ચાલતું હતું. તે પણ ગદર વખતે નિમકહરામ નિવડતુ તેનું કામ કરવા માટે હાલમાં ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર રાખવામાં આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં પાલણપુરના રાજકુતોએ પોતાના દેશની મુલેહ, અને બદોચસ્ત માટે ૨૫૦ ચારો રાખવા માથે લીધું હતું. પરંતુ તે કામલાયક નહિ રહેવાથી ઈ. સ. ૧૮૯૦માં તેને સિવિલ પોલીસનું સ્વરૂપ અપવામાં આવેલું છે. કોલ્લપુરમાં રાજની ફ્રાંજની સ્થિતિ એવી ધર્મ ગષ્ટ કે, ઈ. સ. ૧૮૨૮માં દરમિયાનગિરી કરવી પડી ચારસો ઘોડેસ્વાર અને આલ્સો પેદળ, શિવાય અમુક ચેકીદારોની ટુકડીઓ સખવી પડી પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૩૮માં જ્યારે રાજનો વહિવટ બ્રિટિશના હસ્તક આવ્યો, ત્યારે તે બધું ખાતું ફરીથી બાંધવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં રાજને રાજસત્ત્વ પાંચી સોસાયટી ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારોના તાબામાં એક રેજીમેન્ટ રાખવા, અને દક્ષિણ મરેઠાના ઘોડેસ્વારોને નોકરીમાંથી દૂર કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેની એક ટુકડીના ખર્ચમાં વરાહ આપવા મહારાજને ફરજ પાડી. આ હિજ્જત હુપરથી માલવા પસે કે, કપતીઓ દોસ્તીવાળા રાજ્યો પાસેથી નોકરી

માટે લશ્કર તૈયાર રાખવાનું કરી, ધિંવા સહાયકારી લશ્કર માટે તેમની પાસેથી ખર્ચ લઈ લશ્કરી મદદનો સિદ્ધાન્ત અમલમાં લાવવાનું ક્યું, પણ તે બાબતમાં તેની મહેતવ દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગમાં કળીબૂત પડી નહિ. બધી “ કન્ટિનનન્ટ ” ફ્રાન્સેમાં માત્ર હૈદરાબાદનું “ કન્ટિનનન્ટ ” ફ્રાન્સ-લાયક હતું. ગદરના હંગામા વખતે પણ તે સ્થિર રહ્યું હતું.

—:0:0:0:—

૮૫. હૈદરાબાદનું “ કન્ટિનનન્ટ ” અપવાદ તરીકે રહ્યું હતું

હૈદરાબાદના “ કન્ટિનનન્ટ ” નો ઇતિહાસ બે કારણસર અગત્યનો છે. સફળ અજમાયશનો તે એકજ દાખરો છે. સાર્વજનિક રક્ષણ માટે નિઝામ જવાબદાર છે એવું છેવટે તેનાથી નક્કી થયું છે. હૈદરાબાદ સાથે થયેલાં તહનામાંનું ઐતિહાસિક બધારણ લખાઈએ તો દક્ષિણમાં પક્ષકારોની જે સ્થિતિ હતી તેના ઉપર ઘણો ભાર દીધેલો એવામા આવે છે. દક્ષિણમાં આવેલ મુસલમાન રાજને ચઘદી નાખવા તો મરેઠા સમય નિવડ્યા નહિ હતા, પરંતુ કુદલા પાસે તેઓને બારે હાનિ પહોંચાડવા તેઓ કાબેલ નિવડ્યા હતા. નિઝામને હૈદરઅલી કે ટિપૂ સુલતાનની તરફથી ઓછી ખાસ્તિ ન હતી. બ્રિટિશની કુમક વગર હૈદરાબાદ આબાદ રહી શક્યું ન હોત. ત્યાંના રાજકર્તાઓ બે પ્રસંગ સિવાય બ્રિટિશ સાથેની દોસ્તીમાં ચુસ્ત રહ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૬માં નિઝામે સહાયકારી લશ્કરનું ખર્ચ આપવા કબૂલ કર્યું હતું, તોપણ “ જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરથી કંપનીને મદદ આપવા ” માટે તેણે અગીકાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં નિઝામે પોતાના લશ્કર-નાથી છ હજાર પેદાશ, અને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારો સહાયકારી લશ્કરમાં ઉમેરવા માથે લીધું. આઠણ બસ ન હતું, વળી તેણે એવું પણ વચન આપ્યું કે, “ મારા મુલકમાંથી મળે તેટલું અધું લશ્કર તુરતોતુરત લડાઈનાં એકાતમાં બને તેટલી મહેતવ કરી લાવવું. ” તોપણ બીજાં રાજ્યોનાં

“કન્ટિનન્ટ” કરતાં તેનું લશ્કર વધારે કામલાયક નિવડ્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૧૩માં તેમાંની એક ટુકડીએ બંડ કર્યું. ત્યાર બાદ એ સુધરેલી રેખમેન્ટો ઉભી કરવામાં આવી. કંપનીના લશ્કરોના જેવાં હથિયારો તથા લિયાશ તેને પૂરા પાડવામાં આવ્યા. પૈસાની તંગીને લીધે “કન્ટિનન્ટ”ના પગાર માટે નિઝામને કંપની પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લેવા જરૂર પડી. તારીખ ૨૧મી મે સને ૧૮૫૭ના તાલુકામાંથી રાષ્ટ્રીય રક્ષણ માટે હેદરાબાદની જવાબદારી વિષે લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ હેબરને બંદોબસ્ત કર્યો. સહાયકારી લશ્કરની સંખ્યા તથા ફરજો મુકરર કરવામાં આવ્યા; અને મદદગાર લશ્કર તરીકે હેદરાબાદ “કન્ટિનન્ટ” નું બંધારણ બાંધ્યું. “તેમાં પાંચ હજાર પેદળ અને એ હજાર ઘોડેસ્વારો, તેમજ તોપખાનાની એ શીલ્ડ બાટરી” થી કમતી રાખવાનું ન હતું. તેના ઉપર બ્રિટિશ અસલદારો રાખવા, તેમે પૂર્ણ રીતે સંજ્ઞા અને કવાયત સિખેલાં કરવા, અને હેદરાબાદનો રેઝિડેન્ટ જે સરકારનો પ્રતિનિધિ છે તે તેની દેખરેખ રાખે.” સુએહના વખતમાં તે “કન્ટિનન્ટ” શુ કામ કરેલું તેની વિગત બતાવવામાં આવી હતી. લડાઈ જાગે ત્યારે સહાયકારી લશ્કરની સાથે તે “કન્ટિનન્ટ” સરકારને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે સામેલ રાખવાનું હતું. માત્ર તેમાંની એ ટુકડીઓ હેદરાબાદ નજીક જાયુંને માટે રહે. ત્યાર પછી ખાસ કબૂલત કરવામાં આવી હતી કે, “સદર્દ સહાયકારી લશ્કર અને કન્ટિનન્ટ ઉપરાંત વધારે લશ્કર પૂરું પાડવાને નિઝામને કોઈ દિવસ ફરમાશ કરવામાં આવશે નહિ. આ પ્રમાણે મૈસૂરની માફક હેદરાબાદની લશ્કરી જવાબદારી મુકરર થયેલ છે. આ બંદોબસ્ત છતાં આ બંને રાજ્યોએ રાષ્ટ્રીય રક્ષણ અર્થે ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર રાખવા ખુશી બતાવી છે “કન્ટિનન્ટ”ના ખર્ચ માટે કંપનીને વરાડમાંના પરગણાંઓ કોમી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એ ગોઠવણથી ઘણું દરજ્જે હેદરાબાદ “કન્ટિ-

સબન્ટ ” તે સબના તાળામાંથી અલગ પડી ગયું. તેથી શિશિમ સહાય-
કારી લશ્કર સાથે તે જોડાઈ ગયું. ગદરના દંગામાંનાં તેણે ધણી મજબૂત
નોકરી બગવતી છે. સાર્વજનિક રક્ષણ માટે લશ્કરી ઐક્યના મુશ્કેલી-
ભરેલા સિદ્ધાન્તના નિવારણનો આ એક જ દાખલો છે.

૮૬. બાદશાહી નોકરી માટે રાજ્યોનાં લશ્કરોના પ્રયોગ.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ના તહનામાંના આરબમાંના બામ્બુ છે કે,
“ કાળના કેમ વડે રાજ્યો અને તેમની નજીકના રાજ્યોની સ્થિતિમાં
બધું ફેરફાર થયા છે માટે, ” તાજેતર ધર્મમાં ત્વરિતપણે જે બનાવો
બન્યા છે તેથી આ દલિલની સમજાઈને પુષ્ટિ મળે છે. શિશિમ સહાયક
અને તેની સમયે દોષ્ટી ધરાવનારાં રાજ્યોના ખ્યાલ હવે દૂરી એકવાર
લશ્કરી સહાયકારીપણાનો સિદ્ધાન્ત આવી પડ્યો છે. શિશિમ સાથે
પ્રથમ સંબંધ થયેલ, ત્યારે જેઈતપાર અને નનગરાની રાજપદ્ધતિ ચાલતાં
હતાં. રાષ્ટ્રીય નોકરી માટે લશ્કરો પૂરા પાડવાનો નવો પ્રયોગ એ
રાજપદ્ધતિમાં થયેલો ફેરફાર સૂચવે છે. લશ્કરી સહાયતા આપવા
જે રાજ્યો સ્વેચ્છાથી આગળ આવ્યાં છે, તેને ઐક્યની લાગણી માટે
ધન્યવાદ થયે છે. સધળા પક્ષકારોને માટે એ પ્રયોગ મનોરંજક અને
શાખાશીભરેલો છે. એમાં કોઈ શંકા લે તેમ નથી. વળી મોટી હિમેદ
છે કે તે ફતેહમદ નિવડે. લોર્ડ ડકરિન તથા લોર્ડ લાન્સડોન બંનેએ
બહુર રીતે એવો ભગેસો ગતાવ્યો છે કે, કાશ્મિર, પટિઆલા, નાબા,
ઝીન્દ, કપુરથલા, બાવલપુર, કરીદપુર, ઈન્દોર, અલવર, જોધપુર, ભરતપુર,
ગિડાનેર, જેપુર બાલિયર. રામપુર, મૈસુર, બોપાળ, બાવનગર, નૂનાગઢ,
અને નવાનગર રાજ્યો ૧૮૦૦૦ ઘોડેસ્વારોનાં લશ્કરો તેમના પોતાના
ગાન્થોના તાળામાં કામલાયક નિવડે અને ઐક્ય જાળવી રાખવાની
તેઓની કલ્પાદ્ય પ્રેરિત રહે. આ હિમેદ જરૂર આવે તો રાણી સરકારની

સાર્વે દોસ્તી રાખનારાં રાજ્યોનાં લશ્કરોનું નવીન બધારણ કામલાયક અને ખર્ચમાં ઘટાડો કરનાર નિવડશે. કામલાયક નિવડે એ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, એ રાજ્યોને આપેલા અમલદારો તેના બધારણમાં સમાનતા અને સખ દાખલ કરશે ખર્ચમાં ઘટાડો કરનાર નિવડશે એનો અર્થ એ છે કે, નકામી મોટી મોટી ફેરોને રજા અપાશે. એટલુંતો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે, હાલ જે ઈલાજની અજમાયશ ચાલુ છે, તે ઈ. સ. ૧૭૮૮માં કંપનીએ જૂદીજ રાજપદ્ધતિની રૂએ નામ જૂર કરી હતી; પણ જ્યારે તેજ વર્ષમાં ત્રાવનકોરના રાજને મક્કાસના ગર્નરે ખજાર આપી કે, કંપનીના પોતાના અખત્યાર અને પગારપત્રકમાં નહિ હોય એવા લશ્કરી અમલદારોને રાજ્યોમાં નોકરી કરવા આપવા એ તેના કામકાજના ધોરણની વિશ્લેષ છે, ત્યારે દરમિયાનગિરી નહિ કરવાનો વહિવટ પૂર્ણ રીતે બળવાન હતો તે વખતે રોહનશાહતના સરક્ષણ માટે બ્રિટિશ સાથે દરેક દેશી રાજ્યે સંયુક્ત થવું એ ખ્યાલનું મૂળ બધાયું.

૮૭. લશ્કરી બંધનોના જૂદા જૂદા વર્ગો.

સહાયકારી લશ્કરો, “ કન્ટિનન્ટો ”, સ્થાનિક લશ્કરો, અને રાષ્ટ્રીય નોકરી અર્થે રાખેલાં લશ્કરો વડે લગાઈના વખતે મદદ મળવાના લીધેલા જૂદા જૂદા ઈલાજોનું બ્યાન, એ સાર્વજનિક રક્ષણના સંબંધમાં રક્ષિત રાજ્યોના ઉપર બંધનો છે, તેના ગોચા દિગ્ગચો છે. એ બંધનોના બે વર્ગો છે એક લગાઈના વખતને લગતો, અને બીજો સુલેહના વખતને લગતો. બીજા વર્ગના બે વિભાગ થઈ શકે તેમ છે તેમાં એક વિભાગ દોસ્તીવાળાં રાજ્યોની પોતાનીજ લશ્કરી ગોઠવણની ફરજોને લગતો છે, અને બીજો સિધી અગર આડકતરી રીતે રાષ્ટ્રીય લશ્કરને લગતી ગોઠવણના સંબંધનો છે. તાર, રેલવે, કિંવા ટપાલના નિયમસર સાધનો છે તે આડકતરી

સહાયતાના દ્રશ્યંતો છે. રોહનશાદતના સઘળા બાગમાં તેથી અવલોકન
વ્યાપી રહ્યો છે. તે સઘળાનું બપોલ દેવે પછી કરવામાં આવશે.

—:0:0:0:—

૯૯. સહાર્થના હુગામાંમાં બાળ્યો ઉપર રહેલી જવાબદારીની
મર્યાદા નથી.

જ્યારે સહાર્થની ધારિત જાગે, કિંવા સહાર્થ શરૂ થાય, ત્યારે સર્વોપરિ
અરકારને જે હકો રહેલા છે, તે તહનામાંની શરતોને લઈને, રક્ષણની
સાથે જોડાયેલી સામાન્ય શરતોને લઈને, અને સાર્વજનિક રક્ષણ માટે
સચુકત થયેલા બીજાં રાજ્યોના હાખલાની સમાનતાને લઈને છે. એ
નિયમ સાખીત કરનારા જે અપવાદો છે. તેમાંનો એક હુદરાખાદ સાથેનો
ચોખ્ખો કોલકરાર છે. તેની રૂએ “ લગાધના હુગામાંમાં મોટું લશ્કર
પૂરું પાડવાના બદલામાં ” હાલનું કન્ટિનનન્ટ કબૂલ રખાયેલ છે બીજો
કોલકરાર મૈસુર સાથેનો છે. તેની રૂએ જરૂર પડે, ત્યારે બ્રિટિશ લશ્કર
સાથે નોકરી કરવા ફોજ તૈયાર રાખવાના બંધનમાંથી મહારાજાને મુક્ત
કરેલ છે. મોટાં રાજ્યો સાથે થયેલા તહનામાંમાં એ નિયમનો “ વિસ્તીર્ણ
અર્થ ” કરતાં ઐક્યના બીજા સઘળા અંગજૂતોના ઉપર રહેલા રક્ષણની
સાધારણ શરત જેવો તે થાય છે. તારીખ ૨૭મી ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૮૦૪ના
તહનામાંથી ગ્વાલિયર ઉપર એવું બંધન મૂકાયેલ છે કે, “ પક્ષકારો અને
બીજાં રાજ્યો કે સત્તા સાથે કમનસીબે લગાઈ જાશે તો, ” તેણે ફક્ત
“ કન્ટિનનન્ટ ” પૂરું પાડવું એટલું જ નહિ, પણ સદર્દ લગાઈ ફતેહ-
મંદીથી ચલાવવા, તથા તેનો તરત છોડે લાવવા બંને તેટલું લશ્કર પોતા-
ના મુલકમાંથી તેણે સહાર્થના મેદાનમાં લાવવા દરેક પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો.”
આ બંધન શરૂ કિંવા શન્તમાંથી મુક્ત છે. તારીખ ૬મી જાન્યુઆરી સને
૧૮૧૮ના તહનામાંથી ઈન્દોરના મહારાજાએ માથે લીધું કે, “ લશ્કરથી

દિવા જરૂર હોય તેવી ખીજી રીતે પૂતળી મદદ આપવા ” “ કન્ટિન્યુઅન્ટ ”
 પૂરું પાડવાના વચન સાથે બોપાળના નવાખે એવી ખાતી આપી કે, “ માગે.
 અને જરૂર પડે ત્યારે દેશની અદરતા બદોખત માટે જોઈતા લશ્કરનો ભાગ
 સખી બાકીલુ બોપાળનું બધું લશ્કર બ્રિટિશ લશ્કર સાથે સામેલ રહેશે.
 લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે રજપુતસ્થાનને રક્ષણ તળે લીધું ત્યારે સમગ્ર રજપુતસ્થાને
 કબૂલ કરેલી ફરજોનો નમુનો એક ટૂકા ઉતારા ઉપરથી મળી આવે છે.
 તારીખ ૧૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૧૮ના તહનામામાં એક ટૂકી પરનું
 બહોળા અર્થવાળી કલમ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર માગે ત્યારે સાધન પ્રમાણે
 ઉદેપુરના રાજપુત લશ્કર પૂરું પાડવામાં આવશે. ” કચ્છ અને વડોદરાનાં રાજ્યો
 ‘પશુ એવાંજ બંધનમાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૬માં જ્યારે કાશ્મીરના રાજાની
 હત્યા થઈ, ત્યારે મહારાજાએ કબૂલ કર્યું કે, “ જ્યારે બ્રિટિશ લશ્કરને ડુંગરોમાં
 અથવા તેના સજાની નજીકના મુલકોમાં નોકરી માટે જવાનું થાય. ત્યારે
 તેણે તથા તેના વારસોએ બધી ફાજ લઈ સામેલ થવું ” ખ્લામિનો
 જય મેળવ્યાં દોઢસો વરસનો અરસો થયો છે તે મુદતના ઈતિહાસ તરફ
 ખ્યાલ કરનારને માત્રમ પચા વગર રહેશે નહિ કે, હિંદુસ્તાનના તહવામા
 ની દરેક મુદતમાં જરૂરને વખતે કંપનીને પૂછી મદદ આપવા રાજ્યોના
 ઉપર સૂકાયેલ બંધનોનો ચોખ્ખો પુરાવો છે. આ બાબતમાં આગળ થઈ
 ગયેલા ચર્ચના જનરલોનો દાખલો સર્વ વાઈસરાયોએ પશુ વર્તણુંક રાખેલી
 છે. તારીખ ૫મી મે સને ૧૮૬૦ના રોજ લોર્ડ કાનિંગે પટિઆલાને સનદ
 આપેલી છે. તે સનદ તારીખ ૨૨મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૪૭ની સનદની
 શરતો કરતાં પશુ આગળ ગઈ છે. તેની ૬ઠી કલમ આ પ્રમાણે છે. :—
 “ બ્રિટિશ સરકાર સાથે દુશ્મની ધરાવનારનું કોઈ લશ્કર તેના પડોશમાં
 આવશે, તો સહારાજી બ્રિટિશ સરકાર સાથે સામેલ રહી શત્રુઓની સામે
 ‘પશુ, માગણી પ્રમાણે બ્રિટિશ લશ્કર માટે ગાંઠ ગાંઠે જોઈતો સામાન

પૂરે પાડવા સાથે તે ગોળાથી બનતી મહેનત કરશે ” સાર્વજનિક દુરબનને દર રાખવા માટે પૂર્ણ સાધનોથી મદદ આપવી એ રક્ષણના બદલામાં દરેક ગવર્નની ફરજ છે. સાર્વજનિક રક્ષણ અર્થે બરોબરીમાં રાજ્યો સામેલ થયાં હશે ત્યારે પણ નુદા નુદા લશ્કરોની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પૂર્ણ સનાથી મધ્યસ્થ અધિકારીઓને સોંપેલું છે. તારીખ ૧૨મી અપ્રિલ સને ૧૭૯૮નું બંધારણ થયા બાદ સ્વિતઝર્જાન્ડનાં સયુક્ત નદિ ધવાની ઈચ્છા રાખનારાં ૨૨ સરકારોએ પાસ મર્તબે એ બંધારણ ફરી ફરીને બાંધ્યું છે. હાલનું બંધારણ છે તે ૨૯મી મે સને ૧૮૭૪ની તારીખનું છે. તેની ૩૦ લશ્કરી કેળવણી અને લશ્કર પૂરું પાડવાની ફરજ એ રાજ્યોના સયુક્ત બંધારણ ઉપર રહેલાં છે. પરંતુ તેને સબજ કરવાનું ખર્ચ સરકારો ઉપાડે છે નવીન ગોદાવણમાં મુખ્ય જોવાનું એ છે કે લશ્કર અને લશ્કરી સામાનની વ્યવસ્થા સયુક્ત રાજબંધારણના હસ્તાક્ર મ્હે છે ઈ. સ. ૧૮૭૪ પહેલાં સરકારો તરફથી “કન્ટિનજન્સ” પૂરાં પાડવામાં આવતાં હતા. પરંતુ હાલ એકસપી લશ્કરોના તેમની ફાળે મીથી રીતે જોડી જેવામાં આવે છે. તેમના સિપાઈઓ છે તે સરકારોની ફાળ તરીકે નહિ, પણ સ્વિતઝર્જાન્ડના શહેરીઓ તરીકે મધ્યસ્થ સત્તા પ્રત્યે રાજબંધિના શપથ લે છે.

તોપણ રક્ષણના હક્ક સાથે સાર્વજનિક બચાવની જોડવાણ કરવાની સામી ફરજ સંયુક્ત રહે છે. વેના પુસવા માટે હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસની બહાર જોવાની જરૂર નથી. પ્રથમ દલિયાના સંજયને પુરેસખાના ળીજા સંજયો સહિત કંપની સાથેના કિચિત્ અંકપના સંજવમાં જોડવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ચૈદ વર્ષે તેને રક્ષણ તળે લેવામાં આવ્યું હતું. તેની સાથે જ તહનામાં થયેલાં છે. તેમાં એક ઈ. સ. ૧૮૦૪નું છે. અને બીજું ઈ સ ૧૮૧૮નું છે. તે ઉપરથી સાર્વજનિક રક્ષણના બદલાયેલા સંજોને લગતાં બંધનોનો આબાસ

ધાય છે. જમનાની દક્ષિણે આવેલો બુદ્ધેશ્વરનો ભાગ કંપનીના મુલકો અને તેની સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યો વચ્ચે હોવાથી, તેમજ તેની આસપાસનાં ગ્વાલિયર, ઈન્દોર અને નાગપુરના ત્રણ મરેઠાં રાજ્યો તરફથી તે વખતે ભય રહેતો હતો. તેમ હોવાથી દરમિયાનગિરીની પદ્ધતિ આલતી ન હતી, તે છતાં દતિયા અને આસીની સાથે તહનામાં કરવા કંપનીને ફરજ પડી તે પ્રમાણે જ્યારે વસઈના તહનામાની રૂએ તથા તેને લીધે મુલકો ગોઠવણ થઈ તેની રૂએ બુદ્ધેશ્વરનો ભાગ પેશવાએ બ્રિટિશને આપ્યો, ત્યારે જનરલ લેફ્ટે એક્ટમ ઇ. સ. ૧૮૦૪ના માર્ચ માસમાં દતિયાના રાજકર્તા સાથે કોલકરાર કર્યા. તેમાં લખેલું છે કે, તે રાજકર્તાએ કંપનીને તેમજ પેશવાને વફાદાર રહેવું. તેથી વળી યૂરોપિયનોને નોકરીમાં નહિ રાખવા, તથા પરખારી ખીજાં રાજ્યો સાથે મસલહત નહિ ચલાવવા કમ્પૂલ્સ લીધી છે. તે સાથે “તેના લશ્કરનો તે ખરેખરો સેનાપતિ જારી રહે” એમ પણ સ્વીકાર કર્યો છે. એથી કલમમાં તેની ઉપરનાં લશ્કરી બધોતોનું પૂર્ણ બયાન કર્યું હતું. તેના મુલકોની પડોશના દેશો સાથે તેણે સામેક્કા રહેવાનું હતું, અને તે પણ લડાઈ કે તે જ્ઞાનના વખતમાંજ પરંતુ બ્રિટિશ મુલકોમાં ગડગડ મટાડવા તેની મદદ લેવામાં આવે તો, તેનું ખર્ચ બ્રિટિશ સરકાર આપે એવો દરાવ હતો. પેશવાનું પડી ભાગવું થયું તે સાથે નવીન સ્થિતિ પેદા થઈ. તારીખ ૩૧મી જુલાઈ સને ૧૮૧૮ના તહનામાથી પર મુલકના દુશ્મનોમયી દતિયાનું રક્ષણ કરવા બ્રિટિશ માથે લીધું. વળી ખીજા એક કલમ દાખલ કરીને તે બાબતની ફરીથી ખાતરી કરી. આ રાજની સાથે ઉદારતાથી વર્તણુક ચલાવવામાં આવી હતી. તેના “ બદલામાં અને તેના મુલકને રક્ષણનું વચન આપ્યું હતું, માટે માગે ત્યારે બ્રિટિશ લશ્કર સાથે પોતાનું લશ્કર કામે લગાડવા રાજા બંધાય છે.

ખન્ને રાજ્યોનાં હિતો પરસ્પર રહેલાં હોય, ત્યારે બ્રિટિશ લશ્કરના સેનાધિપતિના તાબામાં રહી રાજ્યાના લશ્કરે નોકરી કરતી". વળી એક બીજી કલમથી જોઈતો સામાન પૂરો પાડવાનું બંધન તેના ઉપર નાખ્યું. તેના મુલકમાં બ્રિટિશ લશ્કર આવે, ત્યારે યોગ્ય સ્થળો મોકલવા પણ તેણે કળુલ કર્યું. સમ્પત્તિના રાજ ઉપર પણ એવાજ બંધનો નાખ્યાં હતાં. ત્યાંના રાજ સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૪માં દોસ્તી બાંધવાની ના પાડવામાં આવી હતી. આગળનાં તહનામાથી આ દસ્તાવેજો જુદીજ રીતના છે એ સુખ્યત્વે કરીને ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આ કોલકરાઓથી રક્ષણના હક્ક, અને લડાઈને વખતે સંપૂર્ણ રીતે મદદગારી કરવાનું બંધન, એ બન્ને કેવી સ્પષ્ટ અને સિધ્ધી રીતે જોડાઈ ગયાં છે.

૮૯. દેશી રાજ્યોની ફ્રાન્સની સખ્યા ઉપર થૂકવામાં

આવેલ સામાન્ય અકુશ.

જ્યાં જ્યાં સુદ્ધતા વખતની જવાબદારીનો ખદસો નક્કી કરેલ નથી, ત્યાં ત્યાં આવી રીતે સામાન્ય અને અનિશ્ચિત જવાબદારી રહેલી છે. તેની ચર્ચા આપણુ પૂરી કરી ગયા, તો હવે લગાઈ તેમજ સુસેહના વખતમાં રક્ષિત રાજ્યોના ઉપર શું બંધનો રહેલાં છે તેનો વિચાર ચલાવીએ. રાજ્યવહિવટના લશ્કરી ખાતામાં રાજસત્તાઓ ઉપર જે અકુશો રાખવામાં આવેલા છે, તેનો મોટાં રાજ્યોએ તો સ્પષ્ટ અગીકાર કરેલો છે, અને બાકીનાંઓએ ગર્ભિત રીતે કિંવા લાંબી સુદ્ધતાના રિવાજને લીધે કળુલ કરેલાં છે. તેને લીધે તેમની ફ્રાન્સની સખ્યા, તેમાં બરતી કરવાના ધોરણ, તેમના દિલ્લાઓ, અને તેમની નૌકાસૈન્ય ઉપર અસર થઈ છે. પેશ્તર દહી ગયા પ્રમાણે મૈસુર સાથે કરેલા કરારપત્રથી લોહ રિખને

નીચે લખેલો અકુશ રાખેલો છે. “ અંદરના બદોબસ્ત માટે અને મહારાજનો જાતનો દબદબો કાયમ રાખવા, અને ગવર્નર જનરલ છન કાઉન્સિલ પસંદ કરે એવા ખીજા કામ માટે મૈસુરમાં લશ્કર રાખેલું છે, તેની સખ્યા વખતોવખત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ ઠરાવશે તે પ્રમાણે રાખવામા આવશે. ” અયોધ્યાની સાથેના તહનામાથીજ માત્ર નહિ, પરંતુ તારીખ ૧૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૪૪ના ગ્વાલિયર સાથેના તહનામાથી પણ અકુશનું ધોરણ દાખલ કરવામા આવ્યું હતું. “ મહારાજ, તેના વારસ, અને તેની ગાદી ઉપર થનારાના અગરક્ષણ માટે તહનામાથી બ્રિટિશ સરકાર બધાયેલ છે. તેમજ તેના મુલકોને બહારના હુલ્લામાંથી બચાવવા, અને તેમાં તરતોક્ષાન થાય, તે સમાવી દેવા બધાયેલ છે. વળી મહારાજએ હાલ રાખેલ લશ્કર ન જોઈએ તેટલું મોટું છે. તેથી તેના રાજ્યને ડર રહે તેવું છે, એટલુંજ નહિ, પણ પડોશના રાજ્યોને તેથી બેચેહની રહેવા કારણ છે. એ સધળા કારણોસર એમ ઠરાવવામાં આવે છે કે, બધી જાતના લશ્કરોની સખ્યા (કન્ટિનજન્ટ શિવાય) ઠરાવેલી હદ કરતા વધારે હોવી ન જોઈએ. ” ઇ. સ. ૧૮૬૦માં એ તહનામું રદ કરવામા આવ્યું. એના બદલામા ફક્ત એક કલમ દાખલ કરી ગ્વાલિયરની ફોજની સખ્યા ઠરાવી. મહારાજપુરની લગાઇથી મળતા ધડામા સીખ લોકો સાથે થયેલ લડાઈઓ તથા ગદરના બનાવો ઉમેરાયા. તેથી ચોખ્ખી રીતે સાવધ રહેવું એ વાજબી હતું. તેમ રહેવા માટે દલિલની જરૂર ન હતી. આ સાથે ઈ. સ ૧૮૪૪માં લોર્ડ એલનપરોએ કરેલા તહનામા ઉપર લક્ષ જાય છે કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં રાજ્યોએ કેટલું લશ્કર રાખવું તે નક્કી કરવાના સખ્યો તેમાથી મળી આવે છે. રક્ષણને લગતી ત્રણ પ્રકારની ફરજો બ્રિટિશ સરકાર ઉપર રહેલી છે. પ્રથમત. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાનું રક્ષણ કરવાનું છે. બીજું સર્વોપરિ સત્તા સાથે આધીનતાની

દોસ્તી પરાવનારાં રાજ્યોનું નક્ષણ કરવાનું છે. ત્રિશ્ચ પ્રિટિશ રક્ષણ ઉપણ ભરોસો રાખનાર અમુક રાજ્યો હોય, તેનું પણ રક્ષણ કરવાનું છે. એ ત્રણે કારણોને લઈને દરેક રાજ્યમાં ડેટા લઈકર રાખવું એ તકની કરી દેવાની ફરજ પ્રિટિશ સરકાર ઉપર રહે છે. એજ બાબત ઈન્દોર સાથે ઇ. સ. ૧૮૧૮માં, કોચીન સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૯માં, ટેંક સાથે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં, અને કોચાપુર સાથે ઈ. સ. ૧૮૨૬માં તહનામાં પ્રયેલાં છે. તેની કલમોનો ઉતારો આ જગોએ કરવા બંધર રહેતી નથી. બ્રિટનોવખત પ્રત્યવધારના કાગળો છપાઇ પાર્લામેન્ટ રજુ મૂકવામાં આવેલા છે. તે ઉપરથી નીચે લખેલા ધોરણો લાગુ થયાનું જણાઈ આવે છે. દેશી રાજ્યોની ફ્રાજ તેના રાજકર્તાઓના વાળખી માનમર્તબાને, અદરના બદોબસ્ત અને પ્રિટિશ સરકાર સાથે કરેલા આસ કોલકરારને જાળવવા માટે જોઈએ તે કરતા સુલેહના વખતમાં વધારે હોવી ન જોઈએ.

—:~0~*~0~:—

૬૦. ફ્રાજમાં ભરતી કરવાની બાબતના અંકુશો,

એનાએજ પ્રસિદ્ધ થયેલા કાગળો ઉપરથી માલમ પડે છે કે, ફ્રાજમાં ભરતી કરવાની બાબતમાં સામાન્ય રીતે બધી પ્રજાને દાખલ કરવામાં આવતી નથી; જે રાજ્યમાં ભરતી કરવાની હોય ત્યાંની રૈયતનેજ દાખલ કરી શકાય છે. પ્રિટિશ સત્તાને દેશી રાજ્યો સાથે સબધ થયો, ત્યાર-થીજ આરબ, હયસી, કે વિક્રાયતીને દાખલ કરવામાં અકુશ અને મના રાખેલા છે. કંપનીના જોવામાં આવ્યું હતું કે, તાલેવર લાગેલા સિપાઈઓ લૂટાગનાં ટોળાંનાં સરદાર બની ભાડુતી લઈકર વડે રાજ્યો જમાવતા હતા. રક્ષિત રાજ્યોની મદદ વગર લૂટારાનો ધંધો દબાવી દેવાનો કંપનીનો ઠરાવ અદળ જાત. હમણાં સુધી સરકારી ગેઝેટથી પુરવાર થાય છે કે, જે

જોડા સામે કંપનીને ટક્કર લેવી પડી હતી, તે કેવી જળવસ્તુ હતી. જીર્ણોદ્ધારના સરકારી ગેઝેટમાં તારીખ ૭મી માર્ચે સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૫૨નું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ થયું હતું. “પરદેશી લોકો દેશી રાજ્યોમાં લશ્કરી નોકરી કરવા આવતા હતા તેથી રહેતા સુલેહના ભયને અટકાવવા માટે” પરવાનાનો દસ્તુર દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૪ના આક્રમક ત્રિજા વડે બ્રિટિશ ઇન્ડિયાની ધારાસભાએ પરદેશીઓને પાછા મોકલી દેવા અમલદારોને સત્તા આપી હતી બ્રિટિશ અધિકારીઓએ હૃદયગાદના રાજ્યમાં આરમ્ભ લોકોને આવતા જામ કરવામાં મદદ આપી હતી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ ભાગમાં પણ તોફાની અને મજબૂત આધારના પરદેશીઓને નોકરી આપવાથી માફા પરિણામો જન્યનો વારવાર અનુભવ થયેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૦૨માં પોતાનાજ આરમ્ભોએ ગાયકવાડને કેદ કર્યો હતો ત્યાર બાદ ધરમપુરના રાજાનું પણ એજ પ્રમાણે અપમાન થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૩માં અલિરામપુરમાં જે તોફાન થયું હતા, તેનું કારણ પણ વિલામતીઓનું આવાગમન હતું માળીઆ જેવા દેશી રાજ્યોમાં પરદેશી સિપાઈઓની ઓલાદો વધી રહી છે ત્યાંના રાજાએ ડરના માર્ગે આપેલા અવિચારી હકકો તે અવાપિ ભોગવે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨ સુધી નિઝામના મુલકોમાં આવી રહેલા આરમ્ભ લોકો એવા તો મજબૂત થઈ પડ્યા હતા કે, ન્યાયની સામાન્ય અદાલતો તેનો ઈનસાફ કરી શકતી નહિ. ગમે તે કારણસર હિંદુસ્તાનની અદરના રાજ્યો બ્રિટિશ વહિવટ તળે આવ્યાં હશે, તેમાં કૌકિક સુલેહની ખાતર પ્રથમનો તોફાની પરદેશી સિપાઈઓને રજા આપવામાં આવી હશે, કિંવા કમતી કરવામાં આવ્યા હશે. આવા આવા અનુભવને લીધે બ્રિટિશ સરકારે ધણાખરાની ખાખતમાં તહનામાથી અને ખીજની ખાખતમાં ત્રિવાજથી પરદેશી સિપાઈઓની ભરતી કરવાની મના કરેલી છે, કિંવા દાખ રાખ્યો છે.

૯૧. કિલ્લા અને યુદ્ધસામગ્રી માટે રાખેલા અંદુશો.

કિલ્લા અને યુદ્ધસામગ્રી વિષે દુકમો કાઢવા હિંદુસ્તાનની વડી સરકારને હક્ક છે, તે વારંવાર જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. અવશ-
 ણિત રાજ્યોને ખ્રિષ્ટીય રક્ષણ મળવાનો હક્ક છે, તે સામે કુદરતી રીતે
 સદર્દ હક્ક સંબંધ ધરાવનારો છે. લગઈ કરવાનો હક્ક પણ હિંદુસ્તાનના
 રાજ્યો છોડી દીધો છે, તેનું પણ તે હક્ક પરિણામ છે. તેથી રક્ષિત
 રાજ્યોને અંદરની કુલેહ જાળવવા શિવાય બીજા કિલ્લા રાખવાની જરૂર
 નથી. તેમજ તેઓને યુદ્ધસામગ્રીના મોટા સંગ્રહ રાખવાની જરૂરયાત
 નથી. તેથી તેઓ જો કિલ્લા તૈયાર કરે, કિંવા હથિયારોનો સંગ્રહ કરે,
 તો અવિશ્વાસ પેદા થાય અગર તોફાની કામના લોકોને લાલચ મળે.
 ખ્રિષ્ટીય સરકારે કિલ્લાનો વધારો અટકાવી, અથવા હથિયાર અને યુદ્ધસા-
 મગ્રી બનાવવાનું નિયમમાં રાખી પોતાને માથે લીધેલી જવાબદારી અદા
 કરવી જોઈએ, તેનાં ત્રણ કારણો છે. એક તો પોતાના મુલકોની સુલેહ
 ખાતર, બીજું પડોશનાં રાજ્યોને ધારિતનું મૂળ દૂર કરવા માટે, અને
 ત્રીજું જે રાજ્યમાં હથિયાર અને યુદ્ધસામગ્રીના સંગ્રહ થતા હોય તેની
 સહીસલામતી ^{માટે} વગર જરૂરના કિલ્લામાં બળવાખોરોનાં ટોળાં એકઠાં થતાં ને-
 તેના કિલ્લાઓ લપનો અનુભવ ગંભીર વખત થયો, એટલું જ નહિ, પણ
 ત્યાર બાદ ગોવધ, કિંવા નાતોની તકરારથી ધર્મસંબંધી દુશ્મની ફરી
 જાગતાં કિલ્લાઓનો નાશ કરવા અને યુદ્ધસામગ્રી તથા અગ્ન્યાજ્ઞના સંગ્રહ
 હપર દાખ રાખવા જરૂર પડી છે. જે બીજાં રાજ્યોએ ચોખ્ખી રીતે કિંવા
 ગર્ભિત રીતે કબૂલ કરેલું છે, તેની ગૈરમુરતા કોલકારોમાં માત્ર પુનરુક્તિ છે.
 તેની સાતમી કલગમાં આ પ્રમાણે બધન નાખેલું છે. “ સદર્દ મુલકોમાં
 મહારાજાઓ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પ્રથમ મંજૂરી મેળવ્યા વગર
 નવીન કિલ્લા કે કોટ બાંધવા નહિ ” વળી હથિયાર વિષે આમ લખ્યું છે.

“ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની પ્રથમ પરવાનગી મેળવ્યા વગર મહારાજાએ હથિઆર, યુદ્ધસામગ્રી કિંવા લશ્કરી સગ્રહ લાવવો કે લાવવા દેવો નહિ; અતે ફરમાન થાય ત્યારે સદરૂં મુલકોમાં અથવા બીજી અમુક જગોમાં તે બનાવવાની મના કરવી”. મરેઠાના યુદ્ધમાં અને બીજી લડાઈમાં જે રાજો જીતી લેવામાં આવ્યાં હતા, તેની ખાજાતમાં લશ્કરી તૈયારીનો નિયમ ફ્રેન્ચ મુલકોની માફક હારના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે ફ્રેન્ચ લોકોને તેઓનાં કારખાના અને ખાતાઓ પાછાં સોંપવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તારીખ ૩૦મી મે સને ૧૮૧૪તુ ‘પારીસનું’ તહનામું થયું. તેની ખારમી કલમમાં એવી શરત કરી હતી કે, “ખરખર ની સારી સમજૂતીમાં ફરક ન આવે માટે કિલ્લા નહિ બાંધવા રાજ બધાય છે” બહોબસ્ત રાખવા જરૂર પડે તે ઉપરાંત લશ્કર નહિ રાખવા પણ તેણે કબૂલ કર્યું હતું. હિંદુસ્તાનના ધણાખરા રાજ્યો જમીનથી વિટાએલાં છે, પણ જેને દરિયા સાથે સબધ હતો, તેના બંદર ઉપર કંપનીએ દાખ રાખ્યો હતો ઈ. સ. ૧૮૦૯માં પોર્સબંદરનું તે પ્રમાણે થયું હતું. કેટલાક બદરોના વેપાર ઉપર કંપનીએ અકુશ રાખ્યો હતો એ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૧૯માં કચ્છે કબૂલ કર્યું કે, ‘કચ્છના મુલકમાં કોઈ અમેરિકના, યુરોપના, કિંવા એશિયાના પરદેશી વહાણોને હથિઆર કે યુદ્ધસામગ્રી લાવવા દેવામાં આવશે નહિ. વાજખી કિમ્મતે આ સામાન માનવતી કંપની કચ્છ દરખારને પૂરો પાડશે’. આ બાબતમાં જે ધોરણ ઐક્યના અમલૂતોને લાગુ કરવામાં આવેલું છે, તેનો આધાર તે સવળાની સામાન્ય સ્થિતિને લઈને છે. નિશાંનનાં હથિઆરો, કે તોપોનો સગ્રહ, એમાંનું કોઈ અદરની સહીસલામતી માટે, કિંવા સાર્વજનિક રક્ષણ કરવાની ખારીક તક માટે જરૂરનું નથી. ફક્ત પોલિટિકલ એજન્ટને યોગ્ય લાગે તેવા અને તેટલા હથિઆરો પૂરા પાડવામાં આવે છે. તેનો જથ્થો નજીવો ન હોય,

તો દંનિયા સમ્રાટ તેણે પતક માંગે છે. પછી તે સમ્રાટી સિલિ-
ખાનામાંથી આપવામાં આવે છે, યા તો પેન્સિલ્વેનિયા ખાતાના અમલદાર
મારફત તે ખરીદ સેવા પરવાનગી દેવામાં આવે છે. ખાસ મનુરી
બગર હગિઆર કે યુદ્ધમાગતી બનાવવાનાં કારખાના ખાલવા રત્ન આપવામાં
આવતી નથી. જરૂર કરતા વધારે, કે મુકરર કરેલ હોય તે કરતાં વધારે
લશ્કર ન રાખવા દેશી રાજ્યો ઉપર બધન છે. તેથી લશ્કરી સામાન
માટે તેમના ઉપર અંકુશ રખાય છે, તે ન્યાયસર અને વ્યાજની
ધોરણુ છે.

—-~*~--

હર. બ્રિટિશ સરકારનો જમીન રોકવાનો અને છાવણીઓ
બાંધવાનો હુકમ.

રાષ્ટ્રીય લશ્કરને બ્રિટિશ મુલકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપરત
થયેલું છે, તે સાથે તેઓને દેશી રાજ્યોના રક્ષણનું પણ કામ રહેલું
છે. તેને મહારાણી સરકાર સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યોએ જે મદદ
કરવાની છે, તેના પાત્ર વર્ગ છે તેમાં પ્રથમ તો 'રસ્તે પસાર થવાનો
અને કિલ્લાઓ રોકવાનો હુકમ, બીજાં છાવણીઓ બાંધવાનો હુકમ, ત્રીજાં
ખોરાકી વગેરે પૂરો પાડવાનો હુકમ, ચોથો લશ્કરમાંથી નાશી જનારાઓને
સોંપી દેવાનો હુકમ, અને પાંચમો હુકમ આખા દેશમાં જૂદે જૂદે સ્થળે
રાખેલાં લશ્કરોને સંબંધ સંખવાનો છે. પાત્રમાં હુકમી રૂએ સાર્વજનિક
રક્ષણ સાથે રેલવે, તાર, અને ટપાલ ખાતાંને નિકટનો સંબંધ છે,
તેથી બ્રિટિશ સરકારનો તેના ઉપર અંકુશ રહેવા જરૂર છે. પહેલા
વર્ગના હુકમ વિષે ડ્રાઇન્ટ જોઈએ તો તારીખ ૫મી નવેમ્બર સને ૧૮૧૫
નું 'પારિસનું' તહનામું, જે ગ્રેટ બ્રિટન અને આય્રિશ, રશિયા અને
પ્રશિયા વચ્ચે થયું હતું, તેની પાંચમી ક્લમથી મળી આવે છે. " આયોનિયાનક

ટાપુઓના રાજ્યોને મહાન રક્ષણ તથા મુક્તિમાં આવેલાં છે. તે રક્ષણના પૂર્ણ લાભ તેમને મળે, તેમજ બ્રિટનના રાજ્યને તેના સંબંધના હક્કો અમલ કરવાનું સુલભ થાય તે માટે તે રાજ્યોના કિલ્લા રોકવા, અને તેમાં લશ્કર રાખવાનો તેને હક્ક છે. ” જ્યાં સુધી કંપનીએ સામાન્ય રક્ષણનું ધોરણ અને તત્સબધી પરિણામોનો અંગીકાર કર્યો ન હોતો, ત્યાં સુધી રસ્તે પસાર થવાનો અને લશ્કર માટે છાવણીઓ રાખવાનો હક્ક ખાસ કબૂલતથી સંપાદિત કરી લીધો હતો. એ પ્રમાણે રૈવા સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૨ના અક્ટોબરની તારીખ પમીના તહનામાથી થોડા રક્ષણની શરત સ્થાપિત થઈ હતી. ખરું પૂછે તો, ત્રિજી કલમમાં ‘સાફ લખ્યું’ હતું કે, ત્યાંના રાજ્યને “ તેના મુલકની’ હદની અંદર તેનો અધિકાર જાળવવા માટે બ્રિટિશ લશ્કરની મદદનો દાવો રાખવા હક્ક નથી. ” તે ઉપરથી એક ખાસ કલમ નાખી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, “ જ્યારે રૈવાના રાજ્યના મુલકમાં લશ્કર મોકલવાની બ્રિટિશ સરકારને યોગ્યતા લાગશે, કેવા તેના મુલકમાં બ્રિટિશ લશ્કર રાખવા જરૂર જણાશે, ત્યારે દુસ્મનોનું આવવું બંધ કરવા, અને તે માટે સાવધ રહેવા લશ્કર મોકલવાને બ્રિટિશ સરકારને હક્ક છે. ” તારીખ ૧૩ માહે જૂન સને ૧૮૧૭ના પુનાના તહનામાની ‘બારમી’ કલમમાં આ વિષે કેટલીક શરતો નાખેલી છે. તોપણ જ્યારે સતલગઝની આ તરફનાં રાજ્યોને રક્ષણ તથા લેવામાં આવ્યાં, ત્યારે રક્ષણના હક્કની સાથે લશ્કરોને છૂટથી રસ્તો કરી દેવા અને છાવણીઓ રાખવા દેવાનો હક્ક એવી રીતે પ્રકટ થયો કે, તે દેખીતી ફરજ માટે શરત કરવાની જરૂર રહી નહિ. તેના કરતાં કાંઈ વધારે કરવાની જરૂર જણાય, તો અલબત્તે ખાસ કોલકરાર કેવા ફરમાનથી થઈ શકે તેમ હતું. એ પ્રમાણે પંજાબમાં આવેલા પટિઆલાના મહારાજાને આપેલી તારીખ ૨૨મી

સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૪૭ની સનદમાં લખકને જ્યાં આવવાની અગત્યના માટે કાર્ડ લખ્યું ન હતું. કાગળ કે તે ફરજ તો દેખીતી છે વચ્ચે વખતે ચોક્કસ સદાયકારીપાત્ર કન્યા મદદરાજી દ્વારા કનર નાખવામાં આવી હતી. “હિંદુનીચરની કચેરીથી નક્કી કરી આમે એવી ચોક્કસ અને જાચારવાળા બ્રિટિશ લશ્કરને જ્યાં આવવા માટે દરતા બનાવવા, તથા તેને સારી દાલતમાં રાખવા સાર મરામત કરવાનું મદદરાજી કબૂલ કરેછે”. “બીજી મદદરાજીએ બ્રિટિશ લશ્કરને હાજરવા માટે જુદે જુદે મુકામે જમીન મુકરર કરી રાખવી, અને તેની આસપાસ નિશાની કરી રાખવાં”. એજ પ્રમાણે બપોરે કાઝિમરનું રાજ્ય ગુલાબમિદને આપવામાં આવ્યું, ત્યારે એક દેખીતી ફરજને લખિતવાર નક્કી કરી લેવા માટે જરૂરયાત ધારવામાં આવી ન હતી. તોપણ ઇ. સ. ૧૮૪૬ના તદનામાંની છઠી કલમમાં ડુગરોમાં, કે પડોરાના મુલકમાં બ્રિટિશ લશ્કર કામે લગાડવાના પ્રસંગનો ઈસારો થયો હતો. ચાલતી કલમે એટલું જણાવવું અગત્યનું છે કે, હિંદુસ્તાનનાં તદનામાંમાં જે શરતો દર્શાવવામાં આવી છે, તેના જેટલીજ ગર્ભિત શરતો પણ બોધકારક છે, તેના અંશદ પૈકી ગમે તે તદનામાંનો અર્થ કરતાં તે બધા સંબંધનું અને તેને લગતા ઇતિહાસનું અધ્યન કરવાની આવશ્યકતા છે. એથી ઉલટું ત્યારે સાર્વજનિક રક્ષણ માટે ત્રિહિ પણ ખાસ શિક્ષા તરીકે, કેટલાક કિલ્લા રોકવાની જરૂર પડી છે, ત્યારે ચોખ્ખા શબ્દોમાં એ ધરાવો બહાર કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે સને ૧૮૨૯ના માર્ચની ૧૫મી તારીખના તદનામાંથી કોલાપુર અને ખનાલાના કિલ્લામાં બ્રિટિશ લશ્કરો રાખવામાં આવ્યાં, ત્યારે “આપદે સારી વર્તણૂક રાખવાની જામિનગિરી તરીકે” એમ કરવામાં આવ્યું હતું. બ્રિટિશ લશ્કરને આવગમન કરવાનો હક્ક માત્ર આપવો, કિંવા પૂર્ણ હકુમતની જરૂરી મારત સાથે છાવણી સ્થાપવાનો હક્ક આપવો,

એતો સંવેપરિ સત્તાને લડાઈ અને રક્ષણના હક્ક છે તેનો પૂર્વણીરૂપ છે. તેના વાજખીપણા માટે લંબાણથી ચર્ચા કરી કટાણો આપવા જરૂર નથી. માત્ર મૈસુરની બાબતમાં જાસ હકિકતોને લીધે સાધારણ અને ખાસ બંધનો બાંધવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. બીજા રાજ્યોના સબધમાં તો અનુમાન ઉપર આધાર રાખવા જરૂર પડી છે. ગાદી સોંપરત કરતી વખત કરવામાં આવેલા કોલકરારના દસ્તાવેજમાં “જ્યારે જ્યારે ગવર્નર જનરલ છે ત્યારે હાઉન્સિલને જરૂર લાગે, ત્યારે હાવણીઓ” બાંધવા જરૂર પાડી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ “સદ્દૂ મુલકોમાં બ્રિટિશ હાવણીઓની પડોશમાં સોકોની તદુરસ્તી સારી રાખવાની ગોઠવણ કરવા” પણ તેને બંધનમાં લીધેલ છે. આ ગોઠવણ છે તે સામાન્ય ધોરણમાં ખાસ વધારા દાખલ ગણવાની છે.

—•••••—

૯૩. ખોરાકી વગેરેનો સામાન પૂરો પાડવાની મદદના હક્ક

હિંદુસ્તાનના રાજ્યો પાસે એક બીજાને દાવો બ્રિટિશ સરકાર રાખી શકે તેવો છે. તે પણ એજ રીતે ખાસ કબૂલતમી રૂએ વિસ્તૃત થઈ શકે તેવો છે. રાષ્ટ્રીય લશ્કરને દરેક રક્ષિત રાજ્યએ કેટલેક દરજ્જે જરૂર મદદ આપવી જોઈએ. ઘોડા તથા ભારખેરદારીનાં જનવરો માટે ચારા જેવો સામાન હમેશાં સાથે લઈ જઈ શકાતો નથી. જે પર રાજ્યના મુલકમાં હાવણી બાંધી લશ્કર રાખવામાં આવે, તેના રાજકીયતાની મદદ ઉપર આધાર રાખ્યા વગર તે લશ્કરને સારી હાલતમાં રાખી શકાય નહિ. જેથી રીતે દરિયાઈ ફોજ કિંવા લડાઈનાં બારકસ સાથે પરરાજ્યનાં બદરમાં બ્રિટિશ હકુમત કાયમ રહે છે, તે પ્રમાણે હાવણીની સાથે પણ તે રહે છે, પરંતુ તે હાવણીની બહાર સરકારી મોદીખાનાં અગર બીજા ખાતાઓનાં મદદ જોઈએ, તો તે તે રાજ્યના દિવાની

ખારા મુજબ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બાબતની દૃષ્ટિએ રૂબરૂની માથે રાખી
 ધરાવનારાં રાજ્યોએ રક્ષણ તથા આવનાંર માથે લીધેલી છે. તેને સગતી
 ગોઠવણ ગાયકવાડ સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૫માં થઈ હતી. વળી તેજ
 ગોઠવણ નિઝામ સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૦માં. પેશવા સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૭
 માં, હોલકર સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં, હજીના રાઓ સાથે ઈ. સ.
 ૧૮૧૯ માં, અને બોપાળના નવાબ સાથે ઈ. સ. ૧૮૧૮માં થઈ હતી.
 તે પ્રમાણે “ બને તેટલો દાણો અને વણુલ્લરા ” પૂરા પાડવા, દુદરાખાદની
 “ સરહદના હિલ્લાનાં રાખેલા લશ્કર માટે દાણાનો સમ્રદ રાખવા ”,
 “ ધાસના વીડ પૂરાં પાડવા ”, “ બોગટી સામાન અને પટ્ટેરવાનાં
 કપડાં બનાવવાની દરેક જાતની ચીજના ઉપરથી ” દાણની માગી કરવા,
 “ રાઓના મુલકમાંથી કપનીના લશ્કરના ખરા ઉપયોગ માટે જે
 સામાન ખસાર થાય તેના ઉપર રાહદારી જકાત ન લેતા ” તેને જવા
 દેવા, (આ મહેરખાનીનો ગેરઉપયોગ થતાં તારીખ ૩૧મી અક્ટોબર
 સને ૧૮૨૮ના રોજ મુંબઈ સરકારે છોડી દીધી છે), કિંવા “ બ્રિટિશ
 લશ્કરને ખોરાકી સામાન મેળવવામાં દરેક પ્રકારની સગવડતા કરી આપવા,
 અને તેમને માટેના ખોરાક વગેરેની ચીજો નવાખના મુલકમાં ખરીદ
 કરવા દેવા અને તેના ઉપર દાણ ન લેવા ” એ રાજ્યોએ માથે લીધું એવી રીતે
 રાજ્યો ઉપર ફરજો નાખવામાં આવી છે. તોપણ મૈસુરની સનદમાં
 બતાવ્યા પ્રમાણે આ સામાન્ય બધતની મર્યાદા છે. તેમાં લખ્યું છે
 કે “ લશ્કર માટે જોઈતો સામાન અને ચીજ પૂરી પાડવા, દરેક જાતની
 સગવડ કરી આપવી, ” પછી તે જાવણીમાં જોઈએ કે મુસાફરીમાં
 જોઈએ; અને બ્રિટિશ સરકારની કબૂલત વગર તેના ઉપર દાણ વસુલ કરવું
 નહિ. બધા સામાન માટે ચોગ્ય દરથી કિમ્મત આપવામાં આવે
 છે. કેટલેક ઠેકાણે મહેરખાની તરીકે કાપલિર કે તોપખાનાનાં ઘોડાં

માટે ખાસ કરીને વીડ મોપરત કરવામાં આવે છે, તેની કિંમત આપવામાં આવતી નથી.

—::--*--

૯૪. લશ્કરમાંથી નાશી જનારાઓને પાછા સોંપી દેવાની માગણી કરવાનો હુકમ.

બ્રિટિશ લશ્કરમાંથી નાશી જનારા દેશી રાજ્યોની રૈયત હોય, તોપણ તેને પાછા સોંપી દેવાની તેમના ઉપર ફરજ છે તે ફરજ તેમના પોતાના જ પ્રત્યે છે એમ તેઓએ સમજવાનું છે. કારણકે સાર્વજનિક રક્ષણ માટે જે લશ્કર રાખવામાં આવે છે, તે કામલાયક રહે તેના બદલે ખર્ચ સાથે તેઓને સિંધો સંબંધ છે. એથી ઉલટું જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૭૮ના સિરખનના તહનામાં ઉપર આધાર રાખી પોર્ટુગલના અને બ્રિટિશ સરકારના વચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં તેઓના આવેલા મુલકો માટે ગુનહેગારો સોંપવા લેવાના સંબંધમાં તહનામાં થયું, તેનો અમલ ઇ. સ. ૧૮૮૦ના ઈન્ડિયાના એકાદ આક્ટથી થવા લાગ્યો. તેની રૂએ પોતાની રૈયત લશ્કર છોડી જતી રહી હોય, તો તેને પાછા સોંપી દેવા પોર્ટુગીઝ સરકાર ઉપર બંધન ન હતું. કેમકે બ્રિટિશ લશ્કરની સુવ્યવસ્થા કે કામ કરવાની લાયકા સાથે તેને કાંઈ નિશ્ચય ન હતો. પરંતુ રક્ષિત રાજ્યોની હકિકત જાળી રહે છે. ખાસ કોલકરારનો અભાવ છતાં લાખી મુદતના રિવાજને લીધે લશ્કર છોડી નાશી જનારાઓને માટે દેશી રાજ્યો પાસે માગણી કરવાનો સર્વોપરિ સત્તાનો હક્ક રહેલો છે. કોઈ સપ્સ પ્રથમ દેશી રાજ્યની નોકરીમાં હોય ત્યાંથી નાશી ગયો હોય, અને પછી તે બ્રિટિશ લશ્કરમાં રહે, અને ત્યાંથી પણ નાશી જઈ દેશી રાજ્યની હકુમતમાં આવી રહે, ત્યારે મુશ્કેલી પેદા થાય ખરી. વળી એમ પણ અને કે, કોઈ નાશી જનાર જે રાજમાં આશ્રય લઈ રહ્યો હોય, તેમાં તે

શુન્ટો કરે. માટે લશ્કરી અમલદારોએ એટલું જોવું જોઈએ કે દેશી રાજ્યની કોલમાંથી કોઈ સખસ નાશી ગયો હોય, તેને બનનાં મુન્દી દાખલ કરવો નહિ. પરંતુ એવો કોઈ સખસ દાખલ થયો તોય, અને ત્યાર બાદ નાશી જાય, તો તેને હમેશાં બ્રિટિશ સરકાર તરફ સોંપી દેવામાં આવે છે. ખીછ તરફથી જોઈએ તો જ્યાં ઉપર ગયેલા કે નાશી ગયેલો કોઈ બ્રિટિશ મોલ્જર દેશી રાજ્યની હદમાં શુન્ટો કરે, તો (ત્યાંના) કાયદા પ્રમાણે તેને શિક્ષા થાય તે શિક્ષા ભોગવ્યા પછી તેને સોંપી દેવાની માગણી કરવામાં આવે તે પછી નાશી ગયા માટે તેને સોંપી દેવો જોઈએ. શુન્ટોગારને સોંપી દેવાની બાબતમાં દેશી ગજબંતાઓ તે બાબતના ધારાથી ક્યારેય બધાયેલા રહે છે. એ વિષેનો બ્રિટિશ ધારો કોઈ રાજ્યે સામાન્ય રીતે લાગુ કર્યો હોય, તો તે અમલ કરનારી અત્તાના હુકમથી દાખલ કરવામાં આવે છે. તેમજ તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવા જરૂર રહે, તો તે પણ તેજ અધિકારી તરફથી થાય છે.

—1-:01*:0:-:—

૬૫. રેલવે, તાર, અને ટપાલનાં ખાતાં ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો અંકુશ.

રેલવે, તાર, અને ટપાલ ખાતાંની ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો અંકુશ છે, તે સાર્વજનિક રક્ષણ તેમજ સાર્વજનિક કલ્યાણની દેખીતી બાબત છે. તોપણ નેટલે દરજ્જે અને જે અર્થે હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજકર્તાઓએ વડી સરકારને સાર્વજનિક રક્ષણનું અગત્યનું કામ સોંપ્યું છે, તેટલે દરજ્જે અને તે અર્થમાં સાર્વજનિક કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવાનું કામ સોંપેલ નથી. પરંતુ (ન્હાનું મોટામાં સમાઈ જાય છે) તે પ્રભુઓની સમાનતાની હસિલતી રૂએ, તથા હિંદુસ્તાનનાં તહનામાંની ચરતો પ્રમાણે વ્યવહારનાં નિર્ણય સાધનો. અને લશ્કરી રક્ષણની વચ્ચેનો નિકટ સબધ

બારી રહેવો જોઈએ. કોલકારો કરનારા મહાત્મ પક્ષકારોના મનમાં એ બિના હમેશા યાદ રહેલી જોવામાં આવે છે, સ્વિતઝ્ઝાન્ડના રાજ્યોની એકસપી સભાના ધારા પ્રમાણે રેલવે બાંધવા તથા સલાવવા માટે ધારા બાંધવાનું કામ મધ્યસ્થ અધિકારીઓના હસ્તક રહેલું છે. અમેરિકામાં પણ ટપાલ અને ટપાલના રસ્તાને લગતી બાબતો એકસપી રાજસત્તાને સોંપવામાં આવેલી છે. હિંદુસ્તાનનાં તહનામાં અને કોલકારો થતાં હતા, તે જૂના જમાનામાં તાર કે રેલવે હતા નહિ. તેથી તે બાબતને ઠરાવ કરવામાં આવેલ નથી. પરંતુ, રસ્તાઓના રક્ષણની બાબત તે પ્રથમથી જ કંપનીના આતુર ધ્યાનમાં રહેલી છે. ઈ. સ. ૧૮૦૭માં દરમિયાનગિરી કર્યા બાદ કાઠિયાવાડના રજવાડાએ પાસેથી કબૂલતો લેવામાં આવી છે, તેમાં રસ્તાનું રક્ષણ કરવાનું અને વ્યાપારને હરકત ન થાય તેનું વચન સાફ રીતે લખાવી લીધેલ છે. ઈ. સ. ૧૮૧૩ ના જૂન માસમાં રવાના મહારાજાએ કબૂલ કર્યું કે, “ બ્રિટિશ સરકારને જરૂર લાગે તે પ્રમાણે તેના અમલદારોને મારા મુલકમાં ડાક કરવા દેવી, મારા તાબાના જમીનદારોને તે પ્રમાણે કરવા ફરજ પાડવી, અને તેમ જ કરે તો તેને શિક્ષા કરવી. ” ઈ. સ. ૧૮૨૯માં સતારાના રાજાએ મહાબળેશ્વરથી પહોંચના રસ્તાની ટોચ સુધીનો ભાગ આપી દીધો કે, મુબઈ અને મહાબળેશ્વરના પહાડ વચ્ચેના બ્રિટિશ વ્યવહારનું નિર્ભયપણું રહે. જે રાજ્યો રક્ષણ તળે લીધા ન હતાં અને સ્વતંત્ર રહ્યાં હતાં, તેપણ તેની પાસેથી વ્યવહારનાં સાધનોની નિર્ભયતા માટે કંપનીએ કબૂલતો લીધી હતી એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૩૨ના ડિસેમ્બરની ૨૬મી તારીખના તહનામાંથી “ વ્યાપારનાં સામાન્ય હિતમાં વૃદ્ધિ કરવા ના હેતુથી ” સિંધુ અને સતલજ ઉપર વહાણો ચલાવવાના નિયમો રજુજીતસિંધ સાથે બાંધ્યા હતા. બ્યારે હિંદુસ્તાનનો રાજકારોબાર સરકારે

હાથમા લીધો, અને ત્યાર બાદ ક્રોડનમાલનના ઝોડવનુ અધારનુ મૂક્યું
 થયું, ત્યારે રાજ્યો વચ્ચેનાં વ્યવહારોનાં સાધનો સુધારવાનું કામ વધારે
 અગત્યનું થયું. ચંપત નદી ઉપરના પૂવને માટે વ્યાલિયર અને ડોલપુર
 સાથે પગવ્યવહાર ચલાવવો પડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૫ અને ૧૮૮૨ની
 દરમિયાન નિધિઆ સાથે કેટલાક કોલકરારો થયા. તેથી આગ્રે જવાન
 રતાના ખર્ચમાં તેણે ૬ આપવું તે સવાલનું નિરાકરણ થયું. નિમારમાં
 રેલવે બાંધવા માટે ઈ. મ ૧૮૫૮માં વ્યાલિયરના મહારાજાએ બ્રિટિશ
 સરકારને જોઈતી જમીન આપી. લોડ કાનિંગે ઈ. સ. ૧૮૬૦માં ઝીંદ
 અને પટિઆલાને સનદો આપી. તેમાંથી પણ આ બાબતના વૃદ્ધિગત
 ચતા બંધનનો ખ્યાલ થાય છે. રેલવે, રેલવેનાં સ્ટેશનો, બાદશાહી રસ્તા,
 અને પુલો બાંધવા માટે તે રાજ્યોએ અઘાપિ સાધનો પૂરાં પાડેલાં છે.
 તે પ્રમાણે પોતાના અમલદારોની મારફત હવે પછી પણ ચાલને માટે
 જોઈતાં સાધનો પૂરા પાડવાં વળી રેલવે અને બાદશાહી રસ્તા માટે
 જોઈએ તેટલી જમીન પણ તેણે મફત આપવી. ” ગદરને લગતા ભરકરી
 બનાવેથી સત્તાવાળાઓને ખત્રી થઇ હતી કે, વ્યવહારના કેટલાક કારો
 તો રાષ્ટ્રીય કામને સંબંધિત છે. તેથી તેમાં રક્ષિત રાજ્યોની મદદની
 જરૂર છે. હવે બધાં સામાન્ય અને ખાસ બંધનો ઈ. સ. ૧૮૮૧ની
 મૈસુરની સનદમાં આવી ગયેલાં છે. તેની રૂએ મહારાજા બંધાયેલ છે
 કે, “ તારની લાઈન બાંધવા તથા ચલાવવા તેણે બનતી સહાયતા
 આપવી, રેલવે બાંધવા માટે જોઈએ તેટલી જમીન મફત આપવી,
 અને તે જમીન ઉપરની સંપૂર્ણ હકુમત છોડી દેવી. ”

પોતાની સાથે વ્યવહારના બાદશાહી સાધનો નિભાવી રાખવાની રાજ્યો
 તરફ માગણી કરવામાં હિંદુસ્તાનની વડી સરકાર પોતાની બાત ઉપર
 કેટલેક દરજ્જે અંકુશ રાખે છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે,

સાવેજનિક કલ્યાણની બાબતોથી સાર્વજનિક રક્ષણની બાબતો અલગ રાખવા માટે કાળજી રાખવામાં આવે છે. તાર અને ટેલિફોનનાં ખાતા જાહેર સંદેશાઓ મોકલવાનું કામ કરે છે. તેને નિભાવવા અને સુવ્યવસ્થિત રાખવા એકલી બ્રિટિશ સરકારનેજ હક્ક છે. તેનો વારવાર અંગીકાર થયો છે. દેશી રાજ્યોને તાર કે ટેલિફોન કરવાં હોય, તો સરકારની પરવાનગી લેવી પડે છે. કારણ કે તે બાંધવા પહેલાં બાદશાહી હક્ક જાળવી રાખવાની જરૂર છે. જે રેલવે દેશી રાજ્યમાં અલગ રહેતી ન હોય, અને જે બાદશાહી રેલવેનો ભાગ હોય, કિંવા એવી રેલવેનો ચાલતો ફાંટો હોય, તેના ઉપરની હકુમત હમેશાં સરકારને સોંપત તાયછે. બ્રિટિશ રેલવેઓના બધારણમાં દેશી રાજ્યોને બીજા કાંઈ અર્થ થયેલ નથી, પરંતુ તેથી તેઓને અપાર લાભ થયા છે. માત્ર જરૂરયાતની જમીન તેઓએ મફત આપી છે. રેલવે બાંધવામાં જોઈએ તે સામાન ઉપર તેઓથી દાણ વસૂલ લઈ શકાતું નથી. કિંવા રેલવે રસ્તે માલ જાય, કે બીજા રાજ્યો કે મુલકમાંથી તેમા માલ આવે, તેના ઉપર દાણ લઈ શકાતું નથી.

બ્રિટિશ સરકાર શિવાય બીજા ઘણાં રાજ્યોના મુલકમાં થઈ રેલવે ચાલે છે એવું પણ ઘણી વાર બને છે. સુલેહના વખતમાં પણ હકુમતી માપના લેકને લીધે એકદમ મત્ર કે ઉતારોને પહોંચાડવાનું બનતું નથી. તેથી માલ ગુમ થઈ જાય, તો અગર તેને રસ્તામાં તુકશાન થાય તો અનત તકરારો જાએ છે, અને મુસાફરોની જીંદગીને ભય પણ રહે છે. ત્યારે લશ્કરને લઈ જવું હોય. અમર તો લૌકિક સુલેહ કિંવા રક્ષણ માટે તાબડોલ આવજન કરવી પડે, ત્યારે વધારે મલીર હિત રહેલાં છે. વળી સર્વોપરિ સત્તાએ જે લશ્કરી જવાબદારી માટે લીધી છે, તે સત્તા રેલવે ઉપર અંકુશ અને હકુ-

મત રાખ્યા વગર આદા થઈ ગયે નહિ.

પ્રથમથીજ અંતે બ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ગ્લેવેંઓ બધાણી ન હતી, ત્યારે પણ બાદશાહી ટપાલ પથરરતાથી લઈ જવામાં આવતી. તેના રક્ષણનો જોભો રાજ્યો ઉપર હતો. એક કે ટપાલ પાંચી લખ જતા હતા તેને બદલે હવે ફેલવે રસ્તે “ મેલ ” લઈ જવામાં આવે છે, તેથી તે જોબને કાઈ લલકો થયો નથી. ખ્રિશ્તિયના આવાગમન પહેલાં પણ રાજા કે જનગણના તરફથી પોતાની જાનરુ દુશ્મ બચાવવામાં આવી રહે તો જવાબદારી આવી હતી. એ નિયમ હિંદુઓના અમલ ધારામાં માલમ પડી આવે છે કંપનીએ પોતાના ધારામાં તે લેક્ટિક નિયમનેજ દાખલ કરેલાં છે. તે નિયમ પ્રમાણે ગામડા કે અમુક કોમો ઉપર મોટી ગદ્ગદને લીધે કે હુમ્મખોમો તરફ આખાડા કર્યા માટે નુકશાન બદલ ફગની (વળતર) રકમો નાખવામાં આવતી હતી ટપાલની લૂટના નિયમો છેવટે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ફરી ઘડવામાં આવેલા છે. તેની રૂએ કોઈ દેશી રાજમાં અદારાણી સરકારની ટપાલ લૂટાય. તો તે બાબતનો વાકા દૂર કરવા સારુ પુરાવો કરવાની તેને દરેક તક આપવામાં આવે છે. બ્યારે હમુર સાખીત થાય છે, ત્યારે વળતર અને શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે. આવા સાધનોથી રોહનશાહતના જૂદા જૂદા ભાગોમાં અને તેટલો વ્યવહાર જરી રહે છે. વ્યવહારમાં ભગ ખાડવાતુ કે તેના પડી ભાગવાતુ જોખમ રહેતું નથી. તેમ અને તો સાર્વજનિક રક્ષણની ફરજને જે સર્વોપરસિત્તાએ પોતાને માથે લીધી છે; તેની ભારે નબળાઈ થઈ જાય.

પ્રકરણ ૯ મું.

બહારના સંબંધોને લગતાં બંધનો.

૯૬. રાજ્યો વચ્ચેનો પરસ્પરનો સબંધ વિરામ પાડ્યો છે.

—*—

સાર્વજનિક રક્ષણના સબંધની દૃષ્ટી રાજ્યોની તમામ જવાબદારીઓ તથા કર્મો નિશ્ચિત થઈ નથી તેથી મૈસુર અને હૈદરાબાદ શિવાય બીજા રાજ્યો ઉપર નક્ષણ કરનારી સત્તાને લગાઈતા વખતમા તેઓના બંધા સાધેના માગવાનો કુલ અખત્યાર છે. આમ છે છતાં તેમના બહારના સબંધોને લગતા બંધનોની ખાખતનાં કાંઈ શકા લેવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાનની શેહનશાહતમાં આવેલા રાજ્યોને પર રાજ્યો સાથે, કિવા પરસ્પર મસલહત કે પત્રવ્યવહાર રાખવા છૂટ નથી. એવો અન્યોગનો સબંધ હવે કોઈ રીતે હસ્તિમા રહ્યો નથી. ગયા પ્રકરણોમા જે રાજ્યોનાં સંયુક્ત બધારણો સાથે તેમનો મુકાબલો કરવામા આવ્યો છે, તેની અને હિંદુસ્તાનના ઐક્યની મર્યાદા, બહાર રહેલા રાજ્યો છે, તેની સ્થિતિ કરતા સદર્જ રાજ્યોની સ્થિતિ આ ખાખતમા ભિન્ન છે. એકસપી સમાના બધારણ પ્રમાણે તારીખ ૧૫મી મે સને ૧૮૨૦ના છેવટના ધારાની રૂએ જર્મનીના રાજ્યોને પરવાનગી મળી હતી કે. તેઓએ જર્મનીની બહારની સત્તાઓ સાથેના પરસ્પરના સબંધોની

મત રાખ્યા વગર અદા અર્થ શકે નહિ.

પ્રથમથીજ અને બ્યારે દિલ્હીસ્તાનમાં રેલવેઓ બનાવી ન હતી, ત્યારે પણ બાદશાહી ટપાલ પગરગાથી લઈ જવામાં આવતી. તેના રક્ષણનો જોગો રાખ્યો ઉપર હતો. ડાક કે ટપાલ બાંધી લઈ જતા હતા તેને બદલે હવે રેલવે રસ્તે “ મેલ ” લઈ જવામાં આવે છે, તેથી તે જોગને કાઈ લક્ષ્યો થયો નથી. બ્રિટિશના આવાગમન પહેલાં પણ રાજા કે જનગણના તરફથી પોતાની બંદરે ફરજી યંત્રવચમાં આમી રહે તો જવાબદારી આપી પડતી. એ નિયમ દિલ્હીમાં અસલ ધારામાં માલમ પડી આવે છે. કંપનીએ પોતાના ધારામાં તે લોકિક નિયમનેજ દાખલ કરેલો છે. તે નિયમ પ્રમાણે ગાગડાં કે અમુક કોમો ઉપર મોટી ગફલતને લીધે કે હગમખોગે તરફ આખા કંપા માટે મુંકશાન બદલ દડતી (વળતર) રકમો નાખવામાં આવતી હતી. ટપાલની લૂટના નિયમો છેવટે ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ફરી ઘડવામાં આવેલા છે. તેની રૂએ કોઈ દેશી રાજમાં અદારાણી સરકારની ટપાલ લૂટાય, તો તે બાબતનો વાંક દૂર કરવા સાથે પુરાવો કરવાની તેને દરેક તક આપવામાં આવે છે. બ્યારે કચુર સાખીત્ થાય છે, ત્યારે વળતર અને શિક્ષા ફરમાવવામાં આવે છે. આવાં સાધનોથી શેહનશાહતના બૂદા બૂદા ભાગોમાં અને તેટલો બ્યવહાર બરી રહે છે. બ્યવહારમાં ભંગ પાડવાનું કે તેના પડી ભાગવાનું જોખમ રહેતું નથી. તેમ અને તો સાર્વજનિક રક્ષણની ફરજને જે સર્વોપરસિત્તાએ પોતાને માથે લીધી છે, તેની બારે નબજાઈ અર્થ બાય.

પ્રકરણ ૯ મું.

બહારના સંબંધોને લગતાં બંધનો.

૯૬. રાજ્યો વચ્ચેનો પરસ્પરનો સબધ વિરામ પારથો છે.

— . * . —

સાર્વજનિક રક્ષણના સબધની દેશી રાજ્યોની તમામ જવાબદારીઓ તથા કર્મો નિશ્ચિત થઈ નથી તેવી મૈસુર અને હૈદરાબાદ શિવાય બીજા રાજ્યો ઉપર નક્કી કરનારી સત્તાને લગાઈતા વખતમા તેઓના બંધા સાધેના માગવાનો કુલ અખત્યાર છે આમ છે છતાં તેમના બહારના સબધોને લગતા બંધનોની બાબતનાં કાંઈ શકા લેવા જોવા નથી. હિંદુસ્તાનની શેહનશાહતમાં આવેલા રાજ્યોને પર રાજ્યો સાથે, કિવા પરસ્પર મસલહત કે ખતવ્યવહાર રાખવા છૂટ નથી. એવો અન્યોન્યનો સબધ હવે ટોઈ રીતે હસ્તિમા રહ્યો નથી. ગયા પ્રકરણોમા જે રાજ્યોના સંયુક્ત બધારણ સાથે તેમનો મુકાબલો કરવામા આવ્યો છે, તેની અને હિંદુસ્તાનના એકબીની મર્યાદા, બહાર રહેલા રાજ્યો છે, તેની સ્થિતિ કરતા સદર્જ રાજ્યોની સ્થિતિ આ બાબતમા ભિન્ન છે. એકસપી સમાના બધારણ પ્રમાણે તારીખ ૧૫મી મે સને ૧૮૨૦ના છેવટના ધારાની રજો જર્મનીના રાજ્યોને પરવાનગી મળી હતી કે, તેઓએ જર્મનીની બહારની સસાઓ સાથેના પરસ્પરના સબધોની

દેખરેખ આટે એલચીઓ ગળવા દેવા. દિવસભરના પરગણાંઓ રાજપ્રકરણી કામકાજ આટે ઝાંપ કરી ચકતાં નથી. પરંતુ મજબૂતબાની, ન્યાયની, અને ધારા બાંધવાની બાબતમાં એકસ જ સમાના નિયમોની સાતમી દલમ અનુસાર તેઓ હગમ કરી ચકે છે. વળી નવમી દલમ પ્રમાણે પર રાજ્યોની સત્તા સાથે ખાસ બાબતમાં અમુક તદનામાં પણ તેઓ કરી ચકે છે. પણ તે તદનામાં એવાં ન હોવાં જોઈએ કે, તેથી ખીજા પરગણાંઓ કે એકાના બધાગણના દફતે નુકસાન પહોંચે. “ આયોનિયન ટાણુઓના મયુક્ત અર્થ સત્તાધીશ રાજ્યો ” પણ તારીખ ૧૫મી નવેમ્બર સને ૧૮૧૫ના ઠરાવ અનુસાર પોતાને ત્યાં વ્યાપાર સંબંધી કામકાજ આટે, સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં જે નિયમથી રખાય છે, તે કરારથી માત્ર વેપારસંબંધી એલચીઓને ચડેવા દેતા હતા. નેપાળનું રાજ હિંદુસ્તાનની બહાર આવેલું છે, અને તે બ્રિટિશ સરકાર સાથે દોસ્તી ધગવે છે, છતાં તેણે તારીખ ૨૪મી માર્ચ સને ૧૮૫૬ના રાજ ટિમેટની સાથે સુલેહનું તહનામું કર્યું છે. પરંતુ ઇન્ડિયાની અંદર આવેલાં દેશી રાજ્યોને કોલકરાર કરવાનો જરા પણ અપત્ત્યાર રહેલો નથી. બ્રિટિશ રાજની દરમિયાનગિરી વખતે તે સુલેહગો સોંપવા લેવાની બાબતમાં નજીકનાં રાજ્યો સાથે કરાર કરી શકતા નથી; તેમ વ્યાપાર આટે એજન્ટો રાખવા દઈ શકતાં નથી. વળી સર્વોપરિ સત્તાની મજૂરી વગર તેઓ યૂરોપિયનો કે અમેરિકનોને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કરી શકતા નથી. ઇન્ડિયા સરકારની તહેનાતમાં પર રાજ્યોના જે એલચીઓ રહે છે, તેમની સાથે તેઓ સીધો વ્યવહાર રાખી શકતાં નથી. વળી બ્રિટિશ રાયતને જે નિયમો લાગુ થાય છે, તેના વિરુદ્ધ તેઓ પર રાજ્યો તરફથી આંદ કિંવા ધલકાઓ લઈ શકતા નથી. દુકામાં કહીએ તો હિંદુસ્તાનનાં ખીજાં રક્ષિત રાજ્યો સાથે તેઓને કોઈ જાતનો રાજ

પ્રકરણો સંબંધ નથી. એ અથવા અધિક ગળ્યો વચ્ચે કોઈ બાબત સામાન્ય હિતનો પ્રશ્ન જાગે, ત્યારે તેઓની જૂની જૂની આગળો સરકાર તરફ જાતી જોઈએ. તેઓનાથી એક મધુકત અરજ મોકલી શકાતી નથી. દેશી રાજ્યોને પર રાજ્યો સાથે કિવા અંદર અંદર સંબંધ ગમવો હોય. તે બ્રિટિશ સરકારની મારફત શિવાય તેમ થઈ શકતું નથી

—•• ૦* ૦*—

૬૭. સામાન્ય અશક્તતાનો પુરાવો.

આ અશક્તતાનો પ્રથમનો ભાગ પાર્લામેન્ટે મંજૂર ગણેલો છે; અને બીજો ભાગ કબૂલત, અને ઈન્ડિયા સરકારના અમલના અભગ કમથી મંજૂર રહેલો છે. એક પ્રથમના પ્રકરણમાં અમે કહી ગયા છીએ કે, હિંદુસ્તાનના તમામ તહનામાં ભેગાં વાચવાની જરૂર છે. વળી અમે એમ પણ કહી ગયા છીએ કે, સ્થાપિત રિવાજ એ હકતું એક મૂળ છે. તેથી તેને પણ કિમતી ગણવો જોઈએ. સીધો વ્યવહાર બાબતના હકક વિષે સર્વોપરિ સત્તાએ નક્કી કરી દીધેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં ૬૦૦ કરતા પણ વધારે રાજ્યો છે. તેઓ સાથે પચાવન કોલકરારો થયા છે. તેની રૂએ બીજાં ગળ્યો, કિવા સત્તાઓ સાથે સીધો વ્યવહાર રાખવાની મના થયેલ છે. એ અશક્તતા બીજાં રાજ્યોને પણ લાગુ કરવામાં આવી છે. તેમની સાથેના બંધનોની સમાનતાને લીધે, લાંબી મુદતના રિવાજને લીધે, અને બહારના સંબંધો સુનદા રાજ્યોને બંધ કર્યા હતા તેમા પાછળથી રક્ષણમાં આવેલાં રાજ્યોને સામીલ ગણ્યા છે, એ સંઘના કારણોસર એમ કરવામાં આવ્યું છે મુખ્ય તહનામાંમાંથી ઈન્તેખાબ લઈ તેઓની રાજનીતિ કેવી હતી, તે હવે દર્શાવીએ છીએ. તારીખ ૧૨મી અક્ટોબર સને ૧૮૦૦ના

હેદરાબાદ સાથેના તહનામાની પદ્ધતી કલમ આ પ્રમાણે છે:- “હાલના તહનામાથી બંને રાજ્યોનાં ઔદ્ય અને દોરની એવી મરજૂત રીતે બેગર્જ ગયાં છે કે, તે બંને રાજ્યો એકબે ગણાય. માટે નિકામ સરકાર કબૂલ કરે છે કે, આપદે કોઈ પણ ખીછ મત્તા સાથે માનવતી કપની સરકારને બહાર કાઢી વગર, કે વચ્ચે પૃથ્વી વગર કોઈ વ્યવહાર ગ્રહ કરવો નહિ, કિંવા સલાવવો નહિ”. તે પછીની કલમ તો વળી તેના કડમાં પણ આગળ બધ છે. તેમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “બધા ગતું સામે પરસ્પરનો ખયાલ અને રક્ષણ કરવાનું ધોરણ સ્થાપિત થઈ ગયું છે”. તે ઉપરાંત વળી એમ પણ દર્શાવ્યું છે કે “કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજૂતી પેદા થાય, તો કપની સરકાર સત્ય અને ન્યાયના કાલેમા તુલના કરી જે ફરજો કરે, તે પૂર્ણ ગતિ કબૂલ મંજૂર છે”. તારીખ ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૦૪નું સિધિઆ સાથે યુરાન-યુરનું તહનામું થયું તેની આદમી તથા નવમી કલમની રૂએ એવાજ બુદ્ધરામા બધનો થયા; પણ તેમાં એના શબ્દો હતા કે, “કોઈ મુખ્ય મળ્યો કિંવા સત્તાઓ સાથે” વ્યવહાર ન રાખવો એમ કરવાનું કાગળ એ હતું કે, તે વખતે ‘મર્યાદાવર્તુલ’ ની રાજતીતિ પ્રવર્તમાન હતી, અને રજપુતગ્યાન રક્ષિત રાજ્યોની બહાર હતું. તે માટે બ્યારે સ્થિતિમા ફેરફાર થયા, અને હોલકરની સાથે મંદીસરનું તહનામું કર્યું, ત્યારે ઈન્દોરના નજીકના મરેદા રાજ્યે ઈ સ ૧૮૧૮માં નવમી કલમથી આ પ્રમાણે સરતોમાં ફેરફાર કર્યો:- “ગેરસમજૂતી પેદા થાય તો, કપની સરકાર સત્ય અને ન્યાયમા કાટામાં તુલના કરી જે ફરજો કરે, તે મહારાજાએ પૂર્ણ રીતે કબૂલ રાખવો. વળી પણ મહારાજા કબૂલ કરે છે કે, કોઈ રાજમાં પોતાના વકીલ મોકલવા નહિ, તેમજ ખીજાં રાજ્યોના વકીલને પોતાના રાજમા રહેવા દેવા નહિ, કિંવા બિટિશ ગવર્નમેંટને જાણ કર્યા વગર કે તેની મંજૂરી

૧૧મા વગર ખીજા કોઈ રાજ સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ” પેશવાએ
 ૧૧તાની રાજસત્તા છોડી ન હતી, અને સિધ્ધિયા વગેરે ખીજા રાજાઓ,
 તેજ ભજતા હતા, ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૦૨નું વસંતનું તહનામું થયું. તેની
 ૭મી કલમમા તેણે કબૂલ કર્યું કે, “માનદાતી છટ્ટ, ઇન્ડિયા કંપનીની
 સરકારને બાણ કર્યા વગર, કે તેની સાથે પરસ્પર મસલકન કર્યા વગર,
 ગાયદે કોઈ ખીજા રાજ સાથે વ્યવહાર શરૂ કરવો, કે ચલાવવો નહિ”.
 લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલા સમ્પ્રયાજન તહનામાંમા આધીન જાનનાની રાજપદ-
 તેનો ભાવાર્થ જોવામાં આવતો હતો. તેનો યોગ્ય દાખલો જોઈએ, તે
 તારીખ ૧૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૧૮ના ઉદેપુરના તહનામાંથી મળી
 આવે છે. “ઉદેપુરના મહારાણા શ્રિદિગ સરકારની બાણ, કિવા મનૂરી
 વગર કોઈ ખીજા રાજ કે રાજ સાથે વ્યવહાર રાખશે નહિ, પરંતુ-
 પોતાના દોસ્તો અને સગાવહાલા સાથેનો મહોબતનો પત્રવ્યવહાર જરી રાખી
 શકશે. તે પછીની કલમમા લખેલ છે કે, “મહારાણાએ કોઈના ઉપર પેશકર્મી
 કરવી નહિ. જો અકસ્માત કોઈ સાથે તકરાર થાય તો શ્રિદિગ સરકારની
 મુનસફી ઉપર તે મૂકવી”. ખાનગી પત્રવ્યવહારને હમેશા બંધ કરવામા આવ્યો
 ન હતો. એ તહનામાંની પછીની સાલમા લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે સતારાનું રાજ
 ઉત્પન્ન કર્યું તેણે ત્યાંના રાજા ઉપર એવું બંધન નાખ્યું કે, “સધળી
 પર રાજ્યોની સત્તા સાથે તેમજ સરદારો, જહાગીરદારો, રાજાઓ, અને
 કારબારીઓ તથા ખીજા જે સખ્સો સદર્ફ કલમોની રૂએ તેના તાબામાં
 ન હોય તેની સાથે વ્યવહાર બંધ કરવો” એટલું જ નહિ, પણ તેવડા
 અખત્યાર બહારના સખ્સો સાથે લગ્ન કિવા ખીજા ખાનગી બાબતોને
 લગતા કાગળપત્રો “તદન પોલિટિકલ એજન્ટ મારફત” મોકલવાની અધિક-
 રજ તેના ઉપર નાખવામા આવી. તે સાથે એવી ચેતવણી દેવામાં
 આવી કે, “હાલના કાલકરારની મુખ્ય શરત આ કલમમા છે”. કાલક-

પુર સાથે જે ટ્રાસાક્ટરો મળ્યા હતા. તેનાં પ્રથમનાં ઈ. સ. ૧૮૧૨ના અક્ટોબરમાં થયો હતો. તેની રૂબે રૂસલા માટે બધી તકરારો કંપનીને સોંપવાને માહાગળ બધાયેલ છે. બીજો ટ્રાસક્ટર ઈ. સ. ૧૮૬૨ ના અક્ટોબરનો છે. તેમાં એક કલમ આ પ્રમાણે છે. :— “ બીજા દરબારો સાથે આ રાજના દરબારે પત્રવ્યવહાર રાખવો પડે, તો તે પોલિટિકલ એજન્ટની મારફત થવો જોઈએ. ” આ ઉપરથી જાણી આવે છે કે, પ્રથમની કૃત્તવ્ય મતલબ અનુસાર ચાલવામાં તે રાજ્ય નિષ્ફળ ગયું હતું એટલું જ નહિ, પણ કાળના ક્રમને લીધે જે બુદ્ધિ બુદ્ધિ સુદૃઢતા, દરમિયાન બિટિશ સળવમાં સામાન્ય કેરફાર થઈ ગયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૧માં મેમ્બર ઉપર જે બંધન નાખવામાં આવ્યું, તેના ઉપરથી બધા રાજ્યોની વર્તમાન સ્થિતિનો ખુલાસો થાય છે. “ બીજાં રાજ્ય કે સત્તાના કામકાજમાં મહારાજાએ દરમિયાનગિરી કરવાથી દૂર રહેવું, અને ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલની પ્રથમ મંજૂરી લીધા શિવાય, કે તેની મારફત શિવાય કોઈ બીજાં રાજ કે સત્તા સાથે સળવ ડિવા પત્રવ્યવહાર રાખવો નહિ. ”

માત્ર ઉપર જોઈતાં તકનામાંથી નહિ, પરંતુ તકનામાં વગરનાં રાજ્યોનો પણ સીધો વ્યવહાર બંધ કરી દેવાથી, અને પ્રથમના તકનામાંની રૂબે લાખી સુદૃઢ ચાલેલા રિવાજ સુજન અર્થ કરવાથી દેશી રાજ્યો ખરેખર કિચાલીન સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં છે, તેનું વ્યાજબીપણું દલિલથી સાબીત કરવાની બાજેજ જરૂર છે. હિંદુસ્તાનમાં બધાં મળી ૨૬૨ ઉપરાંત અગત્યનાં રાજ્યો છે. તેઓ બધાને પર રાજ્યો સાથે પરબારો વ્યવહાર રાખવા દેવામાં આવે, તો વડી સરકારની જવાબદારીઓ ભયકર રીતે વધી જાય. આખી મેહનશાહતમાં સ્થિત રાજ્યો અમલી જાય છે. તેઓ માફેમાંજુન કાયો અર્થે એક સમુ-

કત પ્રજા છે એમ માનવાનું છે બ્રિટિશ સરકાર એ સંયુક્ત પ્રજાઓની પ્રતિનિધિ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં ૩૯મા સ્ટ્રાચ્યુટ અને ૪૦મા વિક્ટોરિયા આપઠરની કલમ ૪૬માં આ પ્રમાણે તે વખતની હાલતનું બતાવે આપી એ વાતનો પાર્લામેન્ટે સ્વીકાર કરેલો છે:—“હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા રાજાઓ તથા રાજ્યો જેઓ મહારાણીની સાથે ઐક્ય ધરાવે છે, તેને પર રાજ્યો સાથે સળધ, કોલકરારો, કિવા વ્યવહાર નથી માટે”, એ સ્ટ્રાચ્યુટ (ધારા) માં પર રાજ્યો સાથેના વ્યવહાર વિષે માત્ર ફરમાન હતું. પરંતુ નજીકના રાજ્યો સાથે વ્યવહાર ન રાખવા માટે એવુંજ ફરમાન પાર્લામેન્ટ સાથે આવેલા હિંદુસ્તાનની સરકારના પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો ઉપરથી જાહેરમાં આવેલ છે, તે જોવાથી માલમ પડશે. આ અશક્તતા બેશક સ્થાપિત થઈ ગઈ છે મોટાં રાજ્યોના પરસ્પરનાં સળધો વિષે તથા લખનારાઓ પણ તેનો અગીકાર કરે છે. “સુલેહના વખતમાં પ્રજાઓના હક્ક”, એ નામનો ત્રય ટિવસનો બનાવેલો છે. તેની ૨૬મી કલમમાં લખ્યું છે કે, “હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો રક્ષિત રાજ્યોના દ્રષ્ટાન્તો છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સાથે કરેલા કોલકરારોની રજો બ્રિટિશ સરકારના ઉપર તે આધારબૂત હોઈને બિન્ન બિન્ન સળધો ધરાવે છે. તેઓ બધાં બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરિ સમ્રાનો અગીકાર કરે છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની છેવટે તેમના ઉપર સત્તાધીરા થઈ હતી. તેથી કેટલાક રાજ્યો પોતાનાં કામકાજમાં દરિમયાન આવવાનો બ્રિટિશ રાજને હક્ક છે. તેનો અગીકાર કરે છે. તેમાંનું કોઈ એકબીજા સાથે, કિવા પર રાજ્યો સાથે કોઈ રાજકીય વ્યવહાર રાખતું નથી.”

૯૯. બહાર અને પાતાની હકુમતમાં રાજ્યોનાં ખીચ

પરબો માટે નં મંથનો

પરબો રાજ્યપદના રાજ્યવાળા અને એવની મોટાવાળી સત્તાએ રાજ્યપદના બદલનાં અંગતો છે. તે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો પામેથી લઈ લેવામાં આવી છે. તેના પરિણામોનું હવે વિવેચન કરવું જોઈએ. પ્રથમ પર પ્રભુઓ અથવા રાજા રાજ્યો સાથેના તેમના સંબંધો વિશે બોલવાનું સમગ્રબરેલું છે. ત્યાર બાદ ખીચ રાજ્યો ને તેમની માફક બહારનાં રાજ્યો, કિંવા સત્તા સાથે સંબંધ રાખવા અગત્ય છે, તેનું બ્યાન કરીશું. દરેક દરબની સાથે સંબંધતા હક રહેલો છે. તેથી બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યે રાજ્યોનાં અદરઅદરનાં કામકામોમાં આંધીન રહેવાની દરજ છે, તેનો તપાસ કરતા બહારના રક્ષણનો, ખરવાનાનો અને એવની મોટાવાળો હક સરકારે દેશી રાજ્યો તરફથી સ્વાધીન લીધો છે તેમાંથી પડતા અજવાળાને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. રક્ષણના લાભના બદલામાં હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજ્યોએ સરકારના રાજકીય કામકામની જવાબદારીઓ કબૂલ રાખવી જોઈએ. સ્ટાચુટ ૩૯ અને ૪૦ વિક્ટોરિયા આપ્ટર ૪૬ની ચોથી કલમમાં આ બાબત વિશે આવા રાખેલા લખેલા છે. “રાણી સાહેબના મનના છૂટા અને સાતમા વર્ષોમાં પાર્લામેન્ટે એક વારો (આપ્ટર ૯૪) પસાર કર્યો હતો. તેની રૂએ અનુક્રમે તારીખ ૯મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૬૬, અને તારીખ ૪થી નવેમ્બર સને ૧૮૬૭ના રોજ રાણી સાહેબ તથા કાઉન્સિલે હકુમો કાઢ્યા છે. તેમાં ફરમાવેલ છે કે, બ્રિટિશ રૈયતને માટે ને ફરમાનો છે તે જાનથી કે સનદ લઈ ને રાણીની રૈયત થયેલ હશે, તેને, તેમજ તે હકુમોના લખેલા મુલકોમાં ને રાણી સરકારના રક્ષણમાં છે એમ દર્શાવ્યું હશે, તે બધાને લાગુ થશે. માટે આ ધારાથી

દરમાવવામા આવે છે કે, સદર્દૂ ધારા તથા હુકુમોની રૂઝે રાણી સરકારની સાથે હિંદુસ્તાનના ને રાજ્યો દોરતી ધરાવે છે, તે બધાના મુલકોમા રહેનારી રૈયતને એ રક્ષણનો લાભ મળશે ”. આ દલમોના શબ્દો વિશે વધારે વિગતારથી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. “ હિંદુસ્તાનના બૂદા બૂદા ગાવ્વ અને રાજ્યોની રૈયત ” ને પર રાજમાં રાણી સરકારના રક્ષણનો લાભ છે તે રક્ષણમાં દાખલ થવાની શરત માત્ર એટલીજ છે કે, પર રાજ્યમાં રહેલાં હોયું નેઈએ, કિંવા તેમાં રહેયું નેઈએ. સ્થાનિક હકુમત અને રાજસત્તાના અમુક વિશેષણો રાજ્યની નિશ્ચિત મર્યાદામાં તો જારી રહેછે તે ખુદ્દુ છે, અને તેમ યવું એ સર્વોપરિ રાજસત્તાને થોડું છે પરંતુ તે રાજસત્તા સદર્દૂ મર્યાદામાં તો સામાન્ય રીતે નિર્ણય જોવી રહે છે, અને દેશી રાજ્યની હદ બહાર સજીવન થઈ અમલમાં આવે છે “ સામાન્ય રીતે નિર્ણય રહે છે ”, એ શબ્દો વિચારપૂર્વક વાપરવામા આવ્યા છે; કારણ કે સર્વોપરિ સત્તાની ખીજ રાજ્યો પ્રત્યેની જવાબદારીના એ પરિણામો છે, તેના ઉપર બહુધા પ્રકારે લલ આપવામા આવતું નથી. એકે તો રટાચુટમા લખ્યા પ્રમાણે એ છે કે પરદેશમા દેશી રાજ્યોની રૈયત હોય, ત્યારે બ્રિટિશ રૈયતની માફક તે બ્રિટિશ રક્ષણના વર્ગમા આવે છે વળી વધારે એટલું થાય છે કે, અમુક શરતની સાથે રાજની મર્યાદાની અદર સહાયકારીપણાતું કામ કરવાનો તેમા સમાવેશ થાય છે. તે સહાયકારીપણાતું કામ સર્વોપરિ સત્તાએ, કિંવા તેની સાથે દોરતી ધસવનાર રાજ કે રાજ્યે કરવાતું છે દ્રષ્ટાન્ત તરીકે બુઝો તો મહારાણી સરકારતું રક્ષણ ભોગવનારા સખ્સોને કેટલાંક કૃત્યો કરવાને, અને કેટલાંક કૃત્યોથી દૂર રહેવાને દરજ પાડવામા આવે છે. એવો એક દ્રષ્ટાન્ત આપણે ગયા પ્રકરણમા આપી ગયા છીએ. કુચની રૈયત જગમાર સાથે વ્યાપાર ચલાવે છે,

ત્યાં રહે ત્યાં શુધી તેઓ બહાગણી સરકાર તરફથી રક્ષાનું દક્ષ બોગવું છે. જ્યારે શુભામગિરીનો વ્યાપાર મટી નાખવામાં આવ્યો, ત્યારે તે બાબતના મનાઇ હુકમને તેઓ તાળે યથા; પરંતુ તેમ છતાં શુભામનો વ્યાપાર કરનારા કચ્છમાં નાશી જાય જોય પણ બને. નાશી જઈ તેઓ કચ્છનામાં “ રહેતા ” બંધ પડે તેથી કચ્છની રૈયતની નિયતિમાં પાછા આવે. જોમ કરવાથી મહારાણીના રક્ષણ તળે રહેતા તેઓને શિક્ષા કરવાનો જોગ હતો તે બંધ પડે. તેથી સર્વોપરિ સત્તાએ કચ્છમાં પણ તેને પહોંચી વળવાનું કહ્યું છે. તેની રૂએ કચ્છ દરબાર કચ્છનાર છોડી જનારી પોતાની રૈયતને સર્વોપરિ સત્તાનો હુકમ લાગુ કરે છે એ પ્રમાણે તારીખ ૨૪મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૯ના રોજ કચ્છના રાજાએ પોતાની રૈયતને જાહેરનામાથી બચાર આપી કે, “ શુભામનો ધંધો કરનારને ત્યાંના કાયદા પ્રમાણે ત્યાં સજા થશે ”, અને “આંછી મારા મુલકોમાં પણ તમેને ગુન્હેગાર ગણવામાં આવશે અને શિક્ષાને પાત્ર થશે ”. ઈ. સ. ૧૮૭૨ના ડિસેમ્બર માસમાં જોકે ખીજા જાહેરનામાથી કચ્છની રૈયતને બચાર આપવામાં આવી કે, “આમ છતાં જે કોઈ એ ધંધો ચલાવશે, કિંવા તેમાં કોઈ પ્રકારે મદદ કે ઉશ્કેરણી કરશે, તો આપેલી સત્તાની રૂએ માનવતી બ્રિટિશ સરકાર પોતાની રૈયત માફક તેને સખ્ત શિક્ષા કરશે, અને આ દરબાર તેની કચ્છમાંની સર્વજ્ઞી મિલકત જપ્ત કરશે ”. ફ્રાન્સમાં ભૂરતી કરવાની અને ગુન્હેગારોને સોંપવા - લેવાની બાબતનાં બંધનોત્તુ બચાતુ યોગ્ય સ્થળે કરવામાં આવશે આ ઉપરથી એવું ઘોરણુ પ્રગટ થાય છે કે, સીધા વ્યવહારના હક્ક આપી દેવાથી દેશી રાજ્યોએ પર દેશમાં તેમની રૈયત હોય, ત્યારે તેમનું રક્ષણ અને તેમના ઉપરની સત્તા બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની હકુમતોની અદર પણ બાદશાહી રાજરીતિને મદદ કરવા

તેઓ બંધાયા છે. વળી હિંદુસ્તાનના સયુક્ત રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ દાખલ બ્રિટિશ સરકારે પરરાજ્યો સાથે જે કોલકરારો કર્યા છે, તેને અમલમાં લાવવા દેવા માટે પણ દેશી રાજ્યો બંધાયેલાં છે

—•0•x•0•—

૯૯. તહનામોંની કિવા કાઉન્સિલના હુકમની રૂએ દેશી

રજવાડાની રૈયતનુ રસીણ

પરદેશમાં દેશી રાજ્યોની રૈયત જમીને વસેલી હોય. અગર તેના મુલકને જોવા જાય, તેના અંગ તથા મિલકતનુ રજણુ રાણી સરકારે કરેલું છે તેના પુષ્કળ દ્રશ્યંતો આપી શકાય તેમ છે, જેવી રીતે બ્રિટિશ સરકાર હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં યૂરોપિયનો હોય, તેના ઉપર હકુમત ચલાવે છે, તેવી રીતે ક્રિસ્તિ ધર્મ નહિ પાળનારા અન્ય રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રૈયત ઉપર પોતાની આગિક હકુમત હોવાનો તે દાવો ગમે છે દેશી રાજ્યોની રૈયતને આવી હકુમતનો હક્ક છે ધરાવના અજાતમા એ પ્રમાણે મસ્કતના મુલકાને ઇ સ ૧૮૭૩માં કમ્પૂલ કર્યું કે, “હિંદુસ્તાનના કોઈ દેશી રાજ્યની રૈયત મસ્કતના મુલકોમાં ગુન્હો કરશે, તો બ્રિટિશ રૈયતની માફક તેનો ઈમસાફ પોલિટિકલ એજન્ટે, કિવા કોન્સલ (એલચી) ની કોર્ટે કરવો”. તેણે વળી વધારે એમ પણ કમ્પૂલ કર્યું કે, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના રાજ્ય વચ્ચે થયેલાં બધાં તહનામાંમા જ્યાં જ્યાં “બ્રિટિશ રૈયત” એમ લખ્યું હોય, તેમાં “હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોની રૈયતનો સમાવેશ થાય છે” એમ સમજવું. તેવીજ રીતે તારીખ ૨૭ માઈ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૭૪ના યાર્કિંદના તહનામાંની નવમી કલમમા લખેલું છે કે, “તહનામાંની રૂએ બ્રિટિશ રૈયતને અગીરના મુલકમા જે હક્ક મળેલા છે, તે રાણી સાહેબની સાથે દોસ્તી ધરાવનારા રાજ્યોની રૈયતને પણ મળવા જોઈએ” વળી જે એવા રાજ્યના સબધમા તહનામા કિવા ખીલ,

કોઈ બાબત માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર જણાય, તો તેનો નિશ્ચય બ્રિટિશ સરકારની જ મારફત કરવો ”. જંગબારના મુલકમાં હુકમત ચલાવવા માટે તારીખ રહમી નવેબર સને ૧૮૮૪નો રાણી સાહેબે તથા કાઉન્સિલે કરેલો હુકમ રાણી સરકારની જન્મથી કિંવા સનદ મેળવી થયેલી રૈયતને, તેમજ સુલતાનના મુલકમાં રાણી સરકારના રક્ષણ તળે રહેનારા તમામ સખ્સોને લાગુ થાય છે. તેથી “ બ્રિટિશ રક્ષણનો દાવો રાખનારા હિંદુ-સ્તાનના વતનીઓતુ ” એક પત્રક બ્રિટિશ કોન્સલને રાખવું પડે છે. આ હુકમની રૂએ એમ પણ બને કે, પરદેશમાં કોઈ કચ્છની રૈયત ખૂનનો ગુન્હો કરે, તો તેનો ઈનસાફ મુખર્મીની હાઈ કોર્ટ કરે. પરંતુ કચ્છની અદર ખૂનનો ગુન્હો કર્યોનો આરોપ કોઈ કચ્છની રૈયત પર આવે તો તેનો ઈનસાફ બ્રિટિશ કોર્ટથી ચર્ચ શકતો નથી. કોઈ કારણસર ધારો કે કોઈ કચ્છની રૈયત રેઝિડેન્સની હદમાં કચ્છના પોલિટિકલ એજન્ટની હુકમતમાં ગુન્હો કરે, તેનો ઈનસાફ કચ્છમાંના બ્રિટિશ અમલદાર પાસે દગવેલો હોય, તો તેનું કામ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે સ્થાપેલી કોર્ટમાં, એટલે પોલિટિકલ એજન્ટની કોર્ટમાં ચાલવું જોઈએ. (કચ્છના) ધારા પ્રમાણે સ્થાપેલી ન્યાયની કોર્ટમાં તે કેસ ચાલી શકે નહિ કેમકે ઈન્ડિયાની ધારાસભાએ પસાર કરેલા આક્ટોના સ્થાનિક વિસ્તારની અદર કચ્છ આવી શકતું નથી. કચ્છની મર્યાદાની બહાર કોઈ પણ કચ્છની રૈયત બ્રિટિશ રૈયતના વર્ગમાં પૂરું રીતે આવી નવ્ય છે. એ વિચારને આ તફાવતથી સુષ્ટિ મળે છે.

— ૦૪૦ —

૧૦૦. પરવાનાથી કિવા કોન્સલો તરફથી મળતું રક્ષણ.

પરદેશમાં દેશી રાજ્યોની રૈયતને રક્ષણનો લાભ મળે છે, તે માત્ર કોન્સલોની હુકમતને કિવા તકનામામાં થયેલા ખાસ દગમને લીધે

મળે છે એમ નથી રક્ષિત રાજ્યોની રૈયત કામ ચાલે મેજ માટે પર મુત્તકમાં જાય છે, ત્યારે તેમને પરવાના આપવામાં આવે છે. લડાઈ જાગે તો તે પરવાના રક્ષણ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. જરૂરયાતને સમયે જેની પાસે પરવાના હોય, તેને સરકાર તરફથી મદદનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં એવી ખાત્રી કરેલી હોય છે કે, “આ પરવાનો જેની પાસે છે તે સમ્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાંના ... રાજ્યની રૈયત છે, અને તે રાજ મહારાણી સરકાર સાથે આધીન દોસ્તી ધરાવે છે, માટે તેને મહારાણી સરકારના રક્ષણનો હક્ક છે”. એ પરવાનાવાળો સમ્પત્તિ ને ફેશમાં જાય, તેમાં બ્રિટિશ સરકારનો પ્રતિનિધિ ન હોય, એવી ઈતિહાસ અને તો બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની રક્ષિત રૈયતને મળે છે, તે હક્કની રૂએ તેને તે પર રાજમાં રક્ષણનો હક્ક મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં દરિયાઈ રાજ્યોની સમ્પત્તિ કમતિ છે; પરંતુ કચ્છના ઝાઝો અમુક મોસમમાં આફ્રિકા અને મોઝામ્બિક જાય છે. મોઝામ્બિકને બંદરે પોર્ચુગીઝ અમલદારો ખારવા લોકો પાસેથી શરતોની સનદો અને ખારવાનું પત્રક માગે છે. આ પ્રમાણે છે તેથી કચ્છના વહાણોમાં ખારવાનું કામ કરનારા સમ્પત્તિને જૂજમાં પોલિટિકલ એજન્ટની રૂબરૂ થવું પડે છે, અને જ્યાં બ્રિટિશ કોન્સલ હોય એવા બંદરમાં તેઓ જઈ પહોંચે, ત્યારે શરતોની સનદ તેની પાસે રજુ કરે છે. તેને તથા જરૂર હોય તો ખારવાના પત્રકને તે સુધરાવી લે છે. તેમજ કાંઈ તકરાર પડે, તો તેની દરમિયાનગિરી માટે તેઓ ચારજ પણ કરે છે. મોઝામ્બિકનો બ્રિટિશ કોન્સલ કચ્છના હિત તથા રૈયત માટે યોગ્ય પ્રતિનિધિ છે, એ વાતનો આ પ્રમાણે જાહેર રીતે અમલ થાય છે. વળી પર રાજ્યના એલચીઓને હિંદુસ્તાનમાં રાખવા તથા તત્સબધી ઘટાટા શરતો કરવાનું કામ પૂર્ણ રીતે સરકારની હસ્તક રહેલું છે. પર રાજ્યોના એજન્ટોને

રક્ષિત રાજ્યો સાથે પરબારો સંબંધ નથી તેઓને દેશી રાજવાડાની પાસેથી મદદ કે દાદ લેવી હોય, તો બ્રિટિશ સરકારને લખાણ કરવું જોઈએ. કારણ કે દરેક દેશી રાજ્યના પર રાજ્યો સાથેના વ્યવહારની દોરી માત્ર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં રહેલી છે. એથી વ્યુત્ક્રમ રીતે જોઈએ તો જૂનાગઢે જ્યારે પોર્ચુગીઝના દીવ સ્થાને કરેલી પેશકદમી વિષે ફરિયાદ કરી, અને તકરારનો ફડકો કરાવતા ઈચ્છા બતાવી, ત્યારે નવાબની તરફથી સુબંધ સરકારે એ દોસ્તી, ધરાવતાર રાજ્યની વતી બધો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો.

—:O:~:O:—

૧૦૨. દેશી રાજ્યોને પરસ્પરનો વ્યવહાર બ્રિટિશ સરકાર ચલાવે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી ફરજો

દેશી રાજ્યોએ વ્યવહારનો અને પ્રતિનિધિ રાખવાનો હક્ક ઇંગ્લેન્ડ સરકારને સ્વાધીન કરેલો છે. તેથી કરીને સભ્યતા યાને તહનામ્યાની રૂએ રક્ષાય અને રાજ્યકીય વ્યવહાર ચલાવવાનું કામ પણ બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન થયેલું છે. માટે ખુલ્લું છે કે, બીજી પ્રજાઓની માફક તે હક્કની સાથે રહેલી શરતો તેમણે પાળવી જોઈએ. પરંતુ સુલકોમાં બ્રિટિશ રક્ષિત રાજ્યના વતેનને લાગુ થાય છે, તે નિયમો તેમણે પાળવા જોઈએ. રાજ્ય-કર્તાઓની રાજ્યને જે લાલ આપ્યો છે, તેના બદલામાં તે રાજ્યકર્તાઓએ પણ માથે આવી પડતાં બંધનો ઉઠાવી લેવાં જોઈએ. મહારાણી સરકાર રાજપ્રદરશી કામ ચલાવે જાય છે, તેનાં ફળ તેઓ ભોગવે છે, માટે પ્રજાઓના દોસ્તીના સંબંધમાં અને મધ્યસ્થ સત્તાની મારફતે ઉત્પન્ન થતી જવાબદારીઓ અને બંધનોનાં તેઓએ ભાગ લેવો જોઈએ. એવાં બંધનોના ત્રણ પ્રકારના આગી શકાય તેમ છે. એક તો તેમના સરકારના પરેશીએ આવે તેવી નાણેનું વર્તન, બીજું ત્રીજી આવેલા ગ્રંથમારને

સોંપવા બાબત, અતે ત્રિશુ લડાઈની વખતે માણસોની ભરતી કરવા વિશેનું બંધન. રાજ્યોમા પરસ્પર કોલકરારો થાત છે, તેગાથી ઉત્પન્ન થતી દુરસ્તેના આ નમુના છે. તે શિવાય બીજા પણુ ધણું બંધનો છે. સર્વોપરિ સત્તા રક્ષિત રાજ્યોની તરફથી બધો બહાનનો વ્યવહાર નિઃનંતર ચલાવે જાય છે તેમ થતુ રહે ત્યા સુધી ઐક્યનો જો અવેજ તેઓએ આપવો, જોઈએ, તેનો હિસાબ બધ ધર્મ શકે તેમ નથી એ ખુલ્લુ છે.

— '૦ ૦ ૮' —

૧૦૨. દેશી રાજ્યોમાં રહેતા. યૂરોપિયનો તથા અમેરિકનો

ઉપરની હકુમત

સ્વતંત્ર રાજ્યની દુરજ છે કે પોતાની રૈયતનું રક્ષણ કરવું. એ દુરજ પર દેશમા તે રૈયત હોય તોપણ જારી રહે છે. પર દેશમાં કાયદાના યોગ્ય અતે યથાસ્થિત ક્રમના અભાવને લીધે પોતાની રૈયતના જાનમાલને, હાનિ પહોચતી નથી એ જોવાની દુરજ બધાં યૂરોપનાં રાજ્યોએ લાગી મુકતથી સ્વીકારેલી છે ક્રિશ્ચન રાજ્યો પોતાનાં ન્યામનાં ધોરણને, એવા અગત્યના ગણે છે કે, તે ધોરણને જરા પણ અલગ મૂકવામા આવે, તો તેઓ તેને “ યોગ્ય કે યથાસ્થિત ક્રમ ” માની શકતા નથી. કોઈ અદાલત ક્રિશ્ચન કે બીજે ધર્મ પાળનારના સોગન કરતા મુસલમાનતા સોગનને વધારે કિમતી. ગણે, ખાસ દુરમાનને લીધે બીજા કરતા બાહ્યણનું વધારે રક્ષણ કરે, કિંવા મનુષ્યવધના જોટલીજ શિક્ષા પશુવધ માટે કરે, તો ક્રિશ્ચન દેશના લોકો વચ્ચે આવવા માટે વાળખી કારણ ગણે છે. આ કારણને લીધે ક્રિશ્ચન ધર્મ નહિ પાળનારા દેશમા પોતાની રૈયત રહેતી હોય, તેને શિક્ષા કરવાનો હક્ક મુધરેલી યૂરોપિયન પ્રજાઓએ પોતાના હસ્તક રાખેલો છે એવી ખાસ હકુમત માટેની દલિલો ઈટલિની સરકારે હાલમાજ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમા આવડ

રાષ્ટ્ર છે.— “ ખરેખર આ કળૂલોના મળ કારણ જોઈએ, નો
 મુસલમાન રાજ્યોમાં મુસલમાનના લોક સામે યુરોપિયન સૂત્રાની ખાતર
 ક્રિસ્તિયનના લોકો મુકવાની જરૂરમાં જોઈ છે, રથાનિક રાજસત્તા ભોગવનારી
 પ્રબલ વિરુદ્ધ તે કળૂલો સામે પ્રથમથીજ ખ્યાલ રાખવામાં આવેલો
 છે, તેમજ જોને માટે તે કળૂલો ગઈ છે, તેના સંબંધમાં ખંતરી,
 પોશાકની, કાપડની, અને શિવાજીની બિજતનો પણ તે કળૂલોમાં પડેલેથી
 ખ્યાલ રાખેલો છે. ” એ કળૂલો ને દેશને લાગુ થાય છે, તે ક્રિસ્તિયન
 સરકારના તાબા અને રક્ષણમાં આવે કે તેની જરૂરમાં જોઈએ ખાસ ખાસ
 છે, એ પ્રમાણે ટયુનિસની બાબતમાં ઈંગ્લાન્ડે જોઈ વિચાર બુદ્ધિ કંઈ
 હતો. ઈ. સ ૧૮૮૮માં મોલ્ટની બાબતમાં ઈટલિએ પણ જોઈ ધોરણ
 રાખ્યું હતું. “ ઈન્ડિયાના દેશી રાજ્યોમાં માહોમાહેના સંબંધનો, ધારે
 સાલુ હોય એમ ધારીએ, તે બેશક કાપડના મુદરેલા ધોરણ પ્રમાણે
 ત્યા રહેલી પોતાની રૈયતનો ઈન્સાફ કરાવવા મુગેબની સત્તાએ આમલ
 કરે. યુરોપની સત્તાઓની હરિકાઈને લીધે નિસર દેશ ઉપર રાજપ્રકરણી
 કાંબેકાજ માટે જે અકુશો આવી પડ્યા છે, તેમાંથી બ્રિટિશ સરકાર
 રાજ્યોનો ખસાવ કરે છે. માટે બ્રિટિશ સરકારની ફરજ છે કે તે
 ખીજાં રાજ્યોને ખાતરી કરે કે, તેમની રૈયત સાથે વાજખી વનેન્
 સલાવમાં આવશે. ખીજી રીતે જોતા તેની ફરમિયાનગિરી વાજખી
 છે. બ્રિટિશ સરકારની અજૂરી વગર યુરોપિયનોને નોકરીમાં નહિ રાખવા
 મહોલ રાજ્યોએ તહનામ્માં અને નહાનાં રાજ્યોએ ગુપ્તરૂપ સમજૂતીથી
 અને કીવાજીથી કળૂલ કરેલું છે, કેટલાકે તો રજૂ વગર પશ્ચિમના
 રાજ્યોની રૈયતને પોતાના દેશમાં ન રહેવા દેવા કળૂલત આપેલી છે.
 હિંદુસ્તાનના ધારા પ્રમાણે પરદેશીઓને હાકી કાઢવા સરકારને સત્તા
 છે. સંવોપરિ સત્તાને આવો અસાધારણ અધિકાર છે. તેથી તેની

સાથે દોરતી ધરાવનારાં રાજ્યો ઉપર આવા અકુશો રાખેલા છે. દેશી રાજ્યોની મદદથીજ બાદશાહી રાજનીતિ ચલાવવાનું તેનાથી બને તેમ છે. યૂરોપિયનો અને અમેરિકનો દેશી રાજ્યોની હદમાં ગુંહા કરે, તેનો ઈન્સાફ કરવાનો હક્ક ફક્ત બ્રિટિશ સરકારને છે એ તેમનું કહેવું ન્યાય સર અને જરૂરનું છે. તે ન્યાયસર છે કારણ કે, દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રૈયત હોય તેને માટે કાંપદા બાંધવાની સત્તા પાર્લામેન્ટ ઈન્ડિયાની ધારા બાંધનારી સભાને આપેલી છે. જે રક્ષણ બ્રિટિશ યૂરોપિયન રૈયતને પાર્લામેન્ટ બહેલું છે, તે રક્ષણ યૂરોપિયનો તથા અમેરિકનોને પણ વાળખી અને સરખી રીતે આપવું જોઈએ. સરકારનું કહેવું જરૂરનું છે એમ ઉપર બતાવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે, ઈન્ડિયાના રક્ષિત રાજ્યો સાથે લંદનામાં કે કાલકરાશે કરવાનો હક્ક પર રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકાર આપતી નથી. માટે રાજપ્રકરણી ઈલાજેથી ઉપાયો થોણ એવો ઈલાજ પૂરા પાડી રાખવો જોઈએ કે, ઇન્સાફનું કામ ગેરવાળખી કે અભિયમિત રીતે ચાલે નહિ. એ ઈલાજ સીધી રીતે વ્યવહાર રાખવાથી સંપાદિત થાય તેવો મંથી

જે અમેરિકનો કે યૂરોપિયનો દેશી રાજ્યોમાં વસતા હોય, તેના ઉપરની સપૂણ હકુમત સ્વાધીન રાખવાના સામાન્ય ધોરણ માટે મતબંધ થવા જેવું કાંઈ નથી. પરંતુ તેનો ઈલાજ થોણ રાખવો એ વધારે મુશ્કેલ કામ છે. ગ્વાયાના વહાણના કેસમાં ઈ. સ. ૧૮૪૩માં લોર્ડ કામ્પબેલે દીકા કરી હતી તે પ્રમાણે પાર્લામેન્ટને “ બ્રિટિશ રાજના મુલકો અને હકુમત બહારના પરદેશીઓ માટે ધારા બાંધવાની સામાન્ય સત્તા મંથી. ” બીજો કેસ પાપાયાની વિ. રશિયન સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીનો છે. તેમાં પણ એમજ દર્શાવવામા આવ્યું હતું કે, જે રાજને સત્તા હોય તે રાજ્ય બીજા રાજ્યને પર રાજ્યની રૈયત ઉપર હકુમત

ચક્ષાવવા દે નહિ. પણ ઈન્ડિયામાં તો આ બંને મુશ્કેલીઓ દર થઈ શકે તેમ છે આદીના દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર નથી. તેઓએ પર સુલક સાથેના વ્યવહાર બ્રિટિશ રાજ્યને સોંપી દીધા છે. તેથી જરૂરયાતની હકુમત બ્રિટિશ રાજ્યનેજ સોંપરત થઈ ગઈ છે. પાર્લામેન્ટ કિંવા ઈન્ડિયાની ધારા બાધનારી સભાની મદદની જરૂર રહેતી નથી. કેમકે રક્ષિત રાજ્યોના પોલિટિકલ અમલદારોની દ્વારાએ કોઈને સોંપરત કરી, યાતો ખીન કાયદેસર સાધનો કામે લગાડી હકુમત ચક્ષાવવામાં આવે છે. તેથી દેશી રાજ્યોની સંઘળી મુશ્કેલીઓ દર થઈ ગઈ છે. કોઈ કેસ ઉત્પન્ન થાય, તો તે બાબત રાજ્યોને પૂછવાની જરૂરયાત પણ રહેતી નથી. કારણ કે એવા ઈનસાફના કામમાં કોઈ રાજપ્રકરણી લખાણ કરવા જરૂર જણાય, તો તે બ્રિટિશ સરકાર તરફજ કરવું પડે છે રાજ્યોના માહેના માહેનાં કામકાને માટે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે બ્રિટિશ સરકારજ જવાબ દેશે. મૈસુરના કાલકારોનું વિસ્તીર્ણ દસ્તાવેજ લેનારને આશ્રય લાગશે કે, તેમાં યૂરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની પૂર્ણ હકુમત સરકારને સ્વાધીન કરેલી છે, અને ઈન્ડિયાની બહારના વતનીને નોકરીમાં રાખવાની મના કહેલી છે, તોપણ પર રાજ્યોની યૂરોપિયન રૈયત માટે સરકારે તેમાં કોઈ પણ લખેલું નથી. પરંતુ તેમાં એક એવી કલમ છે કે, ન્યાયના કામમાં મહારાજાએ અવશ્ય સરકારની સલાહ માન્ય કરવી જોઈએ. તેથી પર રાજ્યની યૂરોપિયન રૈયતનો ઈનસાફ કરવો હોય, તો તેના સંબંધમાં નડતી મુશ્કેલી દર થવાની જોઈએ તેટલી નિર્ભયતા છે ખીજી તરફથી જોઈએ તો તારીખ ૧૦મી જુલાઈ સને ૧૮૬૧નો હુદરાબાદનો કરી આપેલો દસ્તાવેજ છે. તેમાં યૂરોપિયનોની નિયતિ સનદી દેશીઓના જેવી ગણેલી છે; તેની અદર સંઘળા રાજ્યોના યૂરોપિયનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે વખતે નિઝામે એવું જાહેરનામું

કાઠ્યું કે, “ નિઝામના રાજમાં હિંદુસ્તાનમાં જન્મેલા યૂરોપિયન ઓલાદના ધણી યૂરોપિયનો વસે છે, તેથી બહાર દરવાખા આવેછે કે જ્યારે તેમની અને સંદર્ભ મુલકોના રહેવાશીઓની વચ્ચે તોફાન થાય, ત્યારે નિઝામ અને તેના આશ્રિતોની મોઢરીમા ન હોય તેવા સખ્સોને ઈનસાફ હેરાયાદનો રેઝિડેન્ટ, કિવા તે જોને અખત્યાર આપે તે કરે, અને તેના શુન્હા માટે શિક્ષા પણ કરે. ” ઈન્ડિયામાં જે રાજ સૌથી મોટું છે, તેણે તેમા વસેલા યૂરોપિયન ઓલાદમા લોકો ઉપરની હકુમત બ્રિટિશ કોર્ટને આપી દીધી છે, તો તે વિષે ખીચુ કાંઈ રાજ તકરાર કરે તેમ નથી.

—:~:—

૧૦૭. નાશી જનારા પરદેશી શુન્હેગારો સોંપવા

વિષેનાં બબનો.

ન્યાયમાંથી છટકી નાશી જનારા, જેઓએ પોતાના દેશમા મંભીર શુન્હાઓ કરેલા હોય. તે વર્ગના માણસો માટે ફક્ત આ પ્રકરણમા બતાવે કરેલું છે. બ્રિટિશ કાયદાનો ભગ કરનારા શકદારોને દેશી રાજ્યો ખાસેથી લેવાની બ્રિટિશ સરકારને ધણીતર તક આવે છે. વળી હિંદુસ્તાનમાના દરેક રાજના પરદેશ સખળી કામકાજ બ્રિટિશ સરકારના હસ્તક થાય છે. તેથી એક રાજ્યના શુન્હેગારો ખીજા રાજ્યમા નાશી જઈ આશ્રય લે છે, ત્યારે તેને સોંપી દેવાનું પણ તેનીજ મારફત બને છે, અથવા પર રાજ્યો સાથે જે કોલકરાર થયા છે, તેની રૂએ એવીજ રીતની ફરજ તેમની માગણી પ્રમાણે બળવવા બ્રિટિશ સરકારને કહેવામા આવે છે. એ પ્રમાણે તા. ૧૪મી મે સને ૧૮૭૨ના જર્મની સાથે થયેલા તહનામાથી જુદાં બહાના કાઢી પૈસા કે માલ લઈ જનારા નાશી ગયેલા શુન્હેગારને સોંપી દેવા બ્રિટિશ રાજે કબૂલત આવેલી છે. તારીખ ૨૫મી જૂન સને ૧૮૭૨ના મહારાણી સરકાર તથા તેની કાઉન્સિલના હુકમથી આ તહનામાનો કાયદો

પ્રતિનિધિ દ્વાબલ કુમ. કરે છે તે જ્યારે લડાઈના વખતમાં તટસ્થપણુ ગળે, તો તેની અસર દેશી રાજ્યો ઉપર પાણુ થાય છે, તેથી તેઓ હથિઆર, યુદ્ધસામગ્રી, કિંવા બરતી માટે માણસો લડાઈ કરનારા પક્ષકારોને પૂગ પાડી શકતા નથી. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં પાર્લામેન્ટે ૩૩ અને ૩૪મો સ્ટાટ્યુટ, વિક્ટોરિયા આપટર ૯૦મો પસાર કર્યા. તેમની સાથે સુલેહ રાખનારા જે રાજ્યો લહે ત્યારે મહારાણી સરકારની દૈયતે કેવી રીતે ચાલવું તેના નિયમો તેમાં દર્શાવેલા છે. તેમાં ગેરકાયદેસર માણસો નોધવાની, ગેરકાયદે વાહાણો બાધવાની, અને ગેરકાયદે ચઢાઈઓ કરવાની વ્યાખ્યાઓ, કરી તેની મના કરેલી છે, તે ધારે બ્રિટિશ રાજ્યના દરેક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો હતો, અને તેની પ્રસિદ્ધિના દિવસથી તે અમલમાં આવવાનો હતો. તે પ્રમાણે ઈ સ. ૧૮૭૧માં તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ તરતજ બાદશાહી, ધારો, ચથાર્ય, પાળતા માટે હિંદુસ્તાનનો, કાયદો, એ એકે આપૂર્ણ સાધન મલમ પડ્યું. પાર્લામેન્ટના ધારાતો અમલમાં મના યુદ્ધના સમયમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના પકાણુ અને બીજા લડાયક લોકોને લડાઈ શરૂ થયા પહેલા પર રાજ્યની નોકરીમાં નોધી લેવામાં આવતા હતા એમ માન્યમ પડ્યું તેથી ઈ. સ. ૧૮૭૪ના ચોથા આક્ટની રૂએ પર રાજ્યોની નોકરી માટે માણસોની શરતી કરતાં મના કરવાની ગર્વનર જનરલ ઇન કાઉન્સિલને સત્તા મળી. આમ થતા સુલેહના વખતમાં કિંવા લડાઈ, જગવાની હોય તે પહેલા માણસો નોધવાનું બધ કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ મહારાણી સરકારના તાબામાં જે સુલકો નથી તેને માટે ધારા બાધવાની સત્તા પાર્લામેન્ટ, કિંવા ઈન્ડિયાની ધારા બાધકારી સભાને નથી તેથી ઉપર સચવેલો ધારો મહારાણી સરકાર સાથે આધીન દોસ્તી ધરાવનારા રાજ્યોની મદદથી તેમના સુલકમાં અમલમાં આવી શકે છે. એથી મદદ માટે ઈન્ડિયા સરકારને હક્ક છે. બુસેલ્સ કાન્ફરન્સે અને

આફ્રિકામાં મુયામગિરીનો પ્રયોગ કરના મુસ્લિમોનાં રાજ્યોએ જે નિયમો
આપેલા છે, તેના અનુસાર પણ એવાજ અધનો દેશી રાજ્યો ઉપર
આવેલા છે. ઈન્ડિયાની ગેહુનગાદીની મધ્યસ્થ મતા પ્રત્યે મક્ષિત રાજ્યોની
શુદ્ધિ છે તે આગી પ્રદર્શન થાય છે. તેમજ ઐક્ય અને શ્રિષ્ટિ
સ્થાપના દ્વારા અસલ આપવાના અભિપ્રાય એ ભાગ છે એમ પણ મણિપુર
વેદેએ.

— ૦૪૦ —

૧૦૫. એકબીજા સાથે વ્યવહાર રાખવાની દેશી

રાજ્યોની અગત્યતા.

દેશી રાજ્યોને અહર અર્થેના વ્યવહાર રાજકીય ક્રિયા રૂપને
લખે. હોય, તોપણ તે ઈન્ડિયા સરકારની દ્વારાએ આવે છે. જેમ
પર રાજ્યોથી તે રાજ્યો અલગ છે, તેમ પડોશના રાજ્યોથી પણ
અલગ છે. એકબીજા સાથે તે યુદ્ધ ચલાવી શકતા નથી, તેમજ
તહનામા કે મુલકનો અન્વેષણ પણ તેમનીથી થઈ શકતો નથી.
તેની રીતે પ્રજાસત્તાક ગજ નરીકે અમેરિકાનું ઢોઈ પણ રાજ બીજા ઢોઈ
સાથે રાજકીય કામનો અનુધા મળી શકતું નથી સ્વતંત્રતાવાદીઓના
પરમણુઓને વ્યવહાર અને સમજની જે સ્વતંત્રતા ક્રિયિત રાખેલી
છે. તેના ઉપર ઐક્યના ઢોલકાગેથી અકુશ રહેલો છે. હિંદુસ્તાનના જે
રાજ્યો વચ્ચે ઢોલ આખતમાં ગંભીર પ્રકારની ગેરસમજુતી થાય, તો તેની
ખમર ખનતી તાકીદે સેનાપરિ સત્તાને આપવી જોઈએ, કે તે તેનો ફરો કરે
આગળ પડતી રાજકીયવાણાં રાજ્યોની સાથે થયેલા તહનામામા આ
બિના લખીતવાર દર્શાવવામા આવેલી છે; પરંતુ તહનામા અલગ રાખીએ,
તોપણ શ્રિષ્ટ સરકારની સાથેના સંબંધને લઈને આ કરજ તો સૈના
ઉપર મૂકી છે. આ મદીની દરમિયાન કચ્છના રાજ્યે કાશીપાવાસમાં

આવેલા મોરબી અને નવાનગરનાં રાજ્યો સાથે લાંબી તકરાર જારી રાખી છે. તેની સાથે થયેલા તા. ૧૩મી અક્ટોબર સને ૧૮૧૫ના તહનાનામા એક એવી કલમ છે કે, “કોઈ રાજા કે રાજ્ય ઉપર રાઓ, તેના વારસ, અને તેની પછી ગાદી ઉપર થનારા પેશકદમી કરશે નહિ; અને જો એવા કોઈ રાજા કે રાજ્ય સાથે અકસ્માત તકરાર હશે, તો માનવંતી કંપનીની મુનસીફી ઉપર તેનો ફેસલો કરવાનું સોંપવામાં આવશે.” તેથી ફરીતે જમારે જ્યારે કંઈ અને મોરબી વચ્ચેની જૂની તકરારોએ આકરે રૂપ ધારણ કરેલું છે. ત્યારે ત્યારે ખરી હકિકતનો તપાસ થવા બ્રિટિશ સરકાર તાબડોલો કમીશનરો નિમત્તી આવી છે, અને તેનો ફેસલો સબળાવી અમલ કરશે છે. તહનામાંની એક કલમથી કંઈના રાઓની ખાત્રી કરેલી છે કે તેના અદરના રાજવહિવટમાં બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવશે નહિ. પરંતુ કોઈ રાજ સાથેની તકરારમાં સરકારનો ઠરાવ કમૂલ રાખવાના બંધન સાથે એ ખાત્રી અપાડાવપડી કરે એવું હોય, ત્યારે રાઓના કાઠિયાવાડની અદરના હક્કોના વહિવટમાં થોડી મુદ્દત ફરમિયાનગિરી કરવા જરૂર પડેલી છે. સંજોગોની અદર અંદરની તકરારોના હયાત સર્વોપરિ સમાએ કરવા જોઈએ, અને એક સંજોગ પીળા રાજ્યની અદરની બાબતમાં વચ્ચે ના આવવું જોઈએ. આ ધોરણને સુસ્ત રીતે વળગી રહેવાના અનેક દ્રષ્ટાંતો બ્રિટિશ સરકાર સાથેના દેશી સંજોગોના સંબંધમાં ઇતિહાસમાંથી માલમ પડી આવે છે. સુલેહનો નવો જમાનો ઘણા કરવા અને જૂની દુસ્મનીઓ નાશ કરવા કંપનીએ મહેનત કરી હતી. પરંતુ એ કામમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવી પડી. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં હેસ્ટિંગ્સે જોધપુરના સજ સાથે આપીના સહાયકારીપણાનું તહનામું કર્યું. તેથી ત્યાંના રાજકર્તા બ્રિટિશ રક્ષણ તળે આવ્યો. ત્યારે જોધપુરે તેની સાથે વતીચૂક અલાવેલી હતી તેના બદલામાં

આને જોધપુરની મોટી માટે ખીજો હોમવાર દતો. તેને જેપુરે મદદ આપનાના બદલામાં તેના રાજમાં વૈરભાવની લાગણી તાણ દતી. એવી હોમ રાજવામાં આવી હતી કે, બ્રિટિશ રક્ષણથી જોધપુરના રાજકુતંબી રિયલિ મળ્યાત થતાં તેના પ્રત્યે દુશ્મની બતાવનાર અમીરો વિરુદ્ધ તે પોતાનો અખતાર વાપરશે. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવી, અને ઈ. સ. ૧૮૨૪માં ફરમાન કરી મહારાજ પામેથી બ્રમ દેવી જહાગીરો અમીરોને પાછી સોંપવા કહ્યુંતો લીધી “તેઓ રહેમને પાત્ર નથી, તોપણ બ્રિટિશ સરકારને રાજ સળવા” એવું ફરવામાં આવ્યું હતું. જેને મહેરબાની બતાવવામાં ન આવી તેણે મહારાજ સામે બહુ બગાવ્યું. જેપુર તેના અસહન દુશ્મનને દુખ દેવાની લાલચથી દૂર રહેવા અગત્ય હતું. તેની મદદથી તેના રાજમાં જોધપુર વિરુદ્ધ હિલચાલ થવાને પામે રોપવામાં આવ્યો. જેપુરની વર્તણૂક માટે એકદમ સખ્ત ઈલાજ લેવામાં આવ્યો. બ્રિટિશ અમલદારોએ તરતજ આ બંને રાજ્યોના વહિવટમાં દરમિયાન આવવાનું હેતુ પગલું બધું બ્યારે બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનના રાજ-વહિવટની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી, ત્યારે શત સમયથી કંપનીને પ્રાપ્ત થયેલ વશપરપરાની શત્રુતાનું અને અમલની તકરારનું જોર નરમ પડ્યું ન હતું. ઈ. સ. ૧૮૬૬ અને ૧૮૭૩માં એ રીતે એ બંને વાસ-વાંડાના મહારાજો વાઘસરાયની મોટી ઇતરાજ પેદા કરી હતી. પ્રથમને પ્રસંગે કુશળગદના ખડીયા જહાગીરદાર સામે જુડો આરોપ ખડો કર્યો હતો. તે માટે તેનો દંડ કરી તેને મળતા તોપોના માનમાં થોડી મુદતનો ઘટાડો કરવામાં આવ્યો હતો. ખીજે પ્રસંગે પરતાપગઢનું સરહદ ઉપર આવેલું એક ગામ હતું, તેના ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો. તે ઉપરથી ફરીવાર તેના તોપના માનમાં ઘટાડો જારી રાખવામાં આવ્યો હતો. રોકનું રાજ મૂળ પિઝરીના મહાન અગ્રેસર અમીરખાએ માળવામાંથી

હું' ક્યું હતું અમીગ્ખાંએ મેળકેલા શુલકો કંપનીએ મજૂર કર્યા, અને તે કયાયથી તેને લૂટફાટની આદતમાર્થી મુક્ત કર્યા હતા. એ ટેન્કનો સબધમા સંપાદિ સત્તાએ જે પગલું બધું, તે વધારે ચોક્કસ હતું. તારીખ ૧૪મી નવેમ્બર સને ૧૮૬૭ના વાઇસરાયના - જાહેરનામામાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમીગ્ખાના પૌત્રે લાવાના રાજકોનાના 'કાકા અને અમુક નોકરના અંગ ઉપર જુલમ ગુમચો. " આ શુદ્ધાની શિક્ષા તરીકે " તે માટે વાર્ષિકરૂપે દસ વર્ષ કાં કે, તે નવાજને તખ્તપરખાસ્ત કરવો, અને લાવાતે રાજ " અગ્રમ કુવુ અને જાથુને માટે બ્રિટિશ રક્ષણ 'નાચે' સખવુ ". અધેરના બનાવેથી રજપુતસ્થાન ખરાબ રીતે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું હતું. તેથી જાહેરનામું કાઢવામાં આવ્યું કે, " હાલનો ધડા દેશમા ભૂલ્યા જવામા નહિ આવે, પરંતુ તેથી ટેન્ક અને રજપુતસ્થાનમા રાજ અને કૈયત બન્નેને કલ્યાણકારી અને લાભકારી નિવડશે ". જાણી જોઈને આ કૃત્યને " શુદ્ધો " ગણવામા આવ્યું હતું, તેને માટે થયેલ શિક્ષા વેર લેવા માટે નહિ પણ દાખલો બેસાડવા માટે બેશક કરવામાં આવી હતી; એટલું નહિ પરંતુ સત્તાસના તહનામામા લોડ હેરિંગના કહેવા પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારની મારફત ખીજ રાજ્યો સાથે વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ તે " મૂળ કસર " નો આ દ્રષ્ટાન્ત છે

— O*o.O. —

૧૦૬. રાજ્યોની અંદર અંદરની ગોઠવણતુ સ્વરૂપ.

એક રાજ સાથે ખીજ રાજની ગોઠવણતુ જે સ્વરૂપ છે તે બાબતનો નિયમ બધાર્થ ગયો છે. દેશી રાજ્ય સાથેના પરસ્પરના વ્યવહારમાં બ્રિટિશ સરકાર દરમિયાન રહે છે. તેઓથી સીધી રીતનો વ્યવહાર રાખી શકોનો નથી. રણના પાણીમાથી કુચ્છ અને નવાનગરના કિનારા ઉપર ઓળનો માલ તથાઈ આવે, તેના ઉપર જવક જકાત માફ કરવા

જો જે રાજ્યો ન્યાયે તૈયાર થયાં, ત્યારે એવી મર્યાદા અર્થ કે, બ્રિટિશ રાજના મામતી અમુક નિયમો બાંધી બન્ને રાજ્યો માંસે કુશળ દેરાવવા, ક્રિયા દરેક રાજ્ય વૃદ્ધા મુદ્દા કોલકરાર કરી આપે. અને જહાત માફ કરવા બ્રિટિશ સરકાર સાથે બધાય. દાસના જમાનામાં કેટલાંક સુધરેલાં રાજ્યોએ, જેવા કે લુણાવાડા અને બાલાસીનોરે, અમે ભરતપુર અને અલવરે મુલકનો અદલાબદલો કરી વંશપરમરાની તકરારોનો અત સાવવા સ્તુતિપાત્ર ઈચ્છા બતાવી છે. ભરતપુર અને અલવર વચ્ચે જે ગોઠવણ થયેલી છે, તેનું બધારણ જોતા તે ગોઠવણ હત્તમ પ્રકારની છે, એમ સારી રીતે નિરૂપણ થાય છે શરૂઆતમાં એ કોલકરારના હેતુ બતાવેલા છે. “ ભરતપુર અને અલવરના રાજ્યો વચ્ચે રૂપરેલ નદીના પાણીના ઉપયોગની બાબતમાં મતભેદ થતાં તે બંનેના દિત માટે તે તકરારનો કડચો કરવાનું યોગ્ય જણાય છે, અને તેમ કરવામાં મુલકનો અદલોબદલો કરવો એ વાસ્તવિક છે માટે ”. ત્યાર બાદ એ કરારપત્રમાં સર્વોપરિ સરકારે પોતાને માથે લીધેલું કામ બતાવેલ છે “ ભરતપુર અને અલવરનાં રાજ્યોની સમ્મતિથી ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે સ્વીચે લખેલી ગોઠવણ કરેલી છે. ” ત્યાર પછી જે કલમો છે, તેમાં કંઈ જમીન એક રાજ બીજા રાજને પૂરેપૂરી બિનશરતે અને યાત્યદ્રદિવાકરો આપે છે, અને કંઈ તારીખથી તે ગોઠવણનો અમલ કરવાનો છે તેનું બધાનું કરેલું છે.

—૨૦.૪:૦:—

૧૦૭. કેશી રાજ્યોનો પરસ્પરનો વ્યવહાર બધાં મથાનાં લાભકારી પરિણામો.

કેશી રાજ્યોએ પગપર વ્યવહારનો હક એથી દરેક પોતાનાં રાજ્યોને ગભીર ભયમાંથી બચાવ્યા છે તેની સાબિતી માટે હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજીન ઈતિહાસની જગ્યા આપણે જ્યાંની જગ્યા રહે તેમ નથી. જ્યારે

કંપની એક તરફ અલગ રહેલી હતી, અને રબરુત રાજ્યો મઠેલા સાથે પોતાની ગોઠવણ કરવા છૂટા રહેલા હતા, ત્યારે એ રબરુત રાજ્યોના અડધી સખધી કોલકારો હતાવળથી અને વગર સલાહે કરી સેવામાં આવ્યા હતા. દોસ્તી ખરાવનારા એક વચ્ચે ગ્હી બહા ખમનાર રાજ્ય પાસેથી લોડ કાનેવાલિસ પોતે સારા પરિણામોની ઈચ્છા રાખતો હતો. તેને મળ્યું કરવાનું કામ શરૂ કરતી વખત મહારાજ રજીષ્ટલસિધે પ્રથમનો પ્રયત્નના સરદાર અને ગ્વરીરદાગેના સુલકો ખાસને કર્યા. ઈ. સ. ૧૮૩૬ સુધીના સિધ સામેના તેના દાવાનો સરવાળો ખાર માળ રૂપીયા ચર્ધ ચૂક્યો હતો. જે કંપની દરમિયાન ન આવી હોત, તો તે દાવાઓના બદલામાં તેણે શિકારપુર ઉપર ચઢાઈ કરી હોત. નજીનો ખર્ચ દૂર કરવાની ખાતર નળળાં રાજ્યોએ પુરતો-તરત કબૂલતોમા સહી કરી આપી, પરંતુ તેઓને તે પાળવળો ધરાશે ન હતો. દાવાના પૈસા આપવા ખુશી ખતાવતા, ત્યારે મોટા રાજ્યો ઈલકાઓ, હરમાનો, અને સનદો આપવા મજાલ રહેતા નહિ મરેકાઓએ ઇ. સ. ૧૭૭૧ના ડિસેમ્બરની રખી તારીખે શાહઆલમને ફિલ્દામાં ઠાંની સાથે આજ્યો, ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં એ પાલ્લકને લોડ મેકે છોડાવ્યો, ત્યાં સુધી તેના રખેવાળો પાસેજ સનદો વગેરેના કાગળીયાની વ્યવસ્થાનું કામ રહ્યું હતું. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના એક મહારાજાએ તેજ એન્જિનના મેના પડોશમાં આવેલા રાજ્યો ઉપર જે દાવા કર્યા હતા, તેનો આધાર બુના હસ્તાવેજો ઉપર રાખ્યો હતો. ધણી વર્ષે બાદ સાખીત થયું કે, તે હસ્તાવેજોમાં ફેરફાર થયા હતા, અને તે બરોસાપાત રજા ન હતા. તેમ છતાં જે કાકોર પાસેથી તે જેરજુલમે કરાખી સેવામાં આવ્યા હતા, તેના વશનાએ તો અગ્નિ અને ડરને લીધે તે કબૂલ કર્યા હતા. ત્યારે હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને

રક્ષણ તો લેવામાં આવ્યાં, અને તેમણે પગ્ગારો વ્યવહાર રાખવાનું છોડી દીધું. ત્યારે તેઓને આવી બચકર સત્તા સોંપાય એવા તે કાયદું ન હતું. થોડાક રાજસત્તાના હક્ક સોંપી દેવાથીજ તેઓનો મૂલ્યાંકનો બચાવ થયે. રાજ્યોના પરસ્પરના બંધનોની પવિત્રતા વિષે લોકોના વિચારો ધણી રીતે સુધરેલા છે, પરંતુ હાલના જમાનામાં પણ પક્ષ-પાત, નાણાની જરૂરયાત, કિંવા કૃતકૌથી કરારોને બાધ લાગે એવું છે. તોપણ નશીબજો એવા પરિણામો, એક નિષ્પક્ષપાત રાજ, જે દેશી રાજ્યોનું કાયમપણું છૂટે છે અને મહારાણીના દોસ્તોની આબાદી આહે છે, તેના એક કાયદામંદ નિયમથી નિવારિત થાય છે તે નિયમ એ છે કે તે સરકાર રાજ્યોના પરસ્પર વ્યવહારના કામકાજોમાં હંમેશાં દર-મિયાન રહે છે.

— * - - ૦ - - * —

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંદરના રાજકરોબારને લગતાં બંધનો

— . ૦ : * : ૦ : —

૧૦૮. “ બંધન ” શબ્દનું વાજબીપણું બતાવવાની જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનના સત્તાધીશ રાગ્નઓ તથા રાજકર્તાઓએ સુલેહ અને મગર્જ કરવાના હક્ક છોડી દીધા છે, અને પરદેશના દુશ્મનોમાથી પોતાનો બચાવ કરવાની દુરજ સંવોપરિ સત્તાને સોંપી છે તેના બદલામાં આંતરગતિક રમણ માટે સેનની સદાયતા લેવાની તે સંવોપરિ સત્તાને

છૂટ છે વ્યવહાર. એકમંપ, અને એલચી મોકલવાની ખાખતના હક્ક-
રાજ્યોએ તમામ રીતે છોડી દીધા છે બ્રિટિશ સરકાર સાથે તેઓ.
રાજવહિવટમાં બાગીઆ જેવા થયા છે. તે માટે તે દુશ્મને, લગતાં
બંધનો પાળવા તેઓની ફરજ થઈ છે પરંતુ તદનામાં ખાસ ખાખતો
દર્શાવેલી છે. તે શિવાય તેમના અંદરના રાજવહિવટમાં વચ્ચે આવેલા
સર્વોપરિ સરકારને તેમણે સોંપરત કરી નથી. ત્યારે તેમના અંદરના
રાજવહિવટમાં સરકારને આવવા માટે સધળાં દેશી રાજ્યો શી રીતે
બંધનમાં આવી ગયા છે? આ સવાલ આપણને ટ્રાઈ રાજનીતિના બેદની
સમિપ ભૂયભીત રીતે ધસડનારો છે. પણ તેનો જવાબ દીધા વગર
છૂટકો નથી. દેશી રાજ્યો પોતાની રાજસત્તાના ચિન્હોને ચુમ્તપણે
વાળગી રહેછે. તેવા ચિન્હોનો તેમણે સ્પષ્ટ રીતે ત્યાગ કરેલો નથી. “ બ્લુ
જૂકો ” ઉપરથી આ સવાલ ઉપર ઘણું અજવાળું પડે છે. માટે આ
સવાલ દેશી રાજકર્તાઓને ઘણો અગત્યનો છે એ તો કબૂલ કરવું
જોઈએ કે, અમેરિકાના એકસ પી રાજ્યધારણને જે કામ સોંપવામાં
આવેલું છે, તેના જેવું કાંઈ પણ હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ તદનામાં
માલમ પડશે નહિ. તે બધારણના ધરાને મથાળે આ પ્રમાણે કાળંદા
છે.—“ અમે સચુક્ત રાજ્યોના લોકો ન્યાય સ્થાપિત કરવા માટે,
સાર્વજનિક કલ્યાણની વૃદ્ધિ માટે, અને સ્વતંત્રતાનાં સુખ સંપાદિત
કરવા માટે ”, હુકમ કરીએ છીએ એથી હલકું જ્યારે જહારના
રાજકારોત્થારના સબધમાં હિંદુસ્તાનનાં અગ્રેસર રાજ્યોએ પોતાના હક્ક
છોડી દીધા, ત્યારે પોતાના અંદરના કુર્ગો ઉપર પોતાનોજ અખત્યાર
રાખ્યો. તેમાના ઘણાને બ્રિટિશ કંપનીએ પવિત્ર વચન આપ્યું કે,
“ મહારાજના અંદરના રાજવહિવટમાં માનવતી કંપનીના અમલદારો
કોઈ દિવસ દરમિયાનગિરી કરશે નહિ. ” ઘણા બનાવો બની ગયા છે તે

તાત ખરી છે. કેમકે તારીખ ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૭૪ના મિથિલા આદે
 યોગેના પુરાનપુરના તદનામાથી હમણા કહી ગયા તે ખાત્રી ખણી ચૂકેલી છે.
 પરંતુ તારીખ ૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૪ના સબ્બી સાહેબના હટેરાથી કંપનીના
 તદનામાનો જાણી ખાત્રી પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમજ પાર્લામેન્ટ તરફથી
 થયું છે. તેના રામા સ્ટાન્પુટ અને ૨૨ ચિકેટરિયા આપટર ૧૮૬૬ની
 કંપની ૧૭મા વારેર કરેલું છે. કે, " સદૃષ્ટ કંપનીએ કહેલા જાયા
 તદનામાં મહારાણી સાહેબને જાપન કર્તા થશે. " તેથી તે સવાલ ફક્ત
 સન્થોનેજ ધણો અગત્યનો છે એમ નથી. પરંતુ શ્રિટિશ પ્રજા અને
 તેના રાજકર્તાની આખર અને શુદ્ધ શુદ્ધિ તેમાં સમાયેલાં છે. આ
 પ્રકરણનું જે મધ્યાય છે, તેને માટે વાજબી હાથે જતાવવાનું પ્રથમ
 અશક્ય કાગે તેમ છે. તેમજ સર્વોપરિ સરકારે કંપનીની દ્વારાએ
 સજસતાના આગીકારથી જે વચ્ચેના આપેલાં છે, તેમાંથી મુક્ત થવા
 માટે પણ પ્રથમ નજરે તે અગત્ય કાગે તેમ છે. તેપણ પાર્લામેન્ટની
 બંને શાખાનાં દક્ષતરે ઉપરથી ખુલ્લું છે કે, સક્ષિત સમજાના અદરનાં
 રાજ્યકાર્યોમાં દરમિયાનગિરી કરવામાં આવે છે, અને આમની સભા
 અને મહારાણીની સરકાર તેનો આગીકાર કરે છે. " મહારાજને
 જાપરાઈથી કાઢી મૂક્યા બાદ ઈન્ડિયા સરકારને વચ્ચે આવવા માટે
 હક છે, તેનો સવાલ રહેતો નથી. હિંદુસ્તાનનાં સક્ષિત સમજોમાં સામાન્ય
 રીતે ગાદીએ બેસવાના સવાલોના તિરાકરણો કરવાનો સરકારને બેશક
 હક છે, અને તેની દરજ્જા પણ છે. " આપે જે સજપદ્ધિ ચલાવેલા
 છે, તેને મહારાણી સરકાર તરફથી પૂર્ણ પુષ્ટિ છે. એથી હું ખુશી યોગ્યું " :
 તારીખ ૨૪મી જુલાઈ સને ૧૮૯૧ના રાજ સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ તરફથી
 આ પ્રમાણે જવાબ આવ્યો હતો. તે સને ૧૮૯૧ના ઓગસ્ટ મહસમાં
 મિથિપુરના કાગળો સાથે આમની સભાના હુકમથી પ્રસિધ્ધ થયેલ છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૨માં મહૂમ સર જ્યોર્જ કામ્પબેલે પોતાની અધ્યાપીત ઈન્ડિયાની તવારીખમાં લખેલું છે કે, “ કઇ બાબતમાં આપણે દરમિયાનગિરી કરીએ છીએ, અને કઈ બાબતમાં કરતા નથી, તેનો ચોક્કસ ખુલાસો આપવો અશક્ય છે ”. એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આ પ્રકરણમાં ઉદાવેલ મુશ્કેલ પ્રશ્ન અચોક્કસ અજવાબોમાં રહી જાય તો નિરતર ગેરવાજબી પેશકદ્દમી સામે સણીના દોરતોનો થોડાજ બચાવ પાર્લામેન્ટનાં વચનોથી થઈ શકે. તે માટે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોના અદરના રાજ્યકારોબાર સાથે સર્વાપરિ સત્તાએ કેવી રીતે વર્તન રાખવાં તેનાં કેટલાંક ધોરણો શ્રેષ્ઠગમ્ય સાધનભાષી બેચી કાઢવા આપણે યત્ન કરવો જોઈએ.

—:O:*O.—

૧૦૯. બંધનોના વર્ગ અથવા દરમિયાન આવવાના હુકમ.

ઐક્યના બે મહાન અને જાહેર કરેલા ઉદ્દેશો સાર્વજનિક રક્ષણ અને બહારના સબધો એ છે. તેનું વિવેચન આગલા પ્રકરણમાં થઈ ગયું છે. દરમિયાનગિરી કરવાના તેના સબધના દ્રષ્ટાન્તો પ્રથમતઃ ખ્યાલ બહાર રાખવાની જરૂર છે. સાર્વજનિક કલ્યાણના સબધમાં જે દરમિયાનગિરી કરવામાં આવે છે, તેનું વાજબીપણું અને ભેદ બતાવવાનો આ પ્રકરણનો હેતુ છે. તેની ઉત્પત્તિના પ્રસંગોના બે વર્ગો થઈ શકે તેમ છે. એક તો પ્રથમ દરજ્જે દરમિયાનગિરી પેદા કરનારા હેતુને લગતો વર્ગ છે; અને બીજો બંધનને પેદા કરનારા હેતુનો વર્ગ છે. ઈન્ડિયા સરકારે જે રાજત્વ રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું હોય, અથવા જે સબકર્તાને તેણે કબૂલ રાખ્યો હોય, તેના હિતમાં તે વચ્ચે આવવાનું કરે, કિંતુ ક્રિટિશ રૈયતના હિતની ખાતર અને સમગ્ર સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર ઈન્ડિયા સરકાર વચ્ચે આવે. પાર્લામેન્ટ પાસે રજુ થયેલા રિપોર્ટો અને કાગળો તપાસવાથી દરમિયાનગિરી કરવાના છ પ્રકાર રાજ્યોના હિત ઉપર ખ્યાલ

પ્રદર્શિત થાય છે એમ દલીલ કરી સરકાર એટલું જ નહિ, પણ નેમાંથી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે :— રાજ્યોના અંદરના વહિવટને લગતા ક્યાં બંધનો તેઓએ પેદા કરેલાં છે?

—————૨૦:૪ ૦:—————

૧૧૦. દરમિયાનગિરી વિરૂદ્ધ અપાયેલી બાંધબંધનોનાં

વચનોની તપાસ.

પ્રથમ તો ઇન્ડિયા સરકારે આપેલા દરમિયાનગિરી વિરૂદ્ધના વચનો અને તે આપનારા તરફથી તેના અંતે અર્થ સંભાળથી લક્ષમાં લેવાં જોઈએ. મર્યાદાવર્તુલની રાજ્યપદ્ધતિ જ્યારે પ્રગળા જતી, ત્યારે કંપની વચ્ચે આવવાથી દર રહેલી એ સ્વાભાવિક છે. અંદરનો ઈલાજ કંપનીના હાથમાં જ હતો. તેનો તે ઉપયોગ કરતી હતી. રાજ આક્રમણ કરવામાં આવતું કે દોસ્તી અને રક્ષણની ફરજો પૂરી જતી હતી. કંપનીએ જ્યારે કુર્ગ સાથે લગાઈ કરવાનો ઈરાદો બહાર કાઢ્યો, કિંવા અયોધ્યાના રાજાને ખુશ આપી કે, નવીન તહનામું કરો કિંવા રાજ છોડી દો, (કેમકે આગલાં તહનામાનાં બંધનો તૂટી ગયાં હતાં) ત્યારે તેણે કાંઈ ગેરવાજગી કે વિશ્વાસનો ભગ કાઢ્યો ન હતો. દરમિયાનગિરી વિરૂદ્ધનાં વચનો તહનામાની એક મુદ્દતમાં જ આવ્યા હતાં એમ કાંઈ નથી સંશય મુદ્દતોમાં તે બહાર રહેલાં છે. રક્ષિત રાજાઓ સ્વચ્છંદપણે પોતાની સત્તા ચલાવે તે તરફ તદ્દન બેકાળજી રાખવામાં આવે એવો કંપની કે વાર્ષિકરાખેનો હેતુ ન હતો, એવી દીક્ષા કેટલાક મૂલ્યે છે. તહનામાની એક કલમમાંથી સ્પષ્ટ માત્રો ઈન્ટેન્ડેન્સ - લઈએ તો એવું સ્વચ્છંદપણું ચલાવવાનો ફક્ત અર્થ નજરે આવે. આ તકસીર હપર અબવાળું પાડવા તહનામામાંથી કેટલાક ફકરાનો અર્થ હિતારો કરવાની જરૂર છે. તારીખ ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સુને ૧૮૦૪ના રોજ લોર્ડ વેલિંગ્ટનને સિવિલિયનો વ્યવહાર બંધ કરનારી કલમને પ્રસિદ્ધ રીતે

જોવી શક્ત જોડી દીધી 'કે, "કંપની પોતાની તરફથી જાહેર કરે છે કે, મહારાજના સગા, આશ્રિતો, સરકારી મુખીઓ, કિંવા નોકરો સાથે કંપનીને કાંઈ પણ નિશ્ચય નથી. તેઓના સબંધમાં મહારાજ સ્વતંત્ર છે". "વળી વધારે કમ્પ્લેન આપવામાં આવે છે કે, મહારાજના રાજકારોગ્યારના અદરના કામકાજોમાં માનવતી કંપની કદી વચ્ચે આવશે નહિ"; તોપણ "મહારાણીની વિરુદ્ધ ભારે ગુ-હો કર્યાનો" આરોપ વડોદરાના ગાયકવાડ ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેનો ઈન્સાફ કરવા કમિશન નિમણુ, તેમાં ગ્વાલિયરના તે વખતના મહારાજ મેમ્બર હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં કંપનીએ દરમિયાનગિરી વિરુદ્ધના વચનોને નવા સ્વરૂપમાં જતાવી પોતાના ઈરાદાને અજવાળામાં આણ્યા હતા. સને ૧૮૧૮ના જાન્યુઆરીની ૬ઠી તારીખે લોર્ડ હેસ્ટિંગે જોધપુરના મહારાજ સાથે એવો કરાર કર્યો કે, "મહારાજ તથા તેના વારસો, અને તેની પછી ગાદીએ બેસનારા પોતાના મુલકોના સ્વતંત્ર માલિકો જરૂરી રહેશે, અને તેમના રાજ્યમાં બ્રિટિશ સરકારની હકુમત દાખલ કરવામાં આવશે નહિ". આ કલમનો પ્રથમનો ભાગ હસ્તિમાં છતાં મહારાજે માનસિધે દેશનિકાલ કરેલા જોધપુરના જહાંગીરદારોનું સમાધાન કરવા ખાતર ઈ સ ૧૮૨૪ના ફેબ્રુઆરી માસમાં બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવી વળી ૧૮૩૯માં પણ સારો રાજવહિવટ દાખલ કરવા માટે તેણે દરમિયાનગિરી કરી. ઇ સ. ૧૮૧૮માં મહારાજ હોલકરને વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે, "મહારાજના રાજના અદરના કામકાજોમાં માનવતી કંપનીના અમલદારો દરમિયાનગિરી કરશે નહિ". તોપણ કાનેડાના પાદરીઓને 'માટે ધર્મસંબંધી ક્રૂટ સેવા માર્કિંગસ આફ રિપને અસરકારક રીતે દરમિયાનગિરી કરી, અને ૧૮૩૫માં ઈન્દોરના મહારાજાએ પોતાની જાળવાળોર ફાયત સામે મદદની માગણી કરી. તારીખ ૨૬મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૧૮નું ભોપાળનું તહનામું છે,

તેમાં લખેલ છે કે, “નવાળ, તેના વારસો, અને તેની પછી ગાદીએ ચનારા પોતાના મુલકોના સ્વતંત્ર માલિકો રહેશે”; પરંતુ બપોરે ૦૪૨ જણાઈ ત્યારે ત્યાના રાજકર્તાને ઈ. સ. ૧૮૬૩માં ખચર આપવામાં આવી કે, જે કલમ તે કહે છે તેની રૂએ બોપાળમાં ખ્યાયતી બ્રિટિશ અદાલતો દાખલ થઈ શકે નહિ, પરંતુ તેથી બ્રિટિશ રૂયત ઉપર એન્જન્ટની હકુમત બધ થતી નથી. કચ્છના તહનામામાં કંપનીએ કબૂલ કરેલ છે કે, “રાઓના ખાનગી કામકાજોમાં અખત્યાર ચલાવવો નહિ”; અને રાઓ અને તેની પછી ગાદી ઉપર ખેસનારા “ પોતાના મુલકોના સ્વતંત્ર માલિકો ” રહેશે. તે પછીની કલમમાં દર્શાવેલું છે કે, “ સાફ રીતે સમજવું જોઈએ કે, કચ્છ રાજ્યના લશ્કરોને સુધારવા અને તેનું બધારણ જાળવવા, રૂયત ઉપર જુલમ થતો અટકાવવા, અને જુલસ પ્રમાણે ખર્ચ રાખવા સલાહ આપવા ઉપરાંત બ્રિટિશ સરકારના ખીજા વિચાર નથી. ” આ પ્રમાણે કંપનીએ વચ્ચે આવવાનો સ્પષ્ટ હક્ક રાખ્યો હતો ખીજી કલમથી “ દોન્ટીનો મબધ, કન્યાવધતો રિવાજ કાઢી નાખવાનું, “ યોગ્ય માનથી ” તેના એન્જન્ટ સાથે વર્તણુંક રાખવાનું, અને અમુક બાબતોના હક્ક જાળવવાનું કંપનીએ કબૂલ કરાવ્યું હતું એક ખીજી કલમથી રાઓને સ્વતંત્ર સત્તાની શરતો મળતી હતી એમ દેખાવ માત્ર હતો; તે અગત્યની શરતો આ તહનામામાં દ્રઢ કરેલી છે સ્થાપિત થયેલાં ગળ્યોતુ થયું તેમજ નવા થયેલા રાજ્યે નું પાણુ થયું એજ વર્ષેમાં સતારાતું રાજ આપતાં લોઈ હેરિટાજે ઈ સ. ૧૮૧૬ના સપ્ટેમ્બર માસમાં માથે લીધું કે, “ એ દેશનો વહિવટ છેવટે ગળને સોંપવામાં આવશે. ” પરંતુ તે કલમને અને એવી શરત નાખી કે, “તોપણ રાજના કલ્યાણ અર્થે અને સાર્વજનિક સુલેહ જાળવવા ખાતર પોલિટિકલ એન્જન્ટ જે સલાહ આપશે, તે તરફ ઉપર કબૂલ કર્યા પ્રમાણે તે હમેશાં શ્રદ્ધા આપશે”. બપોરે - કમિશનરનું રાજ ઉત્પત્ત કર-

વામાં આવ્યું, ત્યારે તારીખ ૧૬મી માર્ચ સને ૧૮૪૬ના અમૃતસરના તહનામાથી મહારાજને ખબર આપવામા આવી કે, તે રાજ “તેને સ્વતંત્ર રીતે” સોંપવામા આવ્યું છે ત્યાર પછી બે વર્ષે ગવર્નર જનરલે મહારાજને ખબર આપી કે, “કોઈ રાજ પોતાની રૈયતને ગેર-ઈન્સાફ દેશે તે આખો વીચી બ્રિટિશ સરકાર બોલા કરશે નહિ, અને જો દોસ્તીદાવે એતવણી આપ્યા છતાં બ્રિટિશ સરકારને ફરિયાદ કરવાનું વાજબી કારણ હોય એવું હુ ખ દર કરવામા નહિ આવે, તો સીધી દરમિયાનગિરીનું ધોરણ દાખલ કરવાનો ઇલાજ લેવાશે”. છેવટ બક્ષરે મદર બાદ પબ્લિકના રાજ્યોને સનદો આપવામા આવી, ત્યારે પ્રથમના વાર્થસરાયે ઈ. સ ૧૮૬૦ના મે માસની ૫મી તારીખે પઠિઆલાને ખાત્રી આપી કે, “મહારાજની રૈયતમાના મારીદાર, બહાગીરદાર, સગાવહાલા, આશ્રિતો, નોકરો, કિવા ખીજ કોઈની ફરિયાદ બ્રિટિશ સરકાર લેશે નહિ”. તે પહેલાં પાચ અઠવાડીએ એ વાર્થસરાયે એ સરકારની ફરજ અને હક વિષે એવો અભિપ્રાય લખ્યો હતો કે, ગબીર હુ ખોતુ નિવારણ કરવા વચ્ચે આવવું જોઈએ

— ૦*°૦° —

૧૧૧. બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ દેશી રાજ્યોને જણાવેલા

પોતાના ઈરાદા.

દેશી રાજ્યોનાં અદરના કામકાજોમા વચ્ચે આવવાને તહનામાંના હરદ્દા ઉપરથીજ સર્વોપરિ સત્તાનો હક સાનીએ, તો તે વિરુદ્ધની ખીજ કલમો જોતાં, તેમને ખીજ લખાણો કરવામાં આવેલા તે તપાસતા, અમુક કલમોની અમલ પ્રમણે કસોટી કરતા, અને ખીજાં તહનામાં સાથે તેમનો મુકાબલો કરતા કિચિત્ નજાણી યર્થ બાધ છે, એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. તોપણ આ કોલકરારોના એક પક્ષકારના

ઈશ્વર માટે ઝોળી પાણી અધિક નિર્જનકારક પુગવે છે. કંપનીના નોકરોમાં
 નર જોવામાં આવેલાં માલકોને જોયો દરમિયાનગિરી નહિ કરવી જોઈએ એવો
 સુગત મત ધરાવનાર કોઈ પણ સમય થઈ ગયો નથી. તેવી રીતની
 કલમોવાળા તહનામાં ઉપર તેના જેટલી કોઈએ પણ સહી કરી
 નથી. “ દેશી સંજો સમજે નહિ એવા જ્ઞાનથી તેમને ભ્રમન કરવા,
 અને તેમના રિવાજથી જૂદી રીતના નિયમોના ધોરણ દાખલ કરવાની ”
 સંજરીતિ વિરુદ્ધ તે પોક્કરીને દલીલ કરે. તે કહેવે હોય કે, “ જે
 ગ્રંથોના કામ મળવાથી આપણા હેતુ પાર પડે છે, તે ગ્રંથોનો
 એમ કરવાથી છૂટી જાય છે. આપણી નજરમાં મળતું અધેર આવતું
 હોય, તે થોડી મુદ્દત આજુ રહેવા દીધાથી. અને જેની સાથે લોકોનો
 વંશપરંપરાનો ખ્યાર સંબંધ થયો છે, તેને ખુશીમાં રાખવાથી તેમની
 સાથે વળગી રહેલાં માણસોને સુધારવાના તેમનેજ આમણે સાધનરૂપ
 બનાવી શકીએ છીએ. ” પરંતુ હાલકર સાથે મડીસરતું તહનામું
 થયું હતું, તેમાં સર જોવામાં આવેલા પોતેજ જે તટસ્થપણાતું ધોરણ
 દાખલ કર્યું હતું, તેને મર્યાદામાં લાવવાનું હતું. તેણે જણાવ્યું કે,
 “ તેમની સત્તા અને ઉપયોગીપણું કમી કરે એવી રીતની ઝીણી અને
 ખેંચારક દરમિયાનગિરી આપણે તેટલેજ દરજ્જે તબવી જોઈએ,
 અને દેસ્તીની સામાન્ય શરતોને પરિપૂર્ણ કરવાથી સતોષ માનનારો, પણ
 વધારે હાનિકારક રહે. લેવાથી તેમના અધિકારને આધેડો ટેકો મળે
 છે. તેપણુ દેશની આગાહીને માટે તેમજ રૈયતના સુખને માટે તે
 નાશકારક ગણાય એવો છે. ” દેશી સંજોના હક્ક અને છૂટ જાળવી
 રાખવાની સંજરીતિમાં લોર્ડ કનિંગને ઈત્યાદિ હોય. તેથી દરમિયાનગિરી
 કરવાની જાણતમા તેના વિચારોને વિલક્ષણ પુષ્ટિ મળે છે. એ વાર્ષિકરથે
 ‘મરીજ ૩૦મી એપ્રિલ’ સુતે ૧૮૬૦નો દત્તકની સનદો દેવા જાણતનો

અભિપ્રાય અતાચો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે, “ દેશી રાજ્યોમાં
જ્યારે એવી રીતના સત્તાના ગેરઉપયોગ કર્યાના દાખલા અને, કે કોઈ
મુલકમાં અંધેર કે તોફાનનો ડર લાગે, ત્યારે ઈન્ડિયા સરકારને સુધારો
કરવા ખાતર વચ્ચે આવવાનું આ ઈલાજને લીધે બધ થશે નહિ.
તેમજ પૂરતું કારણ હશે તો થોડી મુદત સુધી દેશી રાજનો વહિવટ
સ્વાધીન લેવા માટે પણ છૂટ રહેશે. આ પ્રમાણે, ઘણી મુદત થયાં
અમલ કરે જમ્મો છિયો. ” ત્યારે એમ તો જણાય છે કે, રક્ષિત
રાજ્યોના મરજી પ્રમાણે રાજ ચલાવવાના સ્વતંત્ર હકકના લાભમાં
હિંદુસ્તાનના તહનામાંથી ચુનઘ વાડ્યો અને કલમો ચુટી કઢાય
તેમ છે, તોમણ. તેજ તહનામામા સહી કરનાર કિવા તેનો અગીકાર કરનાર
પક્ષકારોએ આગ્રહપૂર્વક એવો મત ધરાવેલો છે કે, અમુક પણ અચોક્કસ
શરતોથી બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે આવવા હકક છે. અથવા બીજા શબ્દોમાં
બોલીએ, તો મહારાણી સાયે દોરતી રાખનારા રાજકર્તાઓના ઉપર
ફરજ છે કે તેઓએ પોતાનો અદરનો રાજવહિવટ એવો સુચવસ્થિત
અને નિયમમાં રાખવો કે સર્વોપરિ સત્તાને વચ્ચે આવવા જરૂર ન
પડે. હવે આપણે તપાસવું જોઈએ કે બધાં રાજ્યોને લાગુ થાય એવાં,
અને રાજ તથા રૈયતના કલ્યાણ અર્થે સૂચવાતા બધતો શુ શુ છે.

—:~+~:—

૧૧૨. રાજના વિલાગ થઈ જતા કિવા તેને હાનિ થતી

અટકાવવા દરમિયાનગિરી કરવાનો હુકમ

કુટુંબી પ્યાર કરતા કુટુંબી ઈર્ષ્યાઓ હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોના વિભાગ
પાડવાનાં વધારે સખળ કારણો નિવડેલી નથી. કુટુંબી તકરારોથી સત્તાના
દુકડા થઈ જાય છે તેનો દાખલો જોઈએ તો તાલપુરના થોડી મુદત ટકેલા
રાજવંશથી મળી આવે છે એના માટે રાજનો તરત છેડે લાવ

ગામાં ન આવ્યો હોત તો સિંધ, કાઠિયાવાડની ગિમિતમાં આવી મધુ-
 કોલ, સિંધના છેવા મલોરા મુખાને ઈ. સ. ૧૭૮૨માં ગોર કુતેલઅલીખાએ
 દાદી કાઢ્યો. બ્યારે ઈ. સ. ૧૮૪૩માં ગિંધ પ્રાન્ત બાવસં કરવામાં
 આવ્યો, ત્યારે વિભાગ કરના તેના ત્રણ પ્રાન્તો થયા હતા એટલું જ નહિ,
 પરંતુ હેદરાખાન્તો મધ્યસ્થ વિભાગ કિંવા નીચલું સિંધ તેના બાર્દઓથી
 કતરેલા ચાર રાજકુતોઓમાં કુતેલઅલીના દીકરા માથે વહેવાઈ ગયું હતું.
 સિંધ ખાલસે થયા પછી કુટુંબી તકરાગેને લીધે આ વિભાગ થતાં
 તેનો બોલો હિંદુસ્તાનની આમદ હપર પડ્યો. કેમકે તખ્તગરખાન્ત
 થયેલા મીરને તેમાંથી પેન્થનો કરી દેવામાં આવ્યાં હતા. ખીજી તર-
 ફથી જોઈએ, તો ઈ. સ. ૧૮૫૫માં કુટુંબી સ્નેહની લાગણી તરફ મહે-
 રખાનીની નિઘાથી જોષ કંપનીએ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં આવેલી કુરુદારની
 જહાગીરના વિભાગ કરવા પરવાનગી આપી. તદુનામાં અંગીકાર થયેલા
 રાજસતાના હક્ક સહિત રાખના મહોટા દીકરા રઘુનાથરાએને મળતો
 એક ભાગ જહાગીર અથવા સરિંજમ તરીકે સોંપવામાં આવ્યો.
 તેને ગણપતરાઓ, વિનાયકરાઓ, અને ત્રિંજકરાઓ નામના ખીજ ત્રણ ન્દાના
 દીકરા હતા. તેમને પોતપોતાના ભાગની સાથે બ્રિટિશ સરકારની પદવી આપવામાં
 આવી. વળી તેમને દક્ષિણના બ્રિટિશ પ્રાન્તના મજકતો તરીકે ગણવામાં આવ્યા.
 બ્રિટિશ સરકારના અમલ તળે દિવાની ફોજદારી હકુમત ચલાવવા સાથે
 તેમને ગોઠવણ કરી લેવા પરવાનગી આપવામાં આવી. તેમની અને
 તેમના મહોટા ભાઈની સ્થિતિ વચ્ચે મુખ્ય તફાવત એ હતો કે, મહોટા
 ભાઈને દત્તક લેવાની સતદ મળી હતી. દત્તક પુત્ર લેવાની સતદનો હક્ક
 માત્ર રાજકુતોએતેજ મળે છે. કુરુદાર વચના કુટાયાની શાખાને ઈ.
 સ. ૧૮૬૪માં છેવટને માટે એવી ખાત્રી આપવામાં આવી કે, દત્તકની
 સતદ માટે તેઓની ચરજ સરકાર સંભાળી લેવામાં લેશે, પરંતુ

ફરીવાર સંનખી માગણી તેઓએ કરી તે મનૂર કરવામાં આવી નહિ. કાઠિયાવાડ તથા મહિકાદામા ઘણા વિભાગ પડી ગયેલા રાજ્યો છે. રાજ્ય કર્તાની સ્થિતિમાંથી તેઓ યાણા સર્કલમાં પડ્યા છે. નેતુ કારણ એક આગલા પ્રકરણમાં જતાવ્યું છે, તે પ્રમાણે રાજની ઓલાદોમા રાજની વહેંચણુ ચાલુ સંપેલ છે તેજ છે સરખા વિભાગનો નિયમ પાળનારી કાદીના જેવી હિંદુસ્તાનમા બીજી કુમતી કોમો છે એ નિયમમા ફેરફાર કર્યા શિવાય તેમના રાજહક્ક પૂર્ણ રીતે શન્યવત્ થઈ જતા અટકે તેમ નથી આ જૂઠા અપવાદો શિવાય બ્રિટિશ સરકારે વારવાર દેશી રાજ્યોના વિભાગ થઈ જતા અટકાવવા આગળ પગલુ ભરેલું છે, અને તત્સબધી માદા પરિણામમાંથી તેઓનો બચાવ કરેલો છે, આ પ્રમાણે કોઈ પણ રાજને પોતાનું રાજ કે તેનો ભાગ મરજી પડે તે પ્રમાણે વારસામાં આપી દેવા પરવાનગી આપવામાં આવતી નથી. તેમજ હાનિકારક વારસા આપી રાજ ઉપર બોળે નાખવા તેને પરવાનગી આપવામાં પણ આવતી નથી. જહાગીરદારો તથા તાલુકદારોની આજ્ઞાતમા સો નક્કી કરવામા આવ્યું છે કે. તેમને પોતાના રાજ્યમા માત્ર હયાતિ પર્યન્ત હિત છે કાઠિયાવાડમાં અમુક રાજકર્તાઓએ શુજરતી વખતે પોતાના કુવરો તથા વિધવાઓને ગરાસ આપેલા, તે કામમાં વારવાર બ્રિટિશ સરકારે વચ્ચે આવી તે ગોડવણુ રદ કરેલી છે.

આ પ્રમાણે વચ્ચે આવવાનું કાયદા તેમજ જાહેર રાજનીતિ પ્રમાણે વાજબી છે. હકુમતના ચિન્હો સહિત નાનાં નાનાં રાજ્યોની અદરની સત્તા જાળવી રાખવાનું કામ એવું છે કે, અખત્યાર અને સાધનોના મુક્તિ વિભાગ થતાં અટકાવ થવો જોઈએ. ગાદીના વારસાની, તેમજ રાજના વિભાગની આજ્ઞાતોમાં હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજ્યની અને આનગી મિલકતમા અગત્યનો તફાવત છે. કોઈ કેમમાં વહેંચણુનો રિવાજ

હોય, તોપણ તે ધર્મસંબંધી કે લોકપ્રિયતા મિલકતને જરૂર કરીને લાગુ કરી શકાતો નથી. જો કે હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે કુટુંબની મિલકત, પછી તે સ્થાવર મિલકત હોય, તોપણ ખીજાને આપી દેવાનું એમ ઠરેલું છે. તથાપિ દેવસ્થાન, તળાવ, અને ધર્મશાળા જેવી ધર્મસંબંધી મિલકત અઘાપિ આપી દેવાતી નથી એવો પ્રચાર રહેલો છે. નં આવાના નિભાવ માટે તે રાખી હોય, તે સાર તે યાલમાં મૂકી શકાય છે. તેમ તેના ઉપર કરજ પણ લઈ શકાય છે, પરંતુ ખુદ મિલકત આપી દઈ શકાતી નથી. આટલી મર્યાદા ઉપરાંત હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના સંબંધમાં કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. રાજની નાણાંની આવક મુખ્યત્વે કરીને જમીનની મહેસૂલમાંથી છે. તેજ પ્રમાણે તે, અને રાજ્યનાજ ઉપભોગ માટે રાખેલી જમીન તે હિંદુશાસ્ત્રના ફરમાન અનુસાર અર્ધ પવિત્ર ગણેલાં છે કારણ કે રાજ્ય અને રાજના હમેશના નિભાવ માટે તે રાખેલાં છે. પ્રથમના ભોગવટના કારણસર પણ રાજની મિલકત ખીજાના હસ્તક જઈ શકતી નથી. રાજ એ એક પવિત્ર સંપત્તિ છે. કોઈપણ પોતાના “ડાઈનેસ્ટ” ના ચોથા પ્રકરણના ખીજા ભાગના પંદરમા ઉત્તારામાં જતાવેલું છે, તે પ્રમાણે ગાદીના વારસાના અમુક નિયમો છે. ખાતંગી મિલકતના વાગ્યા કરતાં એ નિયમો જુદાજ છે રાજ અવિભાજ્ય અને વશોપભોગ્ય છે તેથી એમ થયું છે. જેમ ધર્મસંબંધી મિલકત ધર્માદાના કિંવા ખેરીઆતના કામમાં વપરાવી જોઈએ, તેમ રાજ્યના ઉપર અતુકમે આવી પડતી ફરજો અને કાર્યોને માટે ગોઠવણ રાખવાનો હમેશનો બોનો રહેલો છે. હિંદુશાસ્ત્રનો આ નિયમ ફક્ત હિંદુઓના ધોરણમાજ ખાસ કરીને છે એમ નથી. સુમારે ઈ. સ. ૧૧૪૩ની સાલના “એબે ઓફ હેલિશ્” ના ચાર્ટર ઉપરથી માલમ પડે છે કે, સ્કાટલેન્ડમાં રાજનો ગણસ ખીજાના હાથમાં ન જાય તે માટે કેવી સાવચેતી રાખવામાં

આવતી હતી. તે આ પ્રમાણે છે. - “હું, ડેવિડ ઈશ્વર કૃપાથી સ્કોટ લોકોનો ‘રાજા’ છું, તે મારી રાજસત્તાની રૂએ મારા કુવર હેન્દ્રિની તથા મારા રાજ્યના ધર્મશુશ્રૂઓની સમ્મતિથી, અર્થ, ખારનની મેન્જરી અને સાક્ષીથી દૈવી પ્રેરણા અનુસાર, પાદરી અને લોકોનો મત લઈ “હોલિરૂઝ એડવીન્સઅર્થના” પવિત્ર દેવળને બિનહરકને ભોગવવા માટે કળબ્બે આપી મારી કળ્લત આપુ છું.” ત્યાર બાદ પાત્ર સદી પછી જ્યારે ઈ સ ૧૬૩૦ના નૂન માસની ૧૮મી તારીખે હોલિરૂઝમાં ચાર્લ્સ પહેલાનો રાજ્યાભિષેક થયો, ત્યારે સેન્ટ આન્ડ્રૂસના ધર્માધ્યક્ષ, સ્કોટલાન્ડનો લોર્ડ પ્રાઈમેટ, ડાકતર સ્પાટિશવુડ હતો, તેણે ખીજા પ્રસ્તો સાથે રાજાને પૂછ્યું કે, “સાહેબ, તેવીજ રીતે સ્કોટલાન્ડની ગાદીના હક્ક, છૂટ અને મહેસુલ સભાળવા અને અભજ રાખવા, અને તે કોઈ પ્રકારે ખીજાને આપી નહિ દેવા આપ વચન આપશો?” આનો જવાબ રાજાએ આપ્યો કે “એ પ્રમાણે કરવા હું વચન આપુ છું” દેશી રાજ્યોના ગરાસ અને આમદ જાહેર નીતિ અને વશોપભોગ્યતાના કારણસર વગર મુશ્કેલીએ ટકાવી રાખી શકાય છે કુરૂદારના નહાના રાજ્યને જ્યારે કંપનીએ વિભક્ત થવા દીધું, ત્યારે મ્હોટા ભાગદારનેજ ગજસત્તા રપષ્ટ રીતે આપવામાં આવી હતી એ આપણે ઉપર બતાવ્યું છે. નાના ભાગદારો જે હકુમત ભોગવતા હતા, તે બ્રિટિશ સરકારની પરવાનગી કિવા સોંપરતથી ભોગવતા હતા આ અંતની પદરમી કલ્લમમાં અમે બતાવી ગયા છીએ કે “એક વાર દેશી રાજ્ય તે સદૈવ દેશી રાજ” તે ધોરણને અનુસરીને કુરૂદારના નાના ભાગીદારોની હકુમતની છાયા અદ્યાપિ નિભી રહી છે. પરંતુ રાજવહિવટનું અસરકારકપણું કમી કરી આ વિભાગ થવા દીધા છે. મુબઈ ઈલાકાના ખીજા ભાગોમા પણ એવા વિભાગો થવા દેવામાં આવ્યા છે. તેમાં હકુમત અને લોકોની સુવ્યવસ્થા રાખવા

પ્રકારે સરકારે વચ્ચે બાવી પૂંજી રાજકીય વલિવટ અમલમાં આણ્યો છે. તેમ કરી સરકારે તે શુલકો ખાલસો કરવાથી ઉતરતા દરજ્જાનું પગલું ભરેલું છે.

હિંદુસ્તાનના નીતિને લગતા અને દ્રવ્યને લગતા પ્રચારના સંબંધના વાર્ષિક રિપોર્ટો જે પાર્લામેન્ટની તરફ મોકલાયેલા, તેમાંથી અને તદનામના સંબંધમાંથી થિટિશ સરકાર રાજ્યોના વિભાગ અટકાવવા વચ્ચે આવેલના થોડાં દાખલા લઈ સકાય તેમ છે. ઈ. સ. ૧૮૨૦માં ગઈવાલના રાજને સનદ આપી છે. તેમાંથી રાજ્યના વર્ણાશ્રમોગ્યપણાનો પ્રથમનો દાખલો મળી આવે છે. હાલના જમાનામાં જોઈએ તો અલી-રાજપુરનો રાજકીય જે ઈ. સ. ૧૮૬૨માં શુભરી ગયો, તેણે પોતાના બે કુવરોને જૂદા જૂદા ભાગથી પોતાનું રાજ વારસામાં આપ્યું તેનો દાખલો છે. તેના મૃત્યુપત્રને ૨૬ ગણવામાં આવ્યું હતું. તેના મોટા કુવર ગગાધરને ગાદીએ બેસવા હક્ક છે એમ મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું. મદિદકાદમાં આવેલા કટોસણના રાજના ભાગ થતાં ઈ. સ. ૧૮૮૪માં અટકાવ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ખાનગી મિલકતના સંબંધમાં મદવાણા કોમના રિવાજ પ્રમાણે કુટુંબનો પ્રધાન પુરુષ શુભરી બધ, તે બહેનશુ કરવાનો તે કોમના પ્રચાર છે તે બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે મહારાણી સરકારે એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો કે, જહાગીરના વિભાગ કરવા કરતાં કુટુંબને ભરણપોષણ માટે જીવાઈ કરી દેવી એ વધારે પસંદ કરવા જેવું છે ઈ. સ. ૧૮૫૦માં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં એક રાજના ભાગ કરવા દેવા કેઈ આદમી ડિરેક્ટરે ના પાડી હતી. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં તેજ કોર્ટ સંવર્ણી પોલિટિકલ જહાગીરોને એવો નિયમ લાગુ થયો કે, “ જહાગીરો ઉપર પોતાની જાગી બાદ કાઈ પણ બોજો નાખવા જહાગીરદારોને હક્ક નથી. ” અકલકોટના રાજના કામના સંબંધમાં ઈ. સ.

૧૮૭૧ના જીજ્ઞાસામાં મહારાણી મરકરે આ હુકમ ફરીથી કરી બનાવ્યો હતો તારીખ ૨૦મી અક્ટોબર સને ૧૮૬૨ના તહનામાની પાચમી કલમથી કોલાપુર જેવા અગત્યના રાજ ઉપર પણ રાજની જમીન વશોપબોગ્ય છે એવો અકુશ થોડી મુદત માટે ચૂકવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ ૧૮૪૬ના તહનામાથી બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિ શિવાય પોતાના મુલકની હદમાં ફેરફાર નહિ કરવા કાશિમરના મહારાજને ફરમાન થયું હતું. તેજ પ્રમાણે સતલજ નદીની પેલી તરફનાં રાજ્યો ઉપર પણ એજ સાલમાં અકુરો રાખવામાં આવ્યા હતા. તારીખ ૨૪મી અક્ટોબર સને ૧૮૪૬ના રાજ સકેટને આપેલી સનદમાં આ પ્રમાણે એક કલમ છે - બ્રિટિશ સરકારની જાણ કે સમ્મતિ વગર રાજ્યો સર્ફ મુલકોમાંની કાંઈ પણ જમીન બીજને આપવી નહિ, કિંવા ગિરો મૂકવી નહિ. ” એક અનન્ય પ્રસંગે રજપુતસ્થાનમાં આવેલા કોટાના રાજનો કાંઈ વિભાગ પાડવા બ્રિટિશ સરકારે આગ્રહ કરવા ખાતર દરમિયાન આવવાનું ક્યું હતું. પણ તે તે નિયમને સાબીત કરવારે અપવાદ હતો. ઈ. સ ૧૮૧૭માં કોટાને જ્યારે રક્ષિત રાજ્યોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તે મરેઠાનું ખંડણીની ચડતને લીધે ભારે કંરજદાર હતું, અને મરેઠાના દળાણમાં પૂર અગદારી ગયેલું હતું. ત્યાંના કારભારીનો હોદ્દો વશપરપરાઈ ઝાલિમસિધના વશમાં આવ્યો આવતો હતો તેના બુદ્ધિશાળીપણાથી કોટાનો ખચાવ થયો. એના પછી થનારા કારભારીઓ કાબેલ નિવડયા નહિ ઇ. સ. ૧૮૩૮માં ઝાલાવાડનું નવું રાજ્ય ઝાલિમસિધના વંશજેને આપી કોટાના મહારાજોની સમ્મતિથી મુસ્કેલી દર ફરવામાં આવી, ત્યારથી ઝાલિમસિધને કોટા સાથેને સંબંધ બંધ થયો.

૧૧૩. જમીન લેવાની જાગ્યતમાં પાણુ એ ધોરણુ લાગ,
કરવામાં આવેલ છે.

હિંદુસ્તાનના ગવર્નમેંટ હાથે જેમ જમીન આપી નહિ દેવા આંકુશ છે, તેમ જમીન લેવા માટે પાણુ કેલેક્ટર ઠરવળે આંકુશ છે. નવીન જમીન મળે તો ખીજનું રાજ્યો પાસંથીજ મળે, તેથી પંચતર જાગ્યત કરેલુ ધોરણુ લાગુ થાય છે. કેમકે રાજકર્તાઓ રાજની જાહેર મિલકત આપી દઈ શક્તા નથી જ્યારે તેઓ બ્રિટિશ સુલકોમાં જમીન ખરીદ કરવાનું કરે છે. ત્યારે એવી દહેશત લાગે છે કે એ પ્રમાણે જમીન લેવાથી તે રાજ બ્રિટિશ હકુમતમાં આવી પડે, અને તેથી એવો ગુચવાડો થાય કે પર રાજ્યકર્તા તરીકેના તેના હક્ક અને છૂટને જાતે લાગે. એક કાવસણ જહાંગીર નામના સખસ સાથે મુંબઈમાં મધ્ય હિંદુસ્તાનનો એક રાજકર્તા વેપારના સખધમાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં હાથ ઝેરે તેના વિરૂદ્ધ થયેલ હુકુમનામાની જાળવણીમાં તેના સખ્યની મિલકત જપ્ત કરવા હુકુમ કાઢ્યો. તેમાંથી જાણવા માટે મહારાજાએ બ્રિટિશ સરકારને અરજ કરી. તે વખતે એવું ધોરણુ નક્કી થયું કે, મહારાજાએ પોતાના હોદ્દાને ન ગણુકારી વેપારીનું વ્યવ્ષ વારણુ ક્યું, તેથી રાજકર્તા તરીકેની છૂટનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. બ્રિટિશ બ્રિગિયામાં મિલકત મેળવવાને ઇચ્છા સખનાર રાજકર્તાઓએ પ્રથમતઃ સરકારની સલાહ લેવી જોઈએ. તેઓને સમજુત આપવામાં આવી છે કે, એવી મિલકતના કબજેદાર થવાથી સરકારના અમલદારો તેઓની સાથે બ્રિટિશ જમીનદારો, કિંવા બ્રિટિશ રૈયતના જેવી વર્તણુક ચલાવશે.

૧૧૪. વારસામાં જહાગીરો આપી દેવાની રાજ્યોની સત્તા ઉપરની મર્યાદા.

જ્યારે કોઈ રાજકર્તા પોતાના મૃત્યુ બાદ ગાદી ઉપર થનારને હાનિકારક હોય, એવી જોઈએ તેના કરતા વધારે પડતી ગોઠવણુ પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે કરી જાય, ત્યારે રાજ્યોના વિભાગ થતા અટકાવવા, કિંવા જહાગીરો તથા ખીજી અમુક મિલકત ઉપર પોતાની હયાતિ બાદ યોજો કરે નહિ, તે માટે અધિક અકુશો રાખવામાં આવે છે. વિધવાઓને આપેલાં ગામો રાજકર્તાના મૃત્યુ બાદ ધણી વખત લઈ લેવામાં આવેલાં છે, અને તેના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીથી રોકડ જીવાઈ બાંધી દેવામાં આવી છે. લશ્કરી નોકરી અને જમી ભરવાની શરતે જ્યારે ફટાયા કુંવરોને ગીરાસ કે વશપરપરા જમીન આપવામાં આવે છે, ત્યારે વધારે મુશ્કેલીભરેલા સવાલો હત્યન થાય છે. એવા પણ દાખલા બનેલા છે. અમુક કુંવરને આખું રાજ વારસામાં આપવા કિંવા તેનો ભાગ આપવા અશક્તતા જોઈ, એ નિયમમાંથી છટકી જવા, મૃત્યુ વખત કે ત્યાર બાદ મળે તેમ, નહાતા કુંવર કે કુંવરોને મોટી મોટી જહાગીરો આપી દેવામાં આવેલી છે. કાઠિયાવાડના રાજ્યોમાં એમ ચાલતાં અનેક વાર દરમિયાનગિરી કરવી પડી હતી. કાઠિયાવાડમાં એ પ્રચાર ચાલતા જે રાજ્યોને માથે રાજખર્ચનો બોજો હતો, તેની પેદાશમાં મહત્વનો ધટાડો થઈ જતો એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજકર્તા અને ફટાયા કિંવા ભાયાતો વચ્ચે વારવાર કુલ્યા બગતા હતા. આ પ્રમાણે ચૂડાના રાજને ચૌદ ગામની રાજસત્તા રહી છે. થઈ નાનુ અને શાખાઓ મોટી એમ બન્યું છે. પોતાની સ્થિતિ બળવવાને રાજકર્તાને સાધન રહ્યું નથી. એવા કારણોસર કાઠિયાવાડ પ્રાતઃમં ૨૦૦૦ કરતા વધારે ચોરસ મૈલનો મુલક બ્રિટિશ પોલિટિકલ વહિવટમાં આવ્યો છે. દેશી રાજ્યોના હુકમ થવાથી રાજકીય ધોરણ તુટી પડે છે.

એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી બિટિશ સરકારને તેના ઉપર દેખરેખ અને અકુશ રાખવાનું ખર્ચ પાળુ વધી જાય છે. દેશી રાજના કરતાં બિટિશ કર ભરનારને આથી કાંઈ ઓછી પીડા થતી નથી. પોલિટિકલ એકોનમીના હુલકોમાં ત્યાંના રાજઓની દ્વારાએ રાજવહિવટ ચલાવવાની રીતિ જારી રાખવાની હોય, તે રાજ્યોને આખેઆખાં અને રાજવહિવટનું ખર્ચ નિભાવવા શક્તિમાન રાખવા જરૂર છે. હમેશને માટે ગ્રામો આપી દીધા વગર અને તેને લીધે હકુમતમાં થતું ધર્મણુ પેદા કર્યા વગર રાજ્યોના ખજાનામાંથી કુવરોના યોગ્ય નિર્વાહ માટે બદોળરત થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે બિટિશ સરકાર અઘાપિ ફટાયાને ગીરાસ આપવાના સંબંધમાં સાર્વજનિક નિયમ કર્યો નથી. તેથી તેણે પોતાના દોન્ટોના અંદરના વહિવટમાં સુધારા કરવા, અને રાજકર્તાના હક્કને ગંભીર હાનિ થતી અટકાવવા દરમિયાનગિરી કરવાનું રાખ્યું છે.

—:O::O::—

૧૧૫. ખંડ અટકાવવા દરમિયાનગિરી કરવાનો હુકમ

રાજગ્રાહીના વારસા જાપતના નિયમ કરવાનો વિષય, જે કે દરમિયાનગિરી કરવાનો ખીજો હક્ક છે, તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં સાદશાહી સત્તાના મથાળા નીચે આવે તેવો છે. સ્વીકૃત થયેલા રાજકર્તાની સામે ખંડ થવાનો બનાવ બને, ત્યારે તે હક્ક હત્યત્ર થાય છે. જ્યાં સુધી દરમિયાનગિરી નહિ કરવાની અને આધીન જૂદારાની પદ્ધતિને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવામાં આવ્યું, ત્યાં સુધી કંપનીએ પોતાના હિત ઉપર ખ્યાલ રાખી દરમિયાનગિરી કરી, કિંવા નહિ પણ કરી. ઈ. સ. ૧૮૩૦માં બિટનેરના મહારાજાએ ત્યાંના અમીરોને લાખે કરવા માટે કુમક સાગી, પરંતુ કંપનીએ ના પાડી હતી. ૧૮૩૫માં હરિરાઓ દોહરને મદદ માટે ના પાડવામાં આવી હતી, કેમકે તેના પોતાના

બાદરનો વહિવટ સાથે સરકારને " કાર્થ નિરખત ન હતી ". પરંતુ
 એને પરિણામે તોફાન પેદા થયું. તે જમાનામાં કંપની ધીરજથી રાહ
 લેતી, અને નગર રાખી લેતી કે રાજતું અધેર મટે એમ છે કે
 નહિ. રાજતું અધેર મટે તેમ ન હોય તો, મુલકને ખાલસે કરી દેવા
 કંપની તત્પર રહેતી. પરંતુ હાલમાં તો રક્ષણનો કલાજ ઉદારતાથી
 બક્ષવામાં આવ્યો છે, તેથી દરમિયાનગિરી કરવાનો બહોળો હક્ક પેદા થયો
 છે તારીખ ૨૨મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૧ના જનિયા ગેઝેટમાં, જે પત્રો પ્રસિદ્ધ
 થયા છે, તેમાં આ બધન અત્રે હક્ક બહુર કરેલા છે. તે સાથે એમ
 પણ છે કે, જ્યાં જવાબદાર રચાનિક અધીકારીઓ બંડ બેસારી દઈ શકે
 છે, ત્યાં બ્રિટિશ સરકાર સહેલાઈથી દરમિયાનગિરી કરતી નથી. એ
 પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૭૫માં સિદ્ધ નામથી જોળખાતા હિંદુ બેરાગીઓએ
 જ્યારે સમાધિ લઈ આત્મહત્યા કરવા બિકાનેરના રાજને ડર બતાવ્યો,
 ત્યારે તે બાબત એ રાજ્ય બંદોબસ્ત કરી શકે, ત્યાં સુધી વચ્ચે નહિ
 આવવા બ્રિટિશ સરકારે ઠરાવ કર્યો. એ દરજ બળવવા રાજને અશક્ય
 લાગે, અને મદદ સારૂ કરીને અરજ કરે, અને જો વળી તોફાનનો
 ખરો ડર જણાય, તોજ તે રાજ્ય તે તોફાનો સમાવી દેવા શક્તિમાન
 નથી એવું સાબીત થાય, ત્યારે દરજ તરીકે દરમિયાનગિરી કરવી પડે.
 બંદોબસ્ત બળવવાની ખાતર દરમિયાનગિરી કરવાની પ્રથમ શરત મદદ
 માટે રાજ તરફની માગણી અને તે કરવાની જરૂરયાતનો પુરાવો છે.
 અથવા ગેરબંદોબસ્ત માટે કાર્થ રાજ પૂરું પડી શકશે નહિ એમ ખુલ્લી
 રીતે જણાઈ આવે, ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર રવેન્જાથી વચ્ચે આવે છે.
 ખીજી શરત પણ કાર્થ કમતી અગત્યની નથી. ઉપર લખેલો આવ્યો
 છે તે કામમાં સિદ્ધ મોકેનાં દુઃખનો તપાસ કરવા પોલિટિકલ એજન્ટને
 હક્ક કરવામાં આવ્યો હતો, તે દુઃખ ખરા લાગે, તો તેને એમ

ફરમાન હ્યું હતું કે બદોબગન કરી આપના મદદ આપ્યાની આથે એવી શરત બેઠી કે, વાજખી ફરિયાદોની તદ આપવા ત્યાના રામને સલાહ આપવામાં આવશે. એ પ્રમાણે મગિયાનગિરી કરવાની સાથે એક ખીજી શરત પણ બેઠવામાં આવે છે. તે એ છે કે, જ્યારે એક વખત પચાસત દિવા મદદ માટે આગળી થાય તો રાજકર્તાએ તેનો બિનશરતે, દિવા વગર મગિયાને સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ઈ. સ. ૧૮૭૦માં જ્યારે અલ્વરના મહારાજા અને તેના દાંત્રે વચ્ચે લડાઈ જાગવાનો સંભવ હતો, ત્યારે પચાસત સ્વીકારવા અને વગર શરતે અને આપવાદે દરાવ પ્રમાણે આલવાનુ આથે લેવા લખિતવાર મંજૂરી આપવા તેને ફરમાન કરવામાં આવ્યું હતું. આથી કરીને તેની ફેયત અથે સીધી પાંચધરી આપવા ખિટિશ સરકારને બદર રહી ન હતી; અને રાજકર્તાના અધિકારને નિભાવવામાં આવ્યો હતો. કેમકે જે લાભ મળ્યો તે તે રાજકર્તા તરફથી છેવટે અને દેખીતી રીતે મળ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૦માં ખંભાતમાં હુદ્દહ અથુ, ત્યારે તેના સંબંધના કાગળો પાર્લામેન્ટ પાસે રજુ કરવામાં આવ્યા તે ઉપરથી આ ધેરણનુ નિરૂપણ થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૦ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૭મી તારીખે મુખર્ષ સરકારને અખર પડી કે, ખંભાતના કારભારી શાસરાઓ નારાયણ લાડનુ જીલ્લાની વેર લેવા લોકોએ હુદ્દહ મચાવી નવાળને તેના રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યો છે. શરઆતમાંજ નવાળને અખર આપવામાં આવ્યા હતા કે એક શરત કરીને તેની લખ્કરી મદદ માટેની માગણી સ્વીકારવામાં આવશે તે શરત એ હતી કે, “એ પ્રમાણે વચ્ચે આવવાનુ થાય તો તે દરજારે બિનશરતે કમૂલ રાખવું જોઈએ”. જ્યારે પછી ખંભાત તરફ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું; હતું. હુદ્દહ કરનારાઓને, વિખેરાઈ જવા વારવાર હુકમો કરવામાં આવ્યા, અને તેમ કર્યા બાદ પૂર્ણ તપાસ કરવામાં

આવશે એની તેઓને ખાત્રી કરવામાં આવી, તોપણ લશ્કરી સહાયતા સાથે પોલિસનાં માણસો હતાં તેની સામે તેઓ થયા. તેથી તેઓને વિખેરતાં કેટલાક જનતું જુકશાન થયું. ત્યાર પછી યોગ્ય તપાસને અતે કેટલાક સુધારા કરવા નવાજને સૂચના આપવામાં આવી. તે સુધારા કરવા તેને ફરજ પણ પાડવામાં આવી. તેને મદદ દેવા અને તેનો અમલ નિભાવી રાખવા એક ખાસ એજન્ટને અમુક મુદત પર્યંત આપવામાં આવ્યો. તે એજન્ટને રાજવહિવટ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા સોંપવાને નવાજને કહેવામાં આવ્યું હતું. મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ હારિસે તારીખ ૯મી અક્ટોબર ૧૮૯૦ના રોજ નવાજને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં નીચે પ્રમાણે ખખર આપી હતી. “આપના હક્ક જાળવવા ખાતર બ્રિટિશ સરકારે ઘણી સંભાળથી પોતાની ફરજો બજાવી છે, અને હુલ્લડના વખતમાં આપને રક્ષણનો લાભ આપેલો છે. પરંતુ માત્ર જીલ્લમના સાધન તરીકે વપરાતા અખત્યારને તાજે રહેવાની ફરજ પાડવાના હોષિત થવાનું બ્રિટિશ સરકાર મનૂર કરી શકતી નથી”. “માટે હમારી સરકારે જે ખાસ શરતથી વચ્ચે આવવાનું માથે લીધું છે, અને હમોએ જે ધોરણો આપના લક્ષ ઉપર મૂકેલા છે, તેને અનુસરીને ખાસ પોલિટિકલ અમલદાર તરીકે મેનર કેનેડીને નિમી ખભાત તરફ રવાના થવા હમોએ તેમને ફરમાવેલ છે”. “સોંપાયેલ કામ બજાવવા માટે આપે તેમને જરૂરનો સધળો અખત્યાર અને હકુમત સ્વાધીન કરવાં જોઈશે”. ઈન્ડિયાના બીજા ભાગોમાં કેટલાક દાખલા બન્યા છે, તેથી એવું ધોરણ સ્થાપિત થઈ ગયું છે કે, દેશી રાજ સામે હુલ્લડ થાય, તો જે સ્થાનિક રાજસત્તા બદોખસ્ત કરવામાં નિષ્ફળ જાય, કિવા અશક્ત હોય, અને જે દરમિયાનગિરી કરવાનું સત્તાની રૂએ, કિવા છેવટનું છે, એમ કમૂલત થાય, તોજ બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આવશે. એમ જણાય કે હુલ્લડ થવાને વાજબી

કરણ હતું, તે બદોમસ્ત કરવા માટે બને તેટલા નરમ ઈલાજો લેવામાં આવશે, અને જરૂરયાતમાં સુધારો, તેમાં રાગને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકશે. પરંતુ તે તે સુધાન. કરવા ઉપાયો ચોજવા પડશે.

—*:- -0- -*—

૧૧૬. ભારે અધેર અટકાવના દરમિયાનગિરી કરવાનો હક.

ખુદ્દી રીતે દુલ્લહ થાય, ત્યારે કિંવા થોડા તોફાન ઉઠાવે; ત્યારેજ દરમિયાનગિરી કરવી એમ કાંઈ નથી. એવા તોફાની ઈલાજ લીધા વગર દેશી રાજ્યોની રૈયત કેટલીક વાર જુલમ સહન કરવાને તત્પર રહે છે તહનામાંમાં વચ્ચે નહિ આવવા, કિંવા “સ્વતંત્ર રાજ્ય છે” એવા કાંઈ વાપરી વચનો આપ્યા છે, છતાં ભારે અધેર આવે, તો દરમિયાનગિરી કરવાનો હક કે ફરજ હત્યત્ર થાય છે. પોતાની તરફના સરકાર અને રક્ષણથી જુલમનો પ્રચાર ટકાવી રાખે તો બ્રિટિશ સરકારને જે “લાંછન લાગે તે દૂર કરવાના માત્ર સાધન” દાખલ અથો-ધ્યાને ખાલસા કરવાનું વાજબી હતું; તેથી ખુદ્દુ છે કે તખ્તખરખાસ્ત કરવાનો કિંવા થોડા વખત માટે રાજવહિવટ સ્થાવીન લેવાનો વધારે નરમાશવાળો રસ્તો ચોખ્ખો રીતે લાગુ કરી વકાવ છે. લોર્ડ હાર્ડિંગે તારીખ ૭મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૪૮ના રોજ કાશ્મિરના મહારાજાને લખ્યું કે, “જે રાજ્યો ગેરવર્તણૂકના લીધે રૈયતની રાજબક્ષિતને હક ખોયો છે, તેને તાબે રહેવા લોકોને ફરજ પાડવી”. એવી બ્રિટિશ સરકારની રીતિ નથી. તારીખ ૨૫મી જુલાઈ સને ૧૮૭૫ના રોજ લોર્ડ નોર્થબ્રુકે “વડોદરાના મહમ્મદ ગાયકવાડને લખ્યું કે”. બ્રિટિશ સત્તા જેને ટકાવી રાખની હોય એવા રાજ્યમાં અધેર હોય, તો તેમાં કેટલેક જરૂરો બ્રિટિશ સરકારને પણ જવાબદારી રહે છે”. હિંદુસ્તાનના કેટલાક લોકોને પોતાના દુષ્ટાનુ જ્ઞાન વધારીને કરવાનું વચણ હોય છે.

અને તેથી તેઓ પોતાના રાજ વિરૂદ્ધ દ્રવિયાદો કરવા તત્પર થાય છે. તેથી વચ્ચે આવવા લાગે અધેર બારે પ્રકારનું હોતું જોઈએ એ શરત ઉપર મજબૂત ખ્યાલ રાખવો. ઘટે છે, સુધારા સપાદિત કરવા ખાતર દરમિયાનગિરી દૂરવાના હક્કમાત્રી, ઈ. સ. ૧૮૩૦માં સર જહોન માલ્ટમે એક હક્ક ખાતલ ફર્યો. “ જેની દ્રષ્ટિએ એમ માનવામાં આવતું હતું કે, દેશી રાજ્યોના તાબામાં જે લાભ રેમતને હતા તેના કરતાં આપણા તાબામાં તેઓને મુકાબલે અધિક લાભ છે ”. રાજ્યોના સ્વીકૃત થયેલા હક્કને હાનિ કરીને પરોપકારાથે દબાવવા પરનું એવી રાજસીતિને વળગી રહેનારાના મતનું સાવધપણું ઈન્ડિયા સરકારે રાખેલું છે. તેનો પુષ્કળ પુરાવો ત્રણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પત્રવ્યવહાર માંથી મળી આવે છે. અધેરના કારણસર દરમિયાનગિરીની જરૂર પડે, માત્ર તે કરવા માટે ઘણી ગંભીર હકિકતોની આવશ્યકતા રહેલી છે. વળી રાજનું અધેર પણ લાંબી મુદતથી ચાલુ રહેલું અને બારે જાતનું હોતું જોઈએ. ઘણી વખત તો વારંવાર એતવણીઓજ આપવામાં આવેલી છે. વડોદરા અને અયોધ્યા જેવાં થોડાંક રાજ્યોમાં રાજકર્તાને તખ્તખરખારત કંઈ પહેલાં સુધારા કરવા માટે ચોકસા મુદતો પણ આપવામાં આવી હતી.

—:O:*'O:—

૧૧૭. ધાતકી પ્રચારો દબાવી દેવા માટે દરમિયાનગિરી

કરવાતો હક.

મતુષ્ય સ્વભાવની કાળી બાજુનો અચુક અને દુઃખદામક પુરાવો હિંદુસ્તાનનાં તહનામાં પૂરે માટે છે. મુધરેલા માણસની લાગણીને કમકમાટી પેદા કરે એવા ગુન્હા અને પ્રચારો અટકાવવાના હેતુથી દેશી રાજકર્તાઓ પ્રાસેથી પાકા કોલકરારો ફરાવી લેવામાં આવ્યા હતા. તે કપતી સાથેનાં સુબધતા પ્રથમના જમાનામાં બંધુ એસજ કાઈ નથી. ધાતકી કૃત્યો માટે

બ્રિટિશ મગ્દારે રાજ્ય ઉપરથી હાડી મેલેલા રાજ્યના અનેક નાગરિક દાખવા બનેલા છે. દિલ્હીના લોકો કેટલાક ધાનથી પ્રચ્છન્નતા તરીકે કાયદે ગણવા નથી, પરંતુ તે વિશે અજાણ છે. બ્રિટિશ લોકો તેનો તિરસ્કાર કરે છે તે પ્રચ્છન્ન સજીવન, યથા ન પામે તે સાથે ઈન્ડિયાના વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય સંદેશમાં સતત સાવધાની ખસુમ કરી રાખેલી છે. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૧૯માં કચ્છના રાજા “ માનવતી કંપનીના ખાસ કરમાનથી દીકરીઓને દુધ પીતી કરવાની રસમ કાઢી નાખવાને, અને કચ્છના ભાયાતોના પશુ એ રિવાજ બંધ કરવા કંપની સાથે અત્યંત પૂર્વેક સામીલ થવા કળુલ કરે છે. તોપણ રાજાઓએ આ કોલકસર વળી ઈ. સ. ૧૭૪૦માં દુરીથી કરી આપ્યો. મુખર્જી સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલા વાર્ષિક રીપોર્ટો ઉપરથી જણાય છે કે, આ નકરો આલ અગ્રાપિ નદન બંધ પડ્યો નથી. દેશી જનમહાની મજબૂત વિરુદ્ધતા છતાં, અને મોટા અમલદારોની ચેતવણી છતાં, તારીખ ૪થી ડિસેમ્બર ૧૮૨૯ના રોજ લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટિન્કે સતી, યાને મરનાર પતિની ચિતામાં વિધવાઓને બાળવાના ચાલને મરુખ્યવંદનો ગુન્હો ગણવાને એક ધારો પસાર કર્યો. પરંતુ બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના કાયદાથી સાપરાધ ગણાયેલો આ પ્રચ્છન્ન દેશી રાજ્યોના આશ્રય નીચે સજીવન રહ્યો. મંડો નામના સત-લજની પેલી તરફના રાજમાં હિંદુ રાજની ચિતામાં બાર સ્ત્રીઓને બાળી નાંખવામાં આવી હતી. મુખર્જી તાબાના મહિકાંઠા એજન્સિમાં આવેલા અહમદનગરનો રાજા કરણસિંહ ઈ. સ. ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારોએ અટકાવ કર્યા છતાં જળારાઈથી તેની વિધવાને જીવતી બાળી નાંખવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં તેનો પુત્ર તહનામાથી બંધાયો કે, “ હવે પછી હું, કિંવા મારા દરબદો, કિંવા વંશના સતીની ક્રિયા કરીશું નહિ. ” પરંતુ રક્ષિત રાજ્યોમાં ચાલતું આ દુષણ બંધ કરવા લોર્ડ હાલિન્ડની કારકિર્દી પૂરી થતાં મુખર્જી સરકારે અસરકારક ધલાજ લીધા નહિ.

એ ચાલ બિટિશ સરકાર હવે ફરીથી સજીવન થવા દેશે નહિ, એતો ચોક્કસ છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. આસામ પ્રાંતમાં બ્રહ્મપુત્રાની ઉત્તરે તારીખ ૨ માર્ચ સને ૧૮૩૩ના રોજ રાજા પૂરધરસિંહે કબૂલત આપી કે, “ હું ન્યાય આપીશ, નાકકાન કાપવાના; આંખો કાઢવાના; કિંવા ખીજી રીતે અગભગ કરવાના; કે રિખાવવાના આસામના પૂર્વના રાજાના રિવાજોથી હું દૂર રહીશ; અને નજીવા ગુન્હા બદલ દૂર શિક્ષા કરીશ નહિ ”. કરુણા અર્થે સર હેન્રિ લારન્સે જે યત્નો કર્યા છે, તે ઈતિહાસની બાબતો છે. ઈ. સ. ૧૮૫૪માં તેણે હદેપુરની સાથે તહનામું કર્યું. તે તહનામું પછીથી તો રદ થયું હતું, પણ તેમાંથી એક ઈન્ટેન્શન એવો મળી આવે છે કે, તેથી આ બાબતના બંધનનું નિરૂપણ થાય છે. તે તહનામાની ૧૯મી કલમ આ પ્રમાણે છે:— “ જાહ, એટક, કિંવા ધંતરમતરને બહાને કોઈ સપ્તને પકડવો નહિ ”. દરિયન તહનામાંની ત્રિજી મુદ્દતમાં જોઈએ તો સતલજની આ તરફના રાજ્યો ઉપર નીચેનું બંધન લોડ કાનિગે નાખેલું માલમ પડે છે. તારીખ ૫મી મે સને ૧૮૬૦ ના રોજ પટિયાલાના મહારાજા, નામાના રાજા; અને જહના રાજાએ કબૂલત આપી કે, “ તેમના કુલ મુલકોમાં સતી, ગુલામગિરી અને કન્યાવધની મના કરવી; અને તેમનો કોઈ પણ ગુન્હા બને તો સખ્ત શિક્ષા કરવી ”. કમનસીબે સતત સાવધપણાની જરૂરયાત અઘાપિ બંધ પડી નથી. હિંદુસ્તાનની સરકારોના પ્રસિદ્ધ થયેલા રિપોર્ટો તપાસતાં માલમ પડે છે કે, ઈ. સ. ૧૮૬૮ પછી ધાતકી કૃત્યો માટે દેશી રાજાઓને શિક્ષા કરવા હિંદુસ્તાનની સરકારને છ કરતાં વધારે કેસોમાં વચ્ચે આવવું પડ્યું છે. એ રાજ્યોના નામ “ બ્લ્યુ બુકો ” ઉપરથી તરત માલમ પડી શકે તેમ છે. તેમને ફરીથી પ્રતિદ્ધિમાં લાવી એ બનાવોગી. શરમને સજીવન કરવા કાંઈ કારણ નથી. પરંતુ દરેક કેસ

ઉપરથી જાણીને આવે છે કે, બ્રિટિશ પ્રતિષ્ઠા જાણે કે જાણે નહીં, જાણે કે જાણે નહીં, બ્રિટિશ સત્તાપીડે સાથે જામ કરાર થયેલ નથી, તેવાનું જોઈ જાણનાર બ્રિટિશ સરકારે જાણે લીધેલ છે. અંગ્રેજી સત્તા વચ્ચે આવેલી હતી, તે જનગણની નીતિના કાયદા અનુસાર વાળખી ગણાતું નહીં. તેમ કરવાનો કાંઈ ખાસ કાયદો ન હતો. સત્તાગ્રાણી રાજ્યોના અદરતા કાર્યોમાં દરમિયાનગિરી નહિ કરવાના નિયમથી દૂર રહેવાનું થયું હતું પણ, પરંતુ તેમ કરવાનો ખુલાસો ગુન્દાની ગણતરીથી ખૂબી રીતે થઈ જાય તેમ છે. તેમ એક રાજ્યએ પોતાની એક રૈયતને ચોરીના ગુન્દા બદલ તેના હાથ પગ કાપી નાખવાની શિક્ષા કરી, બીજા રાજ્યએ એક ગુલામના નાક કાન કાપી નાખવા હુકમ કર્યો. એક ત્રિજ્ઞ રાજકર્તાએ બે જોસરને ચરણ લગી ફટકા મરાવ્યા. એક ચોથા રાજ્યએ એવી કમકમાટી અને કંટાળો પેદા કરે એવી શિક્ષા કરી કે, તેલું નામ પણ દઈ શકાતું નથી. પાંચમાએ શૂણીએ ચલાવવાની “ જાગલી અને કૂં ” સજા અપાલમાં આણી. છઠ્ઠાએ હાલમાંજ એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૦માં જાહેર રીતે પોતાની એક રૈયતને રિખાવી નાખી. આ દ્રષ્ટાન્તો સ્વતઃ બોલી ઉઠે છે. તેથી ખુલાસો થાય છે કે, દેશી રાજ્યોને ટકાવી રાખનાર બ્રિટિશ સરકારને ક્યા કારણથી નિર્દય પ્રચારો બાંધ કરવા, અને તેને માટે શિક્ષા કરવા વચ્ચે આવવા હક છે.

૧૧૮. ધર્મસંબંધી છૂટ માટે વચ્ચે આવવાનો હક.

સમગ્ર શેકનશાહતમાં માત્ર ધર્મની લાગણીની એકતાને લીધેજ ધર્મ સંબંધી છૂટ રાખવાનું બંધન કબૂલ રાખવામાં આવેલું છે એમ નથી. પરંતુ તેમ કરવું એ રાજ્યોને પણ ફાયદાભરેલું છે. બ્રિટિશ સરકારે પોતાની રૈયત પ્રાંતોની ધર્મસંબંધી છૂટ પર સુલકના રાજ્યો તરફથી

સંપાદિત કરાવવાની છે, એ યાદ રાખીએ ત્યારે રક્ષિત રાજ્યો અને તેના વચ્ચેના તાબેદારીના સબધને 'લડીને તે ફરજ અધિક બળવાન થવા પામે છે. ચીનને માટે ધર્મની સ્વતંત્રતા તહનામાની રૂએ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તારીખ ૧૮મી અપ્રિલ સને ૧૮૫૫ની સિયામ સાથેના કોલકરારમાં આ પ્રમાણે હરાય બેવામાં આવે છે — “ સિયામમાં જે ખ્રિશ્ચિય રૈયત આવે, કિંવા વસે, તેને ક્રિશ્ચિય ધર્મ પાળવાની તથા કુટૂંબ થાય તે રચેલો દેવલ બાધવાની છૂટ રહેવી જોઈએ. ” તારીખ ૩૦મી અપ્રિલ સને ૧૮૮૬ના જગપાર સાથેના દોસ્તી અને વેપારના તહનામાની ૨૩ મી કલમ આ પ્રમાણે છે. “ કોલકરાર કરનારા ઉભય મહાન પક્ષકારોની રૈયતને એક બીજાના સુલકમાં આહે તે ધર્મ પાળવાની છૂટ મળવી જોઈએ ધર્મનાં તમામ પ્રકાર સ્વતંત્ર અને જાહેર રીતે પાળવામાં, ” અને “ તમામ સપ્રદાયોના ધર્મપ્રસારક કાર્યો ઉપર અકુશ રાખવો નહિ, થાને વચ્ચે આવવું નહિ ”. પરંતુ જે ફરજ ખ્રિશ્ચિય સરકારે માથે લીધેલી છે, તે દેશી રાજ્યોમા પોતાની રૈયતનાજ રક્ષણ કરવા માત્રથીજ પૂરી થતી નથી. જરૂર પડે તો રક્ષિત રાજ્યોની રૈયતની ધર્મસંબધી છૂટ માટે તેને વચ્ચે આવવું વાજબી છે. એ પ્રમાણે જ્યારે ગોંડળ તાપાના ધોરાછ શહેરમા આકરી તકરારો જાગી હતી, ત્યારે કેટલીક સાવચેતી સાથે સુસલમાન રૈયતને પોતાનો હરેશનો ખોરાક વાપરવાનો હક્ક આપી તેનું સમાધાન કર્યું હતું. “ ધર્મપાળનારાઓના છ સપ્રદાયના સબધમાં વચ્ચે નહિ આવવા ” તારીખ ૨૪મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૩૯ના રોજ બેધપુરના મહારાજાએ માથે લીધું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૧મા જ્યારે રાજગદના રાજકર્તાએ ઈસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, ત્યારે જાહેર દરબારમા ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે, ખ્રિશ્ચિય સરકાર હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓના ધર્મ તરફ જોતી નથી, પરંતુ સર્વોપરિ મત્તા પ્રત્યેનાં નેઓના બધનો તરફ જુએક.

તેઓ જે કોલકરાશે ખાજે, અને “ વગર જુલમે અને ધર્મની કૂટ-
આપી રાજ ચલાવે, તો દરમિયાનગિરી થશે નહિ. ” આ પ્રમાણે ધર્મની
પુટ્ટની ફરજ જાહેર કરવામાં આવેલી છે. ત્યારે કોનેડાના ધર્મપ્રચારકો
વિરુદ્ધ ઈન્દોરના ચંદાગમ્યે આગ્રહ નિયમે અમલમાં લાવવાનું કહે,
ત્યારે મોડું રિપોર્ત તેમને ખબર આપ્યા કે, “ તેમના પાલનાજી ધર્મમાં
અને હકમાં તેઓ અધર્મની છટ જોખવે ” તેમાં વચ્ચે આવવાનું તે
થવા દેશે નહિ. આ ધર્મપ્રચારકો મિલિત રૂપન હતા જે અંદ છે, પરંતુ
હરકત ન થતા તેઓએ સાગણી કરી હતી, તે કુટ્ટા પેતાને માટે
હતી એમ નહિ, પણ તેઓએ જે સમજીને દિવ્યન ધર્મમાં લીધા હતા,
તેમને તથા તેમના આશ્રિતો માટે પણ હતી.

—•૦:૪ ૦:—

૧૧૯. ખાસ બાબતોમાં તહનામાથી પ્રાપ્ત થયેલા

દરમિયાનગિરી કરવાના ખીજા હક.

સર્વોપરિ સત્તાને સંયુક્ત રાજ્યોના અદરના રાજવહિવટમાં વચ્ચે
આવવાના હકના પાંચ દાખલા છે. તેમાં બે બાબતો સામાન્ય રીતે રહેલી
જોવામાં આવે છે. જે બધોનું નિરૂપણ કરી ગયા છિએ તે તમામ રાજ્યોને
લાગુ થાય છે. તહનામાને અભાવે પણ તે બધા ન્યાયસર છે; કેમકે દેશી
રાજ્યો કાયમ રાખવાની તથા તેઓનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા જારી છે.
ખાસ કોલકરાયથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને ખાસ મુલકોને લાગુ થાય
એવાં પણ ખીજાં બધોનાં છે. અયોગ્ય રીતે તેઓ ખીજાં
રાજ્યોને લાગુ કરવામાં આવશે એવી ધારિત રાખવાની નથી.
તેઓના પ્રકાર વિષે સંક્ષેપમાં બયાન આપવું બસ છે. ઈ. સ ૧૮૦૭માં
કાલિયાવાડનાં સમ્યાજી રાજ્યોએ કબૂલ કર્યું કે, “ એકે ખીજાની જમીન
જમીનરાર્થી લઈ લેવી નહિ ”. “ તેમજ ખીજા રાજ પાસેથી ગામ કે

જમીન ખરીદ પણ કરવી નહિ. ” ભાષાતો તથા મૂળ ગરાશીઆના રક્ષણ અર્થે “ રાજસ્થાનિક સભા ” નામની એક કોર્ટ સ્થાપેલી છે. તેના પ્રમુખ તરીકે એક બ્રિટિશ અનલ્ટર રામ કરે છે. તેનું કામકાજ “ કાલિયાવારના પોલિનિકલ એજન્સીની મારફત ચાલે છે, અને સર્વોપરિ રત્તા તેના ઉપર સામાન્ય રીતે અકુશ રાખે છે. ” કચ્છના મોટા રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૮૧૫માં જડેજા ભાષાનોતે બ્રિટિશ સરકારે બાંધધરી આપી છે. તે બાંધધરીનો લાભ કચ્છ, અને વાગડના રજપુત ગરાશીઆને પણ મળેલો છે રાજ્યો ઉપર સામાન્ય બંધન છે, તે અલગ રાખતાં પણ એ બાંધધરીવાળાને લગતા અમુક કેસોનો ઈનસાફ થવા એક ખાસ કોર્ટ સ્થાપી કોલકત્તરોને અમલમાં લાવવા રાજ્યોના ઉપર દરજ માખવામાં આવેલી છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં આવેલા બાંધધરીવાળા જહાગીરદારો અને તનખાદારોના રક્ષણ અર્થે ખાસ નિયમો કરી તેઓને તેમના ઉપરી રાજની હકુમતમાંથી મુક્ત રાખેલા છે. કોલાપુરના રાજને “ ઉપરીપણાનો હક્ક છે ”, તે છતા ત્યાંના તાખાના જહાગીરદારોને બ્રિટિશ દેખરેખ નીચે રાખેલા છે

—:••O.*•O:—

૧૨૦. બ્રિટિશનાં હિતનો અમલ કરવા માટે દરમિયાનગિરી કરવાના સામાન્ય હક્ક, જેવા કે (૧) યૂરોપિયનોના

ઈનસાફ કરવાનું કામ,

આંદરની રાજસત્તા ઉપર આવા અપવાદનાં બંધનો છે, તેથી દરમિયાનગિરી નહિ કરવાનો સામાન્ય નિયમ સ્થાપિત થાય છે. રાજ્યોના કલ્યાણ અર્થે માખેલાં બંધનોનો વર્ગ છોડી હવે આપણે બ્રિટિશ સરકારની બીજી દરજ્જેનો તપાસ કરવો શરૂ કરીએ છીએ. તે દરજ્જે બ્રિટિશ સરકારની પોતાનીજ ફાયતા સંબંધની છે, પણ તે દરજ્જે એવી છે કે,

ખીજાં રાજ્યોના કામકાજોમા થોડું વચ્ચે આવ્યા વગર બર્મની શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓએ વ્યવહાર રાખવાના હક્ક આપી દીધા છે. તેમના બહારના સંબંધોની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. તે સાથે યુરોપિયનો તથા અમેરિકનો ઉપરની હકુમતનો વિષય વિચારમા લેવાઈ ગયો છે. બ્રિટિશ રૈયત, તેમાં ખાસ કરીને યુરોપિયનો તથા યુરોપિયનોની ઓલાદના હોય, તેને પાર્લામેન્ટના ધારા અનુસાર ઈન્ડિયાના કાયદાને તાબે રાખેલા છે. ટ્રાઈ જર્મન કે અમેરિકન હોય, તે તેનો વાજખી અને થોડા ઈન્સાફ થવા તેની પોતાની સરકારે બહોબસ્ત કરેલ છે. તેને પ્રાપ્ત થયેલા હક્કની બ્રિટિશ રૈયતને ના કહી શકાય નહિ તેથી દેશી રાજ્યોમાં તેના ઉપર બ્રિટિશ અમલદારો હકુમત ચલાવે છે. હકુમત સંબંધના પ્રેક્ટિશમાં આ બાબત વધારે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવશે.

—O:~:O?—

૧૨૧. (૨) નાણાના ચલણની બાબત.

બ્રિટિશોના એક ખીજા હિતને લીધે દેશી રાજ્યોના અદરના રાજવહિવટમાં વચ્ચે આવવાનું કારણ હતુપત થયેલ છે. ખીજા બાબતો સાથે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોએ ચલણસંબંધી ધારો કરવાનું કામ મધ્યસ્થ સરકારને સ્વાધીન કરેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રક્ષણ તબે દેશી રાજ્યોને છૂટા વ્યાપાર અને છૂટા વ્યવહારના પૂર્ણ લાભ પ્રાપ્ત થયેલા છે. સરહદ ઉપર યાત્રાઓ રાખવામા આવેલા નથી મુસાફરો અને માલને છૂટી રીતે આવવા જવામા જતાતી ચીજોનો તપાસ રાખી રહ્યો નો રાખવામાં આવી નથી. માત્ર હથિયાત, અરીણ, અને થોડી ખીજા ખાસ ચીજો માટે તપાસ થાય છે. મહાયદારીખાણનો કેટલોક વાજખી ના આ છૂટની સાથે ગટેલો છે તે બાંધે વળી બ્રિટિશ સરકારે આજ પૂર્વે આખા આખાનાં એક અમુક રાજ્ય, અને એક રાજ્ય નો

માપ કરવાનો હક્ક બહાર કરેલો, જાણ્યો, નથી બેશક ઈ સ. ૧૮૪૨માં સિધમા યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, એને એ, બાબત અમીરોના તહના- મામાં એક કલમ, દાખલ કરવામાં આવી હતી પરંતુ સામાન્ય રીતે, બેતા જ્યારે કોઈ રક્ષિત, રાજમા લોકોના હિતને ભારે હાનિ કે ડર લાગ્યો હશે, ત્યારે બ્રિટિશ કર બરનારની તરફથી ઈન્ડિયા સરકારે માત્ર વચ્ચે આવી સતોષ માન્યો હશે. તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૪૪માં જ્યારે મુબઈ જેવા વેપારના મધ્યસ્થ સ્થળમાં ખોટા અને બનાવટી શિક્ષા જથ્થાબધ આવ્યા, ત્યારે મુબઈના બંદરની પેલી તરફ આવેલા જજીરાના રાજની ટંકશાળ બધ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે વચ્ચે આવવાથી રાજ્યોના, માહોમાહેના ધારાનો કોઈ ભંગ થયેલો ગણાય નહિ. જજીરાનું રાજ બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે છે, તેને બદલે સ્વતંત્ર હોત, તોપણ તેને આ કારણસર ફરિયાદ કરવાનું વાજબી ગણાત નહિ. બ્રિટિશ સરકારને આગ્રામાં પણ એક ત્યાની નજીકના રાજની ટંકશાળથી એવીજ હરકત નડી હતી. તેથી વચ્ચે આવી સખત ઇલાજ ફરીને લેવા ન પડે, તે માટે એવો નિયમ રાખ્યો છે, કે, દેશી રાજ્યોની ટંકશાળો માત્ર તેમના પાયતખ્તોમાંજ સ્થાપવી અને ચલાવવી, રાજકર્તાએ તેના ઉપર યોગ્ય અકુશ અને દેખરેખ રાખવા, અને તેના તથા તેના તાબાના જહાગીરદારોના મુકકમા જોઈએ તેટલાજ શિક્ષા પાડવા જે જગોએથી ટંકશાળો બધ થઈ છે, ત્યા પાછી સ્થાપવા દેવામાં આવતી નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૫માં વાડાસિનોરના રાજને એ પ્રમાણે બખર દેવામાં આવી હતી. ખીજાં રાજ્યોમાં, જેમ કે પોરબદરમાં બ્રિટિશ ચલણ દાખલ કરેલું છે. આ બાબત ઈન્ડિયા સરકારનું જે વલણ છે, તેનો ખ્યાલ મૈસુર ના તહનામાની ૧૩મી કલમથી થાય છે. તેની રૂએ ઈન્ડિયા સરકારના શિક્ષા તે રાજમાં કાયદેસર ચલણ તરીકે દેવાલેવાનું આવે છે. તેમાં

વળી એમ પણ દર્શાવ્યું છે કે, “ અમુક વખતે ચલણને લગતા જે કાયદા અને નિયમો બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં ચાલુ હશે તે સર્વ મુલદ્રામાં ચાલતાં ચલણને લાગુ થશે. ઘણી મુદત થયાં મેંસુરના જુદા ચલણના શિક્ષક પાડવાનું બંધ થયેલ છે. તેને ફરીથી ચાલુ કરવા દેવામાં આવશે નહિ, ”

—:O:~:O:—

૧૨૨. (૩.) રેલવે, છૂટો વેપાર, અને ન્યાયના કૃત્યોની બાબતો.

રેલવે ખાતા ઉપર અકુશ રાખવામાં આવે છે. તે માત્ર શેહન-શાહતના રક્ષણ અર્થે નથી, પરંતુ સામાન્ય કલ્યાણ અર્થે પણ છે. દરેક રાજ્યમાં થઈને જે જમીન ઉપર રેલવે જાય છે, તેની ઉપરની હુકમત આપી દેવી પડે છે. આમ કરવાના લાભ વિષેની ચર્ચા હવે પછીના એક પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે. વેપાર ઉપરના નુકશાનકરક અકુશ દૂર કરવા માટે રાજ્યો સાથે સંબંધાયેલ કોલકરારો દ્વારા લાદવાના જગાનામાં સમગ્ર શેહનશાહતના એકત્રીત મજબૂત કરવામાં આવેલ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં બિનશરતે છૂટો વેપાર કરવાના કામગીરી કોલારાપુરે અગ્રે પર ભાગ લીધો. ખસુસ કરીને હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ તરફનાં રાજ્યોએ તેનું અનુકરણ કરેલ છે. પરંતુ મહેસૂલના ધોરણના આ સુધારાને કમ્પ્લેટથી અસર થાય છે, અને બ્રિટિશ સરકારને એ બાબતના ખાસ હક્ક પેશવા પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા છે, કિંવા હકિકતને લીધે અપવાદ તરીકે વચ્ચે આવવાનું બન્યું છે. તે શિવાય બાદશાહી હુકુમની રૂએ એ સુધારા લાખલ કરવામાં આવતા નથી. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ના અપ્રિલ માસમાં કંપની સરકારે ગુજરાતને માટે એવું ધોરણ મુકરર કર્યું કે, “ કોઈ ખંડ-શિયું રાજ મરજી પ્રમાણે રાહદારી દાણનો દર વધારી શકતું નથી,

જેમકે તે તો બાદશાહી સત્તાની બાબત છે. આ પ્રમાણે કરવામાં કંપનીએ એજ સાલની તારીખ ૪ જાન્યુઆરીના રોજ ડાઉ ઓફ ડિરેક્ટરોનો કરેલો હુકમ અમલમાં આણ્યો. વળી જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૯૨માં બ્રિટિશ સરકારને મણિપુરમાં વચ્ચે આવવું પડ્યું, ત્યારે અખત્યારની રૂએ એકદમ વેઠ કાઢી નાખી. ખીજી બાબતોમાં પણ બાદશાહી અખત્યાર વારંવાર વાપરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે જ્યારે ગુન્હેગારોને પરસ્પર સોપવા લેવાતું બનતું નથી, ત્યારે અમુક કેસોમાં દેશી રાજ્યો પાસેથી ગુન્હેગારોની માગણી કરવામાં આવે છે. દેશી રાજ્યો જેવાં અપૂર્ણ છે, તેવોજ તેઓનો રાજવહિવટ પણ અપૂર્ણ છે તેથી તેઓના ઈન્સાફના કૃત્યો મંજૂર કરવાની ખત્રી આખી શકાય નહિ, તેમ ખીજા રાજ્યો વિરુદ્ધ તેનો અમલ પણ થઈ શકે નહિ તેપણુ બ્રિટિશ કોર્ટો સમક્ષ ન્યાયની ખાતર પક્ષકારોને હાજર રાખવા જરૂર પડે, ત્યારે દુનિયાની શૈલનશાહત સાથે જોડાયેલા રાજ્યોએ તત્પરતાથી સહાયતા કરવી. જોઈએ, એમ હમેદ રખાય છે.

— * - - ૦ - - * —

૧૨૩. આ પ્રકરણ વાંચતાં સાવચેતી અને અધવાદ રાખવાની જરૂર છે.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં મેં જે ટીકા કરી છે, તે તરફ વાચનારનું ધ્યાન દીરો. ખેચવા જરૂર છે. એ આ મત્ત કર્ષો છે, તેમાં મારા હુદાનો અખત્યાર કિંવા આધાર ગ્રહણ કરી લેવાનો નથી. અદરના કામકાજોમાં દરમિયાનગિરી કરવાની બાબતમાં મતભેદ થવાનો ધણો સંભવ છે. રાજ્યોના ખાનગી ખાતામાં વચ્ચે આવવાના બ્રિટિશ હક્કોનો વિસ્તાર કોઈ દિવસ નિશ્ચિત થયો નથી. તેમ થઈ શકશે પણ નહિ. તેનું ધોરણ યાદી રીતે સમજવામાં છે.

પણ તેના ખુલાસો થઈ શકે તેમ નથી. સરકારી અને અંદર અંદરના બંધનોની બાબતમાં કામ કરવાને સવાપરિ સત્તાને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે. તે સહીસહામતીનું સ્થળ છેડીએ, તો રાજનીતિના તકરારી મેદાન ઉપર હાથ પડે તેમ છે, એટલે “શુભ ભેદો” ની રાણીને જવાબ થાય છે. સર જ્યોર્જ કમ્પ્તને બ્રિટિશ સરકાર અને રક્ષિત રાજ્યોના સંબંધો ઉપર વિસ્તૃત દીક્ષા કરેલી છે એનું ગણીએ તો, રાજ્યોના અંદરખાતાના વલિવટને તેના બોલ મથર્મ રીતે લાગુ થાય છે એમાં શક નથી. એ વિસ્તૃત દીક્ષા આપણે આગળ કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે એ છે કે, “કઈ કઈ બાબતમાં આપણે વચ્ચે આવીએ છીએ, અને કઈ કઈ બાબતમાં આવતા નથી, તેનો ચોક્કસ ખુલાસો આપવો અશક્ય છે”. આ અંકમાં અપણ વારંવાર અગીકાર કરી ચુક્યા છીએ કે, ઈન્ડિયા સરકારની સાથે આવીને ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યના રાજ્યોનું જાહેર કિત વધારવા માટે કંપનીએ દિવા બ્રિટિશ રાજ્યે વૃદ્ધ દરમાનનો અગીકાર કરેલો નથી. પાર્લામેન્ટનાં કુલોથી, મત્તાના અમલથી, અર્થવિસ્તારથી, અને રિવાજથી બંધનોના સતત ફેરફાર થાય તેમ છે, એ પણ બતાવી ગયા છીએ. તે બધાંનું કૌવત કોણ માપી શકે તેમ છે? “એકવત્તા આવેજ”ના પ્રકરણમાં કળ્પ કરેલું છે કે, હિસાબ બધું થઈ શકે તેમ નથી. ત્યારે પછી અનિરાકરણીનું નિરાકરણ કરવાને, દિવા બંધનોના વર્ગો કરવાને, અને દેસ્તીની ગાળોની તેમને જૂઠાં કરી બતાવવાને પથલ કરવો એ શું થાય છે? આ પ્રશ્નનો એટલોજ ઉત્તર આપવા દમો દિમ્મત ધરીએ છીએ કે, છેલ્લાં પંત્રીશ વર્ષોમાં દરમિયાનગિરી કરવાનાં કારણો હિંદુસ્તાનની સરકારે જાહેરમાં મૂકેલાં છે. આ સતરે લખવાનું હમારા લાથથી આવે છે, તેટલામાં ખેલાતના જ્ઞાનને તખ્તગરખાસ્ત કર્યોનો ઢઢેરો જાહેરમાં મૂક્યાનું સાંભળ્યું છે. રાજનીતિના શુભ ભેદો લોકોના જાણવા

જહાર રાજવામાં આવતા નથી. તેથી તેઓને ટીકા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજકીય હવામાન હમેશાં બદલાતું રહે છે એ ખરું છે. એજ સ્થિતિ હોય. તોપણ કોઇ બાબતમાં દરમિયાનગિરી કરવામાં આવે છે, અને કોઈ બાબતમાં તેથી જાણી લેવાને દૂર રહેવામાં પણ આવે છે. પરંતુ સંખ્યાબંધ શરતો, અને અપવાદો આપણા મનમાં સહજ રીતે આવી શકે તેવાં છે. તેની સાથે આ બાબતમાં એટલો ખ્યાલ રાખવાનો છે કે, હિંદુસ્તાનના રાજ્યોએ જે દરજ્જે અલગને બળવની જોઈએ અને જે બળવવાનું તેમની મરજી ઉપર છે, તે બંને વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ. તેના વર્ગોમાં બેશક કાલચક્રને લીધે ફેરફાર થશે. હાલની સ્થિતિની ગોઠવણમાં હિંદુસ્તાનના તહનામાના કળશવાળા અભ્યાસીને તરત ભૂલ માલમ પડી આવે તેમ છે. भारी નજરમાં જે દેખાવ આવે છે તેજ કું ખીજઓની સમક્ષ મૂકી શકું છું. તેનો જવાબદાર કુંજ છું, ખીજો કોઇ નથી. એ બાબત વધારે વિચાર કરતાં મારું મન ફરી પણ બંધ. સમગ્ર રાજ્યોનું ભૂકંપ થઈ છે, તે બલિષ્ઠમાં વધારે સહાયકારીપણું રાજ્યોએ રાખવું પડશે, તેની અને તો ખાતરી છે. બ્રિટિશ સરકાર તો દુઝ્યા યાને ધર્મસંકટમાં આવી પડેલી છે. રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાને તેના ઉપર સાર્વજનિક બંધન છે. તે સાથે બને તેટલું દરજ્જે અદરમાં રાજકારણમાંથી દૂર રહેવાનું છે. રાજ્યો જો રાષ્ટ્રી સરકારે માથે લીધેલાં કામ, એટલે રાજ્યોનો વિભાગ થતાં અટકાવું, સારા રાજકારણવારની વૃદ્ધિ, અને ધર્મસંબંધી કુટુંબ એ માટેનાં બંધનો સ્વીકારે, તો તેઓ દરમિયાનગિરીમાંથી બચી જવા પામે. રાજ્ય અને રૈયતના હિત શિવાય ખીજા હિતો ઉપર પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે. રૂ. ૨૨૧૦૦૦૦૦૦ બ્રિટિશ રૈયતનું નીતિસંબંધી અને ક્રોચરમાંથી કલ્યાણ વૃદ્ધિ પાત કરવા માટે બ્રિટિશ સરકાર ઉપર મજબૂત અને જરૂરિયાત બંધન છે. તેમની તરફ

પર પ્રજાની વર્તણૂક દુરમનીયાળી થાય, તો તે પણ કાયદા અને રાજ-
નીતિ અનુસાર તેવીજ વર્તણૂક રાખે એ વાજબી છે. બ્રિટિશ સરકાર
સાથે નાનાં મોટાં છસે કરતાં અધિક તાણાનાં રાજ્યોને આધીન પતિ-
આણના જેવા સંબંધમાં દાખલ કરેલ છે. તેથી બ્રિટિશ સરકારે કૃપાચિત્ર
થતી દરેક બાબતમાં “વિરુદ્ધ સમાનતાની સ્પર્ધા” પ્રમાણે રાજનીતિ ચલા-
વવી જોઈએ. ચલણ, ડિવા-ટપાલ ખાતા, ડિવા રેલવેના કે સામ્રાજ્યની
બીજી કોઈ બાબતમાં સાર્વજનિક શ્રેય માટેના સાર્વજનિક પ્રયત્નમાં સામીલ
થવા ચોડા રાજ્યો ના પાડે, તો તેમનું પાછળ રહેવું વાજબી ગણાયો,
એવી કોઈથી તકરાર લઈ શકાય નેમ નથી. દરેક રક્ષિત રાજના હક્ક
અને છૂટ માટે પાલામેન્ટે જામિનગિરી આપેલી છે, પરંતુ સર્વોપરિ સત્તા
અથવા રાજ્યોની સન્મતિથી સાબકારી અમલ કરવાનો રિવાજ રાખે તો
કોઈ ધર્મ શકે નહિ. રાજ્યોને ગળત કરી જવા કે ખાલસા કરવાની રીત
કરતાં કલ્યાણકારક ફરજની રાજનીતિ વધારે બાયબરેલી ન નિયડે
તો માટે સંભાળ રાખવાની છે. પરંતુ તે સાથે એટલું પણ છે કે, જેના
ઉપર રાજ કારોબારની જવાબદારી છે, તેના ઉપર જનમંડળની વંધતી જતી
તાંગીઓથી વધારે જવાબદારી આવતી જાય છે. આ પ્રમાણે હકિકત હોવાથી
સઘળા પક્ષકારોએ પોતપોતાના હક્ક અને ફરજોનો હિસાબ કાઢવો એ
સાફ છે. તે માટે તહનામાં અને દરમિયાનગિરીની બાબતોના પ્રસિદ્ધ થયેલા
કાગળો તપાસવાની જરૂર છે. એ વિષે ધારો મુકરર કરી આપવાનો આ
પ્રકરણનો હેતુ નથી. ભેદની યાચા બતાવી બીજા લોકોને પોતાની મરજી
પ્રમાણે અર્થ કરવા સાફ તેના સમક્ષ ખરી હકિકત અને સમાનતા મૂકવી
એટલેજ આ પ્રકરણનો હેતુ છે.

મકરણ ૧૧ મું.

આદેશાહી સત્તામાંથી ઉત્પન્ન થતાં બંધનો.

૧૨૪. રાજસત્તામાંથી સીધી રીતે ઉત્પન્ન થતાં બંધનો.

—:—0 * 0 —

દરેક રાજકીય બધારણમાં અમુક જાહેર કૃત્યો હોય છે. તેની રૂએ તેના અંગીકૃત ઉપરી કિંવા પ્રતિનિધિને પ્રાપ્ત થયેલ અધિકાર કિંવા રાજ્યચિન્હના રીતસર અમલ વગર તે જાહેર કૃત્યો અપૂર્ણ રહે છે. લોકો ઉપર કુલ સત્તાધીશ હોય, તેના તરફથી મહેરબાની બક્ષવા, કિંવા અખત્યાર આપવાની સાથે અમુક બંધનો રહેલાં છે. રાજગાદી એ માત્ર મર્ત્યમાના પ્રવાહનો ઝરો છે જેને ઈલકાળો, હક્ક, અને છૂટ તેના તરફથી પ્રાપ્ત થાય, તેઓએ તેના બદલામાં કાર્ડક જવાબદારીનો અંગીકાર કરવો જોઈએ એજન્ટ અને પ્રતિનિધિને હાજર રહેવા દેવાની અને મોકલવાની સત્તા માત્ર રાજકર્તાનેજ છે તારીખ ૧૩મી અક્ટોબર સને ૧૮૧૯ના કુંચની સાથે થયેલા તહનાગામાં ૧૯મી કલમ છે, તેથી નક્કી થયું છે કે, બ્રિટિશ એજન્ટની સાથે “ યોગ્ય સન્માનથી વર્તણુક રાખવી ”. એવી કલમની ખરૂં પૂછો તો બીલકુલ જરૂર નથી મહારાણી સરકારની સાથે આધીન દોસ્તી રાખવાના રાજકર્તાના ધર્મમાં કોઈ નવા રાજનૈ દાખલ કરવામાં આવે, અને તેમ કરવું નિયમસર વારસાના અનુક્રમ પ્રમાણે હોય, તોપણ વાઇસરાયના વિધિપૂર્વક અંગીકાર વગર તે પૂર્ણ ગણાતું નથી. જે સત્તા એવા રાજાને કેમૂલ રાખે છે અને તેને ટકાવી રાખે છે, તે સત્તા પ્રત્યે તે રાજા રાજભક્તિ રાખવાને પાત્ર થાય છે,

લોર્ડ કાનિંગે દત્તકની સનદો આપી, તેમા હિંદુસ્તાનના તદનામાંમાં હમેશાં ન ચપરાતું રા, અને શબ્દો વાપરેલા છે. બેશક અહરમાત્થી એમ થયું નથી. તારીખ ૧૨મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૬૦નું 'ખનારસનું' તદનામું મહારાજ સિધિયા સાથે થયું, તેમાં પક્ષકારો તરીકે બ્રિટિશ સરકાર અને મહારાજનાં નામ છે. મહારાણી સરકારના અખત્યાર વિષે તેમાં ખાસ કરીને કાંઈ ઈસારો પણ કંઈકો નથી. પરંતુ તારીખ ૧૧મી માર્ચ સને ૧૮૬૨ની મહારાજનો દત્તકની સનદ આપવામાં આવેલી છે, તેમાં લખ્યું છે કે, " હિંદુસ્તાનના રાજાઓની રાજસૂનાની, અને તેના કુટુંબોની અને તેમના માનમર્તયાની કાયમી રાખવા મહારાણી સરકારની ઈચ્છા " છે. તેમાં બાદશાહી સત્તા વિષે ઈસારો કયો છે, અને મહારાણીની ઈચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરવા માટેની ખાતીની સહાયે " રાજ પ્રત્યે વફાદારી " ની ખાસ શરત, તેમજ " બ્રિટિશ સરકાર " પ્રત્યેનાં બંધનો બરોમર રીતે પાળવાનું રાખેલું છે. સામાન્ય રક્ષણ, બહારના સખધ, અને સાર્વજનિક કલ્યાણ, એ ત્રણ મયાસા નીચે નહિ બચાવ થયેલાં, અને મહારાણીની સત્તામાંથી ઉત્પન્ન થતાં બીજાં દેશી રાજ્યોના ઉપર અમુક બંધનો છે. તારીખ ૩૦મી અપ્રિલ સને ૧૮૬૦ના રોજ મળ્યહિવટ બ્રિટિશ રાજના હસ્તક જતાં, આના કસ્ટોમાં લોર્ડ કાનિંગે તે સમયની સામાન્ય હાલતનું બચાવ આપ્યું હતું, ત્યારે પણ આમાંની કેટલીક ફરગો અમલ જરી હતો એમ દલીલ મર્ડ શકે છે. — " દિલ્હિના જે બાદશાહી કુટુંબ તરફથી લાંબી મુદત સુધી સંતોષ માની આપણે અખત્યાર ચલાવ્યો તેનાં છેવટનાં ચિન્હો હવે અદ્યથ થયા છે. ઈંગ્લાંડની સર્વોપરિ સત્તાનું ખરાપણ આગળ હસ્તિમાં હતું નહિ તેનું હાલમાં પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું છે. તે ખરાપણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ રામચો તરફથી સ્વીકૃત થયેલું છે. મોટી કુચલપાયલ થયા બાદ હિંદુસ્તાનની આગળ નજરે નહિ આવેલું

કોવન પ્રવૃત્તિ થવા લાગ્યું છે. ” બ્રિટિશ રાજ અને હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓ વચ્ચેનો સંબંધ બેશક ઈ સ ૧૮૫૮ પછી વધારે નિકટ થયો. પરંતુ તે ત્યાર પહેલાંથી અસ્તિત્વમાં હતો. જે હક કંપની આમલમાં લાવતી હતી, તે તેને રાજકર્તા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલા હતા. તેથી સાબીત થય છે કે, આ પ્રકરણમાં જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે, તે કેટલાંક બંધનો કંપનીના જવાબદારીમાં કમૂપ કરવામાં આવેલાં હતા તેમજ તારીખ ૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૫૮ના મહારાણીના દહેરાથી “રાજ્યની સોંપરત” થઈ હતી, તેનો અંત આપ્યો તેથી કરીને તેઓને તાજુ ઐતિહાસ અને કોવત પ્રાપ્ત થયા છે.

—:O*#:O!—

૧૨૫. બેટક અને ઈલકામનું નક્કી કરી કેવાનો અનન્ય હક.

સદર્જ બંધનોમાં જે પ્રથમનું છે, તેનું મૂળ બ્રિટિશ રાજને ઇલકાઓ અને આંદ બજારોની અને બેટકનું સુકરર કરી દેવાની સત્તા છે. હિંદુસ્તાનનાં મહારાણીને આ સત્તા છે. તેમાંથી જે બંધનોનો ઉદ્ભવ થાય છે. પ્રથમ બેટકોના અનુક્રમ માટે વાર્ષિકરૂપ જે દરાવ કરે તે સત્તાવાળો ગણાય છે, અને બીજું કે મહારાણીની મંજૂરી શિયાય ખીનની તરફથી ઇલકાઓ લઈ શકાતા નથી. એટલું વધારે કહીએ તો કહી શકાય તેમ છે કે, જે સત્તાને આપવાની હાનિ છે તેનેજ આપેલી વસ્તુ લઈ લેવાની પણ શક્તિ રહેલી છે. બેટક અને તેના અનુક્રમના સવાલો નજીક લાગે ખરા, પરંતુ બ્રિટિશ સુબેદર રૂપાનાં પહેલાં તેના સવાલોથી લગઈઓ જાગેલી છે. હાલના જમાનામાં તેને લીધે ઘણી આકરી ચર્ચા અને તીવ્ર વૈરભાવ પેદા થાય છે. હરીફાર્દના દાવાના ફરિયા કરવાની સત્તા વાર્ષિકરૂપની સોંપરતમાં ન રાખી હોય, તો પરિણામે ગંભીર ગેરસમજાહતી થવા પામે. ઇલકાઓ અને તોપોનાં માન ભોગવવાની રીતે જે બંધનો

રહેલા છે. તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં ખ્રિસ્તી ઈલકાળો અને તેપોતાં માનની સક્ષેપમા તવારીખ આપવી યોગ્ય છે.

ખ્રિસ્તી સત્તા ૬૬ થયા બાદ ધ્રુવી યુદ્ધ સુધી કંપનીના દોષનો દ્વિવિહના બાદશાહની તરફના ઈલકાળો અને માનમંત્રી માટે બાપ્તિસ્ટ રાખના હતા. ઈ. સ. ૧૮૩૮મા “ ખ્રિસ્તી અને કારીન ” રિવ્યુ નામના ઓપાનીઆના એક લેખકે જણાવ્યું હતું કે, “ અયોધ્યાના રાજા, ઓપા-ળના નવાજ, અને મદ્રાસના નવાજની મદદ નિઝામ પાશુ દ્વિવિહની સર્વોપરિ સત્તાને અગ્રાપિ સ્વીકારે છે. અગો ધારીએ ક્રિએ કે, જો કે અમીરખાનને કંપનીએ હાલને સ્વતંત્ર દરજ્જે ચઢાવેલો છે તેપણ તે તેજ પ્રમાણે વર્તે છે ” ગવર્નર જનરલે રાજપ્રકરણી વિચારથી અયોધ્યાના “ નવાજ વજીર ” ને તે બદલે “ રાજા ” નો ઈલકાળ રખાવ્યો. તારીખ ૧લી મે સને ૧૮૧૬તું લોડ મોઝરાએ તહનામું કર્યું તે વખતે અયો-ધ્યાનો “ નવાજ વજીર ” એમ લખાતું, અને તારીખ ૧૭મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૨૫ના રોજ લોડ આમ્હસ્ટે તહનામું કર્યું, તેમાં “ અયોધ્યાના રાજા ” એમ લખેલું છે. લોડ મોઝરા બ્યારે લોડ હેન્ડ્રિક્સ થયો, ત્યારે ઈલકાળો આપવાની બાબતમાં ગભીર લક્ષ આપનારે તે પ્રથમ ગવર્નર જનરલ હતા. તેણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, “ રાજસત્તાની આ બદલી અને બાકી બાબતનો અમલ સીધો ખ્રિસ્તી સરકારથી થવો જોઈએ ”. લોડ આમ્હસ્ટે ઘણા ઈલકાળો આપ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૨૯ના મે માસમાં લોડ વિલ્કમ એન્ટિકે એ બાબત ફરી તપાસી હતી. ઈલકાળો આપવાના ત્રણ કારણો તેણે એક દસવ ફરી સુકરર ફરી બતાવ્યાં હતાં. લડાઈ દિવા બંદરે બારિદીના વખતમા નોકરી કરવામા આવે, તે ઈલકાળ માટે પ્રથમની લાયકી દરાવી હતી. જમીનદારો પોલિસને મદદ આપવા માટે બહુર રીતે હુલાકા બતાવે, દિવા ખીલ્યો જે હિંદુસ્તાનનો બાપાજી

અને ખેતીવાડી સુધારવામાં અગ્રેસર થાય, કિંવા અગત્યનાં જાહેર આંધકામો કરવામાં ફતેહ પામે એ ઈલકાબ માટેની લાયકીતું ખીજું કારણ ઠરાવ્યું. ત્રિજી સરણ જાહેર કાંચો માટે નાણાં આપવામાં ઉદારતા બતાવે તે ઠરાવ્યું. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપારનાં સાધનો ફેલાણાં, અને ઈ. સ. ૧૮૬૧માં રાણીએ “સ્ટાર એન્ડ ઈન્ડિયાનો” હવે ઈલકાબ શરૂ કર્યો, ત્યાં સુધી ત્રિવિહના બાદશાહના ઈલકાબોની કિંમત બધાં પડી નહિ. ત્યાર બાદ ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડના રાજકર્તાની તરફના ઈલકાબો ‘માટે’ આતુર ઈચ્છા પેદા થઈ તારીખ ૨૦મી માર્ચ સને ૧૮૫૭ના રોજ કાઉન્સિલના હુકમથી રાણીની સમ્મતિવાળું તોપોના માનવું પત્રક તૈયાર થયું હતું. પણ ગદર થવાના સમયથી હિંદુસ્તાનમાં તે પ્રસિદ્ધ કરતાં ઢીલ થઈ હતી. જે પત્રકો સત્તાવાર રીતે પ્રથમ બહાર પડ્યાં, તે તારીખ ૨૩મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૦, અને તારીખ ૧લી માર્ચ સને ૧૮૬૪ના રોજ કાઉન્સિલના હુકમથી મંજૂર થયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં તેની પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ તેમાં કેટલાક વધારા અને ફેરફાર થયા છે, અને રાણી સરકારથી તેને ખાસ રીતે મંજૂર કરવામાં આવેલાં છે. રાણી સરકારની સમ્મતિની શરતે ઈન્ડિયાના બાઇસરાયથીજ તોપોના માનના પત્રકમાં સુધારો થઈ શકે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૭માં મહારાણી કિંવા કેસરેહિંદનો ઈલકાબ ધારણ કરવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી એક વર્ષે તાબું પત્રક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં જાંઘી પર્યન્ત આવેલાં જાતનાં તોપોનાં માન નવીન રીતે દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. જાતના માન માટે કોઈ રાજની તોપોમાં વધારો કરવામાં આવે, તો તે તેની હયાતિ પર્યન્ત ફક્ત આવે છે. તોપોનાં માનની હદ એકવીસ તોપોથી તે નવ તોપો સુધીની છે. વડોદરા, હેદરાબાદ, અને મૈસૂર એ ત્રણ રાજ્યોને એકવીસ તોપોનું માન છે. અગીયાર અને

તેથી વધુ તોપોનું જોગે માન છે નેજા માન " દિવ્ય દાર્દનેસ" કહે-
વાય છે. દંપતીના સન્નિધિ બગેરે રાજકોટવાર હતો, ત્યારે કેટલાક
રાજકોટને " દિવ્ય એંગેલિસ" કહીને કહેતા હતા; પરંતુ આ ગ્રુપો
હાલમાં વાર્ધસરાય અને ખીજા ગ્રુપો બ્રિટિશ મોરેનસનેજ લાયુ કર-
વામાં આવે છે. લોડ ડ્રીફ્ટને વધારા કર્યા છે, તે સહિત ઈન્ડિયન
ઈલકાળોનું પરિપૂર્ણ પત્રક આપતું એ વગર જરૂર નથી. " મહામહે
પાંચાળ અને સમુદાયકાના નીચે ઈલકાળો સ્થાપી લોડ ડ્રીફ્ટને
પ્રથમતઃ વિદ્યતાનો રીકાર કર્યો છે. મધ્યમાં બેતાળો, ઈલકાળો, તોપોનું
માન અને આદો સર્વોપરિ સરા તરફથી મળે છે. તે કારણુધર
આગુક બધનો પેદા થાય છે. હવે તે બધનો વિષે વિચાર કરવો
એ જરૂરનું છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૧માં મહાનસી સગ્રાથી એલુ સુકર કરવામાં
આવ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓની બેઠક બાળતમાં કોઈથી સ્વતંત્ર
દાગે થઈ શકતો નથી; અને તેના સંગ્રહમાં વાર્ધસરાય ને કેસો
કરે તે સત્તવાર સમજવાનો છે. પરંતુ તે પહેલાં ધંપી કહેને માનવાડ
અને મેવાડ, એટલે બેધપુર અને હોલુન્નાં રાજપૂત રાજ્યો વચ્ચે બેઠક
બાળત તકરાર હતી હતી. તેનો ઈ. સ. ૧૮૭૦માં વાર્ધસરાયે ફેમલો
કર્યો. તેને છેવટનો ગણી અમલમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તોપનું માન
લઈ લેવામાં આવે તો તે જાહેર રીતની તામોશી ગણાય છે. જે રાજાઓ
પવિત્ર બધનો બાળવામાં નિષ્ફળ થયા છે, તેવા કેટલાકો આ શિક્ષા થાના
દાખલા ઈન્ડિયાની તવારીખ ઉપરથી નિકળ આવે છે. તેમજ દેશી
રાજાઓ તથા બ્રિટિશ રાજતાના ઈલકાળો મળુ જાહેર રીતે લઈ લેવામાં
આવેલા છે. જે માનવતા વર્ગમાં તેઓને દાખલ કરવામાં આવેલા હોય,
તેના ઉપર કંઈક લાગે તેવું આચરણ કહેવામાં આવે, ત્યારે તેમ બનેલું

છે. ખાદેશાહી મહેરબાનીની પ્રાપ્તિ સાથે સંયુક્ત રહેલાં બંધનની આ પ્રમાણે મ્મટતા થાય છે ઇ. સ. ૧૮૮૬નો ઓગસ્ટ માસમાં દિલ્હી ગેઝેટમાં એવું જાહેરનામું કરવામાં આવ્યું હતું કે, “ અસ્તિ નામના પરગણામાંના બંસીના રામસિંહ પાસેથી રાજનો ઇલકાબ આથી ફરીને છીનવી લેવામાં આવે છે ”. એક કન્યાનું સગપણ તેના કોઇ સગાની સાથે કર્યું હતું. તે કન્યાને તે રાજએ બોલાવી. પરંતુ બચારે તેને ક્યાંક મોકલી દેવામાં આવી, ત્યારે રાજએ પેતાના નોકરોને હુકમ કર્યો કે, તેને જબરદસ્તીથી લાવો તે કન્યાએ સામનો કર્યો. તેથી તેના હુકડે હુકડા ફરી નાખવામાં આવ્યા. તેમજ તેણીના પિતાને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો. પુરાવાની ન્યૂનતાને લીધે તહેામતનરેને નિદોષ ગણી છોડી મુક્યા, પરંતુ ન્યાયની અગ્રતાને તે રાજની નિરૂદ્ધ અભિપ્રાય આવ્યો. તેથી તેનો ઇલકાબ છીનવી લેવામાં આવ્યો. બીજે પ્રસંગે પુરીના રાજ પાસેથી મહારાજનો ઇલકાબ લઇ લેવામાં આવ્યો. કર્ણાટકના કુટુંબના એક અંગભૂતને ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો હતો. તે ઇલકાબને ન છાજતું અપમાનકરેલું વર્તન તેણે અગ્રાન્યુ, તેથી તેણે મારી માગી. ત્યાર બાદ તે ઇલકાબ તેને ફરીથી આપ્યો. રાજસત્તાનો આ હુકમ અનન્ય છે, એટલે કેસરેહિદ શિવાય બીજી રાજસત્તા પ્રત્યે રાજમંડિત સૂચવે એવા ઇલકાબોનો અનાદર કરવામાં આવેછે. આગળ કહી ગયા છએ, તે પ્રમાણે અયોધ્યામાં વહરને બદલે રાજનો ઇલકાબ રાખવામાં આવ્યો, અને ઇ. સ. ૧૮૬૪માં સુલતાન સિકંદરે શાહબંદાના ઇલકાબનો દાવો રાખ્યો તે નાગજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. વળી હિંદુસ્તાનના રાજકીયાઓને સરકારી કામકાજના લખાણોમાં “ રાયવટિ ” એ સહા આપવામાં આવતી નહી. તેમજ તેમના કુવરોને “ પ્રિન્સ ” ની સહા આપવામાં આવતી નથી ધારા અને ઈન્ડિયન કાયદામાં એ સહા રાજકીયા ખુદને માટે

ત્વાપરવામાં આવે છે.

—:O:*:O:—

૧૨૬. પર રાજ્યના ઇલકાઓનો સ્વીકાર.

એતાઓ, તોપોનાં માન, અને ઇલકાઓ જાતને માટે ક્રિયા હોવાની રૂએ આપવાનો હક્ક સર્વોપરિ સત્તાનો છે, તેથી પર રાજ્યો તરફથી તે સ્વીકારવા સાર શરતો મુકરર કરી આપવી, એ તેનીજ સત્તાની વાત છે. એ આજતના ધારા ઈ. સ. ૧૮૮૬નાં ઇન્ડિયા ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર બાદ તે ફરીથી પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજકર્તાઓ સાથે પર રાજ્યોને સંબંધ નથી. જૂદાના આ નિયમને લીધે પર રાજ્યોના પ્રસાદચિહ્નોનો સ્વીકાર સીધી રીતે થઈ શકતો નથી. કોઈ કોઈ પ્રસંગે દેશી રાજ્યોએ એક બીજા પાસેથી કાંઈ માનની નિશાની મેળવવા ક્રિયા બ્રિટિશ રૈયતને ઇલકાજ બક્ષવા ઈચ્છા જણાવેલી. દરેક આજતમાં તે વિષે એવું ધોરણ મુકરર કરવામાં આવેલું છે કે, બાદશાહી સત્તાનો ભંગ થાય માટે એમ કરવા પરવાનગી દેવામાં આવી શકતી નથી. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૬ના અપ્રિલ માસમાં મધ્ય હિંદુસ્તાનના એક રાજકર્તાએ “કોલાપુરના વિખ્યાત રાજકુળ” પામેથી સોનાનો તોડો લેવા ઈચ્છા બતાવી તે માટેની તેની અરજ વિનય પૂર્વક નામંજૂર કરવામાં આવી હતી ઈ. સ. ૧૮૭૫માં હુમબાદના નિકામે એક બ્રિટિશ અમલદારને મુસ્તકિલ જગ ઈસ્તફદ્દ દાદ બહાદૂરનો ખિતાબ આપવા ધારણ બતાવી હતી, પરંતુ તે ખિતાબનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. બીજી તરફથી જોઈએ તો દેશી રાજ્યો તરફથી પોતાની રૈયતને ખિતાબો આપેલાના દ્રશ્યોત્તો બનેલાં છે.

—:O:*:O:—

૧૨૭. રાજાએ તાજ્જતનરીન થાય તેનો સ્વીકાર કરવાનો હક્ક.

દેશી રાજની માદી ઉપર બેસવાનું થાય તેનો સ્વીકાર રાણીના પ્રતિનિધિ તરફથી થવો જોઈએ એવું ધોરણુ છે તે ધોરણુ ખુદ તેમજ તેના પરિણામો વધારે અગત્યનાં છે. રાજમાદી ઉપર બેસવાના હક્ક વિષે તકરાર ઉત્પન્ન થાય, તો તેનો ફરિયાદ કરવાને બ્રિટિશ સરકારને હક્ક છે. આ હક્ક સદર્હુ હક્કમાંથી સ્વતઃ નિકળે છે. તારીખ ૧૫મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૪નો મધ્ય પ્રાન્તોના મુખ્ય કમિશ્નરના ઉપર પત્ર લખાયો, તેમાં આ જાજતનો પ્રથમ નિયમ ચોખ્ખી રીતે જણાવેલો છે. તે પત્ર તારીખ ૨૨મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૧ના ઇન્ડિયા ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ઇન્ડિય સરકારના સેક્રેટરીએ લખ્યું કે, “ અને તો રાજનો અભિષેક બ્રિટિશ અમલદારના હાથથી કરવો. હમેશાં એમ કરવાનું બને નહિ, પરન્તુ મારે કહેવું જોઈએ કે, જ્યાં સુધી કોઈ રાજના માદી ઉપર બેસવાને માટે બ્રિટિશ અમલદારની મંજૂરી કોઈ પણ રૂપમાં મળે નહિ, ત્યાં સુધી તે ગેરકાયદેસર ગણવું. સઘળી ખાખતમાં રાજ કરનારા દુરુખ અને તેના અફેરિયાલોની ઈચ્છાઓ ઉપર યોગ્ય દરિયાદત ફરમાવવામાં આવે, તોપણ રાજના લોકોએ થોડી મુદત માટે અને મિનઅખત્યારે ક્રિમા કરી હોય તો તે મંજૂર કરી શકાય નહિ ”. કંપનીના રાજની ફરમાવનાં પણ એજ ધોરણુ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું. તોપણ તેમાં કેટલાંક એક ખીજાથી વિરુદ્ધ દાખલાઓ જનવા પામ્યા હતા. મોગલ કિંવા મરદાના રાજમાં બધાં તાખાનાં રાજ્યો તરફથી એ ધોરણુનો સ્વીકાર થયો હતો. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં નિઝામઅલીના મૃત્યુ પછી દક્ષિણમાં રાજ કરવાને માટે હૈદરાબાદના નિઝામ સિકંદરજહે દિલ્હિના ખાદશાહની મંજૂરી મેળવી હતી. ઈ. સ. ૧૭૬૬માં હૈદરાબાદને બ્રિટિશ દેસ્તીમાં દાખલ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૭૯૦ની ત્રિપક્ષી દેસ્તીમાં તે પક્ષકાર હતું, ઈ. સ.

૧૭૯૮માં બ્રિટિશ સરકારી લશ્કરને ત્યાં બન્યું કરવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી કરીને કંપની સરકારી નિઝામની એકતા ઉપરને માટે મજબૂત થઈ હતી. આ વાતો સ્મરણમાં લઈ મંત્રી માટે નિહિત પૂછ્યું; તેથી સાબીત થાય છે કે, હિંદુસ્તાનમાં ગાદીનશીન થવાની વિનંતિ બાંધાલી મજબૂરીથી મજબૂત કરવાનો ખ્યાલ ઠર રીતે બળવાન હતો. એ બનાવથી કંપની બહુ ખુશી થઈ ન હતી. પરંતુ તારીખ ૨૪ની ઓગસ્ટ સને ૧૮૦૩નો એક નીન દસ્તાવેજ નિઝામને આપી કંપનીએ હદાપણની સાકું વાળ્યું ને દસ્તાવેજમાં જણાવ્યું હતું કે, મર્દૂમ નિઝામ અને કંપનીની વચ્ચે જે તહતામાં અને કેલકત્તરા થયેલા છે, તે સુધમાં પૂર્વ રીતે અમલમાં છે એમ અમલનું. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સંબંધની પહેલી મુદતમાં હિંદુસ્તાનમાં એજ ખ્યાલ પ્રવર્તમાન હતો કે ગાદીનશીન થવા માટે સંવાપરિ સત્તાની મજબૂરીની જરૂર છે. દેશમાંના અગ્રેસર રાજાને યોગ્ય રીતે કરેલા દસ્તાવેજ આપી ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વેલરિસ્ટોએ એ ધોરણને ઠક ક્યું. તે પછીની મુદતમાં એજ પ્રચારનો અમલ કરવા ઈન્દોરના રાજા તક મળી. ઈ. સ. ૧૮૪૩ના અક્ટોબર માસમાં હરિરાઓ હોદ્દર ગુજરી ગયો. તેના પછી ગાદીએ એસનારને પસંદ કરવા બ્રિટિશ રેઝિડેન્ટે તેની માને પરવાનગી આપી કલકત્તાના હુકમની રાહ જોવા વગર તે અમલદારે તેને ગાદીનશીન કર્યો. તારીખ ૬મી નવેમ્બર સને ૧૮૪૪માં રોજ ખરો ખ્યાલ આપવા ખાતર ગવર્નર જનરલે નવા મહારાજાને જે શબ્દોમાં જણાવ્યું તે શબ્દો એવા સમાન પ્રસંગો વખતે ત્યાર બાદ અહણ થતા આવ્યા છે. એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, દત્તક પુત્ર હિંદા ગાદાનો વારસ મૂક્યા વગર મર્દૂમ રાગ ગુજરી ગયેલ છે, તેથી “ હોદ્દરની રાજગાદી ખાલી થઈ છે, ” માટે ઈન્દોરનો રાજવહિવટ ચલાવવા સાર શોધવું કરવાની જરૂર ગવર્નર જનરલ ઉપર આપી પડી

છે. એ વાતનો ફરજી કરતાં બીજો દરજ્જો વિધવાઓની ઈચ્છા ઉપરથી લક્ષ આપવાનું હતું, તે ઉપર નીચેના વાચ્યથી ભાર મૂક્યો હતો:— “બ્રિટિશ સરકારને રાજ્યોનાં તથા રૈયતનાં હિતમાં વૃદ્ધિ કરવાની આતુરતાવાળી આગેશ હોવાથી, તેમજ રાજ્યના માનવર્ત્થા અને આબાદી બળથી રાજ્યવાની જનતેજની હોવાથી આ પ્રસંગે એવી ગોઠવણ કરવાનો ફરજ કયો છે કે, એ હેતુઓ પાર પાડવાનું બને, અને તે માથે એવું પણ માનવામાં આવ્યું હતું કે, તે ગોઠવણ મહંમ હરિરાઓ હેલ્કરના કુટુંબના અગ્રણીઓ અને રાજ્યના અમીરકમરાવની લાગણીને અનુકૂળ પડતી થાય”. હેતુના અને સત્તાના આ પાયા ઉપર નીચે લખેલા છેલ્લું નિર્ણયનો આધાર હતો— “આવા હેતુઓની પ્રેક્ષિત થઈ ખાલી ગાદી ઉપર આપને બેસાડવા માટે રિઝર્વેશન હુકમ કરવા માટે” મન થયું હતું”. સરકારનો ઈરાદો છે કે, “હેલ્કરની રાજગાદી આપને આ પ્રમાણે આપતાં હવે પછી ગાદી આપના કાયદેસર તુખમના પુરૂષ વારસોના વશપરપરાના યોગ્ય અનુક્રમથી હિતરશે” દરજ્જાના બીજા દરજ્જા-વેળેના અંદર આ દસ્તાવેજના બેટલુ બચ્ચેન ઐતિહાસિક મનોરંજકરણું રહેલું હશે. રાજ્યો ગળત કરવાનો નવીન રિવાજ શેઠી કાટ્યાનો આગેય પારવાર લોડે ડેલાક્રિઝ કાપર મુકવામાં આવ્યો છે. તે આરોપ માંથી આ દસ્તાવેજ તેને મુકા કરે છે. તેથી લોડ કાનિંગની સનદો ખોતાના ખરા અજવાળાથી પ્રકાશે છે. “યોગ્ય વારસોના અનુક્રમ” પ્રમાણે કોર્ડ રાજ્યના તુખમના મરદ પુરૂષો કાયદેસર રીતે હતાન થયેલા ન હોય ત્યારે ગાદીના વારસાનું નક્કી કરવાના હક્કો કોર્ડ રાજકીય દાવો રાખી શકે નહિ, તે તેની વિધવા તે કાળી રાખી મકેમ? તે હક્ક આ દસ્તાવેજથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૪માં કોલાપુરની ગાદી ઉપર પસંદતાનું ધેરણ વાપરી રાજ્ય નિગવામાં આવ્યો, તે વખત

મૂઠ્ય રાજની વિધવાને દત્તવિધાન કરવાની જૂટ આપવામાં આવી ન હતી એ પ્રમંત્રે મહારાણીની સરકારે જે ભોલો વાપર્યો દતા, તે ભોલો કાયમ કચવાની અસર પણ છેવટે એ દરનાવેજમાં રહેલી છે તે વખતે રોટ મેકેટરીએ સનોપ બતાવ્યો કે, “શુઝરનાર રાજની સાથે નિકટ સગવળ ધરાવનાર એક જીમેનાર મળી આવ્યો છે. તે પુખ્ત ઉમરે મહોંચી રાજકર્તા તરીકે ફતેહમંદીનું વચન આપે એવી આશયસચ્ચનો કહેવાય છે તેની પસંદગી કાલાપુરની રાણીઓ તથા રૈયતને અનુકુળ છે એટલુજ નહિ, પરંતુ “ઈન્ડિયા સરકારે પણ તે વાત પસંદ કરી છે”. આ વાત છોડી હવે હમારે હમારી દલીલનો અનુક્રમ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. મોગલના રાજ વખતે ગાંધી હાર બેસવાના બતાવે કચ્છ રાખવાનો હક્ક અમલમાં હતો. રાજ્યો સાથે કંપનીને સંબંધ થયો તેની પહેલી અને બીજી સુદતની દરમિયાન પણ તે આજી હતો. ત્રીજી સુદતમાં પ્રથમના વાઇસરાયે તેને છેવટને માટે મિનતકારી કરી નાખ્યો છે. લોર્ડ કાન્નિંગની દત્તકની સનદો માટે આતુરતાથી માગણીઓ કરવામાં આવતી હતી. કુરંદારનક કુટુંબને તે માટે ના પાડવામાં આવી હતી એ આપણુ આગળ કહી ગયા છીએ. કેમકે તેનો પ્રતિનિધિ રાજકર્તાની પંક્તિમાં ગણાતો ન હતો. હિંદુસ્તાનના લગભગ દરેક અગત્યના રાજકર્તાને તે સનદ આપવામાં આવી હતી. મિનતકારી વાતનો અંગીકાર કરવા કાંઈ પણ જરૂર રહેતી હતી તો તે અંગીકાર મળી ચૂક્યો હતો. કેમકે દત્તકની સનદો કચ્છ રાખવાથી ગાદીના વારસા નક્કી કરવાનો મહારાણી સરકારનો હક્ક સ્વતઃ કચ્છ થઈ ગયો - છે. આનંદ અને ઉપકારના દરેક ચિન્હ સહિત સનદો સેવામાં આવી હતી. કેમકે તેથી કાંઈક નવીન અને ખરો લાભ મળેલો હતો. “આપ અને આપના રાજ્યના હવે પછીના રાજકર્તાઓને હિંદુશાસ્ર, અને આપની કોમના રાણેતા સુજબ દત્તક લેવાનો હક્ક છે.

મુસલમાન રાજકર્તાઓને એવી ખાત્રી મળી કે, “કુદરતી વારસાને અભાવે શરેહ મુજબ ગમે તેને આપની ગાદીના વારસ ઠરાવવામાં આવશે તેને કાયમ રાખવામાં આવશે”. મથિપુરના મામલાના કાગળો સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ તારીખ પછી જૂન સને ૧૮૯૧ના “ડિસ્પાચ” માંથી એક ફરીને ઉતારો અને આપી આ કલમ સમાત્ત કરીએ છીએ. “તાબાનાં દેશી રાજ્યોમાં ગાદીના વારસા વિષે નક્કી કરી દેવા બ્રિટિશ સરકારને હક્ક અને ફરજ છે. ગાદીના વારસાની દરેક બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારનો અગીકાર થવો જોઈએ. એવો અગીકાર ન થાય ત્યાં સુધી ગાદીએ બેસવું ખરું ગણાય નહિ” સંબંધી રાજ્યોને આ બંધન લાગુ થાય છે. તેને બાહેરમાં મૂકવાની સાથે તેની સંયુક્ત કોઈ પણ શરત કે અપવાદ રાખવામાં આવેલો નથી.

—:૦:૪:૦:—

૬૨૮. ગાદીના વારસા બાબતની તકરારોના ફેસલદારી કરવાનો હક્ક.

સદ્દેખ્ખે બહોળા નિયમ ઉપરથી પ્રકટ થાય છે કે, ગાદીના વારસાની તકરારો ફેસલ કરવા માટે વચ્ચે આવવા બ્રિટિશ સરકારને હક્ક અને ફરજ છે. જ્યારે લોર્ડ કાનિંગે દત્તકની સનદો બક્ષી ત્યારે તેનો એક દેવ એ હતો કે, રાજ્યાસનોના વારસા માટે રાજકર્તાઓએ વખતસર ગોઠવણ કરવી જોઈએ. યોગ્ય વખત માટે તે દસ્કાર ન રાખે અને તેમના હસ્તકમાં રહેલાં ખાસ સાધનોનો ઉપયોગ ન કરે, તો બ્રિટિશ સરકારે ગાદી ઉપર બેસનારને ચૂંટી કાઢવો જોઈએ. સર્વોપરિ રાજનો જે હક્ક છે તે અમુક રાજની વિધવાઓને સોંપી રાકાય નહિ. ગુજરાત હિંદુ રાજની ખાનગી ઈસકામત હોય, અને તે ગાદલ રહ્યો હોય અને પોતાનો હક્ક બજાવી લાયકો ન હોય, તો ખાનગી ગ્રીહસ્થના વારસા

માટે વિધવાઓ દત્તક લઇ ગઇ છે. પરંતુ માદરગારી માટે વાઘસાનું નક્કી કરવાનું કામ તેમના અખતારની બધાર છે. એ પ્રમાણે અનામની હેતુથી રાણીઓ પોતાની ખાનગી મિલકત માટે એક દમક પુત્ર લીધે રતે, પરંતુ તેણીના ખારિંદના જિનવાન્સ યુદ્ધવા બાદ તે ગરબ આપણમાં ગણવામાં આવ્યું. કોઈ રાજ્ય વિધિવૃંદ અને જ્ઞાતિ રીતે દમકના મહત્ત્વે અમલ કરે એમ ધાર્યું એ વાતળી છે ઇ. સ. ૧૮૬૯માં શાહપુરાના મહંમદ રાજકર્તાએ રામસિંધને પોતાના શત્રુ પડેલા દત્તક લીધે છે એવું જ્ઞાતિમાં આવ્યું ત્યારે એમ પણ માલમ પડ્યું કે, દત્તકની કિંમત યુદ્ધ રીતે કરવામાં આવી છે, અને તે રાજ્યો તેમાં ભાગ લીધે છે. એ વાતની સાચીની માટે થોડા પુગલો મળી આવ્યો નહિ. આ પ્રમાણે ગાદીનો વારસ પસંદ કરવાની ફરજ શિથિલ સરકારને માથે આવી પડી ઇ. સ. ૧૮૯૬માં સીધા વારસ કિંમત દત્તક પુત્રને અમાને અવીરાજપુરની ગદી ખાલી પડી હતી. હન્દોર અને આગળ કહી ગયા જિએ તે જીવન રાજ્યોનો દાખલો લઈ ઈન્ડિયા સરકારે જ્ઞાતિ કર્યું કે, તે ગરબ ખાસ સાથે જોડાઈ જવા પાત્ર થયું છે. તોપણ મહંમદ રાણના પિતરાઈ પરનાપસિંધને પસંદ કર્યો. તેમ કરતાં સરકારે જ્ઞાતિ રીતે કરવાનું કે, “ રાજ્યનાં ઉત્તમ હિત અને તેના અમીર અને ફૈયતની સામાન્ય રીતે ખતાવેલી ઈચ્છાઓ ઉપર વિચાર કરી આમ દોરાવાનું થયું છે. ઈન્ડિયા સરકારની ખસંદગીથી રાણા પ્રતાપસિંધને રાજ્યસન પ્રાપ્ત થાય છે, વિજયસિંધ રાણાની સાથે સ્વાભાવિક રીતે દૃઢિત સમબંધના સમજથી તેને પસંદ કરવામાં આવેલો નથી. ” રાજ્યનાં ઉત્તમ હિતની તુલના કરતી વખતે હિંદુ કિંમત મુસલમાનના કાયદા થોડા રીતે, અથવા કોઈ કુટુંબી કે કોમી ગિજાજ જે કાયદાના ગદ્દમાં આસનો હોય, તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. કોઈ સગીર વખતે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે, તો ઉમેદવારવી આંગિક લાયકી, અને લાયકીનો સંભવ, જરૂર દરિયાક્ષમાં

લેવામાં આવે છે તેથી ઉતરને દરજ્જે મહાન રાજકર્તાની ઈચ્છાઓ નક્કી થઈ શકે તો તેના, અને અીર અને તેની નિધવાઓની એકંદર લાગણીઓ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ્ય દેવામાં આવે છે. જો રાજકારી ખટપટ કે અંદર અંદરના ઝગડા ન હોય, તો મરનાર રાજકર્તાના ઈરાદા અને પસંદગી તેની નિધવાઓના કહેવા પ્રમાણે સમજી લેવામાં આવે છે. વાઈસરોયની પસંદગી અને ફેસલો કેટલેક દરજ્જે તેમની ઈચ્છાના ઉપર આધારભૂત રહે છે. પરંતુ આવા કડયા તરત થવા જોઈએ. કેમકે લીલ થાય તો રાજ્યના શ્રેયના હક્કમાં હકશાન થાય, અને લગાણના સંબંધથી પક્ષકારોની લાગણી પેદા થતાં રાજ્યને લાભકારી પરિણામ થાય નહિ. ઈન્ડિયાની તારાગીખનો દરેક અધ્યક્ષી આ બધું સારી રીતે જાણે છે, માટે તે વિશે અધિક વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. હાલમાં જ બતાવેલા ધોરણને અધાપિ અગત્યનું ગણવામાં આવે છે, તેમ ગણિપુર સંબંધના લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તારીખ ૨૪મી જુલાઈ સને ૧૮૯૨ના રોજ સ્ટેટ સેક્રેટરીએ લખી જણાવ્યું કે, “ હિંદુસ્તાનના રદિય રાજ્યોમાં ગાદીના વારસાનું મુકરર કરવાના હક્ક અને ફરજ બેશક બ્રિટિશ સરકારની હસ્તક રહેલાં છે. ” આવા સવાલો સ્વાભાવિક રીતે કિવા દત્તક વારસોને અભાવે જાગે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ દત્તકની સનદોની શરતો ઉપરથી પણ હકન પામે છે. કાંઠ્યાવાડમાં આવેલા નવાનગર રાજમાં જાગે પ્રથમ એક પુત્ર જોજે લીધો હતો તેના મૃત્યુ બાદ રણજીતસિંહ માગના એક પીઝા કુમારને દત્તક લીધો હતો. વાઈસરોયે ઇ. સ. ૧૮૭૯ના જાન્યુઆરી માસમાં તે મંજૂર રાખ્યું હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૮૨માં જાગને જમવંતસિંહ નામનો કુંવર થયો. તેથી રણજીતસિંહને શરતની સાથે કબૂલ રાખેલો હતો તે વાત ઈન્ડિયા સરકારે રદ કરી. મુસલમાન રાજકર્તાઓને દત્તકની સનદો આપી છે તેમાં લખેલું છે કે, “ કુદરતી વારસોને અભાવે મુસલ-

માની શરૂદં પ્રમાણે વાળખી ગણાતા વારસને ગાદીનગીન થયા હતા છે ન. આ સનહોના અર્થ વિષે પણ સવાલો પેદા થયા છે. “કુદરતી વારસો” એ સામયેલીના સળદોગાં આડી લિટીના વારસોના સમાવેશ થાય છે કે કેમ? કિંવા કોઈ અસલમાન રાજકર્તા ગમે તેને દત્તક પુત્ર દાખલ ગોઠમાં લઈ શકે છે કે કેમ? કોઈ અસલમાન રાજકર્તાને સીધી લિટીના વારસ ન હોય, તો આડી લિટીના કુદરતી વારસને છોડી દઈ તે વારસાના દત્તક વગરના ગાણુસને પસંદ કરી શકે નથી, તેમ નહકના વારસને છોડી ફરના વારસને પસંદ કરી શકે નથી એમ લાગે છે. ટેટલાક કેમો બનેલા છે તેના સત્તાવાર ફેસલા ઉપરથી એમ સ્થાપિત થયેલું જણાય છે કે, દિવાની રીતના વારમાના નિયમો રાજ્યના વારમાને સુખ્ત રીતે હમેશાં લાગુ કરી શકાતા નથી. પરંતુ કુઝ્યા માટે જે જે પ્રસ્તો ઉત્પન્ન થાય તે સઘળા આ સ્થળે ગણાવી દેવાનો પ્રસંગ નથી. આ જગોએ એટલોજ નિયમ જણાવેલો જણ છે કે, સનહોના કે ખીજી બાબતોના સંબંધમાં તકરાર પેદા થાય તો મહારાણી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે વાર્ષસરાયને તેના ફેસલા કરવા હક્ક છે.

—:O:~:O:—

૧૨૯. નજરાના અને ગાદીએ બેસતાં લેવાતાં લવાજમો.

હિંદુસ્તાનના તહનામાં અને તવારીખોમાં નજરાના અને ગાદીએ બેસતાં લેવાતાં લવાજમો વિષે વારંવાર હવાલા આપેલા જોવામાં આવે છે. તેમના વિષે અચ્ચા કચ્ચા વગર ફેશી રાજ્યોની ગાદીએ બેસવાનો વિષય અપૂર્ણ રહી જાય. યૂરોપના મધ્યકાલિક ઇતિહાસમાં તેમજ હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં આવા દડા અને લવાજમો હદ્દભવ પામેલાં છે. એવો પણ કાળ હતો કે બ્યારે નજરાનો કિંવા ગાદીએ બેસવાનું લવાજમ આપવાથી ગાદીએ બેસવાના હક્કનો ઉત્તમ પુરાવો થતો. તેથી પેશ્વા કે

આદ્યશાહને વધારે રકમ આપવા હરીશાહ કરનારા ગાદીના કાગળનાં મરસાં
 સરસી કરતા હતા. હવાનમનો આદરો ઘણી વખત મોરો થઈ
 મરતો હતો. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૭૭૧માં માંડવીના છોટા બીલ
 રાજમાં હેવટના સમ્રાટના પિતરાઈને ગાદી મળવા વખત આવ્યો,
 ત્યારે ૧૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો નજરાનો પેશવાએ લીધો હતો. ત્યાર બાદ
 ઈ. સ. ૧૭૭૬માં બીજો સમ્રાટ ગાદીએ બેઠો, ત્યારે ૧૫૦૦૦૦ રૂપિયાનો
 નજરાનો માગવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી વળી દશ વર્ષે ત્રિજો સમ્રાટ
 ગાદીએ બેઠો. તેની પાસેથી ૬૦૦૦૦ રૂપિયા લેવામાં આવ્યા હતા. વસઈના
 તહનામાંથી જ્યારે માંડવીનું રાજ બ્રિટિશ સરકાર સાથે ખડણી મરનારના
 સમ્રાટમાં આવ્યું, ત્યારે દેશની એટલી બધી પાયમાલી થઈ ગઈ હતી
 કે, ઈ. સ. ૧૮૧૪માં એક આડી લિટીનો વારસ ગાદીએ બેઠો. તેની પાસેથી
 નજરાનો બીલકુલ લેવામાં આવ્યો નહિ. નજરાનાનું ધોરણ સ્થાયી પાયા
 ઉપર લાવવા સર જહોન માલકમનો ચુસ્ત વિચાર હતો. પરંતુ જ્યાં સુધી
 રાજ્યોને વારસોને અભાવે ખાલસે કરવાનું ધોરણ જારી રહ્યું,
 ત્યાં સુધી નજરાનો લેવાનું કરીને રાજ મળવાનો હક્ક મૂકી દેવાનું દુરસ્ત
 લાગ્યું નહિ. કેમકે તેથી એમ ખાતરી થાય કે, રાજ્યો વારસોને અભાવે
 ખાલસે કરવાનો રિવાજ બધે પાડવામાં આવ્યો છે. તાબાના જહાગીર-
 દારો પાસેથી દેશી રાજ્યો અદ્યપિ નજરાના લે છે. કોલાપુરના કેટલાક
 જહાગીરદારો તહનામાંની રૂએ ચાલતા બ્રિટિશ રક્ષણ તબે આવેલા છે.
 તેના ઉપર કોલાપુર તરફથી અયોગ્ય બોજો ન પડે તે માટે મરકાર
 વચ્ચે આવેલી પણ છે. સર્વોપરિ સત્તા તરફથી ગાદીએ બેઠાનો અંગીકાર
 થાય, ત્યારે તાબાનાં રાજ્યો નજરાનો આપે એ વાત આગળના કાળના
 અતે ઇતિહાસથી એવી તો સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી કે, તેમાંથી છૂટા
 રહેવા. કોઈ માગે તો ખાસ કરાવની જરૂર પડતી હતી. એ પ્રમાણે

અંગીકાર કરવો એ પણ તે સાથે રહેલું છે. ખીજા રાજદૂતોની માફક આ રાજદૂતોનો અગત્ય કૃપની પણ આગલ જમાનામાં કરતી હતી એ સમયે જે ધોરણે ચાલતું હતું, તેનો દાખલો ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના દંડતંત્રમાંના એક ઈન્ટેન્શનમાંથી નિકળી આવે છે. એ પ્રમાણે તારીખ ૨૭ ઓગસ્ટ સને ૧૮૪૩ના રોજ મુળદંડના ગવર્નર ઈન કાઉન્સિલ પ્રત્યે નીચે જણાવેલો “ ડિસ્પાચ ” રવાના કરવામાં આવ્યો હતો:— “ સાહેબ—ફ્રાન્સના રાજાની આગળથી રાણી સરકાર મારફતે અમારા પ્રત્યે ચતાં મુળદંડમાં ફ્રાન્સની તરફના નાનકા એકથી તરીકે મોશર જ્યુલે અલ્ટરસને મજૂર કંવામાં આવેલ છે, તેને અમે કંગૂલ રાખીએ છીએ. અમે છીએ, આપના મહોળવવાળા દેરતો, જહોન કોલન ” અને ખીજા હિંદુસ્તાનની રાજસામ જ્યારથી બ્રિટિશ રાજના હસ્તક આવી, ત્યારથી હિંદુસ્તાનમાં રહેનાર પર રાજ્યોના એલચીઓની નિમનોકો આટે બ્રિટિશ રાજના કુરેલા ખીજા રાજ્યોને કાચુ પડતા નિયમે પાળવામાં આવે છે. જ્યારે પર રાજ્યના એલચીની નિમનોક થાય છે, ત્યારે લાગતીવળગતી સત્તા તરફથી લન્ડનમાં આવેલી પર રાજ્યની ઓફિસમાં ખબર આપવામાં આવે છે. તેમાં ઈન્ડિયા ઓફિસને બે કાર્ડ વાંધો ન હોય તો દંતુર પ્રમણે રાણી સરકારને કુકુમ કાઢવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ એલચીને તેની સરકાર તરફથી નાનકા એકથી નિમના સત્તા આપવામાં આવેલી હોય છે, ત્યારે એવી નિમનોકો ઈન્ડિયા સરકાર મજૂર કરી શકે છે. તોપણ એ મંજૂરીના પરિણામોને દેશી રાજ્યો સાથે માત્ર દૂરનો સંબંધ રહે છે. કેમકે પર રાજ્યના એલચીઓને દેશી રાજ્યો સાથે સીધો વ્યવહાર હોતો નથી. ઈન્ડિયા સરકાર તરફથી નિમાતા અને તેમના રાજ્યોમાં રખાતા પોલિટિકલ એજન્ટો, ડિવા રેઝિડેન્સોની નિમનોકો સાથે તેઓને વધારે નિકટનો સંબંધ રહે છે. રાણી સરકારના આ પ્રતિનિધિઓને ઘણી તરેહનાં કામકામોની

સોંપરત હોય છે. તે કામકામોમાં ફેટલાંક બ્રિટિશ કાયદાની રૂએ, ફેટલાંક તહનામાંની રૂએ, અને ફેટલાંક તહનામાંને અભાવે સ્થાપિત થયેલાં રિવાજોની રૂએ થાય છે. બ્યારે રાજકીય વ્યવહાર સરુ યયો ત્યારે ફેટલાંક મહેરબાનીવાળાં રાજ્યોને કંપનીની દોષ્ટીમાં ક્ષેત્રમાં આવ્યાં હતાં. તે સમયે પરસ્પર એજન્ટો નિમવા માટે ગોઠવણુ થઈ હતી. પરંતુ આધીન નૃપાચારી વિગ્નુત રાજપદ્ધતિ દાખલ થઈ અને લડાઈ અને વ્યવહારના પોતાના હક્કો રાજ્યો તરફથી સોંપી દેવામાં આવ્યા, તે સાથે હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓ ના ફરજારમાં કંપનીના એજન્ટો કાયમ રાખવાની રીતિમાં નવીન સ્વરૂપ દાખલ થયુ. કાલાપુર જેવાં ફેટલાંક રાજ્યોને એજન્સિ ખાતાનું ખર્ચ કે તેનો ભાગ આપવા ફરજ પાડવામાં આવી. રિયતિમાં ફેરફાર થતાં તે ખર્ચમાંથી રક્ષણ અને સલાહની અગત્યની બાજનો, તેઓને પ્રાપ્ત થઈ કાળને ક્રમે લઇને પાર્લામેન્ટ તથા હન્ડિયાની ધારાસભા તરફથી પર રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની ખાસ હકુમત પોલિટિકલ એજન્ટોને સોંપાઈ હન્ડિયા સરકારને દેથી રાજ્યો તરફથી સોંપાયેલી બીજી જાતની હકુમત પણ ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલે તેમનેજ સોંપી રેલવે માટેની જમીન, કિંવા સિવિલ રોડોનો ઉપરની હકુમત એ તેના દ્રષ્ટાન્તો છે. આ ગોઠવણો વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવશે. અત્રે તો રહિત રાજ્યોમાં રાખેલા પોલિટિકલ અમલદારોની ફરજો અને કામકામોને બહોળો વિસ્તાર બતાવવાની ખાતર આ બાબતો ઉપર ઈસારો માત્ર કરવાની જરૂર છે. તેઓની ફરજ બજાવવા માટે તેઓને ફક્ત અસ્થાનિક હકુમતનો હક્ક, અને પર રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ અને તેના નોકરોને પર રાજ્યોમાં અનેક જાતની છૂટો મળે છે. તે બધા તેઓને પ્રાપ્ત થવા જોઈએ એટલુજ નહિ, પણ બ્રિટિશ સરકાર જે રાજકર્તાઓના હિત જાળવતી હોય, તેના તરફથી તેઓને અચળ મદદ પણ મળતી જોઈએ. આ બધાને પુષ્ટિ આપવા માટે કોઈ પ્રશ્ન

જાતના તહનામાથી થયેલા કોલકરારની જરૂર નથી. અમુક સ્થળોમાં સરકારના પ્રતિનિધિઓ ન રહે, તો ઇન્ડિયા સરકાર દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની પોતાની યોગ્ય ફરજો બજાવી શકે નહિ. જ્યાં જ્યાં અમલદારો રાખવાની જરૂર જણાય, અહીં તેમની દરમિયાનગિરી. આટલે આવશ્યકતા હોય, ત્યાં ત્યાં સર્વોપરિ સરકારે રાખવાજ જોઈએ. કેમકે સર્વોપરિ સત્તા એ પ્રજાઓની તરફથી પ્રતિનિધિ. જેવી છે, સભ્યોમાં તકરારો હોય તો ઇનસાફદાર છે, અને વગર કારણે બંધ હોય તો સભ્યો રક્ષણ અને રાખાઈએ બચાવ કરવો એ તેનાં કામ છે. વળી ગાદી માટે અધ્યાનક તકરારો જાણે, તેના એકદમ ફેસલા કરવાનું, અને કવચિત્ત અદરના રાજવહિવટમાં પણ ચચળ ભાગ લેવા જરૂર પડે. પોલિટિકલ અમલદારો ઉપર કોઈ હથોડી કરે, તો વ્યાજ્ઞી રીતે તે કૃત્ય વધારીને ભંગ ગણવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫મા જ્યારે બ્રિટિશ રેઝિડેન્ટને ઝેર આપવાની કોશીસનો આરોપ વડોદરાના ગાયકવાડ ઉપર આવ્યો, ત્યારે વાર્ષિકરથે જાહેરનાયું કાઢ્યું હતું. તેમાં એ કોશીસનું બયાન આવા રાજ્યોમાં કરેલું હતું:—“આવી કોશીસ મહારાણી સરકાર સામે મહાન ગુન્હો, અને વડોદરા રાજ્યના રાજકર્તા તરીકે મહારાજાઓ ગાયકવાડને મજૂર રાખેલ છે તેની વધારીને ભંગ ગણાય, માટે.” આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં રહેતા બ્રિટિશ એજન્ટ પ્રત્યે દેશી રાજની કુજ સર્વોપરિ સત્તામાર્થી પેદા થયેલી છે એમ બતાવી આપવામાં આવ્યું હતું.

—:::—

૧૩૨: સગીર- ઉમરના રાજાઓનાં રાજ્યોનો આજ્ઞ લેવાનો

તથા તેઓની કેળવણી માટે બંદોબસ્ત કરવાનો હુકમ

જ્યારે કોઈ રાજકર્તા ગુજરાતી જાતી હોય તેને હર કરવામાં

આને ત્યારે તરીક રાજકર્તાને મજૂર રાખવામાં ન આવે, અથવા સગીર-

વયના કિંવા ખીજા કારણસર તે પોતાના મોટા દરજ્જાનું કામ માથે
 સેવા અશક્ત હોય, ત્યારે રાજ્યોનો આર્થ બ્રિટિશ સરકાર હસ્તક રાખ-
 વામાં આવેછે. આ હકનું શૂળ પશુ ઉપર પ્રમાણેજ છે. વારંવાર
 અને બહુ રીતે કહેવામાં આવેલું એક બધન એ છે કે, “પોતાનું
 રાજ સંભાળવા લાયક થાય એવી રીતે સગીર રાજ્યને કેળવણી આપ-
 વા માટે તપાસ રાખવો.” આ બધન પશુ એજ પ્રકારનું છે,
 અને એવીજ રીતે પેદા થયેલું છે. સગીર વયના રાજ્યના
 રક્ષણ અને કેળવણી માટે રાજ ઉપર ખાસ ફરજ રહેલી છે, એવું
 દિવાની કાયદામાં પણ ફરમાવેલું છે. હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓને આ
 ધોરણ વધારે અગત્યનું છે. કેમકે નહિતો નાની વયના રાજ્યને વિસ્તીર્ણ
 સત્તા સોંપાય ત્યારે એવી શુચનાણો આવી પડે કે, તેનો અમલ
 કરતાં તેને ગભીર અપયણો નડે. માટે પ્રથમથીજ જનતાની અને રાજ-
 દારી ખટપટને અકુશમાં રાખવી જોઈએ. ઇન્ડિયા સરકાર શુજનનાર
 રાજ્યના કબિલાના વિચારોને માન આપી પોતાની ફરજો બચાવવા આતુર
 રહેછે. તેની સાથે તેમાં દરમિયાનગિરી થવા દેતી નથી. તે જે જોઈવણ
 કરેછે તે રાજ અને રૈયતના હિતને અર્થ પોતાની ધારણા મુજબજ કરેછે.

—:::—

૧૩૨. સર્વોપરિ સત્તા પ્રત્યેની વફાદારીની ફરજ

મહારાણી સરકાર હિંદુસ્તાનના રક્ષિત રાજ્યોની સાથે જે સીધા
 સંબંધમાં આવેલ છે, તેમાંથી પેદા થતાં ખીજા બધનો પણ છે.
 તેનો દત્તકની સનદો સાથે જોડી રાજેડી વફાદારીની શરતમાં સમાવેશ
 થાય છે. “રાણી સરકાર સાથે લગઈ કરવાના” શુદ્ધાતો બ્રિટિશ ઇન્ડિ-
 યાના ફોજદારી કાયદામાં અગીકાર કરેલો છે. જે કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યો
 બ્રિટિશ અદાલતોની નિયમિત હકૂમતના તાગામાં નથી, તોપણ મણાએક

દાખલાથી તેઓને સીખવવામાં આવેલું છે કે, રાણીના હુકમની સામે થયું એથી બંબલાનું કૃત્ય કર્યું ગણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં ફરકાબાદના નવાબે બળવો કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૮માં મારીનું બહેરનાયું દાદવાથી તે પોતે શરૂ થયો, અને તેનો તપાસ ચલાવવામાં આવ્યો. તેમાં તે બ્રિટિશ સરકાર સામે લડાઈ કરવાના આરોપનો ચુદ્દેગાર માલમ પડ્યો. તેમજ બ્રિટિશ રૈયતને મારી નાખ્યાથી ખૂનના આરોપો પણ તેની ઉપર સાબીત થયા. તેને મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી હતી, પરંતુ તે બંધ રાખી તેને બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાંથી દેશનિકાસ કરવામાં આવ્યો. રાજભક્તિનો ભંગ થાય તો સુલક પાલસે કરવાનો રિવાજ અવારંખે આવે છે. સનદોથી ખેત્રી અમર ન થતા પામે તે સામે કોઈ કાનિગે સ્પષ્ટ રીતે સાબ્યેતી રાખીને આ અપવાદ દાખલ કરેલ છે. “ જ્યારે બેવકાદારી થશે, કિયા દોષકરારને ખુદશી રીતે તોડવામાં આવશે, ત્યારે આ ખાત્રીને લીધે ભારેભભારે શિક્ષા કરવાનો કિયા બંધી કરવા સુધાંતનો આપણો હક્ક કંમી થશે નહિ.” માત્ર રાજકર્તાઓ ઉપરજ વકાદારીનું બંધન છે એમ નથી. તેમની રૈયત ઉપર પણ એ બંધન એટલુંજ છે. કેમકે તેઓના રાજકર્તાના બેટસોજ મહારાણીના રક્ષણનો લાભ તેઓ પણ અનુભવે છે એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૯૧ના ઓગસ્ટમાં મણિપુરના યુવગવની તપાસ ચલાવી, તેને “ ઈન્ડિયાની કેસરેલિફ સામા યુદ્ધ કર્યાના ” ચુદ્દાનો તકસીરવાન દરાવ્યો એ પ્રસંગનો લાભ લઈ એવું બહેરનાયું દાદવામાં આવ્યું છે કે, “ સદ્દેહ રાખ્યો બળવા તથા ખૂનના ચુદ્દાના દોષવાન દરનાં તેઓને જે શિક્ષા કરવામાં આવી છે, તે શિક્ષા ઉપરથી મણિપુરની રૈયતને ચેતવણી લેવા ફરમાન કરવામાં આવે છે. ” બ્રિટિશ સરકાર સામે લડાઈ કરે તો ગવર્નમેન્ટે ભંગ થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ “ ચુદ્દો ” પણ થાય છે. તેવીજ

રીતે - જોડ દેશી રાજ બીજા દેશી રાજની મામે લગાઇ કરવા, દિવા તેમાં મદદગારી કરવાનું આથે લે, તો તે વ્યાજળી ગણાતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં બ્યારે ગંભીર ગુરસાના આવેશમાં રેવાના મહારાજાએ સોદાવજ મુલકમાં હરદાસિંધને 'પકડવા લડકર મોકલ્યું', ત્યારે તેની ચર્તણૂક રાજભક્તિના ભંગ તરીકે ગણાઇ હતી. હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ ઉપર રાજભક્તિ અને વફાદારીની ફરજ નહેલી છે. તે ફરજનો અમલ મનપડે તેમજ કમવડે કરવો જોઈએ. જાહેર ગુનેગારને આશ્રય આપવાથી તેના ગુનામાં મદદ કર્યા નેહસો ગુનો થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં જૂનાગઢના નવાજ મુબઈ આવ્યા, ત્યારે તેમના માણસોમાં નિશ્ચય મહમદખાત કરીને એક જાહેર બળવાખોર સાથે હતો. આ સખ્સ માફી મળેલા માને ન હોવાથી તેને પ્રકડી તપાસ ચલાવતાં તે બંડ કર્યાનો ગુનેગાર ક્યો હતો. નવાખે દિલ્હિરી બતાવી અને એવું કારણ જણાવ્યું કે તે માણસની આગળની ચાલચલગતથી અમારી અણવાકી હતી. નવાખની માફી મંજૂર રાખી તેવી સાથે તેમને ગંભીર ચેતવણી આપવામાં આવી. તે પ્રમાણે હાલ ધોરણ બંધાઇ ગયું છે કે, કોઈ પણ રક્ષિત રાજના મુલકમાં કોઈ શકદાર સખ્સો, પછી તે મમે તે ધર્મે કે ધંધાતા હોય, તે આવી આશ્રય લે તો તેનાં નામ અને તે સંબંધી હકિકત પ્રિટિશ એજન્ટને જણાવવાની તેની ફરજ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ હકુમત.

૧૩૩. બ્રિટિશ હકુમતના ત્રણ વર્ગો—સોંપેલી, અવશિષ્ટ,
અને અવેશ્વ.

—૨૦૨૨૦૨—

રાજસત્તા વિભાજન વસ્તુ છે એ પ્રોપોઝિશન હિંદુસ્તાનને કેવું અગત્યનું છે, તે દેશી રાજ્યોના મુલકોમાં બ્રિટિશ અધાલતોના દાખલ થયાની બિના તપાસવાથી ખુલ્લું થઈ આવે છે. હિંદુસ્તાનની અંદરના દરેક રાજ્યમાં બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની અંગત હકુમત જેમ બ્રિટિશ સરકાર ભોગવે છે, તેમજ પર મુલકમાં આવેલા કંપુઓમાં રહેતા સાબુસો, અને મિલકત ઉપર પણ તે અસ્થાનિક હકુમત ચલાવે છે. જ્યાં જ્યાં રેલવેની ધોરી લાઈનો દાખલ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સોંપરતને સીધે બ્રિટિશ હકુમત પણ તેની સાથેજ દાખલ થાય છે. ધણું રક્ષિત રાજ્યોમાં રાજકર્તાની સાથે ત્યાંની રૈયત ઉપર હનિયા સરકાર હકુમતનો ભાગ ભોગવે છે. કેટલાક રાજ્યોમાં દિવાની અને ફોજદારી તમામ હકુમત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલની કોર્ટોએ કરેલ યોજના મુજબ આવે છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની અશક્તતામાંથી મુક્ત રહેલાં રાજ્યોમાં પ્રજાઓની અંદર અંદરના ધારા અનુસાર અસ્થાનિક હકુમતનાં કેટલાંક સ્વરૂપો કમૂલ રાખી દાખલ કરવામાં આવેલાં છે. “ લોકોનિઆ ” નામની સિટીગરના કામમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, એક રાજા બીજા સ્વતંત્ર રાજાની મુલકી હદમાં હકુમતનો દાવો રાખી શકતું નથી; તોપણ તદનામાં, કિયા ખાસ ધારાથી પર રૈયત

રીતે એક દેશી રાજ બીજા દેશી રાજની મામે લગાઇ કરવા, દિવા તેમાં મદદગારી કરવાનું આથે લે, તો તે બ્યાજળી ગણાતું નથી. ઇ. સ. ૧૮૭૩માં બ્યારે ગંભીર ગુરસાના આવેશમાં રેવાના મહારાજાએ સોદાવજી મુલકમાં દરદત્તસિંહને પકડવા લશ્કર મોકલ્યું, ત્યારે તેની ચર્તણુક રાજભક્તિના ભંગ તરીકે ગણાઇ હતી. હિંદુસ્તાનના દરેક રાજ ઉપર રાજભક્તિ અને વફાદારીની ફરજ રહેલી છે. તે ફરજનો અમલ મનવડે તેમજ કર્મવડે કરવો જોઈએ. જાહેર ગુન્હેગારને આશ્રય આપવાથી તેના ગુન્હામાં મદદ કર્યા જેટલો ગુન્હો થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨માં જૂનાગઢના નવાજ મુખર્દ આવી, ત્યારે તેમના માણસોમાં ત્રિચાક મહમદખાન કરીતે એક જાહેર બળવાખોર સાથે હતો. આ સખ્સ માંથી મળેલા માને ન હોવાથી તેને પકડી તપાસ ચલાવતાં તે બંદ કર્યાનો ગુન્હેગાર ક્યો હતો. નવાજે દિલ્હિરી ખતાવી અને એવું કારણ બજાવ્યું કે તે માણસની આગળની સાલચલગતથી અમારી અણુવાકરી હતી. નવાજની માંથી મંજૂર રાખી તેની સાથે તેમને ગંભીર ચેતવણી આપવામાં આવી. તે પ્રમાણે હાલ ધોરણ બધાં ગયું છે કે, કોઈ પણ રક્ષિત રાજના મુલકમાં કોઈ શકદાર સખ્સો, પછી તે ગમે તે ધર્મ કે ધંધાવા હોય, તે આવી આશ્રય લે તો તેનાં નામ અને તે સંબંધી હકિકત ખિટિશ એજન્ટને બજાવવાની તેની ફરજ છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ હકુમત.

૧૩૩. બ્રિટિશ હકુમતના ત્રણ પર્વો—સૌંધેલી, અવશિષ્ટ,
અને અવેશ.

—૩૦૫૮૦૦—

રાજસત્તા વિભાજન વસ્તુ છે એ ધોરણે હિંદુસ્તાનને કેવું અગત્યનું છે, તે દેશી રાજ્યોના મુલકોના બ્રિટિશ અધાલતોના દાખલ થયાની બિના તપાસવાથી ખુલ્લું થઈ આવે છે. હિંદુસ્તાનની અંદરના દરેક રાજ્યમાં બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની અંગત હકુમત જેમ બ્રિટિશ સરકાર ભોગવે છે, તેમજ પર મુલકમાં આવેલા કંપુઓમાં રહેલ સાબુચો, અને મિલકત ઉપર પણ તે અસ્થાનિક હકુમત ચલાવે છે. જ્યાં જ્યાં રેલવેની ધોરી લાઈનો દાખલ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સોંપરતને સીધે બ્રિટિશ હકુમત અપાશે તેની સાથેજ દાખલ થાય છે. ઘણાં રક્ષિત રાજ્યોના ડ્રાગનનાની સાથે ત્યાંની રૈયત ઉપર ઇન્ડિયા સરકાર હકુમતનો આગ ભોગવે છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં દિવાની અને ફોજદારી તમામ હકુમત ગવર્નર-જનરલ ઈન કાઉન્સિલની કોર્ટોએ કરેલ યોજના મુજબ આવે છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની અશક્તતામાંથી મુક્ત રહેલાં રાજ્યોમાં પ્રજાઓની અંદર અંદરના ધારા અનુસાર અસ્થાનિક હકુમતનાં કેટલાંક સ્વરૂપો કમૂલ રાખી દાખલ કરવામાં આવેલાં છે. “ લોકોનિયા ” નામની સ્ટિમરના કામમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, એક રાજ ખીજા સ્વતંત્ર રાજની મુલકી હદમાં હકુમતનો દાવો રાખી શકતું નથી; તોપણ તહનામાં, કિયા ખાસ ધારાથી પર રૈયત

ઉપર, અથવા પર રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના રાજ્યોના ઉપર પર હકુમતનો અંગીકાર માત્ર રાજ્ય નમિત કે અંગત રીતે કરે છે. આથી કરીને તે રાજ્યની સ્વતંત્રતા જતી રહેતી નથી. દાર્શનિકના હકુમતી મહારાણી એવરોગોની ખાગતમાં નિમ્ન રેગ, ચીન, ડોમિંગા, ન્યાન, મગેદો, મગ્દા, ટર્કિ, કે જંગલમાંના હકુમત સમાવે છે. તે હકુમત સૌના ધારવામાં છે તેના કુનાં વધારે વિનાશવાળી છે. ક્રાંતિ દાખલ નેહએ તો ટર્કિના સંજ્ઞના હકુમો નીચે જતાવેલી ખાગતો વિષેના છે, એટલે કે સિટિશ રેયત ઉપર રાજ ચલાવવાની ખાગત, નિમ્ન દેશમાં ન્યાયના ધોરણની ખાગત, દવાખાનાના લાગરમ ખાગત, ન્યાયખાતાના લવાજમ ખાગત, નિમ્ન દેશની કોર્ટોની હકુમતની અંદરના કાર્યો વિષે કાઉન્સિલના હકુમોનો અમલ કરવાનું બધું રાખવાની ખાગત, નાશી ગયેલા ગુન્હેગારોની ખાગત, અને સાર્થપ્રસના રાજવહિવટની ખાગત. ટર્કીની સાથે ગોદવણ થયાની ખાગતો વિવાદ ખીજ ખાગતો માટે રાષ્ટ્રી સરકારને ચીન સાથે ગોદવણ થઈ છે, જેવી કે દરિયાઈ કામકામને અને ખીજ વધારે બંદરોને એક્સચીની હકુમત લાગુ કરવામાં આવી છે તે, અને હાગકોંગમાં વરિષ્ઠ કોર્ટ ચાલવામાં આવી છે તે. હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યો પોતાની રેયતને દેહાન્ત શિક્ષા કરે છે, તેના ઉપર પોલિટિકલ એજન્ડો અપીલો સાંભળે છે. આટલે દર-જે બ્રિટિશ હકુમત ખીજે સ્થળે ચાલવા દેવા પ્રખઓની માહોમાંહેના ધોરણથી ઘૂટ મળી શકે તેમ નથી. ટૂંકામાં કહીએ તો બ્રિટિશ રાજ અને પાર્લામેન્ટે રક્ષિત રાજ્યોને સ્વતંત્રતા વગરનાં રાજ્યો ગણવા માથે લીધું છે, તે પ્રમાણે રાખીએ તો ઓસ્ટ્રિયન અને તેના મત ધરાવનારથી આપણે જૂદા પડવું જોઈએ. ત્યારે તો આપણે એવાજ કદ નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ કે, મહૂમ સર હેન્ડર મેર્ડના સ્થાપિત કરેલા ધોરણ પ્રમાણે રાજસત્તા એ એક વિમાન્ય વસ્તુ છે.

બ્રિટિશ હકુમતનો જે બહોળો અમલ કરવામાં આવે છે, તેનું માપ લેવા
 ખાતર આપણે તેનાં જૂનાં જૂદાં મૂળો તપાસવાં જોઈએ સામાન્ય રક્ષણનાં
 બધેતેના પ્રકરણમાં બતાવેલું છે કે, હિંદુસ્તાનનાં સઘળા રાજ્યોએ પોતાના
 રક્ષણનું કામ સર્વોપરિ સત્તાના હસ્તક સોંપી દીધેલું છે. તેથી કરીને
 તેઓએ ઊવણીઓ સ્થાપવાનો હક્ક, રેલ્વે તેમજ બાદશાહી ટપાલ ઓફીસો
 અને ધોરી રસ્તાઓ ઉપરનો પૂર્ણ અંકુશ તે સરકારને સ્વાધીન કરેલો
 છે. આ સઘળાં કારણસર બ્રિટિશ હકુમત રાજવાની જરૂર થઈ છે.
 બહારના સંબંધોના પ્રકરણમાં ખુલાસો કરવામાં આવેલો છે કે, પર સંજો
 સથે મુસલહત કરવાનો હક્ક પણ બિનશરતે અને વગર અપવાદે દેશી
 રજવાડા તરફથી બ્રિટિશ સરકારને આપી દેવામાં આવ્યો છે. તે માટે
 તેઓના મુલકોમાં બ્રિટિશ એજન્ટો રાજવાની જરૂર થઈ છે. બ્રિટિશ
 સરકારના આ પ્રતિનિધિઓ પોતાની રેઝિડેન્સ અને એજન્સિયા હકુમત
 ચલાવે છે. યુરોપિયન અને અમેરિકન લોકોને ફરિયાદ કરવા સગળ ન
 મળે એવી રીતે તેઓનો યોગ્ય ઈન્સાફ થવો જોઈએ. રાજ્યોમાં તેઓ
 શુન્હા કરે, ત્યારે તેઓનો ઈન્સાફ કરવાનું કામ બ્રિટિશ કોર્ટોને સોંપવા
 જરૂર પડે. અમુક સ્થળોમાં તો દેશી રાજ્યોએ સિવિલ રેશનો ઉપરની
 હકુમત બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કરી દીધી છે. તેમાં બ્રિટિશ કોર્ટોની
 અનન્ય હકુમત ચાલે છે. આવી સઘળી બાબતોમાં જોઈએ તો બ્રિટિશ
 હકુમત દાખલ થવાના કારણો રાજ્યોએ કરેલી સોંપરત, યાને મહોલ
 રાજ્યોની બાબતમાં તહવામાથી આપેલી કબૂલતો છે. બીજા રાજ્યોની
 બાબતમાં જોઈએ તો બ્રિટિશ હકુમત દાખલ થવાનું કારણ ગર્ભિત કબૂલત
 અને લાંબી મુદતનો રિવાજ છે. યુરોપિયનો અને બ્રિટિશ ઈન્ડિયન રૈયત
 ઉપરની અગત હકુમત જે ઘણા ફેલાવને પામી છે, તેનું મૂળ જોઈએ તો
 ખાલ્દેમેન્ટની સત્તા, અને તે સાથે રક્ષિત રાજ્યોની ગર્ભિત કે સ્પષ્ટ

કુળદાત એવું છે એ હકુમત ઇન્ડિયા સરકાર ચલાવે છે, યાનો અમુક શરતોની સાથે દેશી સંજોગોને સોંપે છે સોંપરત કરેલી હકુમતના હાથે રાજસત્તાની સ્વીકૃત હાથનાઓના કાંઈ બગ થતો નથી. તેના પાંચ વર્ગો થઈ શકે છે:-(૧) હાથણીઓ ઉપરની હકુમત, (૨) રેલવે ઉપરની હકુમત, (૩) સિવિલ રેલવેનો અથવા પાણીની નહેરો ઉપરની હકુમત, (૪) રેઝિડેન્સ ઉપરની હકુમત, અને (૫) યુરોપિયનો ઉપરની અંગત હકુમત. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર કેટલાક દેશી રાજ્યોમાં તેમની રૂબરૂ, કે તે રૂબરૂના અમુક વર્ગના લોકો ઉપર કેટલેક દરજ્જો હકુમત ચલાવે છે. કેટલીક વખત તહનામાની રૂએ ઇન્ડિયા સરકારને આ સત્તા પ્રાપ્ત થયેલી છે. કચ્છના જાડેજા અમીરો, અને કોલાપુરના તાજાના જાડેજાદારો ઉપરની સત્તા આ મિસલે બ્રિટિશ રાજના હસ્તક રહેલી છે. લાંબી મુદતના રિવાજ અને અમુક સંજોગો સાથે કંપનીને પ્રથમ વ્યવહાર અધિકારો, ત્યારથી કેટલાકની સત્તાને અકુશમાં રાખેલી છે આ હકુમતને “ અવશિષ્ટ ” હકુમત એવી સંજ્ઞા અપાય છે. એટલે જ હકુમત દેશી રાજ્યો પાસે રહેવા દીધેલી નથી, તે શેષ હકુમત તેની વતી બ્રિટિશ સરકાર ચલાવે છે. આ હકુમત થયું “ સોંપેલી ” હકુમતમાં ગણાય એમ કહી શકાય. કેટલીક બાબતમાં ખેસક તેમ ગણી શકાય ખરું. પરંતુ નિયમ પ્રમાણે જોઈએ તો એની પ્રાપ્તિ પરવાનગી અને રિવાજથી ચાય છે. એ કાંઈ તહનામાની રૂએ કે જાણી જોઈને સોંપરત કરવાથી પ્રાપ્ત થતી નથી. આગળ ઉપર વધારે ચર્ચા કરતાં આનાં કારણો બતાવવામાં આવશે. તે ઉપરથી ખુદી રીતે મુલમ પડી આવશે કે, આ હકુમતને “ અવશિષ્ટ ” હકુમતની સંજ્ઞા આપવી એ વધારે સગવડતાવાળું છે. અવશિષ્ટ હકુમતના બે વિભાગ થઈ શકે છે-એક સાધારણ અને બીજો અસાધારણ. આ પ્રકરણમાં પહેલા વિભાગ વિષે વિવેચન કરેલું છે. કેમકે કાંઈ ભારે અન્યાય દૂર કરવા માટે

દરમિયાનગિરી કરવાની ઈન્ડિયા સરકારની અસાધારણ સત્તાની હદ મુકરર થાય તેમ નથી. જેનું નામ અસાધારણ સત્તા છે, તેનો આધાર તો રાજ-સત્તાના હુકમી કૃત્ય ઉપર છે. તેનું ન્યાયની રીતે પ્રયોગ કરવું એ શક્ય વાત નથી. એવી બાબતમાં ઈન્ડિયા સરકાર પોતાની સર્વોપરિ સત્તાની રૂએ વચ્ચે આવે છે તેવી. દરમિયાનગિરીનું તે આચ્છાદન કરતી નથી, કિંવા કાયદાની અર્થીઓને ખેંચી. પોતાના અમલમાં ન્યૂનતા કરતી નથી. તેમજ બીજી બુદ્ધિ સ્થિતિઓ માટે થોડા કાદેલાં કાયદાનાં સૂત્રો તેને ખોટી રીતે લાગુ કરવા સરકાર દુરસ્ત ધારતી નથી. છેવટ એક ત્રિજા જાતની હકુમત છે. તેની રૂએ દેશી રાજસત્તાને થોડી મુદત, સુધી કોરાણે રાખવામાં આવે છે; અને ચાલતી ર્યાનિક સત્તાના નિષ્ફળપણને લીધે ગુમ, પણ હમેશની હાજરીમાંથી બાદશાહી સત્તાનો અમલ કરવામાં આવે છે. સઘળી સત્તા બાદશાહી સત્તામાં સમાવિષ્ટ થઈને રહે છે. તેમ સઘળી સત્તા બાદશાહી સત્તામાંથી પ્રકાશને પામે છે. તેથી બ્યાબાબી અને થોડા લાગ્યા પ્રમાણે બાદશાહી સત્તા ગોઠવણ કરે છે. હકુમતનો આ પ્રકાર “અવેજી હકુમત” ના નામથી ઓળખવો એ બહેતર છે. કેમકે એથી વધારે સારી સમજ મળતી નથી. એ અસાધારણ અવશિષ્ટ હકુમતના વર્ગમાં દેખીતી રીતે ગણાય. તેવી છે, પણ એ બન્ને વર્ગોમાં આ તફાવત છે. કોઈ રાજા સામે તેનો બાયાત ફરિયાદ કરે, ત્યારે તે રાજાની નિયમિત હકુમત બ્રિટિશ સરકાર લે છે; પણ બાકીની હકુમતમાં વચ્ચે આવતી નથી. એ રાજાનું અગત હિત હોવાથી તે તકરારનો નિષ્પક્ષપાત રીતે ફેસલો કરવા સાથે અસાધારણ સત્તા વાપરવામાં આવે છે. સામા પંક્ષકારને કાયદાના સમજથી નહિ, પણ સત્તાના ખાસ કારણોસર બાદશાહી હકુમતના સાધનનો લાભ મળે છે પરંતુ બ્યારે સગીર વયના કારણસર, કિંવા રાજના અધેરના સમજસર કોઈ રાજાને નામનોજ રાજા રાખવામાં આવે

છે, અને તેને કાયદેસર ન્યાયના કામકામે મોંપવાનું બની શકતું નથી, ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર સવળી ન્યાય ખાતાની હકુમત ખાતાના હસ્તકે છે. આમ બને તેટલી મુદત સુધી રાજની વાચક કાર્ડ પણ હકુમતની મેચ રહેતી નથી. વધારે રખાતો અંકુશ બતાવવા માટે જુદા પ્રકાર ગણાય છે, એજ એ બન્ને વર્ગો વચ્ચેનો મોટો તફાવત છે. આમ હોવાથી આ પ્રકરણમાં બ્રિટિશ હકુમતના ત્રણ વર્ગો આ છે, (૧) સાંપેલી, (૨) અવશિષ્ટ, અને (૩) અવેગ.

—:૦ નં.૦ —

૧૩૪. તહનામાંને લીધે ઉત્પન્ન થતી બ્રિટિશ

હકુમતમાં હરકતો.

એટલું તો કમ્પલ કરવું જોઈએ કે, જેવી હકુમતો ને બ્રિટિશ હકુમતનું આપણે બયાન કરી ગયા છીએ તેના દાખલ થવાથી કાર્ડક બચકર સંખ્યા નજરે આવે છે. બ્રિટિશ સરકાર સાથેના દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં જેટલી ચર્ચા કરી ગયા છીએ, તે સ્વપૂર્વક વાચનારના મનમાં એકદમ બે પ્રશ્નો પેદા થશે પહેલો પ્રશ્ન એ થશે કે રાજ્યો સાથે થયેલાં તહનામાંની શરતો મુજબ પર રાજ્યમાં યુગેપિયન બ્રિટિશ રૈયત ઉપરના જેવી હકુમતો વ્યાજબી શી રીતે ગણાય? બીજો સવાલ એ થશે કે દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ ઈન્ડિયાનો ભાગ નથી, તો કોઈ રાજ્યની રૈયત (જે પણ બ્રિટિશ રૈયત નથી) ને ઉપર બ્રિટિશ હકુમત (જેવી કે અવશિષ્ટ પ્રકારની હકુમત) બ્રિટિશ કાયદા પ્રમાણે વ્યાજબી શી રીતે ગણી શકાય? આ પ્રશ્નોમાં પ્રથમનો પ્રશ્ન થોડો મુશ્કેલીનરેલો છે, નેથી તેના વિષે અત્રે ચર્ચા કરવાનો અમારો ઈરાદો છે. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં ભોપાલના મગફળાએ તારીખ ૨૬ ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૧૮ના તહનામાં ઉપર લક્ષ્ય એચ્યુ. તેમાં આ પ્રમાણે ખાત્રી આપેલી છે. “ કોઈ પણ પ્રકારે એ

રાજ્યમાં બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવામાં આવશે નહિ". ભોપાળની રાણીને જવાબ આપતાં ત્રણ ગિના ઉપર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું — તહનામાંનો ઉદ્દેશ, તેનો યથાર્થ માયનો, અને પાર્લામેન્ટના ધારાની અસર. એ કોલકારનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે, ભોપાળના રાજ્યને પોતાની રૈયત ઉપરની અદરની સત્તા કાયમ રહેવા દેવી. પૂરોડન શબ્દોથી માત્ર એટલીજ ખાત્રી આપવામાં આવી હતી કે, બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ચલતા ન્યાયના ધોરણને દાખલ કરવું નહિ, અને બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ધારા બાધનારી સત્તાએ સ્થાપેલી બ્રિટિશ કોર્ટો તેમાં પગપેસારો કરે નહિ. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની મુદકી હદની બહાર બ્રિટિશ રૈયત ઉપર માત્ર હકુમત ચલાવવાથી ભોપાળ ના રાજ્યમાં સરકારની હકુમત દાખલ કરી ગણી શકાય નહિ એમ ગણાય તો તે રાજ્યમાં રહેતા સઘળાં માણુએને બ્રિટિશ હકુમતમાં લીધાં છે એમ માનવા કારણ થાય ઈ સ ૧૮૬૧માં પાર્લામેન્ટે પોતાના સ્ટાચ્યુટ ૨૪નો વિક્ટોરિયા આપટર ૬૭મો પસાર કર્યો તેની રૂએ મહારાણી સરકારની સાથે દોસ્તી ધરાવનારા રાજ, અને રાજ્યોમાં રહેનારા ઈન્ડિયા સરકારના તમામ નોકરો માટે કાયદા બાધવા ધારાસભાને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. ઈ સ ૧૮૬૦માં ઈન્ડિયન પિનલકોડ થયો તેમાં ફરમાવ્યું છે કે, સ્ટાચ્યુટ ૨૧, અને ૨૨, વિક્ટોરિયા આપટર ૧૦૬ની રૂએ મહારાણીને પ્રાપ્ત થયેલા મુલકોની બહાર જે કૃત્યો થાય, તે કૃત્યો તે મુલકોની અંદર થયેલા છે એમ સમજવું છેવટે ભોપાળે બતાવેલા તહનામાંની રૂએ તે રાજ્યે માયે લીધું કે, “બ્રિટિશ સરકાર સાથે આધીન સહાયકારીપણાથી વર્તણુક રાખવી.” બ્રિટિશ ધારાસભાએ ઈન્ડિયા સરકારને પોતાની રૈયતને શાસન કરવાની સત્તા બક્ષેલી છે તો ઈન્ડિયા સરકારની જે સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિ ભોપાળના રાજ્યે પણ બ્યાજબી રીતે કબૂલ રાખવી જોઈએ એ સરકાર કાયદા અનુસાર પાર્લામેન્ટથી સર્વોપરિ સત્તાની રૂએ બધાયેલ ખાસ

૧૩૫. કાવચના અપ્રમાણથી ચિરિત્ત ભુજનને

ବ୍ରହ୍ମା, ଧର୍ମୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

દેશી રાજ્યોની સમગ્ર માનવબંધન. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની જાગૃતતા
અંગતપર હુદાવવાથી બીન્દ સત્તાઓના જુદાના ધર્મ શક્તિ નથી. બ્રિટિ
રૈયત શિવાયના લોકો માટે પર રાજ્યના માટે એવા કાલે અંગત
પાસામેન્ટો સત્તા છે તે માટે કોઈ દિવસ વાંધા દેવાના આદેશ નથી
તે માટે બ્યારે ઈન્ડિયા સરકાર આદેશ કરવાની મનસ્વીનિથી હુ મે
અને દેશી રાજ્યની તરફથી અવશિષ્ટ હકુનતો અમલ તે રાજ્યની રૈય
ઉપર. કિંવા તેની કમૃષ્ણતથી સિવિલ એડમિનિસ્ટ્રેશન, અથવા બ્રિટિ
ઈન્ડિયાની રૈલવેઓ માટે નદિ એડમિનિસ્ટ્રેશન રૈલવે લાઈન ઉપર અથવા
તેનું કાયદેસર બ્યાનબી કારણ શું આપી શકાય તેમ છે? આ સવાલ
ચર્ચા કરતાં પ્રથમ જે સિદ્ધાન્તો બતાવવાનું તથા સાબીત કરવા
ઘટારત છે. પ્રથમતો જે મહારાષ્ટ્રી સરકારના તાબાની રૈયત કે નોકર
નથી, અને જેઓ પર મુલકમાં વસવા હોય, તેને માટે કાયદા બાંધવા
ઈન્ડિયાની કારાસબાને અત્તા નથી. બીજું કે એવા પર મુલકમાં વસવા: ઈન્ડિ
સરકાર બ્રિટિશ રૈયત, કિંવા નોકર ન હોય તેવા લોકોના ઉપર સ
ધરાવે છે અને ચલાવે છે. આ મુશ્કેલીનો પૂર્ણ બાચાં બાણવામાં આ
ત્યારેજ તેના નિરાકરણનો પ્રયાસો થઈ શકે. માટે બ્રિટિશ ઈન્ડિયા
અને પર મુલકના સળધમાં ઈન્ડિયાની કારાસબાની સત્તાની ચર્ચા તત્સબધ
શુચવણને લક્ષમાં રાખી સંક્ષેપમાં કરવી જોઈએ.

૧૩૬. ઈન્ડિયાની ધારાસભ્યાઓની ધારા બાંધવાની

સત્તા ઉપરના અકુશો.

બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના ધારા બાંધવાના અને ન્યાય સંબંધી ધોરણો આર મુદતમાં, કિંવા દરજ્જામાં પસાર થયેલા માલમ પડે છે. ઈ. સ. ૧૭૭૩માં બ્યારે પ્રસિદ્ધ “રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” એટલે સ્ટાચ્યુટ ૧૩, બ્યોર્ન ત્રિમતે આપટર ૬૩મો પસાર થયો, ત્યારે પ્રથમની મુદત પૂર્ણ થઈ બીજી મુદત શરૂ થાય છે તેને અને સ્ટાચ્યુટ ૨૧, બ્યોર્ન ત્રિમતે આપટર ૭૦મો ઈ. સ. ૧૭૮૧માં પસાર થયો ત્રિજી મુદતને અને ઈ. સ. ૧૮૩૩માં સ્ટાચ્યુટ ત્રિજી અને ચોથો, વિદ્યમ ચોથાનો આપટર ૮૫મો પસાર થયો. ચોથી મુદતને અને ઈ. સ. ૧૮૬૧નાં ઈન્ડિયા કાઉન્સિલનો ધારો, સ્ટાચ્યુટ ૨૪ અને ૨૫ વિક્ટોરિયા આપટર ૬૭ એ બાંધ્યો. તેની તથા તેને સુધારનારા ધારાઓની રૂએ મહારાણી સરકારના ઈન્ડિયાના મુલકમાં અધ્યાપિ ધારા બાંધવાનું કામ ચાલે છે. પ્રથમની મુદતમાં સ્વાભાવિક રીતે કંપની પોતાના ખાતાએ શિવાય બીજા કામથી નિસ્ખત રાખતી ન હતી. કંપનીને પોતાના કોઈ પણ ધારાની રૂએ સત્તા નહિ હતી, તોપણ દેશી લોકો તેની અદલતોમાં આતુરતાથી ન્યાય લેવા આવતા એમ તેને માલમ પડવા લાગ્યું. ખરૂં કહીએ તો તારીખ ૨૮મી ઓગસ્ટ સને ૧૭૭૧ ના રોજ કાંચરેક્ટરોએ સભાને, અને તેના પ્રમુખને ખબર આપ્યા કે, હમારો ઈરાદો છે કે “દિવાન તરીકે અમારે ખડા રહેવું”. ઈ. સ. ૧૭૭૩ સુધી તેના ન્યાય ખાતાનો વહિવટ કેવો ચાલ્યો તે જાણવું હોય તો ઈ. સ. ૧૬૬૧માં બીજા ચાર્સ રાજ્યએ સનદ બહી તેમાંથી જણાઈ આવે છે. તેની રૂએ ગવર્નર અને કાઉન્સિલ બન્નેને અખત્યાર મળ્યો કે :- “રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામમાં સર્વૂં ગવર્નર અને કંપનીના તાબાના લોકોનો ઈન્સાફ કરવો”. આ અખત્યારનો અર્થ અદલતે હકારતાથી કરવામાં

આગળે હતો. જ્યોત્સ્ને પટેલાએ આપણી સનદમાં 'મધ્ય' છે, કે, ગણેશરીનનો ઇન્સાફ આપી કંપનીએ " માત્ર આપણી રેવન્યુને નહિ, પણ ખીજા રાજ્યની રેવન્યુને કિત્તેજન આપેલું છે તેથી તેથી રાજ્યની રેવન્યુ અને નજીકના દેશના લોકો કંપનીના સદ્દેશ કિલ્લાઓ અને ગણેશરી આવી વસવા લલચાયા છે ". ન્યાય અને જાણના લોભથી આ પ્રમાણે લોકો વસવા આવવા લાગ્યા. તેથી કલકત્તા જેવું શહેર પેદા થવા પામ્યું, અને મન્ડીમારના ગામડામાંથી મુળર્થ ખુદ શ્રિદેશ ગજમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ખીજા નજરનું શહેર થઈ પડ્યું છે ઈ સ. ૧૭૨૬માં ત્રણ ઈલાકાના ત્રણ મુખ્ય શહેરોમાં કોટવાળની કોર્ટો સ્થપાઈ ૪ સ. ૧૭૫૩માં એજ પ્રમાણે અરજીઓના ફેસલા માટે કોર્ટ ઓફ રિવેન્યુસ નામની અદાલતો કાઢી. તેથી કરીને કોટવાલોની કોર્ટોમાં દિવાની કામકાજનો ભરાવો રહેતો હતો તે કમતી થયો. " ન્યાયની જુદી જુદી અદાલતો ચલાવવા માટે ઉપધારા, અને નિયમો બાધવા " કોર્ટ ઓફ રિવેન્યુસને અધિકાર મળ્યો ઈ. સ. ૧૭૭૩માં શ્રિદેશ પાલોમેન્ટે કોટવાળની કોર્ટ જેની રૂએ સ્થપાઈ હતી તેના વિષે ઇસારો કર્યો કે " ઇન્સાફની યોગ્ય વ્યવસ્થા માટે તેમાં પૂરતી ગોઠવણ નથી ". પ્રસિદ્ધ " રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ " નજર ૧૩નો જ્યોર્જ ત્રિજનો આપટર ૬૩મો ઇસાર થયો. તેથી ઈન્ડિયાની વડી સરકારને અધિક અખત્યાર સંપાદિત થયો, તેને આધારે દિવાની ફોજદારી કામકાજ માટે અને ન્યાય સંબંધી ખીજા સંવર્ગો કાર્યો માટે કંપનીની કોર્ટ તરીકે નહિ, પણ રાજ્યની કોર્ટ તરીકે કિલ્લે વિલ્કમમાં એક " સુપ્રીમ " કોર્ટ સ્થાપી. તેની ચાંદણી કલમની રૂએ બધી શ્રિદેશ પ્રજા, જે કે બગાલા, બહાર, ગોદીઆમાં રહેતી હોય, અને ખીજા જે મહારાણી સરકારની વખતી હોય, અગર તેની કે કંપનીની નોકરીમાં જે હોય, તેના ઉપર પૂરું સત્તા પ્રાપ્ત થઈ. તેની ૩૬મી

કલમને આધારે કિલ્લે મેન્ટ વિલ્ચમ અને તેના તાબાનાં બીજાં સ્થળોના સારા બદોબસ્ત માટે બ્યાબખી ધારા આધવાની સત્તા પડી. સરકારને હાંસલ થઈ પણ તેમા એક શરત એ મૂકેલી હતી કે, તેવા ધારા “ સુપ્રીમ કોર્ટની ” સમ્મતિ લઈ તેનીજ અંદર નોંધાવવા જોઈએ. આ એ “ સર્વોપરિ ” સત્તાઓની દ્વિધા હકુમત અને અકુશમાં રહેલો તફાવત બાણુવો મુશ્કેલ થઇ પડ્યો, અને તેને લીધે સ્વાભાવિક રીતે વિરુદ્ધતાઓ પેદા થઈ. “ બ્રિટિશ રૈયત ” કોને કહેવી તેના તો ખુલાસોજ કરવામા આવ્યો ન હતો. તે બન્ને સત્તાના તાબાના મુલકી વિસ્તારનો નિશ્ચય પણ થયો ન હતો. આ પ્રમાણે “સુપ્રીમ કાઉન્સિલ” અને “સુપ્રીમ કોર્ટ” એ એ સ્વતંત્ર સત્તા વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી, અને અને મારામારી ઉપર આવતા વાર લાગી નહિ. ઇ સ. ૧૭૮૧મા પાર્લામેન્ટે સ્ટાચ્યુટ ૨૧, જ્યોર્જ ત્રિજનો આપઠર ૭૦મો પસાર કર્યો, અને કહ્યોઆની આ બીજી મુદ્દત ખતમ કરી. તેમા નડતી મુશીબતો અને શકાઓની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. અને “ બગાસા, બહાર, અને ઓઢીઆના પરગણાઓના હક્કદાર રાજને ટકાવી રાખવાની જરૂર ” બતાવી. તેમજ “ લોકોને અસલના કાયદા, રિવાજ, હક્ક, અને છૂટનો ભોગવટો અખડ બરી રાખવાની જરૂર ” પણ બતાવી. દેશી ઈન્ડિયા ઉપર ઇંગ્રેજ કાયદા પ્રમાણે રાજ કરવાનો વહિવટ બધ થયો. તેમજ દેશી કાયદાને બદલે ઇંગ્રેજ કાયદો પણ ચલાવવો બધ થયો. એ તો સાફ રીતે જણાશે કે ઈ. સ ૧૭૮૧ના સ્ટાચ્યુટથી હકુમતના વિસ્તાર અને રૈયતની બ્યાખ્યા નિષેની મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ થતું ન હતું. બ્યારે ઈસ. ૧૭૯૭માં સ્ટાચ્યુટ ૩૭, જ્યોર્જ ત્રિજનો આપઠર ૧૪૨ થયો, ત્યારે કોઈકે અજવાળુ થયું, અને ઈન્ડિયા સરકારનાં કૃત્યો મંજૂર થયાં. ત્યારે પાર્લામેન્ટે ગર્ભિત રીતે કાઉન્સિલની વધારેલી હકુમતનો અગીકાર કર્યો. કાયદા કે સનદથી એટલી સત્તા તેને પ્રાપ્ત

થયેલી ન હતી. દેશી “ રૈયત અને ખીમ્મતો જે ખંગાળા, બદામ, અને જોહીઆના પરગણાઓમાં રહેતા હોય, તેને માટે ઇન્સાફનું વધારે સાફ ધોરણ વળતોવળત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે જાહેરું છે ”, માટે હુકમ કરવામાં આવે છે કે, એ ધારાઓને ઈનમારી ખાતામાં નોંધાવવા, અને તેને એક સંગ્રહ કરવો. પરગણાંમાં આવેલી ઇન્સાફની સઘળી અદાલતોએ સદરૂં ધારાઓ પાળવા. હવે માત્ર એટલું જ કહેવાની જરૂર રહે છે કે, મદ્રાસમાં “ સુપ્રીમ કોર્ટ ” સ્થપાઈ, ત્યાર બાદ સ્ટાચ્યુટ ૪, બ્યોર્ડ ચોથાન આપટર જાંથી મુંબઈમાં પણ અપાઈ; અને ખંગાળા, મદ્રાસ, અને મુંબઈની ધારા બાંધનારી સભાની સત્તામાં ઈ. સ. ૧૮૧૭માં વધારો થયો. ત્યાં પછી બુઓ તે પાર્લામેન્ટે ત્રણે ઈંગ્રાજની સરકારને છૂટ આપવાની જરૂર ધારેલી છે. તેથી ઈ. સ. ૧૭૯૯થી ગવર્નર જનરલની સભા માટેના ધારાનો સંગ્રહ ફરીથી કરવો શરૂ કર્યો, મદ્રાસનો ઇ. સ. ૧૮૦૨થી ફરી કરવો શરૂ કર્યો, અને મુંબઈ માટે ઈ. સ. ૧૭૯૯થી માંડીને ધારાને સંગ્રહ ઈ. સ. ૧૮૨૭માં તૈયાર કર્યો. આવા ધોરણમાંથી પ્રતિકુળતાઓ અને વિરહતાઓજ ઉઠે એ અનિવાર્ય હતું. તેથી ફરીને તમામ સત્તાઓ નું એકીકરણ કરવાનો ઉપાય ચોજવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૩૩માં સ્ટાચ્યુટ ૩ અને ૪; વિશ્વમ ચોથાનો આપટર ૮૫ પસાર થતાં ચોથી મુદત શરૂ થઈ. તેની રૂએ “ બ્રિટિશ કે દેશી, પરદેશી કે ખીલ રૈયત માટે, મહારાણી સરકારના હુકમથી અગર ખીલ રીતે અપાયેલી ન્યાયની સઘળી અદાલતો માટે, તત્સંબંધી હુકમત માટે, સદરૂં મુલકો તથા તેના દરેક વિભાગમાં આવેલાં સઘળાં સ્થળો અને મિલકત માટે, સદરૂં કંપનીની સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યોના તથા રાજના મુલકોમાં સદરૂં કંપનીના નોકરો હોય તેને માટે કાયદા બાધવાની સત્તા— ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને પ્રાપ્ત થઈ ”. પરંતુ બડ માટે

શિક્ષા કરવા વિષે, સર્વોપરિ રાજની સત્તા બાબત, દિવા પાર્લામેન્ટના અખત્યાર વિષે, અથવા રૈયતની રાજબક્તિ કે સદહૂં મુલકોના કોઈ પણ ભાગ ઉપરની રાજસત્તા વિષે તેમાં (સદહૂં સ્ટાચ્યુટમાં) કાંઈ ફરમાવેલું ન હોતું. ધારા બાધનારી સત્તાઓનો સમાસ હિંદુસ્તાનની કાઉન્સિલમાં થઈ જતા સ્થાનિક સરકારના પ્રતિનિધિઓને તેમાં દાખલ કરવાની જરૂરયાત થતી તે માટે સ્ટાચ્યુટ ૧૬ અને ૧૭, વિંડોરિયા આપ્ટર હપથી ઈ. સ. ૧૮૫૩માં આમલક ધારામાં જરૂરના ફેરફારો કર્યા, કંપનીનો મુલક વધતો ગયો, અને ધારા બાધનારી સત્તાઓના એકીકરણથી તેને પરિણામે દબાણ પેદા થયું. તોફાણ ઈ સ ૧૮૩૩ની ગોદવણમાં લખાણ થવા પામ્યું તેનું કારણ સદહૂં ધારામાં ફેરફાર થયો તે હતું. ગદરને દબાવી દીધો, અને સ્ટાચ્યુટ ૨૧ અને ૨૨, વિંડોરિયા આપ્ટર ૧૮૬૧ની રૂએ મહારાણી સરકાર તરફ ઇન્ડિયાનું રાજ સોંપરત થયું, તે ઇ સ. ૧૮૫૮ના ઓગસ્ટની તારીખ ૨૭ના રોજ બન્યું તેથી ઈ. સ. ૧૮૬૧માં રાજબક્તિમાં છેવટનો ફેરફાર થયો. મહારાણીની સરકારે જે મુલકો ઉપરની રાજસત્તા સ્વાધીન લીધી તેનું ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ધાગમાં આ પ્રમાણે બ્યાન કરેલું છે.—

“ સદહૂં કંપનીના રાજવહિવટની તથા કબજામાંના સંઘના મુલકો, અને આ ધારો પસાર ન થયો હોય, તે જે હકોનો અમલ તે મુલકોમાં કરતા માટે સદહૂં કંપનીને સત્તા સહેલી હતી તે હકો રાણી સરકારને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમના નામથી ચાલશે. આ ધારાના હેતુ માટે “ ઇન્ડિયા ” શબ્દમાં સદહૂં પ્રમાણે રાણીને પ્રાપ્ત થયેલા મુલકો, અને હવે દર્શાવેલા હકની રૂએ હવે પછી જે મુલકો પ્રાપ્ત થાય તેનો સમાવેશ થાય છે એમ અર્થ કરવો. ” ઈ. સ ૧૮૬૧ના ઓગસ્ટની ૧લી તારીખે સ્ટાચ્યુટ ૨૪ અને ૨૫, વિંડોરિયા આપ્ટર ૬૭મો પસાર થયો. તે ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ આક્રમક નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં વખતોવખત સુધારા થતાં કાઉન્સિલ

મોટી થતી ગઇ. તેને આધારે ધારા બાંધનારી સભા માટે નિયત્રી
 બાંધવાનું કામ માત્ર ગવર્નર જનરલને હસ્તક આવ્યું, ઇલાકાઓ તથા પ્રાંતો માટે
 સ્થાનિક કાઉન્સિલો થઈ, તેમાંથી અમુક બાદશાહી બાળતો અને પર
 રાજ તથા રાજ્યો સાથેના સરકારના સંબંધોને લગતા કાયદાઓને
 ધારાસભાની સત્તાની બહાર રાખવામાં આવ્યા, અને ગવર્નર જનરલની
 કાઉન્સિલની સત્તાની મર્યાદા બંધાઈ. તે સત્તાની હદ એ દરાવવામાં આવી
 કે, “ બ્રિટિશ કે દેશી, કે પર રાજ્યના ખીલ બધા લોકો, જે રાણી
 સરકારના તાબાના મુલકોમાં રહેતા હોય, તેને માટે ધારા બાંધવા અને
 તેમાં ફેરફાર કરવા. રાણી સરકારની સાથે દોન્ટી ધરાવનાર રાજ્ય અને
 રાજ્યોમાં સરકારી નોકરો રહેતા હોય તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થશે ”.
 ઇ. સ. ૧૮૬૫માં સ્ટાચ્યુટ ૨૮ અને ૨૯, વિક્ટોરિયા આપ્ટર ૧૭માંથી
 કાયદા બાંધવાની સત્તામાં વધારો થયો, અને તેમાં રાણી સરકાર સાથે
 દોસ્તી ધરાવનારા દેશી રાજ્ય તથા રાજ્યોના તાબાના મુલકોમાં
 રહેલી બ્રિટિશ રૈયત, પછી તે સરકારી નોકરીમાં હોય યા ન
 હોય, તેને પણ સમાવેશ ગણી. એવટે ઇ. સ. ૧૮૬૬માં સ્ટાચ્યુટ
 ૩૨, અને ૩૩ વિક્ટોરિયા આપ્ટર ૯૮માં બાંધી વધારેની સકાઓ ફેર
 ફરવામાં આવી. તેમ કરવા માટે ધારા બાંધનારી સત્તામાં વધારો કરી
 દરાવ્યું કે, રાણી સરકારના તાબાના ઇન્ડિયન મુલકોમાં, અને તેની બહાર
 જે દેશી ઇન્ડિયન રૈયત રહેલી હોય, તેના ઉપર પણ બ્રિટિશ હકુમત રાખવી. ”
 આ ચર્ચા ઉપરથી જણાઇ આવશે કે, બ્યારે રાજ ઉગતું જતું હતું, ત્યારેનીજ
 કંપતીની હકુમત તેના પોતાના નોકરો તથા ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યની રૈયત ઉપર
 ચલાવાતી હતી એટલુંજ નહિ. પણ એકસ અખત્યાર વગર દેશી લોકો
 ઉપર પણ ચાલુ કરી દેવામાં આવી હતી. ખરૂં પૂજો તો ધારા બાંધનારી
 સભામાં વધારો કરવા માટે અવકાશ રહ્યો હતો. પરંતુ રાણી સરકારના

તાબાના ઇન્ડિયન મુલકો એ શબ્દોના અર્થનો ચોક્કસ ખ્યાલ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ઓગસ્ટ માસથી થવા લાગ્યો. કેમકે તેટલી મર્યાદાની અદર આવેલા સઘળા સખ્સો અને સ્થળો માટે ધારા બાંધનારી ઇન્ડિયન સભાને કાયદા બાંધવાનું કામ કરવાને અખત્યાર હતો. તે મુલકોની હદ બહાર તો તેમનો અખત્યાર અને હકુમત અંગત પ્રકારનાં હતાં. તેનો અમલ જૂદા જૂદા ધારાની રૂએ રાણી સરકારની રૈયત ઉપર, તેજ સરકારના નોકરો ઉપર, અને શુલામગિરીના વેપારના ધારા વિરુદ્ધ એશિયા અને આફ્રિકાનાં દેશી રાજ્યોની રૈયત જે શુલ્હા કરે તેના ઉપરજ કરવાનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮માં “ સફર્દૂ કંપનીના તાબામાં કે કબજામાં ” ક્યા ક્યા મુલકો હતા, તેનો જરૂરી ખુલાસો ઇન્ડિયાના કાયદામાંથી થાયછે. તે કાયદાની રૂએ જેમ જેમ મુલકો ખાલસા થતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ તે ધારાના અમલ નીચે આવતા ગયા હતા. ઇ સ ૧૮૭૪ના ડિસેમ્બરની ૮મી તારીખે ઇન્ડિયાની ધારા બાંધનારી સત્તાએ એક કાયદો પસાર કર્યો. તેને લીધે “ અમુક ધારાઓનો અમલ ક્યા ક્યા સ્થળોમાં થાશે ”, તે બાબતમાં જે વધારે શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ હતી તે દૂર થઈ.

૧૩૭. ગવર્નર જનરલની અમલ કરનારી કાઉન્સિલની

અધિક સત્તાઓ.

ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ બ્રિટિશ રૈયત ન હોય એવા સખ્સો ઉપર, અને ૫૨ રાજ્યોમાં આવેલા સ્થળો ઉપર હકુમત ચલાવે છે; અને તેને માટે ધારા બાંધે છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે બને છે. આ બીજા સિદ્ધાન્તને હવે સ્થાપિત કરવો રહે છે. સરકારી ગેઝેટ જોવાથી આ સિદ્ધાન્ત સાબીત થાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૭૯ના ૨૧મા આક્ટના પ્રારંભભાગમાં તે ઇન્ડિયાની ધારાસભા તરફથી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ મમેલો

છે. “ બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની હદની બહારના બહાં બહાં સ્થળોમાં ઈન્ડિયાના ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને તદનામાં, ગરતનામાં, કમ્પ્લેટો, પગવાનગી, રિવાજ, અને રાજગદીથી તેમજ ખીજાં કાયદાસર સાધનોની સત્તા અને હકુમત રહેલાં છે માટે ”. બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની હકુમતનોજ મિયાર નાખ્યો હોત, તો સ્ટાચ્યુટોનાં નામનોજ દવાલો આપ્યાથી યસ થાત એ આકાંક્ષાથી સને ૧૮૭૨નો આક્ટ, જેમાં સુધારો કરવાનો હતો, તેના નાણુ હેતુ તદ્દાવત સહિત પ્રદર્શિત થાય છે. પહેલો હેતુ એ સત્તા અને હકુમત કેટલે દરજ્જે બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના કાયદાથી હદમાં રહેતા હતા. અને તેવા ઉપર આધારભૂત હતાં, તે બાબતની શંકાઓ દૂર કરવાનો અને આ સત્તાની સોપરત અને અમલના સંબંધના કાયદાને સુધારવાનો અને એકત્ર કરવાનો હતો ખીજો હેતુ બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની હદની બહાર બ્રિટિશ રૈયતે કરેલ ગુન્હાઓ ના સંબંધનો હતો. ત્રિજો હેતુ ગુન્હેગારોને સોપવાની બાબતનો હતો. પહેલી બાબતના સંબંધમાં સને ૧૮૭૬ના આક્ટની ૫મી કલમમાં દરમાવેલ છે કે, “ એવી સત્તા અને હકુમતને ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે અમલ કર્યાની જાહેર ખચર નિકલે તો તેવી જાહેર ખચરમાં દર્શાવેલી બાબતોની સમ્યાઈનો તે નિર્ણયકારક પુરાવો થશે ”. બ્રિટિશ રૈયત માટે ઈન્ડિયાની ધારા બાંધનારી સભા પર રાજ્યો સાદે પણ કાયદા બાંધી શકે છે. તેના સંબંધમાં ઈ. સ. ૧૮૭૬નો આક્ટ ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને અચોક્કસ સત્તાઓ આપેલા નથી. આંહી તો બ્રિટિશ કાયદાનો અમલ થવો જોઈએ. સંક્ષેપમાં કહીએ તો દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ ધારાના બે ભાગ છે. બાસ મુલકી હકુમત મળવાને લીધે અગર ખીજા કાયદાસર કારણને લીધે ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ જે હકુમત ચલાવે છે, તેની રૂએ કેટલાક ધારાઓ લાગુ કરવામાં આવે છે. બાકીના ધારાઓનો ખીજો ભાગ છે. તે બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની હદ બહાર ઈન્ડિયાની ધારાસભાઓ જે અગત હકુમત

અણે છે તેમથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.

—“૦:૪:૦” —

૨૩૮ બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવાના સિદ્ધાન્તનું નિરાકરણ
કેવી રીતે થયું.

હવે આપણે તપાસવું જોઈએ કે, બ્રિટિશ રૈયત ન હોય એવા સખ્સો ઉપર અને રાણી સરકારના તાબામાં ન હોય એવા સ્થળો ઉપર ગવર્નર જનરલ પર રાજ્યની હકુમત અણે છે, તે તહનાગારી પેદા થતી મુશ્કેલીઓ છતાં પણ સફાર્થ બધ ગોઠવણથી કેમ ચાલી જાય છે. વળી ઇન્ડિયાની ધારાસભાઓની સત્તા ગવર્નર જનરલ કન કાઉન્સિલ. એટલે અમલ કરનારી સભાના જેટલી વિસ્તીર્ણ નથી તેથી નડતી ધુશીયતો છતાં પણ સદેહ હકુમત સરલ રીતે કેમ ચાલે છે તે પણ આપણે તપાસવું જોઈએ. પેસ્તરનાં વર્ષોમાં જે સૂચનાઓ વિષે ભારે વિવાદ ચાલ્યો હતો તેની સાથે મુકાબલો કરવાથી આ મુશ્કેલીનું નિરાકરણ ઉત્તમ રીતે સમજવામાં આવશે. જર્મનીના ધોરણ તરફ એક વખતે ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંના રાષ્ટ્રીય કાયદામાં એક વખત તેનાં રાજ્યોના ધારાનો સમાવેશ થયેલો ગણવામાં આવતો હતો. ત્યાર બાદના જમાનામાં તેમાંના કેટલાક રાજ્યોના ન્યાય સંબંધી કાર્યોને રાષ્ટ્રીય વડી અદાલતે ફરી તપાસી જોવાનો પ્રચાર રાખ્યો હતો. તેટલા માટે હિંદુસ્તાનની શેહનશાહતમાં એક ન્યાયનું મોટું ખાતું સ્થાપવાની સૂચના થઈ, કે જેથી તેની દ્વારાજે સમજા દેશી રાજ્યો ઉપર અપીલની, અને દેખરેખની સત્તા ચલાવી શકાય. આ પ્રયત્નોનો ઉત્તર આ ગ્રથના આગલા પ્રકરણોમાં આવી ગયો છે. બ્રિટિશ સરકારને સાર્વજનિક રક્ષણની સોપરત થઈ છે ખરી, પરંતુ “ ન્યાયની વૃદ્ધિ કરવાને”, કિંવા રાજ્યોના ન્યાયના ધોરણ ઉપર અકુશ રાખવાને સત્તા પ્રાપ્ત થઈ નથી. પાર્લામેન્ટે તે બ્રિટિશ રૈયત અને ખીજા ખાસ નામધારી સખ્સો

આ લેન્ડેમી વચ્ચે આવવાનીજ સત્તા મળી પાતાની અંગત હકુમતની
 મર્યાદાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ખીજી સૂચના કમળી રાજકોમીયુન દતી.
 ખાતા નાના ગળ્યો. અગર તેમના બધા, જેઓ ધણે બાંધે અવગિષ્ટ
 હકુમત બહુવા કરીને ચંદાવાય છે તેની સાથે ખીજી સૂચનાને નિસ્ત્યત
 હતી ઉપર ૧૨૮મે પાને આપણે દામોદર ગોરધન વિ, દેવરામ કાનજી
 ના કેસમાંથી ઉતારો કરી જતાયો છે. તેમાં પ્રિયિ કાઉન્સિલે જે ટીકાઓ
 કરેલી છે તે ઉપર આ વખતે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. એવી દલીલ
 કરવામાં આવી હતી કે, જ્યારે કાઠિયાવાડના ૧૮૮ રાજ્યોના બ્રિટિશ સરકારે
 સાત વર્ગો કર્યા, અને દરેક વર્ગની હકુમતની મર્યાદા બાંધી, ત્યારે તે તેનું
 કૃત્ય બાદશાહી હકુમી સત્તાના સાર્વજનિક, સીધા, અને શકારહિત અમલનો
 દાખલો હતો. જે જે સખ્સો અને સ્થળો ઉપર રાજ્યોની આ હકુમતો
 બાદશાહી અખત્યારથી સુકરર થઈ, તે શિવાયના પણ બ્રિટિશ હકુમતમાં
 અને ગ્લણુ તળે આવી ગયાં હતા એમ દલીલ કરવામાં આવી હતી.
 (રક્ષણ તાળેદારીને ખેંચી લાવે છે) આ પક્ષકારો ખરી રીતે જોતાં
 પરદેશી ન હતા, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારની રૈયત હતા. આ સવાલના બે
 ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે. પ્રથમ તો ઇન્ડિયા કાઉન્સિલોની ધારા બાંધવાની
 સત્તાનો વિસ્તાર મુદ્દો છે; અને બેશક આ સ્થળો ઈ. સ ૧૮૫૮માં
 કે ત્યારે બાદ મહારાણી સરકારને પ્રાપ્ત થયેલા મુલકોની બહાર આવેલાં
 છે. કાઉન્સિલના આઈટ સ્વીકારેલી બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની અરયાનિક અને
 અંગત હકુમતમાં આ લોકોનો સમાવ કરવાનો ઈરાદો હોય, તો લાંબી મુદ્દતથી
 સ્થાપિત થયેલા પ્રચાર, તહનામાંથી આપેલ બાંધધરી, અને દેશી રાજની રૈયતને
 બ્રિટિશ રાજની રૈયત કરવાના હિંદુસ્તાનના આઈટના શખ્દોથી વિરુદ્ધ થઈ
 રાજબંધિના ધોરણનો વિસ્તાર કર્યો કહેવાય નજીકના મુલકો ઉપર
 મંપનીએ કેવી રીતે હકુમત મેળવી તે માફ કરવાનું છે. ત્યારે નો માત્ર

કોહીઓ અને પોતાના ખાનાઓ ઉપર કપનીને સત્કારે આધારે હકુમત હતી. આ ધોરણે દેશી રાજ્યોને લાગુ કરવાથી ભય પેદા થાય, તેમ હતું તે વાત ખ્યાલમાં લેવી જોઈએ. પોતાની સત્તામાં આવી ફાયર પેસે તો નાનાં તો શું, પણ મોટાં રાજ્યો પણ હલેશત ખાઈ જાય, અને તેમના મુલકોમાં બ્રિટિશ કાયદો લાગુ કરવામાં નહિ આવે એવી વારંવાર બ્રિટિશ સરકારે આપેલી ખાતરી તરફ આગળી જાય.

રેલવેની જમીન, સિવિલ સ્ટેશનો, અને પર રાજમાં આવેલા ખીજા ખાસ જમીનના વિભાગો ઉપરની હકુમત એટલીતો દેખીતી છે કે, તેમની ભાગ્યતમાં આ જે સૂચનાઓ દ્વારાજો મૂકી કાર્થક અન્ય યુક્તિ યોજવાની જરૂર હતી. જે યુક્તિ યોજવામાં આવી તે અર્થે ભાગે તો ખાલને કરવાની જવાબદારી હતી. પરંતુ ખરૂં પૂછો તો તેથી ભય દૂર થઈ જાય છે એ કામ માટે રાજ્યોએ જે હકુમત છોડી દીધી છે તે સત્તાના હકુમી કૃત્ય તરીકે ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલને સોંપરત કરી રાજ્યોને આપેલા વચનો પાળ્યાં છે. જે હકુમત ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ પોતાના પ્રતિનિધિઓ એટલે પોલીટિકલ એજન્ટોની દ્વારાજો ચલાવે છે, તે દેશી રાજ્યોની યાને પર રાજ્યોની હકુમત છે. રાજસત્તાના પૂરું વિશેષણોનો કાર્થક હિસ્સો ખીજા પ્રકરણમાં જતાવ્યા પ્રમાણે જૂદી જૂદી રીતે વહેંચી નાખવામાં આવેલો છે. રાજસત્તાનું એક ચિન્હ એટલે હકુમત રાજ્યોની સ્પષ્ટ, કિંવા ગમિત કમ્પૂલતથી ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ કોંગવે છે. એ ઉપરથી ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે કાર્ટો સ્થાપેલી છે. તેના અખત્યાર સામે દેશી રાજ્યોની રૈયત તકરાર ઉઠાવે તો તેમના રાજ તરફથી તેમને કાર્થ પણ દાદ અળે નહિ કેમકે તેજ રાજ બ્રિટિશ દરમિયાનગિરીનો અગીકાર કરે છે. બ્રિટિશ કાયદા તરફ એવી કોઈ રૈયત લક્ષ્ય ખેચે તો ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના ૨૧મા આક્ટનો હવાલો દેવામાં આવે. એ આક્ટમાં કમ્પૂલ કરેલું છે

કે, તેની રૂએ સરકાર તરફથી જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તે નિર્ણયકારક સમજવું. વળી તેજ આક્ટની રૂએ ગવર્નર જનરલને પોતાની સત્તા પોલિટિકલ એજન્ટોને આપવા અનુત્યાર મળેલો છે પોલિટિકલ એજન્ટે બ્રિટિશ રૈયત તરીકે ધારા બાંધનારી સભાના હુકમોનો અમલ કરવો જોઈએ, અને કહેજ. કેમ પણ બ્રિટિશ રૈયત ઈન્ડિયા સરકારની આ સત્તા વિરુદ્ધ વાંધો લે, તો ઈન્ડિયાના “ફોરેન બ્યુરિસ્ટ્રી-કંશન” આક્ટની ખંચી કાઢીને તેનો ઉત્તર મળી શકે છે. આ પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે સ્થાપેલી કોર્ટોના મુશ્કેલ સવાલનો ખુલાસો થાય છે આ જુજ તફાવત છે, પરંતુ એવો છે કે દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં તે મોટો ગણાય. દેશી રાજ્યના મુલકમાં પગપેસારો કરનારી કોર્ટોનો આધાર, બ્રિટિશ મુલકોમાંની ન્યાયની કોર્ટોનો જેના ઉપર આધાર છે, તેજ કાયદા બાંધનારા ધોરણ ઉપર નથી. બ્રિટિશ ધારા બાંધનારી સત્તાનો ત્યાં દબલ નથી. તેનાથી વધારે પગપેસારો થઈ શકે તેમ પણ નથી. એ કોર્ટોને તે સ્થાપિત કરી શકે તેમ નથી, તેમજ તેના કામકાજની વચ્ચે પણ આવી શકે તેમ નથી. તેમણે બ્રિટિશ મુલકમાં તેના વિરુદ્ધ વાંધો લેવાય, તે તેમાંથી તે તેને આગતરી રીતે ખચાવી શકે છે. ધારા બાંધનારી સત્તા પોતાની અગત અસ્થાનિક હકુમત સાથે જ નિરખત રાખે છે. તે ઉપરાંત રાજ્ય કે દેશી રાજ્યોની રૈયત સાથે બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની બહારનાં રથજો કે સમજોના ઉપરની પર રાજ્યની હકુમતને અમલ કરવામાં કાંઈ મુશ્કેલી આવે, તો ઈન્ડિયા સરકાર ગોઠવણ કરવા મુખત્યાર છે. દેશી રાજ્યોને તો સતોષ છે કે. બ્રિટિશ રાજના ન્યાયના ધોરણના દાખલ થવાથી અમારી સત્તાને ટિવા ઉત્તરધિકારના હક્કોને નાશ થવાની દહેશત નથી, અને ગવર્નર જનરલ સભાજી રાખે છે કે ન્યાયનું ધોરણ, કાયદા અને તેને આપેલી કોર્ટોની રીતિ બ્રિટિશ ન્યાયબાજના બાવાઈ પ્રમાણે ચલાવવામાં

આવે છે. રેલવે ઉપરની હકુમત વિષે બ્યારે નિરૂપણ કરવામાં આવશે, ત્યારે માલમ પડશે કે, રાજસત્તા શિવાય ઘણું કરીને બીજી પૂર્ણ હકુમત દેશી રાજ્યો સોંપી દેછે આ અમવાદથી રેલવેની જમીન ખાલસો થઈ જવામાંથી બચેછે, અને ગવર્નર જનરલ રેલવેના કેસોના ઇન્સાફ માટે જરૂરી કોર્ટ પૂરી પાડ્યા, અને તે કોર્ટને જરૂરના કાયદા અને કામ અલાવવાની રીતિથી સજ્જ કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

—0—*—0—

૧૩૬. છાવણીઓ ઉપરની હકુમત.

પર રાજ્યની હકુમત પૂરી પાડવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રથમ આટલો ખુલાસો કર્યા બાદ અમે હવે સોંપરત કચેલી હકુમતના પાંચ વર્ગો વિસ્તારથી તપાસવાનું શરૂ કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ વર્ગ છાવણીઓ ઉપરની હકુમતનો છે. ગમે તે રક્ષિત રાજ્યોમાં ચોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે લશ્કરી છાવણીઓ રાખવા બ્રિટિશ સરકારને સંપૂર્ણ હક છે. તેની સાથે ઐક્ય ધરાવનારાં રાજ્યોએ તેનો રક્ષણનો અધિકાર સ્વીકારેલો છે, એટલે તેમને વધારે પૂછવા વગર તેમના સંસ્થાનોમાં એ સોંપરતની રૂએ છાવણીઓ સ્થાપવા સત્તા મળેલી છે. એ પ્રમાણે છાવણીઓમાં રાખેલ લશ્કરની સારી નોકરી માટે અને સહિસન્નામતી માટે એ પણ જરૂરું છે કે, તેમના ઉપર અનન્ય રીતે બ્રિટિશ હકુમતજ રહે. જેમ કોઈ લગઈતું વહાણ પર રાજના બંદરમાં જાય છે, ત્યારે પોતાના કાયદા અને વર્તનના નિયમો સાથે લેતું જાય છે, તેમ વિદ્યના ગ્રંથની હપ્તી કલમ પ્રમાણે બ્રિટિશ લશ્કર “જેને અન્ય રાજમાં રાખેલું હોય, તે તે સ્થળની દિવાની ફાજદારી હકુમતમાંથી મુક્ત રહે છે.” એ ખાલી પડેલી જગાએ તેના પોતાનાજ કાયદા લાગુ થાય છે. પર રાજમાં છાવણી સ્થાપતાંજ પ્રથમ તે અધિકારીઓ તેની જમીન આપી લઈ નિશાન કરે છે, અને ત્યાર બાદ તેની હદ ચોક્કસ કરે છે.

આટલું કંપો પછી ત્યાંના રાજાને કાંઈ વધારે પુછપાછ શિવાય એ છાવણીની અંદરના સઘળા સખ્સો અને મિલકત ઉપર તેઓ હકુમતનો દાવો મૂકે છે. બ્રિટિશ રૈયત અને બ્રિટિશ નોકરોને સ્વતઃ બ્રિટિશ ધારા લાગુ પાડે છે, તે ધારા છાવણીમાં લશ્કરો સાથેજ અલગતા અનુગમન કરે છે. બ્રિટિશ હકુમતના દાખલ થવાથી વધારે પરિણામ પણ નિપજે છે. લશ્કરને નોકરી લાયક રાખવામાં ઘણે દરજ્જે આસપાસની હક્કિતોની અસર ઉપર આધાર રહે છે. જો લશ્કરની હદમા રહેનારી દેશી રાજની રૈયતને નિરંકુશપણે કુશી દારૂ વેચવાની છૂટ રહે, જો વેપારીઓ સિપાઇઓનો લશ્કરી આસપાસ ખરીદ કરતા જાય, જો તદુરસ્તીના ઈલાજો માટે તદ્દન ગફલત સખવામાં આવે, અને તેથી શીતળા અને ખીજા એવી મરજો માટે દરકાર ન રહે, તો સાર્વજનિક રક્ષણ માટે પર સખમાં રાખેલ લશ્કરની ફરજો નફામી થઈ જાય. તે પ્રમાણે બ્રિટિશ ધારા બાંધનારી સત્તાને પર રાજ્યની રૈયત માટે કાયદા પસાર કરવા અખત્યાર નથી એ ખરું છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલની બહોળી સત્તાને લીધે તેનો ઈલાજ થઈ જાય છે. છાવણીમાં રહેવારા અને હોનાસ સઘળા સખ્સોને બ્રિટિશ કાયદા, અને છાવણીની કોર્ટના તાબામાં લાવી મૂકવામાં આવેલા છે. તેઓ જો બ્રિટિશ રૈયત હિંવા બ્રિટિશ રાજના નોકરો તરીકે બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના કાયદાના તાબામાં પેસ્તરથી ન હોય, તો ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ જાહેરનામું કાઢે છે કે, “ દ્વારેન બ્યુરિસડિક્શન આક્ટ ” અને ખીજા કાયદેસર સત્તાને આધારે એ છાવણીને સદર્દૂ બ્રિટિશ ધારા લાગુ કરવામાં આવે છે. કોર્ટનો અધિકાર અને તેની કામ ચલાવવાની રીતિ વિષે તે જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેથી આખી છાવણી પર રાજ તરીકેની પોતાની ખાશિયત છોડતી નથી, અને બ્રિટિશ લશ્કરથી રોકાયેલી રહેછે; તેમજ તેની નોકરીની અસર જારી રહે તે માટે બ્રિટિશ કાયદા અને કોર્ટનો અમલ લાગુ રહે

છે. જાવણી નરી રહે ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યના કાયદા અને હકુમત બધ પડે છે. ઈન્ડિયાની ધારા બાંધનારી સત્તાએ પસાર કરેલ બ્રિટિશ ધારા અને ચાલતી હકુમત સ્વતઃ કાંપની બીજી દૈયતને લાગુ ન થાય, ત્યાં ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલના અધિકારથી તે લાગુ પાડી શકાય છે. ચાલતા વખત માટે તો તે દેશના રાજકર્તાની સત્તા શુભ અને દુષ્પાયેલી રહે છે, પરંતુ તે સજીવન થાય તેવી છે. જાવણીના વહિવટ માટે બ્રિટિશ સરકારને કાંઈ ઈલાખે સેવા યોગ્ય લાગે, તો તે વખતે રાજને પૂછવામાં આવતું નથી. કેમકે લસ્કરી રક્ષણના બધનમાં તેની કબૂલતનો ગર્ભિત સમાવેશ થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે જાવણી છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તેના હક્ક અને સત્તા સજીવન થાય છે. એ મુલક જો બ્રિટિશ ઈન્ડિયા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હોય, તો તે પાછો આપતાં પહેલાં ધારા બાંધનારી સત્તા તરફથી એક આડટ પસાર કરવા જરૂર પડે. પરંતુ આ મુશ્કેલીને દૂર રાખવાની ગોઠવણ રાખવામાં આવેલી છે.

—:O:~:O:—

૧૪૦. રેલવે ઉપરની હકુમત.

પરં મુલકમાં આવેલા રેલવેના બાગો ઉપરની બ્રિટિશ હકુમતનો ઇતિહાસ જોતાં ઈ. સ. ૧૮૬૨માં વડોદરાની બાબતમાં ચાલતી બ્રિટિશ હકુમત દાખલ થઈ હતી. તેથી ઉલટી રીતે હાલ બાણવાનું એ છે કે, હાલ એવી બધી રેલવેઓ ઉપર ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ પર રાજની હકુમત ચલાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા બહારનાં મુખ્ય સાધનો ઉપરની પૂર્ણ દિવાની તથા ફ્રાન્સદારી હકુમત હાથ કરી લેવાની જરૂરયાત વિષે અત્રે લખાણ કરવાનો પ્રસંગ નથી. બ્રિટિશ કર બરનારાને ખર્ચે રેલવે બંધાણું હોય, કિંવા બાંધારીની સાથે કાંઈ બ્રિટિશ કંપનીએ બંધાવી હોય, અથવા કાઠિયાવાડની માફક એક પાને અનેક રાજ્યોના ખર્ચે બંધાવી હોય, તોપણ

હકુમતની બાંજતમાં માપનો ભંગ થતો અટકાવવો એ પણ તેટલેજ દબાવવા યોગ્ય છે. સામાન્યતઃ કલ્યાણ તેમજ રક્ષણ કરવાની ખાતર રેલવેની સાર્થક સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવી જોઈએ. સારો વહિવટ અને અદ્યક્ષ રહે, તે માટે-આખી-સાર્થક ઉપર એકજ કાયદો ચલાવવો જોઈએ. મુસાફરોની સહિસલામતીને અર્થે કોઈ પણ ફરજનો અનાદર ન કરવા દેવા સાર એક સરખી-સાવચેતીની જરૂર છે. આગગાડીઓ નિભેય જોઈએ, સાર્થક અને ખૂલો ઉપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ, અને સાલ લઈ જવાની ખાખતમાં એક સરખો નિયમ રહેવો જોઈએ, અને રેલવે ઉપરતે જૂદે જૂદે સ્થળે રહેતાં પોલિસનાં આણુઓએ એકતાથી કામ કરવું જોઈએ. ઉપર કહી ગયા તે કાઠિયાવાડની રેલવે એક સો માહફના અંતરમાં બાર કરતાં વધારે હકુમતોમાં પસાર થાય છે. શુભેશ્વરો સોપવા સેવાની રીતિ રાખવામાં આવે, અને દરેક-રેલવેને જૂદો જૂદો કાયદો સાચુ કરવા જતાં તે અનુસાર કામ કરવાની જૂદી જૂદી રીતો ગ્રહણ કરવાની નિરંતર ફરજને લીધે પોલિસના કામમાં હરકતો આવે, અને તેથી મુસાફરોના જનમાલના રક્ષણની ખાખતમાં વિધ્નો આવે. સૌટિક દિત અર્થે માલ ટેક મુખી પહોંચાડવાની અને મુસાફરો માટે ટેકની ટિકટો મલવા ગોઠવણ રહેવી જોઈએ. હકુમતના વિભાગે થઈ જાય, ત્યારે તો નુકશાન દિવા હરકત માટે જવાબદારીનો કોઈ પણ દિવસ નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. એમાં ફક્ત બ્રિટિશ સરકારનું હિત રહેલું છે એમ નથી. દેશી રાજના મુલકો અને બ્રિટિશ મુલકોની કિંવા બન્ને દેશી રાજ્યોની વચ્ચે સંબંધ રાખવાની સાધનના કોઈ પણ ભાગ ઉપર એક સરખી હકુમત હોવાનું ઇચ્છવામાં દરેક દેશી ગજ પણ એટલેજ દબાવવા દિત ધરાવે છે. કોઈ પણ સાર્થક વહન દેશી રાજમાં અલગ પડતી બધ થાય, અને ખીજ હકુમત સાથે સંઘાષ જાય, ત્યારે જે રાજ્યોમાં ધર્મને તે પસાર પતી ટ્રાય, તે બધાંએ દિવાની અને ફોજદારી સંપૂર્ણ

હકુમત બ્રિટિશ રાજ્યને સ્વાધીન કરવી જોઈએ. આ બંધન ઝટ સમજવાખરે આવી ગયું છે, અને હિંદુસ્તાનના દરેક અગત્યના રાજ્યે તેનો અંગીકાર કર્યો છે. પ્રથમ એમ ધારવામાં આવ્યું હતું કે, આ બંધન ઉત્તમ રીતે પરિપૂર્ણ કરવા માટે રાજસત્તાના હક્ક આપી દેવા જોઈએ, અને રેલવેમાં રોકાયેલી જમીનનો ટુકડો બ્રિટિશના કબજામાં સોંપી દઈ ખાલસા સાથે જોડી દેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યારે મુખ્યથી અમદાવાદ જનારી રેલવે કાર્ડન વડોદરાના મુલકમાં બંધાયેલ, ત્યારે જો ઉપરની રાજસત્તા ગાયબવાડને સમજાવી સ્વાધીન લીધી હતી. આ પ્રમાણે બનવાથી અહારાપુરી સરકારને નવા પ્રાપ્ત થયેલ મુલકો માટે ધારા બાંધનારી હિંદુસ્તાનની સત્તાને કાયદો કરવા અપત્યાર મળ્યો; અને તેમ કરવા માટે ઈ. સ. ૧૮૬૨નો મુખ્ય સરકારનો પહેલો આક્ટ રાજનિતિક ધારા બાંધનારી સલાએ પસાર કર્યો. પરંતુ જ્યારે એક સ્ટેશન માટે લીધેલી જમીન છોડી દઈ બીજી જમીન લેવાની જરૂર પડી, ત્યારે એજ રીતે નવો કાયદો પસાર કરવાની માથાકુટને લીધે એ રીત અગવડતાવાળી લાગવા આડી. ફરી ધારો પસાર કર્યા શિવાય લીધેલો જમીનનો ટુકડો દેશી રાજ્યને પાછો સોંપી શકાય તેમ ન હતું. તેમજ વળી તેના ખાલમાં જમીનનો નવીન ટુકડો લેવાનો હતો, તે માટે પણ રીતસર ધારો પસાર કરવાની જરૂર હતી. વધારે જોઈએ તો વળી દેશી રાજ્યોની જરાક પણ જમીન બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવાથી તેઓની લાગણીને દુઃખ પણ થતું હતું. હાલ જે રીતે આજુ થઈ છે તેથી બધી તરફની મુશીબતો દૂર થઈ ગઈ છે. તેથી દેશી રાજ્યોનો ઉત્તરાધિકાર આપાદ રહેવા પામ્યો છે. ગવર્નર જનરલ ધન કાઉન્સિલને હકુમત તથા વહિવટ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા આપી દેવામાં આવે છે. તેથી તેના તરફથી જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરાવી રેલવે કાર્ડન અને સ્ટેશનોના રોકાયેલા પર મુલકને જરૂરના કાયદા લાયક કરવામાં

આવે છે, અને “ કોરેન બ્યુરિસિડિયન આક્ટ ” ના ફરમાન પ્રમાણે એ કાયદા મલાવવાને જોઈતી કોર્ટો સ્થાપન કરવામાં આવે છે.

૧૪૧. સિવિલ સ્ટેશનો ઉપરની હકુમત.

કોઈ વખત પર મુઘલોમાં અમુક જગાએ તથા ગ્રામોમાં ક્ષિત્રિક હકુમત રાખવાની જરૂર રહે છે. કેમકે ક્ષિત્રિક રાગની પાણીની નહેરોનાં તે મથક હોય છે, કિંથા વેપારનાં મથકો હોય છે, અગર તેા યુરોપિયનોને રહેવાનાં ફેકાણાં હોય છે. દેશી રાજ્યોના અમલદારો સાથે સુઝમ તકરારો ઉઠે, અને તેને લીધે અતે ગભીર રીતે વચ્ચે આવવાનું થાય, તે બધું સંધ કરવા સારૂ મુખ્યત્વે કરીને આ હકુમત સ્વાધીન લેવામાં આવે છે. ક્ષિત્રિક હિતને માટે આ બાબતોમાં ધણુ કરીને વધારે ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનનાં બધાં રક્ષિત રાજ્યોને એમાં હિત રહેવું નથી. છાવણીઓ કે રેલવેની બાબતમાં એ સંવધાનું સીધી રીતે સામાન્ય હિત રહે છે તેમ આ કામમાં નથી. માટે લાગતાવળગતાં રાજ્યોની ખાસ કબૂલત સર્થ આ જરૂરી હકુમત માટે હન્ડિયા સરકારને જોઈવણુ કરવી પડે છે. આવી રીતે સોપેલી હકુમતના દાખલા કાઠિયાવાડમાં મળી આવે છે. ત્યાંના એ સ્ટેશનોના સંબંધમાં કાયદાની મુશ્કેલી આવી પડેલી છે, તેની ચર્ચા આ પ્રકરણના પ્રથમના ભાગમાં આપણે કરી ચૂક્યા છીએ. તારીખ ૭મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૪ના રોજ વઢવાણના રાજાએ પોલીટિકલ પરગણાના “ વહિવટમાં સરકારને મદદ કરવા સારૂ ” હમેશને માટે વઢવાણની પાસે જમીન આપી તે વખતે એવી કબૂલત કરવામાં આવી હતી કે, જો તે સ્ટેશન કોઈ વખત છોડી દેવામાં આવશે, તો તેને માટે રોકડ જમીન દરઆરને પાછી મળશે. વઢવાણનું સ્ટેશન સ્થાનિક રૂના વેપારનું મથક અને રેલવેની શાખાઓનું અગત્યનું મધ્ય સ્થળ થઈ પડ્યું છે.

ત્રિકમ પાનાચંદ નામના એક સખસે, મુળર્થ , વડોદરા અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા રેલવે કંપની અને બીજાઓ ઉપર દાવો કર્યો હતો. તેમાં પ્રસંગોપાત્તઃ હાઈ કોર્ટ એમ જણાવ્યું કે, આપણુ હમણા જ્ઞાન કરી ગયા તે પ્રમાણે કૃત્ય કરી વડવાણના સિવિલ સ્ટેશનને બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની હદમાં મૂકવામાં આવેલું છે. આ ફેસલો ઈ. સ. ૧૮૮૫ના માર્ચ માસમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછીના નવેમ્બર માસમાં રાજકોટ સિવિલ સ્ટેશન, જે પણ એવાંજ કારણો અને શરતોથી આપેલું છે, તેના સબધમાં એમ હાઈ કોર્ટ એમ જણાવ્યું કે, ઇ. સ. ૧૮૫૮ના સ્ટાચ્યુટ એટલે ૨૧ અને ૨૨, વિંક્ટોરિયા આપટર ૧૦૬ પ્રમાણે રાજકોટનું સિવિલ સ્ટેશન બ્રિટિશ ઈન્ડિયાનો ભાગ નથી, અને જે બ્રિટિશ હકુમત તેમાં ચલાવવામાં આવે છે, તે સને ૧૮૭૬ના ઇન્ડિયન ફોરેન જ્યુરિસડિક્શન આક્ટ ૨૧માં ફરમાવ્યા પ્રમાણેની છે. આમાં પાછળનો ફેસલો છે તેમાં બ્રિટિશ સરકારના વિચાર અને પ્રચાર બતાવેલા છે. દેશી રાજ્યોમાં આવેલાં સિવિલ સ્ટેશનોને તથા તેમની કબૂલતથી પર રાજ્યોમાં બાંધેલા પાણીની નહેરોનાં કામોને સરકાર બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની બહાર ગણે છે. ત્યાં જે કાયદા દાખલ કરવામાં આવે છે, તે ઈન્ડિયાની ધારાસભાના બાંધેલા હોતા નથી; પરંતુ ઈન્ડિયા સરકારની તરફથી લાગુ કરવામાં આવે છે. તેની અદર જે કોર્ટો ઇન્સાફરું કામ કરે છે તે પણ ગવર્નર જનરલ ધન કાઉન્સિલની જ સ્થાપિત કરેલી છે. આ સ્થળો ઉપર સગવડતાને માટે જે નજીકના કોઈ બ્રિટિશ ન્યાયાધીશ કે માજીસ્ટ્રેટને આમત્યાર આપવામાં આવે છે, તો તે બ્રિટિશ ન્યાયાધીશ કે માજીસ્ટ્રેટ તરીકે પોતાનું કામ કરતો નથી, પણ ફોરેન જ્યુરિસડિક્શન આક્ટ અનુસાર ખાસ નિમ્નોક્તિથી તે કામ કરે છે.

૧૪૨. રેઝિડેન્સ ઉપરની હકુમત.

જે જે દેશી રાજવાડાઓમાં બ્રિટિશ સરકારના તેઓની સાથેના સંબંધ અલાયવાના કામ માટે રેઝિડેન્ટો તથા એજન્ટો રાખવામાં આવેલા હોય, તેને રહેઠાણમાં મકાનો તથા તેમને લગતી જગો બ્રિટિશ હાથગુની માફક, જેના ને પ્રતિનિધિ છે, તે સરકારના કાયદાના તાબામાં રહે છે. બ્રિટિશ એજન્ટની વિમલોક માટેની દરેક દેશી રાજની કબૂલત, અને તેની સાથે દાખલ થતા હકક તથા છૂટ અલગતા ગ્રહણ કરી લેવામાં આવે છે. ઇન્ડિયાના કોઈ પણ સક્ષિત રાજને પરચારે વ્યવહાર રાખવાનો કે એલચી મોકલવાનો હકક નથી. તેથી અમુક માણસને બ્રિટિશ એજન્ટ તરીકે રાખવા તે રીતસર માગણી કરી શકતા નથી. જે અમલદારને વિમલામાં આવે તેને કબૂલ રાખવા, અને તેની સાથે ચોખ માન સહિત વર્તન રાખવા તે બધાયેલ છે. જ્યારે કેટલાક સંખ્યો સાથે કંપની બરોડરીની રીતથી વર્તણુંક રાખતી હતી, ત્યારે તે પ્રજાઓની માંદગીમાંથી ધારા અનુસાર આલતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૯ના ઓગસ્ટ માસમાં સિંધના મીરોની સાથે તહનામું થયું તે રક્ષણ બાબતનું ન હતું, પરંતુ, પરસ્પરની દોસ્તીનું હતું. તેથી તેમાં એમ લખેલું હતું કે, “ બન્નેની સરકાર તરફથી એકબીજાની તરફ વફાવો ” રાખવા. પણ જ્યારે કોઈ પણ અવવાદ રાખ્યા વગર કંપનીએ દેશી રાજ્યોનાં રક્ષણનું કામ માથે લીધું, તથા તેઓના સ્વતંત્રતાના હક્કો ઉપર અંકુશ મૂક્યો, ત્યારે તે શરતોમાંથી એજન્ટોની બાબત અલગ કાઢી નાખી, અને પોતાના અને દેશી સંખ્યોના હિતના રક્ષણ માટે તેની મરજીમાં આવે તેવા ઈલાકો લેવાનું ગમ્યું. રાજ્યોની અંદર અંદરનો કાયદો એવી જરૂરયાતનો સ્વીકાર કરતો હોય કે, એજન્ટો પોતાનું કામ બરાબર કરી શકે માટે તેમને સ્થાનિક અધિકારીઓથી સ્વતંત્ર રાખવા, અને તેમને, તેમના કુટુંબને, અને તોફાને સ્થાનિક હકુમતમાંથી

મુક્ત રાખવાનું વ્યાજબી છે, તો ઈન્ડિયામાં એજ પ્રમાણે રાખવાની જરૂર છે હાલના જમાનામાંજ બ્રિટિશ રેઝિડેન્ટને ઝેર દેવાની કોશીસ કર્યાનો હિંદુસ્તાનમાં બનેલો દાખલો આપણે જોયેલો છે તે સાથે એમ પણ સભાળ રાખવામાં આવેછે કે, રેઝિડેન્સની હકુમતના અમલથી દેશી રાજ્યના હિતને તુકશાન ન થાય પોલિટિકલ એજન્ટ પોતાના કિવા બ્રિટિશ સરકારના નોકરો ઉપર હકુમત ચલાવેછે, પરંતુ સ્થાનિક હકુમતમાંથી ગુન્હેગારો નાશી આવે તેમને માટે પોતાની રેઝિડેન્સ આશ્રયસ્થાન ન થઈ પડે એની પણ તે ફિકર રાખેછે કોઈ નવીન રાજકર્તાનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો હોય છે, ત્યારે તે ક્રિયા યોગ્ય રીતે રેઝિડેન્સની હદ બહારજ કરવામાં આવે છે. કેમકે એ સ્થળ તો અર્ધ-બ્રિટિશ મુલક જેવો ગણાય છે

— ૦ / ૦ —

૧૪૩. બ્રિટિશ રૈયત ઉપરની અંગત હકુમત.

બ્રિટિશ રૈયતની કાયદા સબધી સ્થિતિ અને રિવાજનું વલણ બિન્ન બિન્ન હોવાથી તેઓના ઉપરની અંગત હકુમતનો સવાલ જરા ગુચ-વણુવાળો છે સ્ટાચ્યુટ ૩, અને ૪, વિલ્યમ ચોથાના આપટર ૮૫માંથી પાર્લામેન્ટે હિંદુસ્તાનની ધારા બાધનારી સભાને દેશી અમલદારો તથા સિપાઈઓ માટે કાયદા બાધવાની સત્તા આપેલી છે, તેમજ ૨૪, અને ૨૫, વિક્ટોરિયા આપટર ૬૭થી ઈન્ડિયા સરકારના નોકરો માટે, અને સ્ટાચ્યુટ ૨૮, અને ૨૯, વિક્ટોરિયા આપટર ૧૭થી બ્રિટિશ રૈયત માટે, તેમજ સ્ટાચ્યુટ ૩૨, અને ૩૩, વિક્ટોરિયા આપટર ૯૮થી દેશી ઈન્ડિયન રૈયત માટે કાયદા બાધવાની સત્તા પણ આપેલી છે. એ સત્તા હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુલકો માટે તેમજ તેની પેલી તરફના અને બહારના મુલકો માટે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૯ના ઈન્ડિયન આક્ટમાં બ્રિટિશ રૈયત, પછી તે યૂરોપિયન હોય કે દેશી હોય, તેનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ યૂરોપિયન બ્રિટિશ રૈયતની

બાબતમાં તો ધર્મ, કેળવણી, અને લૌકિક રીતભાતમાં દેશી લોકો કળાં
 સુદાનો તકાવત રહેછે. તે કારણો સર અસ્થાનિક હકુમતના હક્કોનો લાભ
 તેમને આપવો એ બ્યાબળી છે. પર રાજ્યો, જે ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારાં
 નથી, તેમાં એ હક્કો તેમને કલમગંધી અને કળૂલનોની રૂએ અધ્યાપિ
 મળે જાયછે. મહારાણી સરકારની દેશી ઈન્ડિયન રૈયતની બાબતમાં આ
 તકાવતોનો અભાવ છે. દેશી રાજ્યોનાં ન્યાયનાં ધોરણો બ્રિટિશ મુલકોનાં
 જેવાં નથી હોતાં, તોપણ તેની સાથે યોગ્યતા મળતાં હોયછે. દેશી
 રાજ્યોમાં ગુન્હા કરનારી દેશી રૈયતના ઈન્સાફ માટે ત્યાની આલતી અદાલતો
 ઉપર જે બ્રિટિશ એજન્ટની દેખરેખ હોય, તો સામાન્ય નિયમ એવો છે
 કે, જે બ્રિટિશ રૈયત દેશી રાજ્યોમાં ગુન્હા કરે તેનો ઈન્સાફ કોર્ટોનેજ
 કરવા દેવો હિંદુસ્તાનના કાયદા પ્રમાણે એ ગુન્હા સ્વીકારવા યોગ્ય હોય,
 ત્યારે પણ એમજ અને છે. બ્રિટિશ સરકાર તો આનાથી પણ આગળ
 જાય છે. કેમકે કોઈ દેશી રાજ્યની રૈયત દેશી રાજ્યમાં ગુન્હો કરી
 બ્રિટિશ મુલકમાં આશ્રય લે, તો તેનો ઈન્સાફ કરવા તેવી રૈયતને બ્રિટિશ
 સરકાર સોંપી દે છે. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં પોલીટિકલ એજન્ટને
 સતોષ થવો જોઈએ કે, તે ગુન્હાનો ઈન્સાફ દેશી રાજ્યની કોર્ટ બરાબર
 રીતે કરી શકશે. ઈન્ડિયાની દેશી રૈયતનો ઈન્સાફ કરવાની બાબતમાં દેશી
 રાજ્યોના અખત્યારના સામાન્ય રીતે વર્ગો પાડવામાં આવેલા છે. કેટલાક
 રાજ્યકર્તાઓ ગમે તે સમ્મતો — પછી તે પોતાની રૈયત હોય કિંવા હિંદુ-
 મ્તાનની દેશી રૈયત હોય, તેનો વગર પરવાનગીએ ખૂનના ગુન્હા સુધીનો
 ઈન્સાફ કરી શકે છે. બીજાં રાજ્યો પરવાનગી લઈને હિંદુસ્તાનની દેશી રૈયતનો
 એજ ગુન્હા માટે ઈન્સાફ કરી શકે છે. વળી બીજાં કેટલાંક એવાં રાજ્યો
 છે કે, જે સરકારની મંજૂરી સિવાય છેવટની દેહાન્ત શિક્ષા કરી શકતાં
 નથી.

“ ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસિયન આક્ટ ” ની ૧૧મી કલમ દેશી ર કોર્ટો તરફ યૂરોપિયન બ્રિટિશ રૈયતને સોંપી દેવા સત્તા આપતી પરંતુ પર મુલકમાં ઇન્ડિયાના કાયદા વિરુદ્ધ તેઓ ગુન્હા કરે, તો તેઓ રૂએ બ્રિટિશ હકુમતને પાત્ર થાય છે. જો કોઈ દેશી રાજ્ય પોતાના મુલકમાં કર્યાના આરોપ માટે કોઈ યૂરોપિયન ગુન્હેગારને પકડે, તો પહેલો એ થાય કે એ ગુન્હા ઇન્ડિયાના કાયદા પ્રમાણે શિક્ષાને છે કે નહિ. જો તેમ હોય, તો એ યૂરોપિયનનો ઇન્સાફ કરવા પોતે એજન્ટને સત્તા હોય તો તે કરે છે, નહિતો જસ્ટિસ આફ ધી હોલાથી તે ઉપલી બ્રિટિશ કોર્ટ તરફ મોકલે છે. યૂરોપિયન રૈયત હકુમત ચલાવવાના પ્રચારનો આધાર બ્રિટિશ સરકારની સ્થિતિ ઉપર દેશી રાજ્યોની હકિકતો ઉપર રહેલો છે. યૂરોપિયનોને નોકરીમાં રાખવાની તમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યો ઉપર અંકુશ રાખેલો છે. તેથી તે અંકુશને સરીને, અને પાક્ષાભેન્ટે અને ઇન્ડિયાના કાયદાએ જે સત્તા આપેલ તેની રૂએ બ્રિટિશ સરકાર યૂરોપિયનો ઉપર હકુમત મોગવે છે. કાયદો હિંદુસ્તાનની દેશી રૈયત ઉપર પણ તેને હકુમત આપે છે એ ખરી છે. પરંતુ તેમની હકિકતો જોઈએ તો તે જૂઠી રીતની છે. ઈ રૈયત અને દેશી રાજ્યોની રૈયત વચ્ચે ધર્મ, કુળવણી, અને દે આદતોમા એટલી બધી ભિન્નતા નથી કે, યૂરોપિયન બ્રિટિશ દે દરજ્જે તેમને પણ અસ્થાનિક હકુમતના હક્ક આપવા જોઈએ. યૂરોપિયન કેદીઓની તદુરસ્તી ખરાબર રીતે સચવાય એમાં જેલ દેશી રાજ્યોમાં ક્વચિત્ હશે. કોઈ યૂરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત સામે ડહાપણે કામ ચલાવવાથી દેશી રાજ્યોને સંકટો પેદા થાય. તે દૂર ર માટે એમનો ઇન્સાફ કરવાનો હક્ક મહેરબાની તરીકે મળે તે તેના કરતાં તે છોડી દીધાથી હજાર કાયદાભરેલું છે. યૂરોપિયન તહોમ

સમજે એવી ભાષામાં જરૂર કામ ચાલવું જોઈએ. પણ ધાર્મી વખતે એમ બનવું અવધતાવાળું હોવાથી ઈન્સાફના કામમાં દીકરા થયા વગર રહે નહિ. આ તથા બીજાં કારણોને લીધે ઘણું કરીને એવો નિયમ પાળવામાં આવે છે કે, ઈન્ડિયન કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવા લાયક ગુનેહો જો કોઈ યુરોપિયન કરે, તો તેનો ઈન્સાફ બ્રિટિશ કોર્ટથી થવા માટે તેને સોંપી દેવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની બહાર જો કોઈ યુરોપિયન બ્રિટિશ કાયદાનો ભંગ કરે, તો તે કાયદા પ્રમાણે તે જવાબદાર થાય છે. એવી શિક્ષાને પાત્ર થયા વગર જો કોઈ યુરોપિયન કોઈ દેશી રાજ્યમાં ગુનેહો કરે, તો કેમ કરવું તેની ચર્ચા કરવા જરૂર રહે છે. જે સિદ્ધાન્તો ભરોંસાની સાથે સ્થાપન કરવા યોગ્ય છે. બ્રિટિશ મુલકોની બહાર રહેવાથી બ્રિટિશ રૈયત તરીકેના રક્ષણના હક્ક જતા નથી. તેથી બ્યાન્જી અને સુધરેલી રીતના વર્તન માટે તેઓને જન્મથી હક્ક છે. તે મેળવવા તેઓ પોલિટિકલ અમલદારની મદદ માગી શકે છે. ઈ. સ. ૧૬૭૫ની ઇંગ્લિશ કલમખાંધીના ફરમાનો ઈ. સ. ૧૮૮૯માં તહનામાંથી મંજૂર થયેલા છે. તે અનુસાર જો કોઈ ઇથ્રેજ ગુનેહો કરે તો, “આપણા પવિત્ર રાજ્યોનો ગવર્નર ત્યાના એકચી, અગર કોન્સલની હાજરી વગર આગળ ચાલશે નહિ”. આવા ફરમાન સામે કોઈ પણ રક્ષિત રાજ બ્યાન્જી રીતે વાધો લઈ શકશે નહિ. જૂઠાં જૂઠાં રાજ્યોના ઈન્સાફી ધોરણોમાં તફાવત હોય છે બ્રિટિશ એજન્ટને એવી રીતે ખબર મળવાથી જરૂર લાગ્યા પ્રમાણે સર્વોપરિ સત્તા તે તરફથી ખાસ હુકમો કાઢવાનું કરે છે.

કોઈ રક્ષિત રાજના તાખામાં એક યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત નોકર હોય અને તે તે રાજના મુલકમાં ગુનેહો કરે, તો તેનું જી રીતે થાય એ વાતનો પણ હવે નિર્ણય કરવો રહે છે. એમ અને તો જો એ રાજ્યના કાયદા અને કોર્ટો સંતોષકારક પાયા ઉપર

હોય તો હમારા ધારવા પ્રમાણે દેશી કોટો તે યૂરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત નો ઈન્સાફ કરશે; પરન્તુ જો તે કેસમાં દરમિયાનગિરી કરવાનાં પૂરતાં કારણો બતાવવામાં આવે, તો પોલિટિકલ અમલદારને વચ્ચે આવવા હક્ક રહે છે વધારામાં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે, દરેક દેશી રાજ્યમાં ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલે એ સુલકો માટે નિમેલો એક જરિટસ આફ ધી પીસ રહે છે

—o —o —o—

૧૪૪. ગુનહેગારોને સોંપવા દેવાની બાબત.

મોપરત કરેલી હકુમતની બાબત છોડી દીધા પહેલાં ગુનહેગારો સોંપવાલેવાના સબ્બે પેસ્તર ધસારે કરી ગયા છિએ, તેની અત્રે અચ્ચા કરવાનું સગવડતાવાળું છે. યૂરોપિયન ગુનહેગારો નાશી જાય, તેને સોંપી દેવામાં પરસ્પરતા ચાલતી નથી એટલેથીજ બસ નથી એટલું તો આપણુ બતાવી ગયા છિએ કે કાયદા પ્રમાણે કોઇ યૂરોપિયન ગુનહેગારને, બ્રિટિશ સરકાર કોઈ દેશી સરકાર તરફ સોંપી શકતી નથી. તેવીજ રીતે કોઈ સરકારી લશ્કરમાંથી નાશી જાય, તેને પણ બ્રિટિશ સરકારનેજ સોંપવા જોઈએ, એથી ઉલટું જ્યારે કોઈ દેશી રાજની ફ્રાન્સમાંથી અમુક સપ્સ નાશી આવે, તો બ્રિટિશ સરકાર તેને સોંપી શકતી નથી કપનીએ કરેલાં આગળનાં તદ્દનામાં નાશી જનારા ગુનહેગારોને, અને મહેસુલ ભરવામાં કમુર ઇરનારને પણ પરસ્પર સોંપી દેવાનું વાગવાર લખેલું જોવામાં આવે છે એ પ્રમાણે ઇ. સ ૧૮૦૨ના જૂન માસની ૬ઠી તારીખના ઘડોદગ સાથે કરેલા પેસ્તરના તદ્દનામાં આ પ્રમાણે કલમ છે. “એક રાજ્યની રૈયત બીજા રાજ્યમાં નાશી જાય, અને તેની પાસે કાંઈ લેણું હોય, કિંવા કોઈ રીતે વાજખી દાવો હોય, તો જેમાં તે જઈ આશ્રય લે ને રાજ્યે તેને બીજા રાજ તરફ હવેથી સોંપી દેવાનો રિવાજ રાખવો ”. ઈ. સ. ૧૮૦૫માં આ

દક્ષમની પુનરુદ્ધિ કરવામાં આવી હતી. અને ઈ. સ. ૧૮૯૭માં તેમાં
 નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો.— “ કે બેમાના ગમે તે પક્ષમાંની
 હકુમતમાં ગુન્હેગારો આશ્રય લે, તેને માગણી ઉપરથી વગર વિલંબે, અને
 વગર આનાકાનીએ સોંપી દેવા જોઈએ ”. આમ છતાં ઇંગ્લિશ ઈન્ડિયસ
 ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાયદાની મંજૂરી વગર ગુન્હેગારોને પરસ્પર
 સોંપી દેવાના તહનામાંનો અમલ થઈ શકતો નથી ઈ. સ. ૧૮૫૨માં
 ફ્રાન્સ સાથે તહનામું થયું તે આ બાબતનો એક દ્રશ્ય છે. કાયદાનો
 અમલ કરનારી સરકાર કાયદા ઉપરાંત જઈ શકતી નથી. બ્રિટિશ ધારા
 બાધનારી સભાના અંકુશો વારંવાર દેશી રાજકર્તાને હરકતકર્તા થઈ પડ્યા
 છે, તે પ્રમાણે જ્યારે પાર્લામેન્ટના આક્ટો અનુસાર ઈન્ડિયાનો કાયદો,
 જે ગુન્હા માટે ગુન્હેગારોને સોંપવા લેવાનું થાય છે, તેના વર્ગોની
 સંખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકે છે, ત્યારે ઈન્ડિયાના કાયદાના અમલ કરનારાઓ
 કાયદા વિરુદ્ધ ગુન્હેગાર સોંપવાની માગણી થાય તે સ્વીકારી શકતા નથી.
 દેશી રાજ્યોમાં એવી રીતની અશક્તતાઓ રહેલી નથી. એવું એક પણ
 રાજ્ય નથી કે જેના રાજ્યો પોતાના કાયદા બાધવાનો અગત હક્ક
 આપી દીધો હોય. વળી એવા રાજ્યો પણ થોડાજ છે કે, જેના
 કાયદા અને અમલ કરવાના હકુમો વચ્ચે તફાવત કંઠાડી શકાય.
 તેથી ઈન્ડિયા સરકાર નો ફક્ત ઈન્ડિયાના કાયદાને અનુસરીને
 ગુન્હેગારો સોંપી શકે છે. દેશી રાજ્યોને પોતાની ફરજોનો અમલ કરવામાં
 કાંઈ મુશ્કેલીઓ આવતી નથી. ગુન્હેગારો સોંપવાલેવાનાં તહનામાં દેશી
 રાજ્યો સાથે હમેશાં જવલેજ થતાં, અને હાલ નો થતાંજ નથી. ગુન્હેગારોને
 સોંપવાની જે ગોઠવણ કરવી પડે છે, તેનો આધાર એક તરફથી રિવાજ
 ઉપર, અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ કાયદા ઉપર છે. દાખલા તરીકે જોઈએ
 નો હેદરાગાદ સાથે ગુન્હેગારોને સોંપવાલેવાનું કરાવનામું થયું છે, તેમાં

પોતપોતાની રૈયત સોપવા કોઈ પણ પક્ષકાર બધાયેલ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ, તો તહનામા કરતાં અધિક હક્ક ઈન્ડિયાના કાયદાને અનુસરીને બ્રિટિશ સરકાર નિઝામને આપે છે. તે પ્રમાણે તહનામામા નહિ લખેલી બાબતો નિઝામની સરકાર શેલા દાખલ કરે છે. ઈન્ડિયાનો કાયદો બ્યારે અપૂર્ણ હતો, અને બ્રિટિશ રૈયતને સોંપી દેવા માટે ઈ. સ. ૧૮૫૪ના ૭મા આક્ટ પ્રમાણે ચોગ્ય ગોઠવણ થઈ શકતી ન હતી, ત્યારે એ બાબત ધણા રાજ્યો સાથે મસલહત ચલાવવા લોડ લારેન્સે વિચાર બાધ્યો હતો એમ જણાય છે. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૬૭ અને ૧૮૬૯ની સાલની દરમિયાન હૈદરાબાદ સાથેજ તહનામું કરવામાં આવ્યું હતું એટલુંજ નહિ, પરંતુ સિરૌઈ, અલ્હર, ભરનપુર, ધોલપુર, ઝાલાવાડ, જેપુર, જોધપુર, કિશનગઢ, હદેપુર, ટોન્ક, કોટા, ગિકાનેર, અને બીજાં રાજ્યો સાથે પણ તહનામાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૭૨નો ૧૧મો આક્ટ, જેને બદલે ઈ. સ. ૧૮૭૯નો ૨૧મો આક્ટ હાલ થયો છે, તેથી સ્થિતિ ફરી ગમ્મ વળી તેથી ફરીને પેસ્તરના તહનામાનો વિસ્તારવાળો અમલ કરવા ઈન્ડિયા સરકાર શક્તિમાન થઈ

બીજા કાયદા અને તહનામાં, જેમાં કાંઈ ખાસ રીતિ દાખલ કરેલી હોય, તે કાયમ રાખવા માટે હાલના એક્સટ્રાડિશન આક્ટમાં કલમ છે. પરંતુ કેટલાંક રાજ્યોને તહનામા હતાં તે છતાં તેઓએ કાયદાને પસંદગી આપવામાં ધિમાસ રાખી નહિ. દાખલા તરીકે ધોલપુરના રાજકર્તાએ ગુન્હેગારોને સોંપવાલેવા બાબતનું ઈ. સ. ૧૮૬૯નું તહનામું રીતસર છોડી દીધું. કેમકે તેમા લખેલી રીતિ “ કાયદાના કરતાં કમતી સાદી અને કમતી અસરકારક ” હતી તે કાયદાના પરિશિષ્ટમાં અમુક મ્હોટા મ્હોટા ગુન્હાઓ દાખલ કરેલા છે. તે વિષે ૧૧મી કલમમાં ફરમાવ્યું છે કે, “ યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ન હોય એવા કોઈ સપ્સ કોઈ દેશી

હકુમતી પુનરુદ્ધિ કરવામાં આવી હતી. અને ઈ. સ. ૧૮૦૭માં તેમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો — “ કે બેમાંના ગમે તે પક્ષકારની હકુમતમાં ગુન્હેગારો આશ્રય લે, તેને માગણી ઉપરથી વગર વિલંબ, અને વગર આનાકાનીએ સોંપી દેવા જોઈએ ”. આગ છતાં ઇંગ્લિશ ઈનિલિમ ઉપરથી માલમ પડે છે કે કાયદાની મંજૂરી વગર ગુન્હેગારોને પરસ્પર સોંપી દેવાના તહનામાનો અમલ થઈ શકતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૫૨માં ફ્રાન્સ સાથે તહનામું થયું તે આ આખતનો એક દ્રશ્ય છે. કાયદાનો અમલ કરનારી સરકાર કાયદા ઉપરાંત જઈ શકતી નથી. બ્રિટિશ દ્વારા બાધનારી સભાના અંકુશો વારંવાર દેશી રાજકર્તાને હરકતકર્તા થઈ પડ્યા છે. તે પ્રમાણે જ્યારે પાર્લામેન્ટના આકેટ્રો અનુસાર ઈન્ડિયાનો કાયદો, જે ગુન્હા માટે ગુન્હેગારોને સોંપવા લેવાનું થાય છે, તેના વર્ગોની સખ્યા ઉપર અંકુશ મૂકે છે, ત્યારે ઈન્ડિયાના કાયદાના અમલ કરનારાઓ કાયદા વિરૂદ્ધ ગુન્હેગાર સોંપવાની માગણી થાય તે સ્વીકારી શકતા નથી. દેશી રાજ્યોમાં એવી રીતની અશક્તતાઓ રહેલી નથી. એવું એક પણ રાજ્ય નથી કે જેના રાજ્યને પોતાના કાયદા બાધવાનો અગત હક આપી દીધો હોય વળી એવા રાજ્યો પણ થોડાજ છે કે, જેના કાયદા અને અમલ કરવાના હકોમાં વચ્ચે તફાવત કદાચી શકાય તેથી ઈન્ડિયા સરકાર તે ફક્ત ઇન્ડિયાના કાયદાને અનુસરીને ગુન્હેગારો સોંપી શકે છે. દેશી રાજ્યોને પોતાની ફરજોનો અમલ કરવામાં કાંઈ મુશ્કેલીઓ આવતી નથી. ગુન્હેગારો સોંપવાલેવાના તહનામા દેશી રાજ્યો સાથે હમેશાં જવલેજ થતાં, અને હાલ તો થતાંજ નથી. ગુન્હેગારોને સોંપવાની જે ગોઠવણ કરવી પડે છે, તેનો આધાર એક તરફથી રિવાજ ઉપર, અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ કાયદા ઉપર છે. દાખલા તરીકે જોઈએ તો હેન્ડગાદ સાથે ગુન્હેગારોને સોંપવાલેવાનું કરારનામું થયું છે, તેમાં

પોતપોતાની રૈયત સોંપવા કોઈ પણ પક્ષકાર બધાયેલ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ, તો તહનામાં કરતા અધિક હક્ક ઈન્ડિયાના કાયદાને અનુસરીને બ્રિટિશ સરકાર નિઝામને આપે છે. તે પ્રમાણે તહનામામા નહિ લખેલી બાબતો નિઝામની સરકાર શેલા દાખલ કરે છે. ઈન્ડિયાનો કાયદો જ્યારે અપૂર્ણ હતો, અને બ્રિટિશ રૈયતને સોંપી દેવા માટે ઈ. સ. ૧૮૫૪ના ૭મા આક્ટ પ્રમાણે યોગ્ય ગોઠવણ થઈ શકતી ન હતી, ત્યારે એ બાબત ધણા રાજ્યો સાથે મસલહત ચલાવવા લોર્ડ લારેન્સે વિચાર બાંધ્યો હતો એમ જણાય છે. એ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૬૭ અને ૧૮૬૯ની સાલની દરમિયાન હેફરાળાદ સાથેજ તહનામું કરવામાં આવ્યું હતું એટલુંજ નહિ, પરંતુ સિરોઇ, અલ્વર, ભરનપુર, ધોલપુર, ઝાલાવાડ, જેપુર, જોધપુર, કિશનગઢ, હદેપુર, ટોન્ક, કોટા, ગિકાનેર, અને બીજાં રાજ્યો સાથે પણ તહનામાં કરવામાં આવ્યાં હતા. ઈ. સ. ૧૮૭૨નો ૧૧મો આક્ટ, જેને બદલે ઈ. સ. ૧૮૭૯નો ૨૧મો આક્ટ હાલ થયો છે, તેથી સ્થિતિ ફરી ગઇ વળી તેથી કરીને પેસ્તરના તહનામાનો વિસ્તારવાળો અમલ કરવા ઈન્ડિયા સરકાર શક્તિમાન થઇ.

બીજા કાયદા અને તહનામાં, જેમાં કાંઇ ખાસ રીતિ દાખલ કરેલી હોય, તે કાયમ રાખવા માટે હાલના એક્સટ્રાડિશન આક્ટમાં કલમ છે. પરંતુ કેટલાંક રાજ્યોને તહનામાં હતાં તે છતાં તેઓએ કાયદાને પસંદગી આપવામા ધિમાસ રાખી નહિ. દાખલા તરીકે ધોલપુરના રાજકર્તાએ ગુન્હેગારોને સોંપવાલેવા બાબતનું ઈ. સ. ૧૮૬૯નું તહનામું રીતસર છોડી દીધું. કેમકે તેમા લખેલી રીતિ “ કાયદાના કરતા કમતી સાદી અને કમતી અસરકારક ” હતી. તે કાયદાના પરિશિષ્ટમાં અમુક મહોટા મહોટા ગુન્હાઓ દાખલ કરેલા છે. તે વિષે ૧૧મી કલમમા ફરમાવ્યું છે કે, “ યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત ન હોય એવા કોઇ સખ્સ કોઇ દેશી

રાજ્યમાં ત્યાંના કાયદા વિરૂદ્ધ ગુનો કરે, અથવા તેનું ગુનો કર્યા છે એમ માનવા કારણ રહે, અને જો તે બ્રિટિશ ઈન્ડિયામાં નાથી જાય, ” તો તેને પકડવા માટે પોલિટિકલ એજન્ટ વારંટ દાટે. એ આક્ટને આધારે નિયમો બાંધેલા છે. તે પ્રમાણે પોલિટિકલ એજન્ટે પ્રથમ પોતાની ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ કે, તે તહેમતદાર સામે પ્રથમ દર્શનિક પુરાવા છે, અને જો આરોપ રાખવામાં આવ્યો છે તેમાં કાંઈ રાજપ્રકરણી હેતુ નથી. વળી તેને એટલો પણ વિચાર કરવાનો છે કે, તે ગુન્હા બદલ ઈન્સાફ રાજ્યમાંજ કરવો કે કેમ, અને જો તહેમતદાર મદારાણી સરકારની દેશી ઈન્ડિયન રૈયત હોય, તો તેનો ઈન્સાફ કરવા ત્યાંના રાજકર્તાને અખત્યાર છે કે કેમ? એ આક્ટની ૧૪મી કલમ તો આ કરતા પણ આગળ જાય છે. તેમાં ફરમાવેલ છે કે, “ જો તહેમતદાર ઉપર તેના મુલકમાં ગુન્હો કર્યાનો આરોપ હોય, ” તેને સોપો દેવા માટે દેશી રાજ્યે રીતસર માગણી કરવી તપાસ કરવા માટે તથા સરકાર તરફ રિપોર્ટ મોકલવા માટે કેટલીક સાવચેતી રાખીને ઈન્સાફનાં હિત જાળવવામાં આવે છે હાલ માલતા એક્સપ્રેશન આક્ટમાં આ પ્રમાણે ગોઠવણ રાખેલી છે તે ગોઠવણ એવી સગવડભરેલી માલમ પડી છે કે, દેશી રાજ્યો સાથે તહનામાં કરવાની કાંઈ જરૂર પડતી નથી. બ્રિટિશ સરકાર તો ગુન્હેગારને માગવાની બાબતમાં, કિંવા તેની માગણી કરવાના હેતુની બાબતમાં કાંઈ રીતે અકુશમાં નથી. પરંતુ આવતે પ્રસંગે તો તે પોતાની રીત એવી રાખે છે કે, તેમાં અને તેની ઉપર ગુન્હેગારો સોંપવાની માગણી થાય તે રીતિમાં કાંઈ તફાવત રહેતો નથી. પણ એટલું તો સારી રીતે કબૂલ થયેલું જણાય છે કે, સંપૂર્ણ સત્તા અને તેની સાથે આધીન ઐક્ય રાખનારા રાજ્યો વચ્ચે સખ્ત રીતે સરખો રિવાજ રહેવો અશક્ય છે. દેશી રાજ્યોને બતાવવામાં આવેલું છે કે, ગુન્હેગારને સોંપવાલેવાની ગોઠવણનો પ્રથમ હેતુ એમ

નથી કે, પરસ્પર ગુન્હેગારો સોપવાલેવામાં બનતી શક્યતાની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ ગુન્હા બધ કરવા માટે અસરકારક ઈલાજો લેવાય એ મુખ્ય હેતુ છે. કોઈ પર રાજ્યની કિંવા ચાણની રૈયત પોતાના રાજની હકુમતમાંથી નાશી જઈ કોઈ દેશી રાજના મુલકમાં આશ્રય લે તો તેને સોંપી દેવી જોઈએ. રાજપ્રદરણી ગુન્હેગારો, જેને માટે જાહેરનામાં નિર્ણયો હોય, તેને પણ રાજ્યોએ સોંપી દેવા જોઈએ. કેમકે દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે રાજભક્તિ ધરાવે છે, અને તેના રક્ષણ તળે આવેલાં છે. યૂનૅપિયન બ્રિટિશ રૈયત ન હોય એવા અમુક પ્રકારના ગુન્હા કરનારાઓને પોતાની સાથે દોસ્તી ધરાવનારાં રાજ્યો તરફ સોંપી દેવા ઈન્ડિયા સરકારને કાયદેસર સત્તા મળેલી છે. નાશી જનારા ગુન્હેગારોની માગણી પોતાને માટે હોય. કિંવા બીજા દેશી રાજ્ય માટે હોય, તોપણ તે બ્રિટિશ સરકાર કરે છે ખરી, પરંતુ હકિકત અનુસાર જે તરફથી ગુન્હા બધ કરવા માટે પૂરી મદદ જોઈએ, તે માગવાનો હક તે પોતાના સ્વાધીનપણામાં સખે છે. કેમકે એવો હક તહનામાંના ભાવાર્થમાં રહેલો છે.

—*~*~*~—

૧૪૫. દેશી રાજ્યો ઉપરની અવશિષ્ટ હકુમત

પર રાજ્યની દરેક પ્રકારની હકુમત ઉપર ઈન્ડિયા સરકારના ગેઝેટ માંથી પૂર્ણ રીતે જાહેર પ્રકાશ પડે છે. સોપરત કરેલી હકુમતના પ્રદેશોમાં કોટો નિમ્નાની અને તેમાં કાયદા દાખલ કર્યોતી જાહેરખબરો અફવાડિયાના ગેઝેટમાં વારવાર પ્રસિધ્ધ થાય છે. પર રાજમા કાંઈ નવીન રેલવેનો વિસ્તાર થાય છે, ત્યારે પોલિસની ફરજો અને તેના અધિકાર વિશે, અને જૂદી જૂદી કોટોની હકુમત વિષે લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે. પરંતુ અવશિષ્ટ હકુમતની બાબતમાં તો ઈન્ડિયા સરકારના ગેઝેટમાં નહિ, પણ એન્જિનિસ ગેઝેટમાં કાયદા અને નિયમોનો ધણો ભાગ છપાય છે. આ લેફ

અર્થ વગરનો નથી. આવશિષ્ટ હકુમતના અસ્તિત્વથી અમુક રાજ્યની સત્તામાં અદુશ બેઠેલી ન્યૂનતા પ્રદર્શિત થાય છે. તેમજ અદુશ મુકબલ સત્તાને તેટલે દરજ્જે અખત્યાર પ્રાપ્ત થાય છે. કાવગીઓમાં, મિલિટરી ઓર્ગનામાં, અને આવશિષ્ટ હકુમતની હદમાં જે હકુમત ચિટ્ઠી સરકાર ચિટ્ઠી દેવદ અથવા દેશી રાજની દેવત ઉપર ચલાવે છે, તે રાજદંત્તાઓની ગ્રંથ દિવા ગર્ભિત કળાતથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આવશિષ્ટ હકુમત કાંતો દેશી રાજ્યો સાથે કોલકરારોથી મળેલી હોય છે, અથવા તે રક્ષા મળે રાજ્યને પ્રથમ લેવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે તેની સત્તામાં એટલી ન્યૂનતા રાખી હોય તેથી મળેલી હોય છે. આ વખત જે જાતની હકુમતની અર્થ ગાથે છે તેના દ્રષ્ટાન્તો આપી તેના મૂળ અને વિસ્તારનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. ઈ. સ. ૧૮૦૭માં કાઠિયાવાડના સ્થોળ પ્રાન્તમાં રાજદંત્તાઓની પાસેથી લેવાની ખંડણી મુકરર કરવા માટે લગભગ ૧૫૦ રાજ્યો સાથે વ્યવહાર ચલાવ્યો. આનો હેતુ એ હતો કે, તેમ કરી વડોદરાથી આવતી મુલકગિરીની ફાજોથી થતા દુ.ખો અને પાયસાદીનો અંત લાવવો. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં પેશવાના હક્ક કંપનીને સંપાદિત થયા. ઈ. સ. ૧૮૨૦માં એ પ્રાન્તના કામકાજોમાં ગાયકવાડે વચ્ચે નહિ આવવું એમ ઠંડું ત્યાર પાદ વિભાગના અને ખીન્ત કારણોથી દિન પ્રતિદિન ત્યાની જહાગીરો તૂટી જવા લાગી, તેથી કંપનીના અમલદારોને ઘણી ફિકર લાગવા માંડી ઈ. સ. ૧૮૩૧માં કોર્ટ આફ ડિરેક્ટરે કાઠિયાવાડમાંના “ એક રાજ પછી ખીન્ત રાજને આપણી સત્તાની શુભરીના ભયમાં પડતા અટકાવવા સાર ” ન્યાયની ફાજદારી હાથે સ્થાપિત કરી, ત્યારે ઈન્સાફ ગેરઆખરમાં આવી ખડેકો હતો; અને યોગ્ય ચોલિસને અભાવે લોકોની સહીસલામતી ભયમાં હતી. કંપનીની વડી અદાલતને કાઠિયાવાડમાંની રાજપ્રકરણી હકુમત મોપરત કરવાથી એ પ્રાન્ત ખાલસે થઈ જાય એવો ડર ડિરેક્ટરને લાગ્યો.

હોતો, અને તે પ્રમાણે તેઓ કંબલ પણ કરતા હતા. આ ઈલાજ લીધા પછી પણ હકુમતોની વ્યાખ્યાઓ ચોક્કસ કરવા કાંઈ પણ કોશીસ થઈ નહિ; અને કેટલાંક રાજ્યો, તેમાં ખાસ કરીને જતેપુરાવાળાં, ઇ-સાફ અને બદોઅસ્તના જાહેર વહિવટનો બોલો ઉઠાવવા હર સાલ નબળાં થતાં જતાં હતાં. રાજ્યોની સખ્યા ૪૦૦ કરતાં વધારે ગણવામાં આવતી હતી; અને બહારવટાં અને લૂટારાના ટોળાં અપૂર્વ વિસ્તારે પહોંચ્યાં હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં આ સુશીખત દૂર કરવા બ્રિટિશ સરકારે ૧૮૮ રાજ્યોને હકુમત ચલાવવા લાયક ગણ્યાં, અને તેમને સાત વર્ગોમાં ગોઠવ્યાં. જે સાતમા વર્ગનાં છે તેઓ થોડી ફ્રાન્સદારી હકુમત ભોગવે છે. તેઓને દિવાની હકુમત મુદ્દલ નથી. વગર વર્ગોની જહાગીરોના નામ માત્ર રહ્યાં છે. તેમના જ્યા કરવામાં આવ્યા છે. જે હકુમત તેના જહાગીરદારો ચલાવવા અશક્ત હતા તે હકુમત એન્જનિસના થાણુદારો હવે ચલાવે છે. હકુમતવાળાં રાજ્યો પોતપોતાની હકુમત ચલાવે છે તેમાં વચ્ચે આવવાનું બનતું નથી. પરંતુ તેમની હકુમતની બહારની બાબતોમાં એન્જનિસનો અખત્યાર ચાલે છે. આ પ્રમાણે પોલિટિકલ અમલદારો ઉપર જે ચાલતી અવશિષ્ટ હકુમત આવી પડી તે ધણી છે. બાદશાહી સત્તાની રૂએ આ બદોઅસ્ત કરવામાં આવેલો છે. તે સત્તાના અમલની રૂએ જરૂર પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર કાયદા અને નિયમો દાખલ કરે છે. થોડી મુદત ઉપરજ કહિયારાકમાં મુદ્દતનો કાયદો લાગુ કરવાની જાહેરખબર સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. એ કાયદો ઈન્ડિયાની ધારા બાધનારી સભાએ પસાર કરેલો નથી, પરંતુ મુખર્સ સરકારના પોલિટિકલ ખાતા તરફથી દાખલ કરવામાં આવેલો છે. કેમકે બાદશાહી સત્તા ચલાવવા માટે મુખર્સ સરકાર એ અસ્થાનિક સાધન છે. એ સત્તા કાઠિયાવાડનાં અધીન રાજ્યોની હકુમતને નિભાવી રાખે છે. ખરી, પણ લોકકલ્યાણુયે જરૂર પડે ત્યારે તેમની બોડો પૂરી પાડે છે.

સ્થાનિક સરકાર ઈન્ડિયાની વડી સરકારની બંધુરી ને છે, અને ષ્ટાન્કુટ
૫૨, અને ૫૩, પ્રિન્સિપાલ આપટર ૬૩ની કલમ ૧૮૫ીમાં બંધુર થયેલ
સહારાણી સરકારની સર્વોપરિ સત્તાનો અમલ કરે છે. એ રાજ્યોએ પોતાનો
અખાતર એપી દીધેલો છે એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. કેમકે એ તો
ખુલ્લું છે કે, ઇ. સ. ૧૮૬૩માં વગેરે બંધાણ ત્યારે તેઓની હકુમતોની
મર્યાદા બંધાર્થ ગઈ છે, અને કેટલાકેને તો હકુમત મુદ્દલ રહીજ નથી.

કેટલાકની બાબતમાં તો બ્રિટિશ સરકારની અવશિષ્ટ હકુમત કેટલેક દરજ્જે
રાજકર્ત્તાઓની કબુલતથી મળેલી છે. તારીખ ૪થી ડિસેમ્બર સને ૧૮૧૯ના
તહનામાથી કન્ઝમાં મુશ્કેલીમરેલી સ્થિતિ પેદા થઈ હતી; તેથી “ કન્ઝ
દરખાસ્તની સમ્મતિ લઈ કંપનીએ જૂદા જૂદા દસ્તાવેજોથી જાહેર બાબતો
અને ઘણુંકરીને કન્ઝ અને વાગડના સત્રણા રજપૂતોની જહાગીરોની
બાંધધરી કબૂલ કરી. જ્યારે દરખાસ્તની પેશકદમી સામે એ બાંધધરીવાળાઓના
વશજોએ બ્રિટિશ સરકારને અરજ કરી, અને પોતાના કાદોડદમી
હકો ધીનાવી લીધાની શ્રિયાદ કરી, તે વખતે બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યોને
પૂછી બદોબસ્ત ક્યો. તેની રૂએ બાંધધરીવાળાના કેસો, બાંધધરીવાળાની
જહાગીરમાં રહેનારા કોઈ સમ્પસ સામે ખાલસાની ફાયત પક્ષકાર હોય
એવા કેસો, કિવા જૂદા જૂદા જહાગીરોની અંદર રહેનારા વચ્ચેના કેસોનો
ઈન્સાફ કરવા એક ખાસ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. બાંધધરીવાળાની જહાગીરોમાં
બીજા કેસો અને તે માટે એ કોર્ટને અવશિષ્ટ હકુમત સોપેલી છે.
પરન્તુ બાંધધરીદાર અમીરોની મર્યાદાવાળી હકુમત કાયમ રાખવાના ઈરાદાથી
જે અપવાદો સુકરર થયા છે તે ઉપર લક્ષ રાખવામાં આવે છે. વળી
અમુક અપવાદ રાખીને બાંધધરીદારોના કેસો માટે એ કોર્ટમાં અપીલનો
હક રાખ્યો છે. તેના ઉપર મહારાજા રાજ્યો સાહેબની કોર્ટમાં અપીલ
માટે છે, અને તે ઉપરાંત સરકારમાં અપીલ કરવાનો પણ હક છે.

સીમાડાની નકરારોમાં પણ બ્રિટિશ સરકારને અપીલ કરવાનો હક રાખેલો છે. એવીજ રીતે અવશિષ્ટ હકુમતનો એક ખીજો દાખલો પણ છે તેમા પણ મહારાણી સરકારની સાથે આધીન ઐક્યનો સબધ ધરાવનારી અમુક રેયત ઉપર બ્રિટિશ સરકારની એ પ્રકારની હકુમત રહેલી છે. કોલાપુરના રાજા સાથે તારીખ ૨૦મી અક્ટોબર સને ૧૮૬૧ના થયેલા તહદામામાં લખેલું છે કે, “ આ સરકારોની હકુમતોમાં જે જે મોતની અગર સાત વર્ષ ઉપરાંતની શિક્ષા કરવા લાયક ફાજલદારી કેસો બને તે મુબઈ સરકારમાં એકલવા માટે પોલિટિકલ એજન્ટ પાસે રજુ કરવા જોઈએ ”. આ પ્રમાણે આવા કેસોના ઈન્સાફ કરવા કોલાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટની કોર્ટને અખત્યાર પ્રાપ્ત થયેલો છે. જોકે મહારાણી સરકારની રેયત ન હોય એવા સમુદાય ઉપર હકુમતનો અમલ થવાની ઈન્ડિયા સરકાર ત્રણ બાજુની પોતાની સત્તાની રૂએ મંજૂરી આપી શકતી નથી, તોપણ ઈન્ડિયાનો કાયદો પોલિટિકલ એજન્ટનાં ઈન્સાફી કામોનો આડકતરી રીતે અંગીકાર કરે છે. કેમકે જ્યારે એ અમલદાર શિક્ષા કરેલ પર રાજ્યના મુન્દેગારોને બ્રિટિશ જલમાં રાખવા જરૂર પડે છે, ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૧ના ઈન્ડિયન કેદીના આક્ટ પની રૂએ તેઓને બ્રિટિશ જલમાં રાખી શકાય છે; અને જો તેઓને દેશનિકાલની શિક્ષા થઈ હોય, તો તેઓને ત્યાંથી કાળાપાણીના ટાપુઓમાં મોકલી દઈ શકાય છે. અવશિષ્ટ હકુમતના વધારે દાખલાઓ આપવાની આ જગોએ જરૂર નથી. આ ચર્ચાથી બે ધમની સૂચના થાય છે. એક તો એ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં રાજસત્તા કેટલે દરજ્જે વિભાજ્ય છે તેથી તેનો પુરાવો થાય છે. બીજો ધડો એ છે કે બ્રિટિશ સરકાર સામાન્ય રીતે વચન આપેલું છે કે, દેશી રાજ્યોમાં નિયમિત બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવામાં આવશે નહિ, કિંવા ચાલતી કોર્ટો તેમના ન્યાયના અમલમાં પગપેસારો કરશે નહિ; એ ઉપર યોગ્ય ખ્યાલ રાખી બ્રિટિશ

સરકાર સંભાળથી પોતાની રાજદારી હકુમત ચલાવે જાય છે.

—:0-0:—

૧૪૬. અવેળ હકુમત.

પેસ્તર ખ્યાન કરેલી બન્ને વર્ગોની હકુમતથી તદ્દન નુદી જતની હકુમત, જે ખાસ અર્થમાજ ખ્રિષ્ટિ હકુમત ગણાય છે, તેની ચર્ચા કરવી હજી બાકી છે. ઈંગ્લિયા સરકારે હમેશને માટે અવેળ હકુમત રચાવી લીધી નથી. તોપણ જ્યાં સુધી અમુક સ્થળ રોકવાની જરૂરયાત રહે છે ત્યાં સુધી તેનો અમલ રહેવો જોઈએ. હકિકતોમાં કે સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય ત્યાં લગી અવશિષ્ટ હકુમત જારી રહેવી જોઈએ. રાણી સરકારના દેશોનાં ન્યાય ખાતાનાં ધોરણો હાલના કરતાં વધારે સારા પાયા ઉપર આવે ત્યાં સુધી તેમ રાખવાની આવશ્યકતા છે. ત્યારે અન્યાયમાંથી અમુક વર્ગોના લોકોનો બચાવ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ, પરંતુ ભારે ગેર બદોળસ્તના કારણસર ખ્રિષ્ટિ સરકાર કોઈ દેશી રાજકર્તાને તખ્તખરખારત કરે છે, કિંવા સગીર વયના રાજકર્તાના વાલીપણનો હક્ક બળવવાની ખાતર બાદશાહી સત્તાની રૂએ દસ્તાંદાજી કરે છે, તો તે બેશક થોડી મુદ્દતને માટે જારી રહે છે. એ તદ્દન રાજના હુકમી કૃત્ય દાખલ ગણાય છે. તેના બે કિસ્સાના ઉદાહરણો મુકાબલો કરીએ તો તે ભાગ્યેજ સરખા જણાશે. સુવ્યવસ્થિત રાજમાં સગીર વયનો રાજા હોવાથી કવચિત્કાલ તરતોદાન થવા પામે છે. તેવા દેશી રાજ્યના કામ કરનારોને ચોગ્ય દેખરેખ નીચે કાયમ રાખવામાં આવે છે, અને રાજના અસલ વહિવટથી હલકી રીતના ખ્રિષ્ટિ ઈલાજોને સંભાળથી દૂર રાખવામાં આવે છે. તેની જવાબદારી તો ખ્રિષ્ટિ સરકાર ઉપર રહે છે. તેથી તેટલે દરજ્જે તો તે હકુમત ખ્રિષ્ટિ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ જવાબદારીમાં એટલોજ સમાવેશ થાય છે કે, તે રાજ્યના ધારા પ્રમાણે અને તેના પોતાના અમલદારોથી રાજ-

વહિવટ ચલાવવો. બીજી તરફથી જોતાં જો કોઈ રાજકર્તાને લાંબી મુદ્દતનું
 ભારે અધેર માટે લખ્તબરખાસ્ત કરવામાં આવે તો, કિંવા કોઈ
 રાજના મૃત્યુને લીધે તેના રાજનો વહિવટ સ્વાધીન કરવો પડે, અને
 તેમાં કોઈ સારી ન હોય, અને ચોક્કસ કાયદા પણ ન હોય, તો
 તેનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ વધારે જોખમભરેલું થઈ પડે
 છે. સરકારી ગેઝેટો જોવાથી માલમ પડશે કે, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંના
 કેટલાંક રાજ્યોને થોડી મુદ્દત માટે આ પ્રમાણે તાબામાં લીધેલાં તેમાં
 કાયદા અને કોઈ દાખલ કર્યાની વાત બ્રિટિશ સરકારી ગેઝેટોમાં
 પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી હતી. હાલના વખતમાં તે પ્રચાર બધું કરવામાં
 આવેલો છે. એવા હુકમો જે રૂપમાં કરવામાં આવે છે તેથી અવેજ
 હકુમત અને અવશિષ્ટ હકુમત વચ્ચેનો તફાવત જાણવામાં મદદ થાય
 છે. દ્રષ્ટાન્ત જોઈએ તો જ્યારે સાવંતવાડીના રાજકર્તાને સક્ષા મળી ન હોતી
 ત્યારે તેના રાજ્યમાં એક ધારે દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે
 એન્જનિસ ગેઝેટમાં આ પ્રમાણે જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું:—
 તે સમયે પ્રસિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે “ સાવંતવાડીના રાજની તરફથી અને
 બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરી લઈ પોલિટિકલ એન્જન એ ધારે દાખલ કરે
 છે”. તોપણ જ્યારે પર રાજ્યોમાં આવેલાં સિવિલ સ્ટેશનોમાં કિંવા થાણાં
 સર્કલોમાં સોપસ્ત કરેલી કે અવશિષ્ટ હકુમતની રૂએ ધારા દાખલ
 કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે બાબતના જાહેરનામામાં “ ફોરેન જ્યુરિસપ્રુડેન્સ
 આક્ટ ” નો હવાલો આપવામાં આવે છે. વળી તેમાં ગવર્નર જનરલ ઈન
 કાઉન્સિલ, અગર સ્થાનિક સરકારના અધિકારની નોંધ લેવામાં આવે છે.
 સક્ષેપમાં કહીએ તો જ્યારે ઉપર દર્શાવેલા કોઈ પણ કારણસર દેશી રાજ
 ની હકુમતને બદલે બ્રિટિશ હકુમત દાખલ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ

હકુમત યોડી મુદત માટે લઈ લીધી છે એમ માત્ર સમજવાનું નથી. એ દસ્તાવેજ બ્રિટિશ હકુમતની નથી, પરંતુ બ્રિટિશ રાજસત્તાની છે. કોઈ કોઈ વખત બ્યારે રાજ્ય નાનું હોય છે, અને નજીકનાં બ્રિટિશ પરગણાંમાં કોઈ હોય છે, ત્યારે તેને તે રાજ્ય ઉપરની હકુમત સોંપવામાં આવે છે. એવો સ્પષ્ટ છે કે, એવી હકુમત એ કોર્ટના અંગની ગણીને આપવામાં આવતી નથી, પરંતુ એ કોર્ટના ચાલતા મુખ્ય અમલદારને સોંપરત કરવામાં આવે છે. વળી સામાન્ય ધારાની રૂએ એ હકુમત સોંપાતી નથી, પણ અમલ કરનારી સરકારના ખાસ અધ્યક્ષની આપણમાં આવે છે. માટે સામાન્ય ધોરણે એ છે કે, દૂર મુદતનો વહિવટ કરવા માટે જે જે કાયદા દાખલ કરી તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે, તેજ તે રાજ્યનો કાયદો એમ સમજવું. અવેજ હકુમતને “ બ્રિટિશ હકુમત ” ની સંજ્ઞા આપવામાં આવે તો તેનો અર્થ એટલોજ સમજવો કે, તેનો વહિવટ અને કાયદોનો અમલ બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અમલદારોએ યોડી મુદત માટેજ સોંપરત કરવામાં આવેલાં છે.

—:O*O:—

૪૪૭. જીવટનું વિવેચન.

પર રાજ્યોની હકુમતનો સમગ્ર વિષય કંટાળામયેલી ગુચવણવાળો છે, પરંતુ દેશી રાજ્યોને આખાં રખવા માટે તે અત્યંત અગત્યનો છે. ઘણાંક રાજ્યો બ્રિટિશ પરગણાંની મધ્યમાં આવેલાં છે, તેમાં વળી રેલવે લાઈનો પસાર થાય છે. તેમાંજ અમુક તો અસલ સારી સ્થિતિનાં રાજ્યોના ખોખાં માત્રજ રહેલાં છે. વળી તેઓ વારસાના સરખા ભાગના ધોરણથી હાલ તૂટી ગયેલાં પણ છે. તેઓની રાજસત્તાનો અમુક ભાગ આખી દીધાથીજ તેઓ બ્રિટિશ રાજના ધોરણ સાથેની અગ્રકાઅગ્રકીમાંથી ખચે છે. તેમાં બ્રિટિશ ન્યાયનું ધોરણ દાખલ કરવા દેવામાં આવે તો

કેટલેક દરજ્જે તે રાજ્યો ખાલસે ક્યાં જોવું ગણાય. બ્રિટિશ કાયદા અને બ્રિટિશ કોર્ટો પોતાનું હકાપણ વાપરવા સ્વતંત્ર નથી. રાજપદ્ધતિ વિષે તેઓ કંઈ પણ જાણતાં નથી. કાયદાનો અર્થ અને તેનો અમલ તેના રાષ્ટ્રો પ્રમાણે અને વડી અદાલતોના નિર્ણય મુજબ થવો જોઈએ. ત્યારે જો બ્રિટિશ સરકારે બ્રિટિશ રૈયતની, રક્ષણ થયેલા સપ્સોની, કિંવા બાદશાહી હિતને નિભયતા માટે વચ્ચે આવવું જોઈએ, તો તેમ કરવાનું તે હકાપણની સાથે પોતાના અમલદારોને સોંપત કରେ છે. એ અમલદારોનાં ફરિયાદો નિયમમાં રાખવા માટે રાજ્યોના હક્ક અને છૂટ તરફ, તેમજ બ્રિટિશ રાજ્યો આપેલાં પવિત્ર વચનો ઉપર કાળજીથી ધ્યાન આપવામાં આવે છે. રોમન લોકો સમગ્ર મહારાજ્ય માટે એક જ ન્યાય ખાતાનું બાદશાહી ધોરણ રાખતા હતા. તે ધોરણથી ઈન્ડિયા સરકારે ફર રહેવાનું રાખ્યું છે. તેથી પ્રદર્શિત થાય છે કે, પોતાના હક્કની જાળવણી, રાજવાની સાથે સર્વોપરિ સત્તાનાં તાબાનાં, રાજ્યોના પ્રિય હક્કોને માન આપવા તે સતત મહેનત જારી રાખે છે. વારંવારની પુનરુદ્ધિઓ અને નિઃસ હક્કિતોના વિસ્તાર માટે વાયકવૃન્દની ક્ષમા માગ્યા વગર આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરવાનું અશક્ય છે. જે તક્ષવતો બતાવ્યા છે તે કલ્પિત અને અતર્ક્ય લાગશે, પરંતુ જો ઈન્ડિયા સરકારના ગેઝેટમાં જોવામાં આવશે તો માંલમ પડશે કે, પોલીટિકલ અમલદારો તરફથી દર સાલ ન્યાયખાતાના જાહેરનામાં જ્યાંજ પ્રસિદ્ધ થાય છે. દેશી રાજ્યોને લગતા કાયદાઓથી હમરો પાનાં બરેલાં હોય છે. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના કાયદા વચ્ચે અને પર રાજ્યોનો ગવર્નર જનરલ ઈન કાઉન્સિલ લાગુ કરે છે તે બ્રિટિશ કાયદા વચ્ચેનો સુખ્ય તફાવત બતાવવા, તેમજ પર રાજ્યની એક પ્રકારની હકુમતમાં બીજા પ્રકારની હકુમતથી જે તફાવત રહેલો છે, તે બતાવવા આ પ્રકરણમાં પ્રયત્ન કરેલો છે. મને ઉમેદ છે કે જે સમગ્રી વાપરવા મને ફરજ પડી છે તેના

કરતાં આ મારે પ્રયત્ન અધિક ગુપ્તવ્યુવાજો ગણાયે નહિ.

—:૦.૪:૦.—

પ્રકરણ ૧૩ મું

સંયુક્ત કરનારી ગ્રન્થી.

૧૪૮. દેશી રાજ્યોની સ્થિતિનું સંક્ષિપ્ત પુનરાવલોકન.

—૦.-:૦:- ૦—

હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યોને સામાન્ય રીતે આ ગ્રન્થમાં બે બે રાજ્યો ક્ષણકાલમાં આવેલા છે તેની ચોક્કસતા વિષે આટલે સુધીની હમારી કસેલી ચર્ચાથી વાંચનારને પોતાનો અભિપ્રાય બાધવાનું સાધન મળે છે. તોપણ દેશી રાજ્યો મહત્ત્વપૂર્ણ છે, કિંવા અર્ધમહત્ત્વપૂર્ણ છે, માને તાબાનાં ખડણી ભરનારા રાજ્યો છે, અગર તો કેવી રીતની સજ્જ મકરણી બાધણીનાં છે, તેનું વિવેચન કર્યા પહેલાં તેઓના હક્ક અને છૂટાનું આ સ્થળે ફરીને અવલોકન કરવાનું સગવડતાવાળું છે. તેઓના ભૂત કાળના ઇતિહાસમાંથી પેદા થતી સુસ્કેલીઓ છતાં, તેઓની સ્થાનિક અને રાજ્યધારણની આસપાસની હકિકતો છતાં, સ્વતંત્ર રાજકર્તાઓ તરીકેની તેઓની અંગત સ્થિતિ, અને બ્રિટિશ રાજ ચલાવનારાઓની સર્વોપરિ સત્તાએ આપેલી લાલચો છતાં, આજકાલ છસે કરતાં અધિક સ્થાનો તથા રાજ્યો હિંદુસ્તાનની અંદર પોતાનું સ્વતંત્રપણું નહિ તો પોતાની રાજસત્તા તો, કાયમ રાખવા અને ખાસસે યવામાંથી બચાવ કરવા પામ્યાં છે, જે તદનામાં અને કોલકરોથી તેઓ બ્રિટિશ મહારાજ્યની

સર્વોપરિ સરકાર સાથે બધાયેલાં છે તે જૂદે જૂદે વખતે વધારે મળજૂતે
 રાજબધારણી બૂકા કરી નાખે એવી રાજરીતિઓના ભારે ધમધમાટની
 સાથે થયેલા છે. પ્રથમતઃ મહેરબાનીવાળાં થોડાં રાજ્યોનેજ સરખાપણાની
 દોસ્તીમાં લેવામાં આવ્યાં હતા. તેમાંના અગ્રેસર હક્કદાર રાજ્યોને મહોટા
 રાજ સાથેનો બંધનોનો બોલો વધારે લાગવા માડ્યો. વખત જતો ગયો
 તેમ બ્રિટિશોની ચઢતી અને તેના રક્ષણ કરનારા રાજની વૃદ્ધિ તેઓની
 મજરે માલમ પડવા લાગી. તેથી બધાઓએ લડાઈ અને ધર રાજ્યો
 સાથેના વ્યવહારના હડકો આપી દીધા. દોસ્તીવાળાં અને રક્ષિત રાજ્યો
 આધીન જૂદારાની હાલતમાંથી એક પતિયાવાના લામીયાને દરજ્જે
 અઢયા; અને હેવટે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સયુક્ત થવા પામ્યાં છે. અંદરનો
 રાજવહિવટ સુધારવાની નવીન જવાબદારી અગ્રે લઈ ખાલસા થવાના
 ભયમાંથી તેઓ બચ્યાં છે. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાણી સરકારે
 તેઓને ખાતરી કરી છે કે, તેમના કુંડુ બોલું અને માનમર્ત્યાતુ કાયમપણું
 રાજવામાં આવશે, તે સાથે એમ પણ બહુરે કરેલું છે કે તેઓ બ્રિટિશ
 રાજપદને વફાદાર રહેશે એવો, અને તેઓ બ્રિટિશ સરકાર સાથે થયેલાં
 બંધનોને પેદા કરનારાં તાહનામાંની, લેખોની, અને કરારનામાંની શરતોને
 નિમકહલાલીની સાથે પાળશે એવો રાણી સરકારને ભરોસો છે. તમામ
 રાજ અને રાજકર્તાઓએ ત્રણ રીતની રાજરીતિનો અનુભવ લીધો છે.
 તેઓએ ત્રણ ઐતિહાસિક ફેરફારોના ધક્કા સહન કર્યા છે. એ ત્રણ બાબતો આ
 પ્રમાણે છે:—(૧) દિલ્હિમાંથી બાન્શહી સત્તાનો વિરામ, (૨) પેશવાનું રાજસત્તાનું
 ત્યાગવું, અને (૩) કંપની તરફથી બ્રિટિશ રાજગાદીને હિંદુસ્તાનના
 રાજની સોપરત. સંઘળાને રક્ષણરૂં વચન એક સરખી રીતે મળેલું છે.
 કંપની સાથે શરવાતમાં સસર્ગ થયો ત્યારે તો ઘણા થોડા મહેરબાનીવાળા
 રાજકર્તાઓએજ મહામૂલ્યે તે રક્ષણ ખરીદ કયું હતું. બીજા રાજ્યોએ

રક્ષાણુ નાતળે આવવાની આગળી કરી હતી, છતાં નેમને લાંબા અગા
 મુંધી ના પાડવામાં આવી હતી. વળી જે રાજ્યો સાથે બ્રિટિશના સંબંધોનો
 આધાર રિવાજ ઉપર રહેલો છે તે યોગ્યતા રાજ્યોને નો લક્ષનામાંથી
 રક્ષણનો હક આપવામાં આવ્યો ન હતો. રક્ષાણુ અને તન્મયથી
 હકોના બદલામાં રાજ્યોએ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેની ફરજો સાથે લીધી
 છે. એ ફરજો તરફ લોડ કાનિગે તીક્ષ્ણ લક્ષ ખેંચ્યું હતું. બાદશાહી
 સત્તાના અમલથી, પવિત્ર વચનોની હકૂતી અદર કરેલા પાર્લામેન્ટનાં
 કૃત્યોથી, કુદરતી ન્યાયના કાયદાથી, નવીન કળૂલોથી અને બદલાયેલી
 સ્થિતિઓ પ્રમાણે કોલકત્તોના હરદોના બાવાર્થને મળતા કરવાને હમેશાં
 તત્પર રહેતા રિવાજથી તેઓની ફરજ વૃદ્ધિગત થતી ભય છે. આમ હોવાથી
 હકો અને બંધનોનો ચોક્કસ હિસાબ થઈ શકતો નથી. તોયણ હિસાબની
 મુખ્ય રકમો પૂરતી રીતે સ્પષ્ટ છે રાજ્યોએ સાવેલનિક રક્ષાણુના બદોબસની
 ગોઠવણ અને બદારના સંબંધોનું કામકાજ સર્વોપરિ સત્તાને સોંપત કચેલ
 છે. લગાધના હુકામમાં તેઓએ પોતાનાં પૂરેપૂરાં સાધનો વડે મદદ આપવાની
 છે. સુલેહના વખતમાં બાદશાહી લશ્કરને જોઈતી સહાયતા તેઓએ આપવી
 જોઈએ. તેઓના પોતાના લશ્કરોની સંખ્યા અને યુદ્ધસામગ્રી એવી
 રીતે નિયમમાં રાખવાં જોઈએ કે, નેમતા પડોગીઓને ગભરાઈ. અને
 તેમના પોતાના મુલકોમાં સુલેહ તૂટવાનો ભય રહેવા ન પામે. લશ્કરી
 છાવણીઓ અને લશ્કરે રોકેલી જગાઓ વચ્ચે વડી સરકાર સરલ વ્યવહાર
 રાખી શકે તેમ તેઓએ કચું જોઈએ. બાદશાહી રેલવે અને તારના
 ખાતાઓમાં ખચકર વિંદો, હિવા હકુમતના આપમાં ભગ ન થાય તેમ
 તેઓની વર્તણૂક રહેવી જોઈએ. રાજ્યોની અદર અદરતાં કામકાજોની
 સોજના ધનિયા સરકાર હમનક રહેલી છે માટે પોતાની તરફથી પર રાજ્યો
 કે ખીલા રાજ્યો પ્રત્યેની ફરજો તેઓએ રાજ્યકિની સાથે બળવવી જોઈએ.

તેમનાં રાજ્યોના વિભાગો થાય, તેમાં ગેરવ્યવસ્થા ચાલે, આગર ભારે અધેર પ્રવર્તે, તો તેમનાં રાજ્યોની કાયમગિરી રહેવી ટઠિણ થઈ પડે. માટે એવાં દૂષણો અટકાવવા કે સુધારવા બ્રિટિશ રાજ્યની દરમિયાનગિરીનો તેઓએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કુદરતી ન્યાયના ધારા અને ધર્મસબંધી છૂટવું ધોરણ હરણીના પાળવાં જોઈએ. જ્યારે રાષ્ટ્રીય સરકારની સાથે ઐક્ય ધરાવનારા રાજ્યોની દુસ્મનીવાળી વર્તણૂકથી બ્રિટિશ બાદશાહી હિતને તુકગાન થાય એવું બને, ત્યારે તે હિત જાળવવા સારૂ અવરજાણના અને તેથી ઉત્પન્ન થતા ખીચા હડકોની રૂએ બ્રિટિશ સરકારને છૂટ છે. આમ બને ત્યારે અદરસા કાર્યો, જેવા કે શિકંકાતું અલણ, વ્યાપાર, જિવા રૂપાલખાતાની સચુકત ગોઠવણતુ ધોરણ, એ બધામા વચ્ચે વ્યાવવાનો જડક ઉત્પન્ન થઈ શકે ખરો દરમિયાનગિરી કરવાની દરેક બાબતને માટે બ્યાજખી રીતની ખરી જરૂરયાત જોઈએ. ઈન્ડિયાના રાજકર્તાઓ અહારાણી સરકારની તરફના રક્ષણનો દાવો રાખે છે માટે તેઓને લાજબ છે કે, ગાદીએ બેસારવાની બાબતમા વાર્ધસરાયની બજારી એળવવી, અને બ્રિટિશ રાજના પ્રતિનિધિઓ સાથે આનંદી વર્તણૂક રાખવી. સગીર વયમાં સર્વોપરિ સરકારના દોર પ્રમાણે રાજવહિવટ થવા દેવો, અને સર્વે રીતે રાજભક્તિની સાખીની કુરી બતાવવી. પાર્લામેન્ટ તથા ઈન્ડિયાની ધારા બાધનારી સત્તાએ તો એવો સ્વીકાર કરેલો છે કે, બ્રિટિશ રૈયત અને બ્રિટિશ નોકર હેતુ, એ શિવાયના ઉપર રાણી સરકારના જાખાના ઈન્ડિયાની બહારના મુલકોમાં તેઓની ધારા બાધવાની અને ન્યાયસબંધી સત્તા ચાલી શકતી નથી, તે માટે દેશી રાજ્યોનાં ન્યાયસબંધી અને ધારાસબંધી કામકાજોનો આધાર જે ઉપર રહેલો છે તે એ છે કે, તે કામકાજો માટેની સત્તા તેઓને પર મુલકો ગણીને ચલાવવામાં આવે છે. આ પૂર્ણ રીતે અગીકૃત થયેલ છે. જો

રક્ષિત રાજ્યોની કરતે વિસ્તારવાળી છે એમ માણીએ, તે જ થયું
અરુ છે કે. બ્રિટિશ સરકારની દરમિયાનગિરી ઉપર સખ્ત રીતના અં-
કુશો વાળુ છે.

—:~O~O~:—

૧૪૯. હિંદુસ્તાનનાં તહનામાંની પ્રથમ પ્રથમ રાજ્ય

પ્રકરણી બાબતો સમય રાજ્યોને છરી રીતે લાગુ

કરવામાં આવેલી નથી.

બ્રિટિશ સંબંધે જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો ધારણ કરી છેવટે પોતાનું
લાલતું રૂપ ધારણ કરેલું છે. બ્રિટિશ મુલકોની અદર અને તેમની
બહાર બ્રિટિશ રાજની હદ વધતી ચાલી છે. એ બધું ચતાંતી સાથે
કોઈ કોઈ વખતે અને સ્થળે મહત્ત્વપ્રજ્ઞોના તાળાનાં રાજ્યોનાં જોવાં,
કિંવા રાજ્યધારણ તરીકેનાં સ્વરૂપોને લીધે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓના
રંગ જોવામાં આવેલા છે. એ સઘળું તરત સમજી શકાય તેમ છે.
રાજ્યોના સમય જથ્થાને જૂદા જૂદા લેખકોએ જે અપૂર્ણ સામટી
બાબતો લાગુ કરી છે, તેના મૂળમાં આપણુ ઉતરી શકીએ તેમ છે.
બ્રિટિશ સરકારની સાથે નેપાળનું રાજ્ય અબ્યાપિ કેટલુંક સ્વતંત્રપણું
નિભાવી રહ્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩માં તે રાજ્ય અને ટિબેટ વચ્ચે
લડાઈ હતી. તે બન્ને વચ્ચે તારીખ ૨૪મી માર્ચ સને ૧૮૫૬ના રોજ
એક તહનામુ થયું. તે વખતે બન્ને રાજ્યોએ ચીનના બાદશાહ પ્રત્યેની
રાજભક્તિનો અંગીકાર કરેલો છે. એ તહનામાં સાથે બ્રિટિશ સરકારને
નિશ્ચત ન હતી. તેથી કરીને નેપાળની સાથેના તેના સંબંધોમાં કાંઈ
ફેરફાર થયો નથી. નેપાળની સ્થિતિ ઉપરથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે
સમાનતાઓ જાણવાને ઈચ્છનારોને સારો દ્રશ્યન્ત મળે તેમ છે. એ
ઉપર ખ્યાલ કરતા જર્મનીના તાળાના હોસ્ટીનના રાજ્યની હકિકતોની

સ્થિતિ થાય છે. તે રાજ્યને ઈ. સ. ૧૮૧૫માં સ્વતંત્ર ગણી જર્મનીના એકસપી રાજ્યોમાં દાખલ કર્યું હતું. નેપાળ શિવાય લાહોરના રાજ્યો પણ સીખ લોકો સાથે લડાઈ જંગતા પર્યન્ત, ઈન્ડિયા સરકાર સાથે પોતાનો સ્વતંત્ર સંબંધ જાળવી રાખ્યો હતો. કાશ્મિરના મહારાજાએ બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનું છે એમ પાછળની એક કત્રમથી ખુલ્લું થયું હતું, તોપણ કપનીએ ઉત્પન્ન કરેલા કાશ્મિરના રાજ્યને લાહોરના રાજ્યનો “ સ્વતંત્ર કુખ્યો ” આપવામાં આવ્યો હતો સધળા રાજ્યો તાબાનાં ઉપરાજ્યો છે એવું માનનારાઓની કલ્પનાને ટેકો દેવા માટે રજપુતસ્થાન, પૂનજી, અને આ મહારાજ્યની ખીજ જહાગીરોના ધણા દ્રષ્ટાન્તો છે. મૂળમાં કિંવા વક્ષણમાં ખરી સમાનતા કેટલી રહેલી છે, તેની ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવશે. સર આર્સ એચિસને તહનામાં ઉપર જે ટીકાઓ કરી છે, તેમાં “ તાબાના રાજ્યો ” એ શબ્દો ધણા ભાગમાં વાપરેલા છે એમ કુખૂલ કરવું જોઈએ. પરંતુ તે તહનામાં જોતાં પણ એ શબ્દો વાપરવા ભાગ્યેજ વાજખી ગણાય તેમ છે. દ્રષ્ટાન્ત તરીકે જુઓ તે, કોલાપુરના તાબાના જહાગીરદારોને તેણે પોતાના ખયાનમાં “ ક્યુડેટરિ ” ની સંજ્ઞા આપી છે. પરંતુ તારીખ ૨૦મી અક્ટોબર સને ૧૮૬૨ના તહનામાંની સાતમી કલમમાં તેમને “ વધારે ઉચા સરદારો ” ની સંજ્ઞા આપી છે. તેમજ બેની પછીની કલમમાં “ ઉચા દરજ્જાના જહાગીરદાર ” અને “ સરદાર ” એ શબ્દ પણ તેમજેજ લાગુ કરેલા છે. કોલાપુરના “ રાજાના ઉપરિ સત્તા તરીકેના હકકોનો ” તેમાં અંગીકાર કરેલો છે. તે તહનામાંનો મુસદ્દો મિસ્તર હેવલોકે કરેલો હતો. બેશક તે વખતે તેના મનમાં ઉપરિ સત્તા અને ઉપરિ સત્તાના હકકો એ શબ્દો આવેલા ખરા; તથાપિ આકસ્મિક શબ્દો ઉપર ધણો ભાર મુકાયો ન જોઈએ, એતસિંધની ફરજો પણ “ ક્યુડલ ” (તાબાની) ગણાયેલી

છે પરંતુ યનારસ માથેના કોલકરોમાં એ શબ્દ ક્યાય જોવામાં આવતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૫૭ પહેલાં જે કોલકરોથી થયા છે, તેમાં એ શબ્દ વાપરવામાંથી દૂર રહેવામાં આવ્યું છે એમ એકંદર રીતે મને લાગે છે. રણછાનસિંઘ સાથે સતલજની આ તરફના રાજ્યોને તદનામાં થયાં એમાં એ શબ્દ વપરાય તેમ હતું એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ, પણ તેમ બન્યું નથી. મધ્ય પ્રાન્ત, દિવા નાગપોરના રાજ્યોને મનદો મળી એમાંજ દક્ષિણ એ શબ્દ વપરાયેલો છે ઈ. સ. ૧૮૬૫માં કસેન્ટ અને ખેરગઢ વગેરેને દક્ષિણની સનદો આપવામાં આવી હતી. તેમણે કરી આપેલી કબૂલતોના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે લખેલ છે. “ મધ્ય પ્રાન્તોના ચીફ કમિશનરના વહિવટ નીચે હું એક નાનો રાજકર્તા છું. તેના પોલિટિકલ ખાતાના તાબામાં મને બ્રિટિશ સરકારે હાલમાં એક “ફ્યુડેટરિ” (તાબાનો રાજા) ગણેલો છે”. તે પ્રમાણે તારીખ ૧૩મી એપ્રિલ સને ૧૮૫૮ની નંબર ૧૨૩૭ આર્થ વાળી ફેરીન આર્શીસની જાહેરખબરમાં એ શબ્દ વાપરવામાં આવેલો છે. છેવટ રાજ્યપ્રધારણના ધોરણને વળગી રહેનારાઓએ યનારસના સત્તાની અને મદ્રાસ હાલમાં આવેલા પુલકોટાના રાજાની સ્થિતિ ઉપર ખ્યાલ કરવાનો છે. તે રાજ્યો ન્હાનાં રાજ્યોના રાજકર્તા કરતાં બ્રિટિશ મુલકોના અમીરો તરીકે ગણાય એવા છે. આવાં હિસાબે દરજ્જાનાં ચિન્હો ક્વચિત્ માલમ પડેછે. બ્રિટિશ રાજવહિવટની એક સરખી લાગણી એમજ રહેલી છે કે, હિંદુસ્તાનના રાજ્યોનો દરજ્જો ઉચ્ચો રાખવો, અને તેઓના મુલકોમાં બ્રિટિશ કાયદો દાખલ કરવો નહિ. બ્રિટિશ ઈન્ડિયાના અમીરો તરીકે તેઓને દરજ્જો આપવો એમ વલણ રાખેલું નથી. હિંદુસ્તાનનાં તદનામાં સબાળથી જોયા પછી હમોને એમ લાગે છે કે, કંપનીના દોસ્તોના દિવા રક્ષિત રાજ્યોના પ્રકાર યતાક્તાર એક સામાન્ય સરકાર એવું કરવામાં આવી નથી તેથી અજાયબ થનારું છે.

૧૫૦. એ અન્યી સરખા દરબજાનાં રાજ્યોની વચ્ચેની નથી,

સરખા દરબજાનો પરસ્પર સબધ હોય, અને દોસ્તી અને લગાઈ કરવાનો સ્વતંત્ર હક હોય, તેવાં રાજ્યોનેજ પ્રજાઓની માહોમાહેનો કાયદો લાગુ થઈ શકે એમ નિશ્ચય થાય, તો હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોને એવાં ગણી શકાતા નથી. તેઓનો એ દરબજો નથી; કેમકે તેઓ સ્વતંત્રપણે કામ કરી શકતા નથી. કેટલાક બહારના સબધો તેમને માટે હમેશાંને સાફ બધ થયેલા છે; અને કેટલેક પ્રકારે તેમની અંદરની રાજસત્તા પણ ન્યૂનતાને પામી છે. આગલા પ્રકરણોમાં અમોએ આ પ્રમાણે વિચારો બતાવેલા છે તેને બ્રિટિશ સરકારે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેલા છે; અને પ્રજાઓની અંદર અંદરના ધારાના લેખકોએ તે વાતનો અગીકાર કરેલો છે. તારીખ ૨૧મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૯૧ની નખર ૧૭૦૦ ઈ વાળી. ઈન્ડિયા સરકારના ગેઝેટમાં એક જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાં ચોખ્ખા શબ્દો છે કે, “ એક તરફ મહારાણી સરકારની પ્રતિનિધિ, ઈન્ડિયા સરકાર, અને બીજી તરફથી મહારાણીના રક્ષણ તળે આવેલા દેશી રાજ્યો વચ્ચેના સબધોની બાબતમાં પ્રજાની માહોમાહેનો ધારો લાગુ થઈ શકેનો નથી; બ્રિટિશ સરકારની સર્વોપરિ સત્તા ઉપરથી દેશી રાજ્યોની આધીનતા સાબીત થાય છે”. અગીકૃત અધિકારવાળા અન્ય લખનારાઓનો પુરાવો પણ આ કસતાં કમતી નિર્ણયકારક નથી. એ રાજ્યો “ રક્ષિત અને પરતંત્ર ” છે એવો અભિપ્રાય ટિપ્પણે આપેલો છે તે આપણે પેસ્તર બતાવી ગયા છીએ. “ ફ્રેંચ રિપબ્લિકે આઈ ઈન્ટરનાશનલ લા ” નામના ગ્રંથની ૯૭ મી કક્ષમમા સર એડવર્ડ કીઝીએ સિદ્ધાન્ત કયો છે કે, ઈલકાબની સ્વતંત્રતા સાથે ખરેખરી આધીનતા જોડાયેલી હોય તો તે રાજસત્તા ગણાય નહિ. તે કહે છે કે “ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એવી ગિયતિ છે, ”. ચોખ્ખી રીતે તેઓ કે તેમની દૈયત રાજપ્રકરણી સ્વતંત્રતા ભોગવતાં નથી એવી

સ્વતંત્રતાપાળી રાજ્યોતેજ પ્રજાની માંહોમાંહેના ધારા રાજસત્તાઓ ગળે છે. ખરી રાજસત્તા બ્રિટિશ રાજ્યની છે. તેને તેઓ બધાં આધીન છે. સર રોબર્ટ ફિલિમોરે પોતાની પ્રજાઓની માંહોમાંહેના ધારાની ટીકાની ત્રિશ્ન આશુતિની રહી કલમમાં પ્રજાઓના પરસ્પર ન્યાયના ધોરણો ઉપર બાર મૂકી લખ્યું છે કે, “ ખ્રિસ્તિધર્મપાળક રાજ્યો અને અન્ય રાજ્યોના વ્યવહારમાં એ ધોરણો લાગુ થાય છે. ઈન્ડિયાનાં દેશી રાજ્યો સાથે ગ્રેટબ્રિટનને વ્યવહાર છે તેમને તે લાગુ છે. આફ્રિકાનાં રાજ્યો સાથે ફ્રાન્સને સંબંધ છે તેને તે લાગુ છે. ઇરાન સાથે રશિયાને વ્યવહાર છે. તેને, તથા અમેરિકાનાં ઈન્ડિયન રાજ્યો સાથે ઉત્તર અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોને સંબંધ છે, તેઓને પણ એ બંધનકર્તા છે ”. આ હકિકત લખી છે તે પાનાને તળે સર રોબર્ટ ફિલિમોરે વળી એવી ટીકા કરી છે કે, હિંદુસ્તાનમાં લડાઇ પૂર્વેની સ્થિતિ જારી રાખવાની બાબત જે તહનામું થયું, તે કબૂલ કરવા ફ્રાન્સે તથા ઈંગ્લાન્ડે હાર્થદરઅલીને પૂછ્યું હતું. આ વિષે એટલું કહીએ તો કહેવાય તેમ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે મર્યાદાવર્તુલની રાજપદ્ધતિ ચાલતી હતી, ત્યારે હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોને પ્રજાઓની માંહેમાંહેના ધારાનું ધોરણ, તેમજ તેની ભાષા, અને તેને અનુસરી ન્યાયનું ધોરણ યથાર્થ લાગુ કરવામાં આવતાં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૭૦ના ઓગસ્ટ માસમાં અને ત્યાર બાદ પણ હાર્થદરઅલી સ્વતંત્ર હતો, અને લડાઇ અને રાજકીય લખાણ કરવાના પૂરું હક્ક ભોગવતો હતો. તેના દીકરાએ ફ્રેન્ચ લોકો તરફ એળચી મોકલ્યો હતો. પરંતુ છેલ્લી સદીના અંતથી હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. કોઈ પણ દેવકાર ફરી શકશે નહિ કે, જેને સર રોબર્ટ “ કુદરતી ધારાના દ્રશ્યન્તો ” કહે છે તે, રાજ્યો તેમજ બ્રિટિશ સરકાર એ બન્નેને બંધનકર્તા છે: યાને નીતિસંબંધી, પ્રજાસંબંધી, કિંવા કોઈ બીજા પ્રકારનાં “ ન્યાયનાં ધોરણ ” થી બ્રિટિશ સરકાર રાજ્યો

સાથેનો પોતાનો સંબંધ ચલાવવા અધાયેલ છે. સર રૌબર્ટના કહેવાનો એ કરતાં કાંઈ વધારે અર્થ નથી. તેના અન્યની ૭૫મી કલમમાં તેણે ખતાવેલ છે કે “ ખીન્ન રાજ્યો સાથે વ્યવહાર રાખવો ”, સુલેહ કે લડાઈ કરવી, અને તે બધું રક્ષણ કરનાર રાજ્યથી સ્વતંત્ર રહી કરવું ”, એ મહાપ્રજા હોવાનાં ચિન્હો છે. વુલ્ફી પોતાના “ પ્રજાઓની માંહોમાંહેના ધારાના અધ્યયન ” ના અન્યની પ્રસ્તાવનામાં એ સ્થિતિ નાખુદ કરવામાં ધણો સખ્ત રહેલો છે. તેની ૩૭મી કલમમાં તે જણાવે છે કે, “ કોઈ રાજ પોતાના ઉપર પોતાની મેળે ગમે તે અકુશો રાખે, તોપણ જો પર રાજ્યો સાથે સઘળી જાતના સબંધ રાખવા તેને સત્તા હોય તોજ તે રાજસત્તા ગણાય. ” હાલેકના અન્યમાં (સર શેર્ટન બેકરની પ્રત, ઈ. સ. ૧૮૭૮, પ્રકરણ ત્રિજનને પાને ૬૧મે) એથી પણ આગળ જવામાં આવ્યું છે “ એક રાજ ખીન્ન રાજના રક્ષણ નીચે રહે, પણ વ્યવહાર ચલાવવાની, દોસ્તી, સુલેહ કે લડાઈ કરવાની, અને રાજસત્તાના જરૂરી હક્ક ખજાવવાની તેને મૂઠ હોય, તો તેનો સ્વતંત્ર રાજસત્તા તરીકેનો હોદ્દો જારી રહે છે, પરંતુ એ સઘળી છૂટોનો ખરેખરો વસ્તુતઃ ભોગવટો હક્કની રચે હોવો જોઈએ ”. મોશર આર્લ્સ કાલ્વો એવો મત ધરાવે છે કે, જો કોઈ રાજ “ વ્યવહારના અને તહનામાં કરવાના હક્ક છોડી દે, અને સ્વતંત્ર રાજસત્તાના અગત્યનાં ચિન્હો ખોષ ખેસે, તો તે રાજસત્તા કિંવા મહાન પ્રજાઓ પૈકીની એક પ્રજા ગણાવું બધ પડે છે ”. જમ સૈમિન્ રિયા તેમજ હિદુસ્તાનનાં રાજ્યોને પણ તે મહત્વજનની રાજ્યોની બિહાર ગણે છે. તેઓને તે રક્ષિત પરંતુ રાજ્યો દાખલ ગણે છે. પોતાની દીકાના અન્યમાં માનિંગે (પુસ્તક ત્રિજનના પહેલા પ્રકરણમાં, શેલ્ડન આમોસ વાળી પ્રતમાં) “ રાજ્યોના કહેવાતા દરજ્જા પ્રમાણે તેમજ તેમની રાજસત્તાના પ્રમાણ અનુસાર વર્ગો પાડેલા છે ” તેને

ફૂલભરેલા ગણે છે. તે એવા મનને સુસ્માર્થની સાથે વળગી એ એ કે, દરેક “રાજ્ય”, રાજપ્રકરણી કામદાજ અજ્ઞાનવા માટે બીજા રાજ્યોનું ખરેખરીયું છે એમ માનવું જોઈએ. બીજાઓનો મત છે કે, “હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક રાજ્યો” અધિસત્તાધીઓ ગાબુાય, પ્રભુ માનિય તે એ મતનો પણ સ્વીકાર કરતો નથી. પ્રજાઓની માહેમાહેના ધારાના ગ્રન્થોની વધારે સુગ્રણી કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કેમકે હિંદુસ્તાનના સંલિપ રાજ્યો એ ધારાતી મર્યાદાની બહાર આવેલાં છે, એમ સામાન્ય રીતે સંધ્યાના જાણવામાં આવેલું છે.

—:O:::O:—

૧૫૧. હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો સાથેની ગ્રન્થી તેઓને લશ્કરી

નોકરી બદલ રાજ્યો આપી પેદા કરેલી નથી,

અને “ક્યુલ” પ્રકારની નથી.

રાજ્યોને લશ્કરી નોકરી કરવાના બદલામાં રાજ આપી પેદા કરેલાં હોય એવી રીતનાં હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક રાજ્યો પણ છે, એમ વધારે સામાન્ય રીતે કહેવાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેમને “ક્યુલરી” ગણવામાં આવે છે. “અવર ઈન્ડિયન પ્રોટેક્ટરેટ” નામના ગ્રન્થમાં એ સંગ્રા માટેના કાશ્શોની મર્યા મિસ્તર ટપરે ઘણી આલાકિથી અને મહેનતથી કરેલી છે. એ સંગ્રા માટે બને તેટલું મિસ્તર ટપરે લખેલું છે. જૂદે જૂદે વખતે અને દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગમાં બેશક લોકોની કટલીક સ્થિતિઓ અને આસપાસની હલિંકતોને મલતી થગની પાત્રતા જોવામાં આવે છે. સ્વરક્ષણ એ મનુષ્યની પ્રકૃતિનો કાયદો છે. દેશની અદરની લગાઈને વખતે બ્યારે શહેરો ની લૂટાલૂટ આવતી હોય, ત્યારે બીજી સ્થાવર મિલકત કરતા આખી દુનિયામાં જમીનના કબજાની વધારે કિમ્મત ગણાય છે. એવે સમયે એક રક્ષણ કરનારા સમતા વાગામા લોકોનાં ટેળાં જમાવ થઈ રહ્યાં.

તાલવારોનો ઉપયોગ પણ ખેતીનાં હળીયાંનાં ફળ જેટલો જ જારી રહેશે. રક્ષણ અને રાજનીતિના અદલામાં રાજ્યો તેમની ઉપરિ સત્તાને લશ્કરી મદદ આપતા હતા, અને તેના પ્રત્યે રાજભક્તિ રાખતા હતા; તેમ તેઓ પોતે તેના તાબાના જહાગીરદારો પાસેથી એવાજ હક્ક બજાવે જતા હતા. એવી ઉપરિ સત્તાના હક્કો, જમીનદારોની જહાગીરો, તથા તેમના માણસોને મળતા અર્થવાળા શસ્ત્રો હિંદુસ્તાનના ઈતિહાસમાં પણ મળી આવેછે. પણ તેઓની ઉત્પત્તિનાં કારણો જૂદાં પડેછે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં તેમની પૂર્ણ ઉત્પત્તિ જૂદે જૂદે દ્વારે થયેલી માલમ પડેછે. મિસ્તર ટપર પોતે કબૂલ કહેછે કે, “ હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોનું અસલ આધીનપણું ” છે, તેમાં યૂરોપના પૂર્ણ થયેલા ધોરણ કરતાં ત્રણ તકાવતો છે:—(૧) રોમન લોકોનો કાયદો, (૨) ધર્મસંબંધી સત્તા, અને (૩) કોઈ પ્રકારના ધારાથી પ્રજા ઉપર હમેશાં અંકુશ રખાવેલા જોઈએ તેનો ખ્યાલ; પણ હિંદુસ્તાનમાં એ કરતાં પણ વધારે ખામીઓ નજરે આવતી હતી યૂરોપના “ ફ્યુક્શ ” ધોરણને રાજા અને તાબાના જહાગીરદારના સબધમાં, તેમજ પાશ્ચિમાત્મ સંઘના લોકોમાં જાતની વફાદારી અને માનમર્તયાની લાગણી પેવરા થઈ રહેલી હતી. તેથી પરસ્પરના કોણકારોને સુસ્ત રીતે વળગી રહેવાનું બનતું હતું, અને રાજા અને તાબાના જમીનદારોની દરમિયાન પરસ્પરની દુરજોનો ખ્યાલ હમેશા સંજોવન રહેતો હતો, તેણે હિંદુસ્તાનની અદરના રાજ્યોમાં કાર્યજ નથી. એવા જાણત જુરસાનો તેમાં અભાવ રહેલો છે. હિંદુસ્તાનના જહાગીરદારો સુલકો પચાવી પાડી, બળવાનો અને અધેરનો લાભ ઘઈ પેદા થયા છે. ઉપરિ સત્તામાં પેશકદમીઓ કરી રાજભક્તિના આચ્છાદનમાં તેઓ તે બિના સંતાડતા રહ્યાછે. બ્યારે માળવાના સુબેદારના ઈલકાબ સાથે દિલ્હી પેશવા પાછો ફર્યો, ત્યારે રક્ષણાર્થે તેનો તેણે ઉપયોગ કર્યો નહિ, પણ જેટલું મળે તેટલું માળવા પાસેથી વર્ષ લેના તેણે માગણી

હતી હતી. હિંદુસ્તાનનાં ધોરણનો આધાર પચાવી પાંડેલા મુલકો ઉપર અને હથિયારના જળથી તેને સ્વાધીન રાખવા ઉપર રહેલો હતો. તેમાંથી કોઈ રીતનાં રાજ્યધારણનાં બીજનો ઉદ્ભવ થવા પામ્યો નથી. સ્થાનિક સાધન વડે લૌકિક સ્થિતિ જાળવા પામી નથી. લાલોશ અને ગ્વાલિયરનાં રાજ્યોએ જે 'જહોગ'સ્ત કર્યા તેનું પથાર્ય ખયાન આ શબ્દોમાં થાય તેમ છે “ એકલા થઈ રહેવું અને તેને સુવેદનું નામ આપવું. ” મિસ્તર ટપર કહે છે કે, “ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ યુરોપમાં રાજકીય જાગરણના પાયા જમીન કિંવા તેની પેદાશના હિસ્સાથી થયેલા છે. ” આટલું કહી તે એ જાગરણના પ્રકારની ડાઘ પણ ચર્ચા કરતો નથી. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે, હિંદુસ્તાનના જહોગીરદારો જે હકુમતનો દાવો રાખતા હતા તેમાંથી કાયદાનાં ધોરણ કે ન્યાયની અદાલતો કોઈ દિવસ ઉત્પન્ન થવા પામી નથી ખરું કહીએ તો ૨૪૬ મે પાને લખ્યા મુજબ “ યુરોપિયન અર્થ પ્રમાણે ફ્યુડલ શબ્દની સંજ્ઞા એવા સામાન્ય ધોરણને લાગુ થઈ શકે તેમ નથી, ” એવો અભિપ્રાય મિસ્તર ટપર પોતાના તપાસને અતે બાધે છે. આ પ્રમાણે હકિકતો હોવાથી બ્રિટિશ સરકાર અને તેની રક્ષણ તળેના તેના દોસ્તોની વચ્ચેની “ ગ્રંથીને ફ્યુડેટરીઓ ” ની સંજ્ઞા આપવા ની ધારણાને નિભાવી રાખવી એ અશક્ય છે.

—:O:*:O:—

૧૫૨. એ ગ્રંથી રાજ્યધારણને સંબંધ રાખનારી

પણ નથી.

એ ગ્રંથી રાજ્યધારણને સંબંધ ધરાવનારી છે, એમ પણ કહેવાતું કેટલાકે પસંદ કરેલું છે. ખાસ કરીને લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે કરેલા જહોગસ્તમાં એવો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. આગળના એક પ્રકરણમાં આપણે બતાવી ગયા છીએ કે, કાઠિયાવાડનાં સખ્યાજી રાજ્યોની હકુમતોના

વર્ગ પાડી તેને યોક્ષ કાયદા લાગુ કરી રાજ કરવાની અમુક પદ્ધતિ
 તેમાં દાખલ કરેલી છે. ઈંગ્લાન્ડના રાજ્યધારણનો ઇતિહાસ તપાસીએ
 તો માલમ પડે છે કે તેનો ઉદ્ભવ પણ અમીરો અને જહાગીરદારો
 સાથે કરેલા કાલકરારોમાંથી થયેલો છે, અને અતે ધારા બાધવાની
 એકતા પેદા થઈ છે. “ મેગના ચાર્ટ ” એક જાતની સનદ છે, એમ
 હિંદુસ્તાનના શબ્દમાં બોલીએ તો ચાલે. ખરું જોઈએ તો રાજ અને
 અમીરો વચ્ચેનું તે એક કરારપત્રજ છે. એડવર્ડ બીજાના રાજ સુધી
 એવો મત ચાલતો હતો કે, જેમ વિટ્ન નામની સભાના ઠરાવો જે
 હાજર રહેતા અને અગીકાર કરતા, તેનેજ બંધન કરતા હતા; તેમ
 પાર્લામેન્ટના લેખથી માત્ર જે પક્ષકારો તે લેખનો અગીકાર કરતા
 હતા તેનેજ બંધન થતું હતું. રાજને તેના તાબાના જમીનદારો સાથે
 બ્યારે કાલકરારો કરવા પડતા હતા, ત્યારે હમેશાં પક્ષકારોની “ સલાહ,
 મસલહત, અને મનૂરી ” ની જરૂર પડતી હતી. પણ તેને બદલે
 એ બન્ને વચ્ચે સરલ ધોરણ રાખવાથી આંગ્લોસાક્ષનોની રાષ્ટ્રીય
 સભાઓનો ઉદ્ભવ થયો. હિંદુસ્તાનની સર્વોપરિ રાજસત્તાને દેશના
 રાજની સાથે સંબધ રહેલા છે. તેવાજ સ્વરૂપે ઈંગ્લાન્ડના આગળના ઇતિ-
 હાસમાં બતાવેલો જોવામાં આવે છે. ત્યાંના રાજની અને અમીરોની સ્થિતિ
 તેઓને મળતી કહીએ તો ચાલે. ઓઢીઆના ખડ્ગીઆ મહાસોની બાબલમાં
 જોતાં તેઓ સાથેની ગ્રન્થી કેટલેક પ્રકારે રાજ્યધારણની સાથે સંબધ
 કર્તા હોય એવું જણાય છે. એ દેશ બ્રિટિશ ઇન્ડિયાની બહાર ગણાય
 છે, તોપણ જે સત્તા ત્યાંના જહાગીરદારો ચલાવે છે તે બ્રિટિશ રાજ
 નીતિને લધને છે. બ્યારે લોર્ડ લિટને હિંદુસ્તાનના રાજકર્તાઓને “ મહા-
 રાણીના સલાહકારો ” એવી સન્મા આપી, ત્યારે વધારે અગત્યનાં રાજ્યોને
 સામ્રાજ્ય સાથે જે સંબધ છે તે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. સ્વપ્રકૃત

કરી શકે. ” તે પછીની કલમમાં નવા રાજ્યધારણી સનદ તૈયાર કરવા માટે લખેલું છે. પાંચમી કલમમાં “ સદે રક્ષણમાં સમાયેલા દર ” નો ખુલાસો કરેલ છે. તેની રૂએ ચિરંજીવી રાજને “ એ રાજ્યોના કિલ્લાઓ અને રથળો રોકવાનો હક્ક, અને તેમાં લશ્કર રાખવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયેલા છે. સદે સંયુક્ત રાજ્યોનું લશ્કર ચિરંજીવી રાજકુતીના સેનાપતિના તાબામાં રાખવું. ” તે પછીની કલમમાં સંયુક્ત રાજ્યોએ બ્રિટિશ લશ્કરનું ખર્ચ પગાર કરવું એમ ફરમાવેલ છે. સાતમી કલમમાં એક વિરૂદ્ધતાવાળી બાબત દાખલ કરેલી છે. “ આયોનિયાના ટાપુઓના સંયુક્ત રાજ્યોના વેપારના વાવટાને સઘળા કરાર કરનારા પક્ષકારોએ છૂટા અને સ્વતંત્ર રાજ્યના વાવટા તરીકે મંજૂર રાખવો. ” ત્યાર બાદ વાવટાનું બયાન બતાવેલું છે. તે પછી એજ કલમમાં લખેલું છે કે, “ વેપાર સંબંધી કામની સોંપરતવાળા એજન્ટો તથા કોન્સલ સિવાય, ખીજા કોઈને આયોનિયાના ટાપુઓના સંયુક્ત રાજ્યોમાં, એવા અમલદારોને અન્ય દેશોમાં નિયમો લાગુ પડે છે તે નિયમો અનુસાર મોકલવામાં આવશે નહિ. ” એ કલમમાં રાજ્યધારણી સનદથી વધારો કરવામાં આવેલો છે, અને તેની રૂએ ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે, આયોનિયાના ટાપુઓના સંયુક્ત રાજ્યોની રૈયતે પરરાજ્યોની સત્તાના કોન્સલો કે ઉપકોન્સલો તરીકે કામ કરવું નહિ. સઘળા બંદરોમાં તે રાજ્યોની રૈયતને બ્રિટિશ કોન્સલના રક્ષણનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. પર રાજ્યોના એજન્ટો અને કોન્સલોની નિમનોદો મંજૂર કરવાના નિયમો બાંધવામાં આવ્યા હતા આયોનિયાના વાવટા સાથે હંકારી જનારાં વદાણોએ લોર્ડ હાર્ડ કમિશનરનો પરવાનો સાથે લઈ જવો જોઈએ. ખીજા કલમો પ્રમાણે વાવટાઓ અને પર રાજ્યોની રૈયતને ત્યાંની વસ્તી ગ્રામનાં સર્ટિફિકેટો લેવાની બાબતની હતી. આટલી હકિકત ઉપરથી જણાશે કે, આયોનિયાના રાજ્યોને બહારના સંબંધોની બાબતમાં

છૂટી રીતે નિરંકુશપણું રહેલું ન હતું, અને તેથી રાજસત્તાના ચિન્હોમાં ખામી હતી; નોપણ વેપારને લગતા એજન્ટો રાખવાની ખાખતમાં તેઓને કાંઈક જૂજ સત્તા રહેલી હતી. ખીછ અગત્યની ખાખતોમાં, જેમકે લડાઈ કરવાના હક્કના અભાવમાં, ગ્રેટ બ્રિટનના અનન્ય રક્ષણ તળે આવવામાં, અને બ્રિટિશ સત્તાના હાથમાં તેઓનો રાજવહિવટ સોંપાયાની ખાખતોમાં તેઓ બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદુસ્તાનનાં રક્ષિત રાજ્યોના વચ્ચે હાલ ચાલે છે, તેવા સંબંધોને પ્રસિદ્ધ રીતે મળતાં હતાં. પહેલી કલમની પછીની કલમોમાં “સ્વતંત્ર” શબ્દ લખેલો નથી. એ સનદમાં પ્રથમની કલમમાં એ શબ્દ નાખેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ હાલના જમાનાના લેખકો અને કાનુનકારો એવા ચોક્કસ છે કે તે શબ્દ માટે જરૂર વાંધો ઉઠાવે.

—:—O—*—O—:—

૧૫૪. ઐક્યની અગત્યતા.

એ ગ્રંથીના પ્રકાર વિષે ખીજાઓએ જે ગુણદોષ કાઢ્યા છે તે ખાખત જૂદી રીતની સૂચના કરવાની અમો અગત્યતા જોતા નથી. પ્રથમના તહનામાંમાં કંપનીએ વારંવાર “ઐક્ય” એ શબ્દ વાપરેલો છે. આ પુસ્તકના નામ ઉપરથી સામાન્ય રક્ષણની સૂચના થાય છે. તેથી ભવિષ્ય માટે ઉત્તમ આશાઓ બંધાય છે. રોમન લોકોના વિજયનો શુભ ભેદ જૂદારા અને વિભાગ કરવાની રાજપદ્ધતિમાં સમાયેલો હતો. બ્રિટિશ વિજયનો શુભ ભેદ જેમાં રહેલો છે, તે એ છે કે સુલેહ જળવવા માટે, રાજ્યો વચ્ચે પચાત કરવા માટે, અને હિંદુ, મુસલમાન, કિવા અસલ લોકોના જૂદા જૂદાં ટોળાને રાજભક્તિના એક ધોરણ તળે અને સામાન્ય હિતની એક ગ્રંથીમાં રાખવા એકજ સર્વોપરિ સત્તા જોઈએ એક પાત્રિમાત્ર પ્રભુએ દૂર આવેલા પૂર્વના દેશમાં જે કામ માથે લીધેલું છે, તે મહાન આકાશવાણી અને વિશ્વતાઓથી ભરપૂર છે. હિંદુસ્તાનના મહાન રાજ્ય

ના જાગીઆ કોણ કોણ છે? એક તરફ લગભગ સાતસે રાજકર્તાઓ છે. તેમની સત્તા ઉપર દોઢ પ્રકારના રાજ્યધારણતું કિંવા પુરાતન કાળનું અંકુશ નથી. મરણ પ્રમાણે કર નાખવાની સત્તાઓનો તેઓ દાવો ધરાવે છે, અને અમલ કરે છે. તેમના ઉપર છૂટા જાખ્યાનાનો, કે કાયદાનો, અગર સામાજિક સમાનો દાખ નથી. તેમની કેળવણી, તેમનાં પૂર્ણ કૃત્યો, અને તેમની આસપાસની બાબતો એવાં છે કે, આશ્ચર્યાત્મ લોકોના વિચારોની સાથે તેઓનો એકમત થાય તેવું નથી. બીજી તરફ સરકારના થોડા અમલદારો છે. એક પ્રકારે તો તેઓ કાયદામાં હસાયેલા હોય છે. દરેક હક્કની બાબતમાં પૂર્વ તરફના દેશોના લોકોને અગાળી લાગે તેથી લોકિક અને ધર્મસંબધી આદર્શો મજબૂત થયેલાં ધોરણો વડે તેઓ પ્રેરિત થયેલા હોય છે. વળી તેઓ ઇંગ્લાન્ડના લોકોના અભિપ્રાયની ઉદાર નૃત્તિઓથી આગળ ધસતા હોય એમ માન્ય થડે છે. દેશના રાજાઓ જૂના જમાનાનો મત ધરાવનારા હોઈને સુધારાના કામમાં સાત્તા વિરૂધ્ધતા આડી લાવે છે. બ્રિટિશ અમલદારોના ઉપર ફરજ છે કે તેઓના હક્ક અને છૂટે માન આપવું. પૂર્વ તરફના દેશોના લોકોને મત એવો છે કે વખતનું આપ સદીઓથી કરવું. ઇંગ્લાન્ડમાં તો એક પાર્લામેન્ટની કે રાજકારોપાર ની સુદૃઢ કાંખી ગણાય છે. અધિરા સુધારાવાળાને તો એમ લાગે કે દેશી રાજ્યોમાં જીવન નાખવાનું કામ, અને જૂના જમાનાના કુચાલો જલદીથી કાઢી નાખવાનું કામ ચગર જરૂરે ધિમાસથી ચલાવવામાં આવે છે આ પ્રમાણે હોવાથી બીજી બાબત કરતાં એક રક્ષણ કરનારી સત્તાની સાથે અંકુશ રાખવાનું ખ્યાન કચ્ચું એ વધારે ખુશીભરેલું છે. જો વીસમી સદીની અધિરાઈને લીધે, અથવા દેશી રાજાઓની પેનાની વધારે ઉંચક પ્રકારની જવાબદારી તરફ બેદરકારને લીધે અવિખનના રાજકારોપાર અધાવનારને એ અંકુશનો અત કાવવાની ફરજ પડે, તો ઓગણીસમી

સદીમાં દેશી રાજ્યોને બળથી રાખવા જે પ્રયત્ન થયા છે, તેનું દુર્ભાગ પરિણામ આવ્યું હોવાય. રાજ્ય કરવાનાં દેશી ધોરણો યોગ્ય રસ્તે પ્રકટિલ થાય, તો બ્રિટિશ કંરોચારીઓને અત્યંત કિમતી નિવડે એવો રાજકારોજ્ય અસાવવાના હુકમનો ધડો મળે. બ્રિટિશ સત્તા સાથે દેશી રાજ્યોને સંબંધ થયો છે તેથી તેઓને મજબૂત ખાત્રી મળી ચૂકી છે, કે દેશની મહારાજા કોઈ પણ પગપેસારો કરી શકે તેમ નથી, તેમ દેશની અંદર અવ્યવસ્થા સરી શકે તેમ નથી. મનુષ્ય જાતનો ચાંચમો હિસ્સો એટલે ૧૮૭૦૦૦૦૦ આણસોની સંખ્યા મહારાણીના તાબામાં આવેલા ક્ષત્રિયામાં, અને અસલ દેશી રાજ્યોના તાબામાં આવેલા ક્ષત્રિયામાં વસે છે. તેઓ અધાર કલ્યાણનો આધાર પૂર્વ તરફના દેશોના સોડોના પાશ્વિમાત્ય સુધારાના પ્રસાર ઉપર છે. અવિખ્યતી આશાઓ ધરિયૂં છાપ તેનું ઉત્તમ વચ આપના નિભાવવાથી મળે છે. “ અકબરના સ્વપ્ના ” માં તેનું સુંદર વખાન મહારાણીના મહેમ રાજકવિ (ટેનિસને) આ પ્રમાણે કર્યું છે:—

દોહરા.

- કુંભાચક્ષિ અકબરોએ જીત કરી મુજ સામ,
તોપણ કૂંર કૃતાતને, હતાં ચમુ ને ડાન. ૧.
- નનર કરી મેં યુવ પર, વળી આગળ સહસાન,
હીમ જેને આવતા, કરવા માટે રાજ. ૨.
- સુંદર કૃતિ મેં કરિ હાલી, જેના થરના થર,
અલગ કરી દેહી દિધા, તેના સર્વ પથર. ૩.
- હિમ્મતિ સત્તા યતાં, પ્રજા દુઃખી થઈ પૂર,
જુલમ જેઈ અતિ પૂર્વવત, શોક થયો મુજ ઊર. ૪.
- જેતાં જેતાં એ રિતે, જાઓ ખેલ અદ્ભૂત,
અસ્તાયળ રવિ દિશ થઈ, ધારા છૂટિ અપૂત ૫.

પ્રણય પ્રેમ પરદેશી, નિષ્ઠા આવી સાર,

રાજર્ષિમારત ધરિ રચી, દ્રઢ મંદર નિરંધાર. ૬.

સત્ય, શાન્તિ વળી પ્રેમતો, ન્યાયયુક્ત મુખઝાર,

રાજપ્રખધી મહેલતો, દુર્લભ દીઠો ખંડાર. ૭.

સાંકળિયું

આંકળરતું સ્વપ્નું ૪૨૦, ૪૨૧.

આદ્યનિરતાન ૧૦૫.

અમૃતસર ૧૪૭.

અમિરખાન ૧૧૫, ૨૯૦.

અમેરિકા ૧૨, ૩૩, ૧૧૧, ૧૧૯, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૬૨, ૨૮૭, ૪૦૯.

અલ્પર ૧૧૫, ૧૩૦, ૨૯૧, ૩૧૫.

અલીરાજપુર ૨૫૨, ૩૦૯, ૩૪૫.

અયોધ્યા ૬૮, ૭૧, ૭૫, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૨૮, ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૫૬, ૨૩૭.

આવાતું તહનામું ૧૦૬.

એલિફન્ટાન ૩૫, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૨૭.

ઐરંગજેબ ૭૧, ૭૫, ૧૪૪.

ઈડર ૩૫.

ઈન્દોર ૯૦, ૯૧, ૧૧૫, ૧૩૫, ૨૩૩, ૨૪૦, ૨૪૫, ૨૬૯, ૩૦૦,
૩૨૩, ૩૪૧.

ખડાળો ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯.

હદિપુર ૨૫, ૧૨૦, ૧૩૧, ૨૪૬, ૨૭૦, ૩૩૭.

કુચ ૨૩, ૧૨૫, ૧૨૭, ૨૧૦, ૨૨૦, ૨૩૫, ૨૫૪, ૨૫૯, ૨૭૪, ૨૭૭,
૨૭૮, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૯૦, ૩૦૧, ૩૨૪, ૩૩૨, ૩૫૯, ૩૯૫.

કુટાસણ ૩૦૯.

કર્ણાટક ૭૫, ૭૬, ૮૦, ૧૧૨, ૨૩૬.

કામિયાબાઃ ૧૭, ૧૨૨, ૧૦૪, ૨૨૦, ૨૬૨, ૩૮૭, ૬૦૬, ૧૧૨, ૨૪૩,
૩૭૯, ૩૮૧, ૪૦૩, ૩૯૪, ૮૧૩.

કાળી ૩૦૬,

કાનિગ (લોડ) ૧૬૧, ૧૬૪, ૧૬૮, ૧૭૧, ૨૪૬, ૩૦૩, ૩૩૩, ૩૪૩.

કાર્નવાલિસ (લોડ) ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૧૯, ૧૨૧. ૧૨૪, ૧૩૨,
૧૬૪.

કાર્મિગર ૧૬, ૪૯, ૧૪૭, ૧૯૪, ૨૪૬, ૩૧૦, ૩૧૭, ૪૦૬,

કુર્ગ, ૧૦૬, ૧૩૨, ૧૩૯, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૯૩.

ક્રેસરેલિન્ક ૧૬૫૦

ક્રોગીમ, ૨૩૪, ૨૫૧.

ક્રોટા ૨૪૦, ૩૧૦.

ક્રોલાખા ૧૩૮, ૧૬૦.

ક્રોલાપુર ૧૩, ૮૮, ૯૭, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૪૦, ૨૫૧, ૨૫૭, ૨૯૦, ૨૭૧,
૩૨૪, ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૫૯.

ખેરગઢ ૪૦૭.

ખેરાહીનો સામાન ૨૫૮.

ખખાત ૮૮, ૩૧૫.

ગદર ૧૬૬, ૧૭૦, ૨૫૦, ૨૫૩, ૨૬૩.

ગાયકવાડ. ૩૫, ૪૨, ૮૬, ૮૯, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૬૫, ૧૭૫,
૧૭૭, ૨૧૨, ૨૫૯, ૩૧૭,

ગુજજાત ૧૨૧, ૧૨૪.

ગ્રાલિયર ૧૩, ૨૫, ૪૯, ૯૦, ૧૦૧, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૬૫, ૧૯૪, ૨૧૧,
૨૧૨, ૨૪૦, ૨૪૫, ૨૬૩, ૪૧૩.

ગેરગ ૨૨૨,

આસદાણી ૧૨૩.

અલણ ૨૨૩, ૨૨૪, ૩૨૫.

મૂડા ૩૧૨.

આચિઆ ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬, ૨૦૨, ૨૧૮.

છાવણી ૨૦, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૩૫૮, ૩૭૬, ૩૭૭.

જહાગીરદાર ૨૦૩, ૩૦૬, ૩૦૯, ૩૨૪, ૩૨૬, ૪૧૩, ૪૧૪.

જાહરા ૧૨૦, ૨૪૦.

જાડેના (તાપા તેમની દીકરીઓ) ૨૧૦, ૩૨૪, ૩૫૯.

જૂતાગઢ ૨૭૯, ૩૫૫.

જેપુર ૧૨૦, ૧૭૭, ૧૯૪, ૨૮૮.

જોધપુર ૨૫, ૧૯૪, ૨૩૬, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૦૦.

જાજરા ૮૮, ૩૨૬.

જાલાવાડ ૩૧૦.

ઝિઝ ૧૯૪, ૨૬૩.

ટિપૂ સુલતાન ૭૬, ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૧૧૨, ૧૩૨, ૨૩૪.

ટોન્ક ૧૧૬, ૨૮૬, ૨૯૦.

ડેલહાઈઝી (લોર્ડ), ૧૦૭, ૧૫૬, ૨૪૨.

લહેનામાં ૪૫ થી ૬૬, ૯૭, ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૧૧, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૭.

૧૩૮, ૧૫૪, ૧૬૯, ૨૧૧, ૨૩૦, ૨૪૭, ૨૫૭, ૨૬૭, ૨૬૮,

૪૦૬, ૪૧૦.

તોપોતું માત ૩૩૬, ૩૩૭.

ત્રાવણકોર ૭૧, ૭૭, ૧૦૧, ૧૬૫, ૨૩૪.

થાણા સર્કલ ૩૦૬, ૩૪૮.

દત્ત ૧૬૧, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૪, ૧૭૭, ૩૦૫, ૩૩૩, ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૫.

દત્તિયા ૧૨૧, ૨૪૩, ૨૪૮, ૨૪૯.

દરમિયાનગિરી કરવાના છ સળંગો ૨૯૭.

દામોદર ગોરધન વિ. દેવરામ કહાનજી ૩૪, ૧૨૪, ૩૭૩.

નિહિલ ૭૮, ૧૧૫, ૧૪૫, ૧૬૫, ૨૯૨, ૪૦૨.

દેસલજી (કચ્છના રાજ્યો) ૧૨૬.

ધરમપુર ૨૫૨.

ધૂલીપસિંધ ૧૪૭.

ધોરાજી ૩૨૨.

ધોલપુર ૧૧૫, ૨૬૩.

નજરાના ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯.

નવાનગર ૧૨૩, ૨૦૯, ૨૪૩, ૨૮૮, ૨૯૦, ૩૪૬.

નવાનગરના કુમાર જસવતસિંધ ૩૪૬.

નવાનગરના કુમાર રણજીતસિંધ ૩૪૬.

નાગપુર ૯૦, ૧૦૮, ૧૧૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૬૧, ૧૬૨, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૮.

નાયજી (લોડી) ૧૬૫.

નિઝામ ૧૭, ૧૮, ૭૫, ૭૮, ૮૬, ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૪૧, ૨૫૯, ૨૬૯, ૨૮૩.

નેપાળ ૪૫, ૫૦, ૯૨, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૯૪, ૪૦૫, ૪૦૬.

ન્ટેરો (પાણીની) ૧૬૭.

પટિયાલા ૧૭૩, ૧૯૪, ૨૧૨, ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૬૩, ૩૦૨, ૩૨૦.

પણિપત ૭૩.

પાટનપુર ૧૨૪, ૨૦૭, ૨૪૦.

પેગસિ ૬૯ ૭૨, ૧૬૩.

પિંડરી ૧૦૩ ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૫૬,

પુની ૭૧, ૮૮, ૯૧, ૧૦૧, ૧૧૪, ૧૨૦, ૧૨૯, ૨૨૦, ૨૩૦.

પુરી ૩૩૮.

પેશ્વા ૮૬, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૨, ૧૬૧, ૨૨૦, ૨૪૮,
૨૫૯, ૨૭૦, ૪૦૨.

પૌતદાર ૧૭૫.

પોરબંદર ૧૨૩, ૨૫૪, ૩૨૬.

પોલીટિકલ ઓફીસ ૨૦૯, ૨૫૪, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૦૧,
૩૧૪, ૩૨૪, ૩૫૦, ૩૫૭, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૪.

ફટાયા ૩૦૯.

ફેલોશિપ ૧૨૩.

ફ્રીજમાં ભરતી ૨૫૧.

જનારસ ૭૪, ૩૩૩.

અલ્લદેશ ૯૫, ૧૦૬.

બાહરાઓ પેશ્વા ૮૫, ૮૮.

બારિયા ૨૨૦.

બાયધરી ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૩, ૧૬૨, ૧૭૯, ૧૮૮, ૩૨૪, ૩૭૩.

બિકાનેર ૧૨૦, ૧૮૪, ૩૧૩.

બેટકનો અનુક્રમ ૩૩૪

બેન્ટિક (લોર્ડ) ૧૩૪, ૩૧૯.

ભરતપુર ૯૧, ૧૦૬, ૧૧૫, ૨૯૧.

ભાવનગર ૧૯૪, ૨૪૩.

ભાવનપુર ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૯૪.

ભૂતાન ૧૬૪.

ભોપાળ ૧૧૯, ૧૪૪, ૧૯૪. ૨૪૦, ૨૪૬, ૨૫૯, ૨૦૧, ૩૬૨.

મધિપુર ૨૯, ૧૦૧, ૧૧૫, ૧૫૮, ૧૮૮ થી ૧૯૩ સુધી, ૧૯૬,
૩૨૮, ૪૪૮. ૩૫૪.

મગેશ ૧૫૩, ૮૪, ૧૩૦, ૧૪૩, ૧૮૮, ૧૮૫, ૨૧૨.

મલદાસરાઓ માયકયા ૧૭૬, ૧૭૭, ૩૫૨.

મલિકાની ૩૫, ૧૨૪, ૩૧૧.

માન્ડવી ૧૨૬, ૧૬૦, ૩૪૮.

માળિયા ૨૫૨.

મિન્ડો (લોડ) ૧૧૦.

મિન્ડો ૧૫૨ ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩.

મેસર ૮, ૨૯, ૬૮, ૮૦, ૮૧, ૮૪, ૮૧, ૧૦૧, ૧૩૩, ૧૬૧, ૧૬૫,

૧૭૮, ૧૮૦ થી ૧૮૮ સુધી, ૧૯૪, ૨૩૩ ૨૫૦, ૨૫૮, ૨૫૯.

૨૬૬, ૩૨૬.

મોન્ડી ૨૮૮.

મુખર્જી ૮૭, ૮૮, ૧૨૨, ૨૬૨. ૩૬૭

માર્કેટ ૨૭૬.

રજપુતખાન ૯૬, ૧૦૪, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૦, ૧૨૧.

રજપુતસિંધ ૧૩, ૯૩, ૯૪, ૧૦૩, ૧૦૪. ૧૦૭, ૧૪૫, ૨૩૮,

૨૬૨, ૨૯૨

રાઓ (કચ્છના) ૧૨૬, ૨૨૦, ૨૩૫

રાજકોટ ૩૮૨

રાજપુતખાનિક કોર્ટ ૧૨૪, ૩૨૪.

રાજપુતના દરબોની બાબત ૨૦૮, ૨૦૯.

રાજકવિ ટેનિસન ૪૨૦

રાધનપુર ૨૭

રિપન (લોડ) ૧૬૫.

રેવા ૨૫૬, ૨૬૨, ૩૫૫.

રેવાકાદા ૧૨૪.

રોમન લોડો ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૮, ૨૧૬, ૪૧૮.

રોહિલા ૬૮, ૧૫૩.

સામનૌ ૧૫૩, ૧૫૪, ૨૩૭.

સામસાકિન (લોડ) ૧૬૪, ૧૮૪.

સાહોર ૬૪, ૭૧, ૬૨, ૬૪, ૧૦૭, ૧૪૨, ૪૧૩.

સુશુલાડા ૨૮૧.

વડોદરા ૮, ૨૯, ૪૨, ૮૯, ૧૨૨, ૧૩૭, ૧૭૫, ૧૭૮, ૨૦૬, ૨૩૪, ૨૩૬, ૩૩૬,

૩૫૨, ૩૮૦, ૩૮૨.

વઢવાણ ૩૮૧, ૩૮૨

વસઈનું તાલનામું ૯૦, ૨૩૧, ૨૭૦.

વાઘસિનોર ૨૯૧, ૩૨૬.

વારસાના નિયમે ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૨.

વાંસવાડા ૧૨૦, ૨૮૯.

વિઘવા (રાજાઓની) ૧૭૧, ૩૧૨, ૩૧૯, ૩૪૨.

શાહપુરા ૩૪૫.

સાલાર ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૬૧, ૨૬૨, ૨૭૦, ૨૯૦, ૩૩૬,

૩૪૫.

સર રોબર્ટ ૪૧૦.

સાલખાઈ ૬૮, ૮૯.

સાવાનુર ૪૧.

સાવતનાડી ૮૮, ૩૯૮.

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੧੧, ੧੧੨.

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੧੩, ੧੧੪.

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੧੫, ੧੧੬,

੧੧੭, ੧੧੮,

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੧੯, ੧੨੦, ੧੨੧

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੨੨, ੧੨੩, ੧੨੪

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੨੫, ੧੨੬, ੧੨੭

੧੨੮, ੧੨੯, ੧੩੦

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ (੧੩੧) ੧੩੨,

੧੩੩, ੧੩੪,

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ੧੩੫, ੧੩੬, ੧੩੭,

શુદ્ધિપત્રક.

—:~::~~::~—

પૃષ્ઠ.	સીટિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬	સાધમહિમ	સાધનહિમ
૫	૬	રાજનિતિ	રાજનીતિ
૬	૧૨	ધર્પણ	ધર્પણ
૨૧	૨૩	ધટે	ધટે
૨૬	૨૦	સરકારમે	સરકારની
૪૦	૭	નથી,	નથી.
૭૪	૨૨	આ	(કાઠી નાખવાનો છે.)
૧૧૭	૬	કરવામે	કરવાને
૧૨૯	૮	પ્રસારી	પ્રસરી
૧૪૬	૯	ગપાંથી	ગપાંથી
૧૮૯	૧૮	આપવા	આપવા
૨૦૭	૪	તે	તેથી
૨૧૯	૧૪	ખર્ચ	ખર્ચ
૨૯૦	૧૫	ઐટલું	ઐટલુંજ
૨૯૯	૨૧	તકસીર	તકરાર
૩૨૬	૨	એને	અને
૪૦૯	૨૨	તે, રાજ્યે	તે રાજ્યો,

—:~::~~::~—

શુદ્ધિપત્રક.

નંબર.	અર્થ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૬	સાધનહિન	સાધનહીન
૫	૬	રાજનિતિ	રાજનીતિ
૬	૧૨	ધર્મણુ	ધર્મણુ
૨૧	૨૩	ઘટે	ઘટે
૨૬	૨૭	સરકારને	સરકારની
૪૦	૭	નથી,	નથી.
૭૪	૨૨	આ	(કાઠી નાખવાનો છે)
૧૧૭	૬	કરવાને	કરવાને
૧૨૯	૮	પ્રસારી	પ્રસરી
૧૪૬	૯	ગપાથી	ગપાંથી
૧૮૯	૧૮	અપવા	આપવા
૨૦૭	૪	તે	તેથી
૨૧૯	૧૪	ખર્ચ	ખર્ચે
૨૯૦	૧૫	ઝોટલું	ઝોટલુજ
૨૯૯	૨૧	તકસીર	તકરાર
૩૨૬	૨	ઝોને	અને
૪૦૯	૨૨	તે, રાજ્યો	તે રાજ્યો,